

quintillian

794

quintilian
arta oratorică

«Apar uneori în populara colecție B.P.T., a Editurii Minerva, cărți care poartă o emblemă ce vrea să atragă atenția cititorului nehotărît în fața standului, dezorientat, poate, în fața avalanșei de noutăți: cea de „cultură generală”. Am întâlnit librari care s-au obișnuit să îi le recomande chiar sub această titulatură, ca și cum ți-ar șopti numele unei colecții garantate, imposibil de evitat. Că aceste cărți nu se epuizează, totuși, într-un timp record, asemeni celor din „Aventura”, „Enigma” ș.a.m.d., nu înseamnă prea mult, pentru că, deși tirajul lor e substanțial, ele dispar și nu se transformă în coșmaruri ale editorilor, librarilor și magazinelor sătești.»

(Luceafărul, 9 februarie 1974, p.2)

Vă recomandăm cele mai noi apariții ale seriei de «cultură generală» («Biblioteca pentru toți»):

- 746—747 Albert Thibaudet — *Reflecții*, 2 vol. (I. Despre literatură; Despre roman, II. Critici diverse; Profiluri, Ipostaze literare și filozofice).
- 759—760 Pierre Grimal — *Civilizația romană*, 2 vol.
- 761—762 Gîndirea lui Goethe în texte alese, 2 vol.
- 765—766 Jules Michelet — *Pagini alese*, 2 vol. (I. Istoria Franței, II. Istoria Revoluției).

quintilian

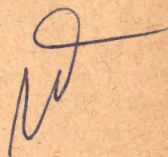
cultură generală

CLUBUL DE CĂRȚI DIGITALE

8253

m. fabius quintilianus
arta oratorică

TRADUCERE DE MARIA HETCO

Ilustrația copertei: *Damian Petrescu*

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1974

EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

CARTEA A IX-A

CAPITOLUL I

Prin ce se deosebesc figurile de tropi

1. În cartea precedentă am vorbit despre tropi. Urmează cartea care tratează despre figuri, numite de greci σχήματα. Prin natura subiectului, cartea prezentă se leagă de cea precedentă. Într-adevăr, cei mai mulți consideră că și figurile sînt tropi; căci, fie că tropii și-au primit numele din faptul că sînt făuriți într-un chip anumit, fie din faptul că modifică¹ stilul, din care cauză se numesc și *motus* (mutări), trebuie să recunoaștem că ambele caracteristici le au și figurile. Scopul lor, de asemenea, este același: dau ideilor putere sau le împrumută farmec.

Nu lipsesc autori care denumesc și tropii figuri; printre ei este C. Artorius Proculus.

3. Ca să spun adevărul, asemănarea e atît de mare, încît nu ușor se face distincția. Căci, dacă există între figuri și tropi unele deosebiri nete, rămîne, totuși, caracterul general, comun, anume că atît tropii, cit și figurile se abat de la exprimarea simplă și directă pentru a da frumusețe stilului. Astfel, unele deosebiri

¹ Aluzie la rădăcina cuvîntului τροπος-τρέπω (întorc).

sînt cu totul neînsemnate, încît găsim ironia atît între figurile de gîndire, cît și între tropi¹, iar perifriza, hiperbatonul și onomatopea² au fost considerate de unii autori de seamă mai bucurîndu-se de cuvinte decît tropi.

4. Mai ales din aceste motive trebuie să scoatem în relief diferența dintre ele. Tropul este vorbirea transpusă din semnificația ei naturală și principală într-un alt înțeles cu scopul de a o împodobi, sau — după cum îl definește cei mai mulți gramatici — este o expresie transpusă dintr-un loc unde își are înțelesul ei propriu, într-altul, unde nu are înțelesul ei propriu. Termenul de „figură”, după cum reiese din cuvîntul însuși, este o înlăntuire de cuvinte diferită de felul de exprimare obișnuit și de acela care ne vine primul în minte.
5. Astfel, în tropi punem unele cuvinte în locul altora: de exemplu, în metaforă, metonimie, antonomasie, metalepsă, synecdocă, catachresă, alegorie și, în general, în hiperbolă; (căci hiperbola poate consta și din idei și din cuvinte). Onomatopeea constă în crearea unui cuvînt; deci și acest cuvînt creat este pus în locul altuia, pe care l-am fi utilizat dacă nu
6. l-am fi imaginat pe acesta. Perifriza, deși cuprinde de obicei și cuvîntul în locul căruia se aplică, folosește totuși mai multe cuvinte în locul unuia. Epitetul, fiindcă de cele mai multe ori implică un element de antonomasie,

¹ Vezi 9, 2, 44.

² Vezi 8, 6, 59 și urm.; cf. Caec. *Cal. frg.* 66 of.

prin această afinitate devine trop. Hyperbatonul este o simplă inversare a ordinei; de aceea mulți îl scot dintre tropi; cu toate acestea hyperbatonul transportă un cuvînt sau o parte din cuvînt din locul său în alt loc.

7. Figurile nu prezintă nici una din aceste caracteristici; căci ele se fac din cuvintele luate în sens propriu și așezate în ordinea lor naturală. Cum de ironia este cînd trop cînd figură, o voi expune la locul său¹. Recunosc că denumirea este comună și știu ce dispute multiple și anevoioase ridică această chestiune. Însă ea nu are nimic cu scopul pe care mi l-am propus. De fapt, nu interesează cum se cheamă fiecare din ele, dacă e limpede ce utilitate oferă stilului; denumirile nu schimbă
8. bă realitatea lucrurilor. Și, precum unii oameni — deși au primit un alt nume — sînt totuși aceiași, la fel și ornamentele de stil despre care vorbim, fie că sînt denumite tropi, fie figuri, vor avea același rol. Căci ele sînt utile nu prin numele ce li se dă, ci prin rolul lor. Astfel, nu are importanță dacă starea este numită conjecturală sau negativă, o situație de fapt, sau în legătură cu fondul², cu condiția să știm că chestiunea care se dezbate este aceeași.
9. Deci atitudinea cea mai bună este să urmărim punctul de vedere acceptat de majoritate și să înțelegem bine lucrul în sine, indiferent de denumire. E de notat, totuși,

¹ În 9, 2, 44.

² Vezi 3, 6, 15, 39.

că în aceeași cugetare se poate întâlni adesea și trop și figură; căci un stil poate deveni figurat și prin cuvintele luate metaforic, și prin cuvintele luate în sens propriu.

10. Între autori există divergențe destul de mari în privința sensului termenului de „figură”, precum și în ce privește numărul genurilor, natura și numărul speciilor ei. E necesar, deci, să vedem mai întâi ce trebuie înțeles prin „figură”. Termenul acesta, de fapt, are două sensuri. În primul rând, înseamnă orice formă pe care o îmbracă gândirea, așa cum corpurile au o atitudine diferită, după felul cum sînt puse. În al doilea rând, e ceea ce se numește *schema* — o schimbare făcută intenționat în sens ori în cuvinte. În acest caz ne abatem de la calea obișnuită și simplă, așa cum și noi o dată ședem, sau stăm culcați, altă dată privim înapoi. Iată de ce cînd un orator întrebuințează încontinuu sau prea des aceleași cazuri, aceleași timpuri, ritmuri sau chiar aceleași măsuri, obișnuim să-i recomandăm valoriarea figurilor pentru a evita monotonia. În accepția aceasta, înseamnă că orice exprimare își are figura, cum zicem că *cursitare* și *lectitare*¹ prezintă aceeași figură, adică aceeași formă de derivare. Deci, în sensul prim și comun nu e nimic care să nu fie figurat.

Dacă ne mulțumim cu interpretarea aceeași, Apolodor² are dreptate să afirme — dacă

¹ Frecventativul lui *curro* (alerg) și *lego* (citesc).

² Cf. 3, 1, 16 și 17.

- dăm crezare referirii lui Caecilius¹ că nu se pot da precepte referitoare la figură. Dar dacă numim figură anumite atitudini și, așa zice, gesturi², va trebui să înțelegem, aici, prin *schema* numai transpunerea într-o expresie poetică și oratorică a vorbirii simple și la îndemîna tuturor. Așa stînd lucrurile, va fi adevărat că există un stil ἀσχημάτιστος — adică fără figuri — care constituie o greșeală și nu dintre cele mai mici, și un stil ἐσχηματισμένη — adică figurat. Această definiție însă este restrînsă de Zoilus³, care a considerat scheme numai cazul cînd simulăm că spunem altceva decît spunem. Știu, de altfel, că, în general, și sensul acesta este acceptat; de aceea s-au numit figurate și unele controverse la care mă voi referi mai jos⁴. Deci considerăm figură o formă reînnoită a vorbirii printr-un meșteșug artistic.
15. Unii autori cred că există un singur gen de figuri; dar chiar în această privință ei au idei opuse. Unii, de fapt, fiindcă schimbarea euvintelor modifică și sensul lor, susțin că figurile stau în cuvinte. Alții, fiindcă cuvintele se acomodează ideilor, spun că toate figurile stau în cugetare. Amîndouă părerile sînt subtilități evidente. De fapt, aceleași idei se pot exprima în chip variat, înțelesul rămînînd același, cu toate că s-a schimbat exprimarea:

¹ Caec., *Cael.*, frg. 50 a Of.

² *Gestus* (gesturi) — traducerea grecescului σχήμα

³ Zoilus, cf. *Rhet. Gr.*, 3 p. 44, 2 Sp. Zoili frg. 3 Or. Att. 2, 250 Tur frg. 16 Friedl.

⁴ 9, 2, 65.

o figură de cugetare poate avea mai multe figuri de cuvinte. Căci figura de cugetare constă în conceperea ideii, iar figura de cuvinte în felul de exprimare. Dar, foarte des, amîndouă coincid. De exemplu în pasajul acesta: „*Iam, iam, Dolabella, neque me tui neque tuorum liberum...*”¹ (Nu, nu, Dolabella, eu nu voi avea milă nici de tine, nici de copiii tăi...) Aici faptul că oratorul nu se adresează judecătorilor² constituie o figură de cugetare; „iam iam” și „liberum” sînt figuri de cuvinte.

17. Însă după cît știu, cei mai mulți sînt de acord că există două feluri de figuri; primul fel: ale gîndirii, *διανοίας*, adică figuri de intelect (*mentis*), de sens (*sensus*) sau de cugetare (*sententiarum*) — căci au fost denumite în toate felurile — și al doilea fel, ale vorbirii *λέξεως*, adică de cuvinte (*verborum*), de dicțiune (*dictionis*), de elocuțiune (*elocutionis*), de vorbire (*sermonis*) sau de cuvîntare (*orationis*), căci denumirea variază;
18. de altfel nici nu prezintă vreo importanță. Totuși, Cornelius Celsus³, minat desigur de dorința excesivă de a înnoi, adăuga, la figurile de cuvinte, și de cugetare, și figurile care dau culoare. Căci, de fapt, cine ar putea crede că acest bărbat, erudit de altfel, nu știe că

¹ Cic., *Verr.*, 1, 30, 77; *iamiam* este o reduplicare; *liberum*, formă arhaică pentru *liberorum*, e considerat de Q. ca o contracție, ceea ce este greșit: — *um* este vechea desinență a genitivului plural (grecul — *ων*).

² Cf. 4, 1, 63.

³ Celsi, frg. 14 M; cf. 4, 2, 88.

sentențele și „culorile” aparțin domeniului cugetării? Deci este necesar ca în figuri, la fel ca în întreaga vorbire, să distingem ce se referă la cugetare și ce la cuvinte.

19. Deoarece conceperea ideilor în minte este anterioară enunțării lor, e potrivit să vorbim mai întîi despre figurile de cugetare. Utilitatea lor, mare și multiplă, e întru totul evidentă în orice lucrare oratorică. Într-adevăr, se pare că interesează prea puțin pentru dovedire ca argumentele să fie prezentate prin cutare sau cutare figură, totuși ele dau credit afirmațiilor noastre și se strecoară în sufletele judecătorilor, fără ca ei să bage de seamă.
20. La scrimă este ușor să observi, să te păzești, să respingi izbirile în față, loviturile directe și deschise; dar loviturile ascunse și viclene, dimpotrivă, se observă mai greu și e artă să arăți altă intenție decît cea pe care o ai. Tot așa, vorbirea lipsită de iscusință luptă numai prin putere și prin avînt; dimpotrivă, cel care se știe prefăce și știe varia atacurile poate ataca părțile laterale și spatele adversarului, îi poate abate armele, îl poate înșela, aproape cum vrea, căci într-adevăr nimic nu
21. cucerește mai tare sensibilitatea noastră. Și dacă fruntea, ochii, mîinile au multă putere asupra sufletelor, cum nu va realiza mai mult însăși fizionomia discursului, anume potrivită pentru atingerea efectului voit? Dar, pentru o bună primire, cel mai mult se realizează fie făcînd agreabil caracterul oratorului, fie cîștigînd bunăvoința auditorilor pentru cauza apărată, fie îndepărtînd plictiseala prin variație,

fie prezentînd unele fapte mai frumos și cu mai puține riscuri.

22. Înainte de a arăta ce figuri se potrivesc diferitelor idei, trebuie să spun că ele nu sînt atît de numeroase cum le-au stabilit unii. Nu mă impresionează denumirile pe care grecii
23. le inventează cu atîta ușurință. În primul rînd, trebuie combătuți autorii care cred că există atîtea figuri cîte sentimente; nu pentru că sentimentul nu ar fi o calitate sufletească, ci fiindcă figura, luată nu în accepțiunea generală, ci în sens propriu, nu este simpla enunțare a unei idei. De aceea expresii ca: a se mînia, a simți durere, a se îndura, a se teme, a se încrede, a disprețui — nu sînt figuri, cum nu sînt figuri nici a sfătui, a amenința, a întreba,
24. a scuza. Pe observatorii superficiali îi înșeală însă faptul că în toate pasajele unde sînt exprimate stări sufletești găsesc figuri și merg să caute exemple în discursuri. Și, într-adevăr, nu există un singur loc în discurs unde să nu putem găsi și figuri. Dar alta e a putea admite o figură și alta este a fi o figură. De fapt, pentru a mă face mai bine înțeles, nu mă voi
25. teme să repet deseori același cuvînt. De aceea adversarii mei vor afirma că există figură la omul mîniat, rugător, care compătimizește. Știu aceasta; dar a te mînia, a compătimi sau a implora nu constituie ele însele figuri. Cicero cuprinde sub această denumire tot ce înfrumusețează stilul, urmînd, pe cît mi se pare, o cale de mijloc. El nu consideră *schema* (figură) orice expresie, dar nici numai expresiile îndepărtate de uzanța comună, ci denumește

figură expresiile mai strălucite și mai capabile de a mișca puternic pe auditor. Cicero a tratat problema în două opere. Redau textul lui *ad litteram*, ca să nu îmi lipsesc cititorii de judecata acestui maestru.

26. În cartea a treia din *De oratore* scrie astfel: „În ce privește fraza, după ce am ținut seama de imbinarea armonioasă a cuvintelor și de ritm, cum am spus ¹, trebuie să variem și să îmbogățim adeseori stilul prin ceea ce denumim figuri de gîndire și de cuvinte strălucitoare.
27. Într-adevăr, uneori impresionăm foarte mult pe auditor zăbovind asupra unui singur punct, alteori expunînd mai luminos faptele și prezentîndu-le, așa-zicînd, ca și cum s-ar petrece în fața ochilor; aceste procedee chiar în expunerea faptelor au o foarte mare greutate, atît pentru a pune în lumină cele ce expunem, cît și pentru a le amplifica, căci, în felul acesta, imaginea pe care o vom crea va părea auditorilor ca reală. Acestei figuri i se opune deseori trecerea rapidă asupra amănuntelor pe care le lăsăm să se înțeleagă mai mult decît le spunem, sau folosim exprimarea lapidară dar clară, ori atenuarea și aproape de aceasta un fel de luare în ris care se potrivește cu preceptele date de Cezar ². Uneori folosim digresiunea de la care, după ce interesul s-a epuizat, trebuie să revenim la subiect, abil și elegant. Putem folosi și enunțarea a ceea ce vom trata

¹ *De or.* 3, 43 (172).

² *Vezi De or.*, 2, 261 și urm.; 269 și urm.; e vorba de Iulius Caesar Strabo.

(*propositio*), sau ca un fel de tranziție părăsim dezvoltarea și revenim la teza principală, reluând argumentarea și trăgând concluzia logică¹. De asemenea pentru a mări sau atenua faptele reale, putem exagera și chiar depăși adevărul sau a-l privi numai dintr-o latură², putem presa pe adversar folosind interogațiile și, ceea ce e cam același lucru, sondăm (aș zice) pe adversar și-l silim să expună părerea lui proprie.

Mai avem la îndemină și alte figuri: disimularea, care lasă să se înțeleagă contrariul a ceea ce se spune și care, mai mult decât altele, pătrunde oarecum în suflet, fiind foarte agreabilă când în discurs nu este exprimată pe ton oratoric ci familiar. Apoi, putem crea momente de îndoială (*dubitatio*), putem analiza diferitele fețe ale unei idei (*distributio*), sau aducem o rectificare (*correctio*) a ceea ce am vorbit mai înainte ori mai în urmă, sau respingem o învinuire; prevenim un atac sau aruncăm vina asupra altuia; putem folosi comunicarea, o figură prin care parcă deliberăm chiar cu aceia cărora ne adresăm; apoi, descrierea (*imitatio*) caracterelor și a vieții reale, introducând sau nu personaje este un ornament deosebit de valoros pentru discurs și este foarte potrivit pentru a-ți câștiga sufletele oamenilor și foarte adesea chiar pentru a-i emoționa;

31. introducerea în vorbire a unor personaje fic-

¹ Silogismul

² Hiperbola.

tive (*prosopopeea-inductio*) e figura cea mai puternică pentru a face să strălucească amplificarea. Apoi mai avem descrierea (*descriptio*), inducerea în eroare¹ (*erroris inductio*), provocarea hilarității, anticiparea prin care se previn obiecțiile; comparația (*similitudo*) și exemplul, amândouă, trezesc foarte ușor emoții. Se mai pot folosi: dilema, întreruperea, antiteza, reticența, îndemnul. Se permite un limbaj deschis și chiar mai fără friu în vederea agravării vinii: mînia, ocara, făgăduiala, rugămintea, implorarea, abaterea scurtă de la subiect — nu ca digresiunea despre care am vorbit mai înainte — dezvinovățirea, captarea bunăvoinței, întăritarea adversarului, exprimarea dorințelor, blestemul. Cam acestea sînt procedeele de gîndire care dau strălucire discursului.

32. În ce privește procedeele de formă², acestea sînt ca armele pe care pui mîna fie pentru a amenința sau, aș zice, pentru a provoca pe dușman, fie pentru plăcerea de a le mînuia. Astfel, repetarea unui cuvînt are uneori forță, alteori farmec. La fel, apropierea de cuvinte, puțin deosebite ca sunet³ sau în flexiune. De asemenea reluarea de mai multe ori a aceluiași cuvînt la începutul frazei sau punerea lui repetată la sfîrșit de frază, întîlnirea

¹ Îndepărtînd atenția publicului de la ceea ce este în discuție.

² Adică figurile de cuvinte.

³ *Paronomasia*, de exemplu *leonem-lenonem*; *amissum-omissum*.

- năvalnică a aceluiași cuvinte, legarea mai multor atribute de un singur cuvânt, gradarea progresivă, întrebuintarea repetată a aceluiași cuvânt cu nuanțe de sens diferite. Sau punerea aceluiași termen la sfârșitul unei propoziții și la începutul propoziției următoare, folosirea termenilor cu aceeași dezinvență casuală sau aceeași terminație, ori părți de frază simetrice sau la fel de lungi. Mai este, de asemenea, gradația¹, inversarea termenilor², eleganta lor transpunere³, antiteza, asindeton, preteritiunea⁴, rectificarea, exclamarea, sincoparea, punerea aceluiași cuvânt în diferite cazuri, aplicarea epitetului potrivit unui singur termen la mai mulți⁵, motivarea pusă după teză și, de asemenea, după subdiviziunile ei. Apoi, exprimarea încrederii⁶, un al doilea fel de ezitare, un termen neașteptat, distincția părților unei enumerări⁷, un al doilea fel de rectificare⁸ și de partițiune logică, acumulare de fraze scurte, reticențe, evocări și răspunsuri făcute nouă înșine, metonimia și disjuncțiunea, ordinea cuvintelor, hypallage, digresiunea, perifraza.

¹ Exemplu: *Africano virtutem industria, virtus gloriam, gloria aemulos comparavit*. „Lui Africanus priceperea i-a adus vitejie, vitejia glorie, gloria rivali”.

² Exemplu: „Trebuie să mănânci pentru a trăi, nu să trăiești pentru a mânca”.

³ Hiperbaton.

⁴ În realitate o figură de gândire ca multe întâlnite aici.

⁵ Probabil zeugma.

⁶ În auditori și judecători.

⁷ „Mai întâi, apoi etc.”...

⁸ Care se referă numai la cuvânt.

36. Cam acestea sau altele asemănătoare sînt procedeele — pot fi găsite și mai multe — care dau strălucire stilului prin figurile de gândire și de cuvinte.¹

Aceleași indicații se găsesc în *Orator*, foarte multe, deși nu toate, sînt totuși ceva mai precis definite, fiindcă după figurile de cuvinte și de gândire Cicero adaugă o a treia categorie, care, după cum însuși spune, s-ar putea numi

37. „virtuțile stilului”: „Celelalte procedee care provin din gruparea cuvintelor, și pe care le-aș simți ca pe niște lumini, aduc o mare strălucire stilului. Pot fi comparate cu ornamentele excepționale din decorul de gală al scenei și al forului, nu pentru că ele ar fi singurele podoabe, ci pentru că se remarcă
38. dintre celelalte. La fel stă situația cu figurile următoare, care sînt punctele luminoase și oarecum ieșite din comun ale stilului. Acestea sînt dublarea sau reluarea termenilor sinonimi; folosirea de cuvinte cu formă asemănătoare; începerea sau terminarea repetată a mai multor părți de frază cu același cuvânt, sau punerea aceluiași cuvânt în ambele locuri; reluarea de mai multe ori a aceluiași cuvânt, sau punerea lui la sfârșitul frazei; folosirea aceluiași cuvânt, la mic interval, dar cu sens diferit; folosirea cuvintelor cu aceeași
39. desinență casuală sau cu aceeași terminație; apropierea în chip diferit a cuvintelor cu sens contrar, folosirea repetată

¹ Capit. 52, (201)...54, (208).

a unui cuvînt gradindu-i treptat sensul; suprimarea cuvintelor de legătură, înșirarea de fraze paratactice, omiterea vreunei dezvoltări și motivarea ei, o autocorectare, făcută oarecum înfruntîndu-ne pe noi înșine; scoaterea de exclamații de surpriză sau de părere de rău, reluarea de mai multe ori a aceluiași cuvînt la cazuri diferite.

40. Figurile de gîndire sînt ornamente mai importante. Fiindcă Demostene le folosește foarte des, unii cred că în aceasta constă meritul deosebit al elocinței lui. Și, într-adevăr, la el nu găsim aproape nici un loc în care să nu existe figuri. De fapt, stilul nu este altceva decît prezentarea strălucită dacă nu a tuturor, măcar a celor mai multe idei. Brutus, de vreme ce tu stăpînești foarte bine această artă, la ce să mai citez denumirile tehnice sau să dau exemple? Ajunge indicarea lor. Așadar oratorul, așa cum îl vrem noi, va relua adeseori aceleași idei în mai multe forme; va insista asupra unui anumit punct, va stărui asupra aceluiași idei; adeseori va atenua, va folosi ironia, se va abate de la subiect și va face digresiuni; va enunța ce are de gînd să spună; după ce va fi expus, va rezuma; se va rechema pe sine la subiect; va repeta ce a spus, va turna în raționament argumentele, va strîmtora pe adversar prin întrebări, va răspunde el însuși, să zicem așa, întrebărilor.
43. ce își pune sieși; va zice contrariul a ceea ce vrea să se înțeleagă și să se creadă; va părea

- că ezită ce să spună mai bucuros sau cum să spună; va stabili diviziuni, va omite și va neglija anumite lucruri, va preveni atacuri, va arunca asupra adversarului vina ce i se aduce lui; din cînd în cînd va simula convorbiri familiale cu auditorii, cîteodată chiar cu adversarul; va face portrete morale, va reproduce convorbiri fictive; va face să vorbească obiecte neînsuflețite, va abate atenția de la chestiune, va stîrni buna dispoziție și risul, va respinge anticipat obiecțiile posibile, va stabili asemănări, va cita exemple, va analiza o idee împărțind-o pe puncte, va opri pe cel ce-l întrerupe, va declara că omite unele lucruri; va înștiința pe adversar de ce să se păzească, va vorbi cu îndrăzneală, se va minia chiar, se va certa uneori cu adversarul, se va scuza, va implora, se va justifica, se va abate puțin de la subiect; va dori fericire, va blestema, va capta bunăvoința auditorilor.
45. Oratorul să aibă în vedere și alte, aș îndrăzni să zic, virtuți stilistice, ca de exemplu conciziunea, dacă subiectul o cere; deseori va prezenta faptele ca petrecîndu-se în fața ochilor; deseori va întrebuița hiperbola; deseori ne va face să înțelegem mai mult decît spune; va trezi adeseori buna dispoziție; de multe ori va reda scene din viață și va picta prin cuvinte caractere morale. Prin aceste figuri, numeroase ca arborii unei păduri, va străluci fără îndoială întreaga măreție a elocinței¹

¹ 39 (134) și urm.

CAPITOLUL II

Despre figurile de sens sau de gândire

1. Așadar cine vrea să aprofundeze mai mult figurile de gândire și de cuvinte are ce călăuză să urmeze și nu aș îndrăzni să afirm că există alta mai bună; să citească acele pagini, pentru a-și da seama de planul pe care mi l-am propus; căci eu intenționez să vorbesc numai despre figurile de sens, care se deosebesc mult de felul direct de a exprima cugetarea. Văd că punctul meu de vedere a găsit aprobarea multor oameni foarte învățați. Toate aceste puncte luminoase, chiar și cele de altă natură, sînt calități atît de importante pentru stil, încît nu se poate concepe stil care să nu le aibă. Într-adevăr, cum poate fi lămurit judecătorul fără o expunere care să lumineze subiectul, fără o enunțare a tezei, fără promisiuni de a produce dovezi, fără definiri, fără a declara că părăsim o dezvoltare, fără expunerea părerii noastre, fără concluziile abile ale raționamentelor, fără prevenirea atacurilor, fără asemănări, exemple, enumerări, analizări, întreruperi, replici, pathos, emfază, autojustificare, fără atacuri personale?
3. Într-adevăr, ce poate face elocința, dacă i se ia posibilitatea de amplificare și de atenuare? Căci amplificarea cere să dai sens mai amplu decît exprimă cuvintele, adică cere emfază, sau exagerarea adevărului, hiperbolă, iar atenuarea vrea să diminuezi, să apelezi la îngăduință. Cum să provoci emoții violente

- dacă nu o să vorbești nestingherit și cu o anumită libertate, dacă nu te minii, nu aduci reproșuri, nu-ți strigi patetic dorința, dacă nu blestemi? Sau cum le vei domoli, dacă nu poți deveni plăcut judecătorilor, dacă nu le cîștigi bunăvoința, nu le trezești buna dispoziție?
4. Cum va reuși oratorul să placă sau să dea impresia unui talent cituși de puțin instruit, dacă nu va ști să imprime în mintea judecătorilor anumite idei, repetind unele puncte importante și stăruind asupra lor, dacă nu știe să facă digresiuni și să revină la teză, dacă nu știe să respingă și să arunce vina asupra altuia, dacă nu poate judeca ce trebuie lăsat la o parte, ce trebuie disprețuit? Iată ce dă vioiciune și avînt discursului. Dacă aceste mijloace lipsesc, discursul zace la pămînt parcă ar fi un corp lipsit de spiritul care îi dă viață.
 5. Așadar, figurile trebuie să existe în discurs. Ele trebuie însă răspîndite cu pricepere, și trebuie să fie variate, ca să dispună pe auditor prin armonia lor sonoră, așa cum vedem că reușesc să facă instrumentele cu coarde.
- În fapt, elementele unui discurs se prezintă de cele mai multe ori direct, simple, nedeghizate, și își arată deschis sensul. Ele admit însă, după cum am spus ¹, figuri, așa cum se poate
6. vedea chiar din cele ce urmează. Căci, ce este mai obișnuit decît a întreba (*interrogare*) și a cerceta (*percunctari*)! Întrebuințăm la fel ambii termeni, deși unul pare a implica ideea, de a căuta să știi, celălalt de a da ceva pe față,

¹ 9, 1, 24.

de a dovedi. Dar acest procedeu, indiferent cu care din cei doi termeni l-am denumi, este o figură cu aspecte multiple. Să începem cu figurile prin care argumentarea devine mai energică și mai aprigă, despre care am vorbit

7. la început. E naturală întrebarea pusă astfel: „Voi însă, cine sinteți? și din care țărîmuri venit-ați?”¹ Constituie însă figură întrebarea care nu urmărește atît informarea, cît să facă presiuni ca aceasta: „Căci, Tubero, ce a făcut sabia ta scoasă din teacă în lupta de la Pharsalus?”² și „În sfîrșit, pînă cînd, Catilina, vei abuza de răbdarea noastră?”³ și
8. „Nu-ți dai seama că planurile tale sînt date pe față?”⁴ și, întreg pasajul acesta. Cu cît e mai înflăcărat, decît dacă ar zice: „Abuzezi de multă vreme de răbdarea noastră”, și „Planurile tale sînt descoperite”. Folosim întrebarea și în alte cazuri: cînd este imposibil un răspuns negativ: „Dar, la urma urmelor, C. Fidiculanus Falcula a fost acuzat?”⁵, sau cînd e dificil să dăm un răspuns,
9. întrebăm de obicei: „Cum? Cum se poate?” sau pentru a stîrni ura, ca Medeea, la Seneca: „În ce țară îmi ordoni să mă duc?”⁶ pentru a trezi compătimire, ca Sinon la Vergiliu: „Vai, ce țărîmuri, zice, ce ape vor putea de

¹ Verg., *Aen.*, 1, 369.

² Cic., *Lig.*, 3, 9.

³ Cic., *Cat.*, 1, 1.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Cluent.*, 37, 103.

⁶ *Medeea*, 451.

acum să mă primească?”¹ Pentru a face presiuni asupra adversarului și a-i răpi puțința de a disimula, cum face Asinius: „Înțelegi? atacăm zic, testamentul unui nebun furios, nu al unui om care nu și-a făcut datoria”².

10. Interogația este foarte variată. E potrivită pentru a manifesta indignarea: „Și, apoi, cine să adore puterea lunonei?”³ Pentru manifestarea uimirii: „La ce nu împingi muritoarele inimi, sete de bani blestemată?”⁴ Uneori este un mijloc de a porunci mai energic: „Nimeni n-aleargă la arme, din toată cetatea mea nimeni nu-l urmărește?”⁵ Ne întrebăm și pe noi înșine, ca în Terențiu: „Ce să fac, atunci?”⁶
12. Și răspunsul poate fi redat printr-o figură; de exemplu, răspundem altceva decît sîntem întrebați, fiindcă așa este mai util. Procedăm astfel, uneori, pentru a spori vinovăția. În felul acesta a procedat martorul întrebat dacă a fost bătut de acuzat cu bățul, răspunzînd: „Și, eram nevinovat”. Alteori, pentru a declina vina, caz foarte frecvent, zicem: „Te întreb dacă ai ucis acest om?” Răspunsul: „Am ucis un tilhar”; „Ai intrat cu forța pe acest pămînt?”
13. Se răspunde: „Am intrat pe pămîntul meu”. Răspunsul cuprinde în sine figură, și cînd apărarea precede recunoașterea. De pildă, la Vergiliu în *Bucolice* un păstor întreabă: „Nu

¹ *Aen.*, 2, 69

² *Orat. frg.*, p. 497 M.

³ *Aen.*, 1, 48.

⁴ *Ibid.*, 3, 56

⁵ *Ibid.*, 4, 592.

⁶ *Eun.*, 46.

te-am văzut eu, mă răule, cum ai prins în cursă ȣapul lui Damon?¹ Celălalt răspunde: „Dar nu trebuia să mi-l dea, după ce l-am învins în cîntare?”²

14. Apropiată de aceste replici este disimularea, făcută însă numai cu scopul de a stîrni ris. Din acest motiv, despre ea am discutat la locul potrivit³. Dacă s-ar face cu seriozitate, ar fi o mărturisire

De altfel însăşi întrebarea ce ne-o punem noi înşine, şi răspunsul ce ni-l dăm nu sînt lipsite de farmec. De exemplu, Cicero, în *Pro Ligario*: „În faţa cui vorbesc eu astfel? Ei, da! în faţa aceluia care cunoştea faptele şi care,

15. totuşi, înainte de a mă vedea, m-a redat republicii“⁴. În *Pro Caelio* procedează printr-un alt fel de întrebare fictivă: „Mi se va spune poate: «Aceasta este învăţătura ta? Aşa înveţi tu tineretul?»“⁵ şi întregul pasaj. Apoi: „În ce mă priveşte, judecători, dacă un om a avut o astfel de putere sufletească, un astfel de caracter virtuos şi atîta stăpînire de sine“ şi celelalte. E opus procedeul următor: după ce ai pus o întrebare, nu aştepţi răspuns, ci îl dai tu imediat: „Nu aveai casă? Ba aveai. Aveai bani prea mulţi? Ba erai sărac!“⁶ Unii
16. numesc această figură „sugestie“. Întrebarea se poate face şi prin comparaţie: „Care din

¹ *Buc.*, 3, 17.

² *Ibid.*, 21.

³ 6, 3, 68.

⁴ *Lig.*, 3, 7.

⁵ *Cael.*, 17, 39 şi urm.

⁶ *Or.*, 67, 223.

doiîşi va motiva mai uşor părerea?¹, şi în multe alte feluri, cînd mai pe scurt, cînd mai amplu, cînd despre un singur punct, cînd despre mai multe.

- De un efect minunat, în procese, este anticiparea, πρόληψις — prolepsa. Ea constă în prevenirea obiecţiei adversarului, şi e mai potrivită în exordiu. Deşi e de un singur gen, cuprinde diverse specii. Poate fi, de exemplu, un fel de apărare preventivă. Aşa este la Cicero, în discursul împotriva lui A. Caecilius², cînd oratorul explică de ce trece la rolul de acuzator, el care întotdeauna a fost apărător. Un fel de mărturisire, ca în *Pro Rabirio Postumo*, cînd Cicero declară că, chiar după părerea sa, clientul său trebuie dezaprobat pentru că a împrumutat bani regelui. Alteori e un fel de anticipare. De exemplu: „Căci voi spune, judecători, nu pentru a mări acuzaţia“³; un fel de scuză: „Vă rog, iertaţi-mă, dacă am mers prea departe“. Foarte adeseori e o pregătire, cînd explicăm mai pe larg pentru ce vom acţiona sau pentru ce am acţionat astfel. Sensul sau exactitatea termenilor sînt, de asemenea, confirmate fie prin anticipare: „Deşi aceasta nu a constituit pedeapsă, ci un mijloc de a împiedica crima“, fie prin rectificare: „Cetăţeni, cetăţeni, aş spune, dacă imi este îngăduit să-i numesc astfel“⁴.

¹ *Cluent.*, 38, 106.

² *Cf. Caecil.*, 1, 1.

³ *Verr.*, 4, 2.

⁴ *Mur.*, 37, 80.

19. Aduce un aer de sinceritate și ezitare (*du-bitatio*) cînd ne prefacem că nu știm de unde să începem, unde să ne oprim, ce e mai nimerit să spunem, sau dacă, în general, trebuie să vorbim. Exemple de acestea găsim din abundență peste tot; deocamdată este suficient unul singur: „În ce mă privește, nu știu încotro să apuc. Să neg că a fost reaua credință a unui judecător corupt?”¹ și celelalte. Acest procedeu are valoare și pentru trecut, căci ne prefacem și că am ezitat.
20. De această figură nu e departe figura denumită „comunicare” (*communicatio*), cînd cerem sfat chiar de la adversari. De exemplu Domitius Afer în *Pro Cloutilla*: „Nu știe, în tulburarea sa, ce e permis unei femei, ce se cade unei soții. Poate norocul v-a adus pe voi în calea acestei biețe femei necăjite. Tu, fra-
21. tele ei, voi, prietenii tatălui ei, ce o sfătuiți?”² Alteori — și e cazul cel mai frecvent — delibărăm oarecum cu judecătorii. „Ce ne sfătuiți?” sau: „În sfîrșit, ce ar fi trebuit să se facă?” Și Cato scrie: „Spuneți, voi ce ați fi făcut altceva, dacă erați în locul lui?”; iar în alt loc: „Gîndiți-vă că e vorba de un bun al tuturor și că acest bun v-a fost încredințat vouă.”³
22. Uneori, însă, folosind comunicarea, strecurăm și ceva neașteptat, care chiar în sine este figură. De pildă, Cicero în discursul contra

¹ *Cluent.*, 1. 4.

² Ed. Oxford și Teubner 1959 dau: *Pro Cloutilla*; celelalte *Pro Domitilla*, vezi *Or. frg.*, pag. 567 M.

³ Ed. Iord., p. 71; *ibidem*, p. 72.

- lui Verres: „Și apoi? Ce bănuți? Poate un furt, poate vreun jaf?”¹ Apoi, după ce a ținut multă vreme în nesiguranță mintea judecătorilor, a anunțat o vină mult mai odioasă.
23. Figura aceasta, Celsus² o denumește *sus-tentatio* — ținere în suspensie. Ea se prezintă sub un dublu aspect: adeseori, contrar celor spuse anterior, după ce am făcut să se aștepte acuze grave, coborîm la învinuiri mai ușoare sau care nu comportă nimic criminal. Fiindcă, însă, figura aceasta nu implică cu necesitate comunicarea, unii au denumit-o *παράδοχος*.
24. adică „inopinată”. Nu sînt de acord cu cei care consideră că e figură și cînd zicem că ni s-a întîmplat ceva neașteptat, cum e la Pollio³: „Nu aș fi crezut niciodată, judecători, că, Scaurus fiind acuzat, va trebui în acest proces să vă rog să nu vă lăsați influențați de el”
25. Figura denumită „permisiune” (*permissio*). derivă din același izvor cu comunicarea. Prin această figură lăsăm pe seama judecătorilor, și citeodată chiar a adversarilor, aprecierea unor lucruri. De exemplu, Calvus a spus lui Vatinius⁴: „Lasă la o parte rușinea și spune că ești mai demn decît Cato să fii pretor”.
26. Figurile potrivite pentru trezire de emoții puternice constau îndeosebi în simulare. Căci simulăm că ne miniem, că ne bucurăm, ne temem, ne mirăm, simțim durere, ne indignăm,

¹ *Verr.*, 5, 5, 10 (*De suppliciis*),

² *Frg.*, Celsi 15 M.

³ *Or. frg.*, pag. 498 M.

⁴ *Or. frg.*, pag. 477 M.

dorim, și alte sentimente asemenea. De aici vin expresiile oratorice: „Sînt eliberat: am respirat“¹; „Bine i-au făcut“; „Ce nebulie e aceasta?“²; „O, timpuri, o moravuri!“³, sau: „Nenorocitul de mine! Căci nu mai am lacrimi și totuși durerea stă înfipită în inima mea“⁴ și „Acum, pămîntule imens, deschide-te“.⁵

27. Unii retori numesc acest procedeu „exclamație“ (*exclamatio*) și îl pun între figurile de cuvinte. Cînd exclamația este sinceră nu constituie figura de care vorbim; dacă este prefăcută și plămuită cu artă, fără îndoială trebuie considerată figură.

- Același lucru se poate spune despre vorbirea sinceră, pe care Cornificius⁶ o numește *licentia* (licență), iar grecii *παρρησια* (vorbire deschisă). Căci ce poate fi mai puțin figurat decît sinceritatea adevărată? De multe ori, însă, sub acest aspect ascunde adulearea. De exemplu Cicero, cînd zice, în *Pro Ligario*: „După ce ai început războiul, Cezar, și aproape că l-ai terminat, eu, fără nici o constrîngere, intenționat și de bunăvoie, am plecat sub stîndardele care fuseseră ridicată împotriva ta“⁷.
28. se gîndește la interesul lui Ligarius, dar poate, oare, elogia mai mult clemența învingătorului?
29. Iar, prin iscusita exprimare: „Ce alta am ur-

¹ *Mil.*, 18, 47.

² *Mur.*, 6, 14.

³ *Cat.*, 1, 2.

⁴ *Phil.*, 2, 26, 64.

⁵ Dintr-un poet necunoscut.

⁶ *Ad Herenn.*, 4, 36 (48).

⁷ *Lig.*, 3, 7.

mărit, Tubero, decît să avem și noi puterea pe care o are Cezar?“¹ el reușește minunat de bine să prezinte ca juste ambele cauze; în același timp atrage favoarea pentru acela a cărui cauză era de fapt rea.

- Cere mai multă îndrăzneală și — după părerea lui Cicero² — un talent mai viguros, intervenția imaginară a personajelor, denumită *προσωποποιια* (prosopopee). Această figură dă
30. pe de o parte o variație uimitoare stilului; pe de alta îi dă vigoare. Prin prosopopee dezvoltăm gîndurile adversarilor, prezentîndu-i ca și cum ar discuta cu ei înșiși. Și nu întîmpinăm neîncredere, dacă nu sînt absurde ideile ce le atribuim. De asemenea, redăm convorbirile noastre cu alții și ale altora între ei, de așa manieră încît să fie plauzibile. Imaginăm persoane potrivite pentru a da sfaturi, pentru a certa,
31. pentru a se plînge, a lăuda, a compătimi. Ba e admis, în această figură, chiar să coborîm zeii pe pămînt, să evocăm morții; în prosopopee orașele, chiar și popoarele capătă glas.
- Unii retori însă denumesc prosopopee numai figurile în care și persoanele, și cuvintele sînt imaginate. Conversațiile imaginate ale oamenilor preferă să le numească *διάλογοι* (dialoguri), termen redat de unii latini prin
32. *sermocinatio*³ (discuție dialogată). Eu, fiindcă îmi permite uzul, dau ambelor aceeași denumire. De fapt, este imposibil să imaginezi o convor-

¹ *Ibid.*, 4, 10.

² *Or.*, 25 (85).

³ Cf. *Ad Herenn.*, 4, 43, 55; 4, 52, 65.

bire fără a imagina și persoanele care o duc. Dar în cazurile în care realitatea nu permite întrebuițarea de figuri, putem proceda în felul următor: „Căci dacă patria, care îmi e mult mai scumpă decât propria-mi viață, dacă întreaga Italie, dacă Republica toată ar vorbi cu mine astfel: « Marcus Tullius, ce faci? » »¹ E mai îndrăzneată următoarea: „Ea ți se adresează, Catilina, și, deși mută, vorbește astfel cu tine: « Sînt ani de cînd nu s-a comis nici o crimă, fără tine. » »²

33. Uneori ne putem imagina că avem înaintea ochilor lucruri, persoane, că auzim cuvinte, că ne mirăm că nu la fel sînt adversarii noștri, sau chiar judecătorii noștri. În astfel de situații zicem: „Mi se pare“ și „Nu ți se pare?“ Dar pentru aceasta se cere o elocință într-adevăr viguroasă. Căci ce e fals și de necrezut ori impresionează mai mult, fiind deasupra adevărului, ori nu produce nici un efect, fiindcă nu este adevărat.

34. Cum se pot imagina convorbiri, se pot imagina și acte scrise. Așa a făcut Asinius în apărarea Liburniei³: „Mama mea, care mi-a fost și foarte scumpă și foarte dragă, care a trăit numai pentru mine și mi-a dăruit viața de două ori în aceeași zi“ și celelalte, apoi adaugă: „Să fie dezmoștenită“. Aceasta, din natura sa, este figură. Sînt chiar două figuri, ori de cîte

¹ *Cat.*, 1, 11, 27.

² *Ibid.*, 1, 7, 18.

³ *Or. frg.*, p. 497 M. Apărătorul presupune un testament scris în felul acesta.

ori — ca în acest caz —, se compune un document scris care imită un altul existent. Căci aici se dă citire unui testament plăsmuit, opus testamentului real care spunea: „P. Novanius Gallio, căruia vreau, pe bună dreptate și sînt dator — pentru bunăvoința lui extremă față de mine — să-i las tot ce am“ și, după alte detalii, adaugă: „Să-mi fie moștenitor“. Prosopopeea aceasta trece oarecum în παρωδή — parodie — termen care desemnează melodiile alcătuite prin imitarea altora și care, în mod abuziv, se folosește pentru denumirea imitărilor de versuri sau proză ale altora.

36. Personificăm adeseori și abstracții, de exemplu: Vergiliu a personificat Faima¹, Prodicus — Voluptatea și Virtutea, după afirmația lui Xenophon², iar Ennius — Moartea și Viața, pe care ni le prezintă, într-o satiră, luptîndu-se. Se pun cuvinte și în vorbirea unei persoane nedeterminate: „Aici, cineva“ sau: „Ar zice cineva“. Se introduc fără a le atribui nimănui: „Aici era oastea dolopilor, dincolo crudul“.

37. Achile³. În acest caz este un amestec de figuri; căci la prosopopee se adaugă figura care constă în a omite ceva din frază; și, într-adevăr, aici s-a omis să se arate cine a spus aceste cuvinte.

Uneori prosopopeea are aspect de narațiune. De aceea la istorici se găsesc alocuțiuni indirecte, cum e în Tit Liviu chiar în prima carte: „Orașele, ca orice, au începuturi umile; mai

¹ *Aen.*, 4, 173 și urm.

² *Memorabilia Socratis*, 2, 1, 21.

³ *Aen.*, 2, 29.

tirziu, cele ajutate de vitejia lor și de zei ajung la mare putere și își creează un mare renume¹.

38. Figura prin care ne adresăm altei persoane decît judecătorului, numită ἀποστροφή (apostrofă), impresionează foarte mult, fie că interpelăm pe adversari: „Într-adevăr, Tubero, ce a făcut sabia ta în lupta de la Pharsalus?”² fie că invocăm: „Vă iau pe voi drept martori, coline și dumbrăvi sacre ale Albei...”³; fie că implorăm pentru a atrage ura asupra adversarului: „o, legi ale lui Porcius și legi ale lui Sempronius!”⁴ Abaterea atenției auditorilor de la chestiunea în dezbateră se numește tot apostrofă: „Nu eu jurat-am cu grecii, în Aulis, să spulber troienii”⁵. Acest efect poate fi produs prin multe și felurite figuri, cînd simulăm că ne-am așteptat la altceva, că ne-am temut de ceva mai grav, că fapta respectivă putea părea mai importantă cînd nu se cunoaștea; de felul acesta este exordiul din *Pro Caelio*.

40. Punerea sub ochi (*sub oculos subiectio*), cum o denumește Cicero⁶, constă nu în indicarea că un fapt s-a petrecut, ci cum s-a petrecut, și nu în linii generale, ci în amănunte. Această figură, în cartea precedentă⁷ am în-

¹ 1, 9, 3.

² *Lig.*, 3, 9.

³ *Mil.*, 31, 85.

⁴ *Verr.*, 5, 63, 163.

⁵ *Aen.*, 4, 425—426.

⁶ *De or.*, 3, 53, 202.

⁷ 8, 3, 61 și urm.

globat-o sub titlul de „evidență”, termen dat de Celsus¹. Alți retori denumesc ὑποτύπωσις (hipotiposă), imaginea evocată prin termeni atît de expresivi încît face impresia că o vezi mai curînd decît o auzi²: „Aprins de o furie criminală, veni în for; ochii îi ardeau, toată fața îi respira cruzime”. Imaginăm nu numai ce s-a petrecut sau se petrece, ci și ce se va întimpla sau s-ar fi putut întimpla. În *Pro Milone*³, Cicero ne face un tablou admirabil a ceea ce Clodius intenționa să facă dacă ar fi pus mîna pe pratură.

41. Dar această transpunere de timpuri, denumită propriu μετόπιστας (transpunere), a fost întrebuințată de cei vechi cu mai multă rezervă. Ei o precedau de formule de genul acesta: „Închipuiți-vă că vedeți” sau, cum

42. zice Cicero: „Ceea ce nu ați văzut cu ochii vă puteți imagina cu mintea”⁴. Oratorii contemporani, însă, mai ales declamatorii, au o imaginație mai îndrăzneată și, pe Hercules, plină de vioiciune. De exemplu, chiar Seneca, în controversa al cărui subiect prezintă pe un părinte care, condus de celălalt fiu, își ucidă fiul și pe a doua soție, surprinși în adulter:
43. „Condu-mă, te urmez; ia-mi mîna mea bătrînă, și du-mă unde vrei”. Și, puțin după aceea: „Privește, zise fiul, ceea ce atîta vreme nu ai voit să crezi. — Dar eu nu văd; se face noapte

¹ *Or. frag.*, 15 M.

² *Verr.*, 5 (*De suppl.*), 62, 161.

³ *Mil.*, c. 37.

⁴ *Rosc. Am.*, 35, 98.

și ceață deasă¹. Această figură pune lucrurile
44. mult în evidență, căci lasă impresia că nu sînt
povestite, ci se petrec în fața noastră. Unii
retori înglobează în această figură și descrie-
rea limpede și pregnantă a regiunilor; alții o
numesc *τοπογραφία* (topografie).

Am găsit autori care traduc grecescul *εἰρωνεία*
(ironie) prin *disimulatio* (disimulare). Întrucît
mi se pare că termenul latinesc nu exprimă toate
aspectele acestei figuri, mă voi menține, cum
am făcut în majoritatea cazurilor, la termenul
grecesc. Așadar *εἰρωνεία* ironia-figură nu se
deosebește, în ce privește genul, de *εὐπρωεία*
ironia-trop, căci în amîndouă trebuie să în-
45. țelegem contrastul a ceea ce se spune. Ca specii
privite mai atent, le putem ușor deosebi.
Ironia-trop este mai deschisă și, deși ex-
primarea nu corespunde ideii, totuși sensul
veritabil nu e disimulat. Căci contextul este
limpede. De exemplu, cuvintele spuse împotriva
lui Catilina: „Fiind respins de el, te-ai dus la
prietenul tău Metellus, bărbat foarte de treabă”².
Ironia este numai în cuvintele „bărbat foarte
de treabă”; prin urmare tropul e foarte scurt.

46. Dar în ironia-figură gîndirea întregă este
deghizată, mai mult înțeleasă decît mărturi-
sită. În ironia-trop opoziția există între cuvinte,
în ironia-figură gîndirea și cîteodată întreg
felul de a prezenta cauza este opus formei
și tonului. Mai mult, chiar viața întregă
a unui om poate părea o ironie, cum pare să fi

¹ Controversă pierdută; frg. pag. 584 M.

² *Cat.*, 1, 8, 19.

fost viața lui Socrate; de aceea i s-a zis „iro-
nizantul”, fiindcă făcea pe neștiutorul și pe
admiratorul altora ca și cum aceștia ar fi fost
înțelepți. Într-un cuvînt, după cum un șir de
metafore formează o alegorie, la fel înlăntuirea
de ironii-tropi alcătuiește o ironie-figură.

47. Există totuși genuri de ironie-figură care nu
au nimic comun cu ironia-trop. De pildă, căci
îmi vine în minte prima, ironia care rezultă
din negare, denumită de unii *ἀντίφρασις*
(antifrază): „Nu voi acționa împotriva ta cu
toată vigoarea dreptului meu — nu voi insista
asupra punctului în care voi izbuti poate”¹;
și: „De ce să vorbesc despre decretele lui Anto-
nius, despre jafurile lui, despre moștenirile care
i-au fost lăsate, despre cele stoarse cu forță?”² și:
„Trec peste acea primă injurie cauzată de
desfriu...”³ și: „Nu vă citesc nici măcar
48. mărturiile referitoare la cele șase sute de mii
de sesterti”⁴ și: „Aș putea zice...”⁵. În aceste
genuri de ironii, ne extindem uneori la toate
amănuntele; de exemplu, Cicero: „Dacă aș
pleda acest punct, ca și cum aș vrea să arăt
netemeinicia acuzației, aș spune multe”⁶.

Este tot ironie cînd avem aerul că dăm ordin
49. sau că permitem ceva: „Mergi, dus de vînt
spre Italia!”⁷ Sau cînd acordăm adversarului

¹ *Verr.*, 5, 2, 4.

² *Phil.*, 2, 25, 62.

³ Referință necunoscută.

⁴ *Cic., Or. frg.*, B 5. 6. Sch.

⁵ *Cael.*, 22, 53.

⁶ *Cluent.*, 60, 166.

⁷ *Verg.*, *Aen.*, 4. v. 381.

calități care nu voim să fie recunoscute. Acest procedeu are mai multă forță dacă noi posedăm aceste calități, nu adversarii¹: „Dranc, hai zi că mi-i frică: doar brațu-ți făcut-a din teuceri/Maldăr de leșuri, doar tu cu trofee ici colo, cîmpia/Împodobit-ai!“ Obținem același efect cînd simulăm că luăm asupra noastră greșeli de care sintem absolut străini, sau care chiar apasă pe adversari: „Eu am adus pe stricatul dardan să impresure Sparta?“²

50. Procedeu acesta de a spune contrariul a ceea ce vrei să se înțeleagă se aplică nu numai la persoane, ci și la lucruri. Astfel este întreg exordiu din *Pro Ligario*. De asemenea, aceste elogii ironice: „Într-adevăr! O, zei mari!”
51. Frumoasă trudă pentru zeii de sus!“³ și celebrul pasaj din *Pro Oppio*: „O, ce dragoste minunată! O, ce bunăvoință unică!“

Nu sînt departe de acest fel de a simula următoarele procedee asemănătoare între ele: Recunoașterea vinei, care nu poate aduce nici un prejudiciu. De exemplu: „Ai, deci, Tubero, ce-și poate dori mai mult un acuzator: mărturisirea acuzatului“⁴. Concesia, cînd, încrezătorii în cauza noastră, simulăm că admitem fapte defavorabile nouă: „Teama de bătaia cu vergile a împins pe un comandant de corabie, dintr-o cetate foarte cunoscută, să se răscumpe-
re cu bani; e un act de umanitate din partea lui

¹ Verg., *Aen.*, 11, v. 383—385.

² Verg., *Aen.*, 10, v. 92.

³ *Ibid.*, 4, v. 379.

⁴ Cic., *Lig.*, 1, 2.

Verres“¹. Și în *Pro Cluentio*, relativ la impopularitatea stîrnită: „Să fie stăpînă în adunările poporului, să tacă în fața judecății“². În al treilea rînd, e consimțirea simulată. De exemplu, tot în *Pro Cluentio*, cînd se cade de acord³ că a fost corupție între judecători. Figura
52. din urmă impresionează mai mult cînd ne dăm asentimentul pentru un lucru care se va întoarce în folosul nostru. Dar aceasta nu se poate realiza fără o greșeală din partea adversarului.

Uneori aducem elogii simulate. De pildă, Cicero, cînd atacă pe Verres relativ la acuzația privind pe Apollonius din Drepanum: „Mă bucur chiar, dacă ai luat ceva de la el
53. și afirm că ceva mai bun nu ai făcut nicio dată“⁴. Uneori întărim acuzații pe care ușor le-am putea respinge sau nega — procedeu prea frecvent ca să mai aibă nevoie de exemple. Alteori, prin aceleași procedee, micșorăm gravitatea acuzațiilor; de exemplu Cicero în *Pro Roscio*, cînd sporește, prin puterea elocinței sale, grozăvia paricidului, evidentă prin ea însăși.

54. Ἀποσιώπησις — aposiopesis (trecerea sub tăcere), pe care Cicero o numește „reticentia“⁵, Celsus „obticentia“, iar unii „interruptio“, trădează și ea emoție sau minie.

¹ Cic., *De supp.*, 44, 117.

² 2, 5.

³ 23, 63.

⁴ Cic., *De sign.*, par. 37.

⁵ *De Or.*, 3, 205.

De exemplu: „Las-că vă . . . ! Numai s-astîmpăr de voi asmuțitele ape”¹, sau neliniște ori scrupul „Această lege, al cărei autor Clodius se laudă că este, ar fi îndrăznit oare să o amintească Milo, fiind în viață, nu zic în calitate de consul? Cît despre noi toți . . . nu îndrăznesc să spun ce gîndesc”². Un exemplu asemănător de reticență aflăm în exordiu discursului lui

55. Demostene în care apără pe Ctesifon³. Această figură servește și pentru a face tranziție „Cominius însă, . . . dar iertați-mă, judecători”⁴. Aici aflăm și celebra digresiune, dacă, bineînțeles, între figuri trebuie enumerată și digresiunea, în care unii văd chiar o parte a cauzei⁵. De fapt toată pledoaria se termină cu elogiul lui Cn. Pompeius. Dar ar fi putut avea loc și fără ἀποσιώπησις. Într-adevăr după cum spune Cicero⁶, o digresiune mai scurtă se poate face în foarte multe chipuri. Dar exemplele următoare vor fi suficiente: „Atunci C. Varenus, acela care a fost ucis de sclavii lui Ancharius, . . . în acest punct vă rog, judecători, ascultați cu mare grijă”⁷; și, în *Pro Milone*: „Și s-a uitat la mine cu privirea aceea cu care obișnuia să se uite cînd amenința pe toți cu toate grozăviile”⁸.

¹ Verg., *Aen.*, 1, v. 135.

² *Mil.*, 33.

³ Pentru Ctesifon, 18, 3.

⁴ Din *Pro Cornelio*, discurs pierdut.

⁵ Cf. 4, 3, 12.

⁶ Cf. 9, 1, 28.

⁷ Din *Pro Varenio*, discurs pierdut, frg. 7 H. 2, 8 Sch.

⁸ *Mil.*, 12, 33.

57. Există și o altă formă, care nu e tocmai reticență, fiindcă e o exprimare neterminată, mai bine zis, retezată înainte de terminarea, să zic așa, firească. De exemplu: „Prea mult stăruiesc; tinărul pare adine mișcat”¹ și „Ce să mai zic? L-ați auzit chiar pe tinăr spunînd”².

58. Imitarea caracterului altuia, numită ἑθοποιία (descrierea pasiunilor) sau, cum preferă unii μίμησις (imitație), poate fi socotită între figurile ce trezesc sentimente mai domoale. De fapt, în general, ea constă într-o glumă, dar se raportează și la faptele ori vorbele cuiva. Cînd prezintă plastic faptele, e un fel de ὑποτύπωσις; cînd reproduce vorbele seamănă cu ceea ce avem la Terentius: „Dar nu știam unde voi ai să ajungi. A fost răpită de aici — ziceai tu — de mititică. Mama mea a crescut-o, ca pe propria-i copilă. Toți ziceau că e sora mea; vreau să o duc cu mine, pentru a o reda familiei”³.

59. Dar putem imita și faptele și vorbele noastre, povestindu-le, cu diferența că mai curînd facem o afirmație decît o glumă: „Spuneam că ei aveau avocat pe Q. Caecilius”⁴.

Sînt, de asemenea, plăcute, și foarte utile pentru cîștigarea bunăvoinței, atît prin varietatea cît și prin însăși natura lor, expresiile care, datorită stilului lor simplu și

¹ *Lig.*, 3, 9.

² Citare puțin liberă din Cic., *De supp.*, 44, par. 116.

³ *Eun.*, 1, 2, v. 75—77.

⁴ *Caecil.*, 2, 4.

- nestudiat, ne fac mai puțin suspecti judecătorului. De exemplu, când simulăm regret pentru vorbele spuse, ca în *Pro Caelio*: „Dar pentru ce am introdus un personaj atât de impunător?”¹ sau expresii banale: „Fără să vreau, am dat peste...”² sau când ne prefacem că ne gândim la ce avem de spus: „Ce mai am de zis?” și: „Am omis oare ceva?” sau când simulăm că o situație ne aduce aminte o altă, cum face Cicero: „Mi-a mai rămas o singură acuzație de acest fel”³ și: „Acest fapt îmi aduce aminte de un altul”.
61. De aici provin tranziții agreabile, nu că tranziția în sine ar fi o figură. De pildă, Cicero, după ce povestește exemplul lui Piso, care poruncise unui meșter aurar să-i facă pe loc, în fața tribunalului, un inel, — ca și cum acest exemplu i-ar fi ajutat memoria — a adăugat: „Acest inel al lui Piso îmi amintește un lucru pe care îl uitasem de tot: ce credeți, de pe cite degete de oameni de seamă a jefuit Verres inelele de aur?”⁴. La fel, când simulăm că nu știm anumite detalii: „Dar cine este autorul acestor opere de artă? Cine? Da! Ai dreptate! Ziceau că este Policlet”⁵. Acest procedeu nu duce numai la un singur rezultat. În unele cazuri, sub aparența urmăririi unui scop, realizăm un altul. De pildă,

¹ 15, 35.² Cic., *De sign.*, 20, 43.³ *Cluent.*, 61, 169.⁴ *De sign.*, 57.⁵ *Ibid.*, 5.

Cicero, reproșînd lui Verres pasiunea maldivă pentru statui și picturi, reușește să în-lătore bănuiala că și el ar avea aceeași patimă. Demostene, la fel, când jură pe cei căzuți la Maraton și la Salamina, o face pentru a atenua impopularitatea ce îl apăsa din cauza înfringerii suferite la Cheronea.

63. Alt procedeu care dă farmec stilului constă în faptul că, după ce am amintit anumite fapte și le-am amînat pentru mai tîrziu, încredințîndu-le memoriei judecătorului, îl solicităm să și le amintească. De asemenea, repetarea anumitor afirmații cu ajutorul vreunei figuri, căci repetiția în sine nu este figură. Apoi detașarea unor puncte și, aș zice, dăruirea discursului cu înfățișări variate. Într-adevăr variația place și, după cum ochii sînt reținuți mai mult de aspecte diferite, la fel oratorul oferă încontinuu minții noastre ceva nou, în stare să rețină atenția.
64. Emfaza, la fel, este considerată între figuri, când un anumit cuvînt lasă să se întrevadă un sens ascuns. De exemplu, la Vergiliu: „Nu mi-a fost îngăduit să duc, ca fiarele sălbatice, o viață lipsită de reproș, în văduvie”¹. Deși Dido se plînge de căsătorie, totuși în adîncul simțirii ei socotește viața fără căsătorie viață de fiară, nu de om. Alt gen de emfază găsim la Ovidiu, unde Zmyrna îi mărturisește doicii dragostea față de propriul ei tată în felul acesta:

¹ *Aen.*, 4, v. 550—551.

„O, zise, cit de fericită e mama cu un astfel de soț!“¹.

65. Înrudită, sau, poate, chiar identică este o figură foarte mult folosită astăzi (căci e timpul să vorbesc despre acest gen frecvent și, cred, foarte așteptat): prin anumite insinuări lăsam să se înțeleagă altceva decît spunem, nu numaidecît contrariul ca în εἰρῶνεια (ironie), ci altceva, ascuns, pe care auditorul trebuie oarecum să-l descopere. Astăzi, după cum am spus², este aproape singurul procedeu considerat figură; de aci provine și denumirea de
66. controverse figurate. Acest procedeu se aplică în trei cazuri. Întîi, cînd e periculos să vorbești pe față. În al doilea caz, cînd nu e cuviincios. În al treilea, cînd e întrebuițat numai pentru că este plăcut și pentru că prin noutate și varietate încîntă mai mult decît simpla expunere.
67. Primul caz este frecvent în școli, unde se imaginează, de pildă, „abdicarea de la putere“, în anumite condiții, a unui tiran, sau e vorba de hotărîri ale senatului după războiul civil. Și, cum în astfel de cazuri e o crimă capitală să revii asupra trecutului, ceea ce nu este permis în for nu este nici în școli. Însă, în cele două cazuri folosirea figurilor nu e același lucru. De fapt, relatarea directă este permisă împotriva tiranilor, cu condiția să nu poată fi interpretată altfel, fiindcă este vorba numai de
68. a evita pericolul, nu ofensa. Dacă oratorul

¹ Met., 10, 422.

² În 9, 1, 14.

- reușește prin ambiguitatea exprimării, toată lumea îi apreciază îndeminarea. În procesele reale, pînă acum nu a fost niciodată necesară o astfel de trecere sub tăcere, ci alta similară și mult mai dificilă pentru pledare, anume cînd oratorul se izbește de personalități puternice și nu-și poate apăra cauza fără a lovi
69. în ele. Iată de ce acest procedeu trebuie aplicat mai rar și mai circumspect, fiindcă ofensa rămîne ofensă, indiferent cum se comite, iar figura, dacă este ușor de înțeles, își pierde caracterul de figură. Din acest motiv, unii retori resping total acest procedeu, fie că se înțelege, fie că nu se înțelege. Totuși, se poate întrebuița cu discreție. În primul rînd, aceste figuri să nu bată la ochi. Nu vor bate, dacă nu folosim cuvinte echivoce și, ca să spun astfel, cu dublu sens, cum este expresia referitoare la o noră suspectă:
70. „Am luat o soție care a plăcut tatălui meu“. Sau, ceea ce constituie o stîngăcie mult mai mare, cînd se folosesc așezări de cuvinte care prilejuiesc sens dublu. De exemplu, controversa cunoscută: un tată, suspect că, îndrăgostindu-se de fiica sa virgină, a violat-o, o întreabă: „Cine te-a violat? — Tu, tată, nu știi?“¹ Trebuie să lăsăm faptele înseși să trezească bănuiala judecătorului, să înălțăm restul astfel încît să rămînă numai bănuiala. La aceasta ajută mult minuirea abilă a sentimentelor, pauzele în vorbire, ezităările. În felul acesta judecătorul va căuta

¹ Sensul variază, după intonație.

- el însuși acel nu știu ce pe care nu l-ar crede dacă oratorul l-ar spune, dar pe care îl crede fiindcă socotește că l-a descoperit el însuși.
72. Dar aceste figuri, chiar dacă sînt foarte bune, nu trebuie să fie frecvente. Căci însăși frecvența lor le dă la iveală și, prin aceasta, ele nu încetează să rănească, dar încetează să mai aibă autoritate și, fiindcă nu ataci pe față, faci mai curînd impresia că nu ai încredere în propria ta cauză decît că ești rezervat. Pe scurt, judecătorul este influențat de aceste figuri, cînd crede că le întrebuițăm fără intenție. Eu însumi am întîlnit persoane și — ceea ce e mai rar — chiar cauze, care nu se pot cîștiga decît prin acest artificiu. Apăram o femeie acuzată că a substituit testamentul bărbatului său. Și se zicea că moștenitorii au recunoscut în scris soțului ei muribund că îi sînt datori; și faptul era real. Fiindcă, în conformitate cu legile, soția nu putea fi instituită moștenitoare, prin acest fideicomis tacit s-a căutat ca averea soțului să ajungă în mina soției. Era, de fapt, ușor de obținut achitarea femeii dacă aș fi spus acest lucru pe față, dar s-ar fi pierdut moștenirea. A trebuit, prin urmare, să pledez în așa fel încît judecătorii să înțeleagă faptul, dar delatorii să nu se poată bizui pe vreo mărturisire a mea; mi-am atins ambele scopuri¹. Nu aș fi inserat aici această întîmplare pentru a nu da impresia că mă laud, dacă nu aș fi voit să dovedesc că și în for pot fi întrebuițate aceste figuri. De asemenea,
75. fi întrebuițate aceste figuri. De asemenea,

¹ Căci în caz de fideicomis tacit, bunurile erau confiscate.

anumite puncte, pe care nu le-ai putea susține, trebuie sugerate folosind o figură. Căci de multe ori figura se imprimă în minte, ca o săgeată nevăzută. Și tocmai pentru că nu se vede, nu poate fi smulșă. Dimpotrivă, dacă ideea este exprimată deschis, adversarul o neagă, iar noi trebuie să o dovedim.

76. Dacă, însă, respectul unei persoane ne împiedică să recurgem la aceste figuri — e cazul al doilea de care am vorbit — trebuie să vorbim cu atît mai precaut, cu cît pe oamenii corecți sentimentul onoarei îi oprește mai mult decît teama. În acest caz, deci, judecătorul să creadă că disimulăm ceea ce știm, și că stăvilim cuvintele pe care puterea adevărului le împinge la lumină. Căci chiar adversarii, judecătorii sau asistența nu vor urî mai mult această clevețire pătimașă dacă o vor crede voită? Ce importanță mai are cum vorbim dacă se întrevede ideea și intenția noastră? În sfîrșit, ce cîștigăm prin vorbirea noastră decît să dăm pe față că facem ce știm bine că nu trebuie făcut?

Acesta era defectul cel mai mare în perioadă cînd am început predarea retoricii. Se dezvoltă cu preferință acest fel de controverse, care plac pentru că par dificile, pe cînd în realitate sînt mult mai ușoare.

78. Căci vorbirea lipsită de figuri nu cîștigă sufletul auditorilor decît prin calități oratorice excepționale, pe cînd ocolirurile și întortochelele acestea sînt refugiu al slăbiciunii. Tot așa, cine nu știe să fugă, scapă ferindu-se în lături. De altfel, procedeul acesta care caută sentențe, preferat de mulți, nu pare străin de un anume

- fel de glumă. Oratorul este ajutat de auditor, care se bucură că înțelege figurile, e încântat de puterea sa de înțelegere și astfel, prin ceea
79. ce se spune altul, se laudă el însuși. De aceea, se recurgea la figuri numai când un personaj important constituia o piedică pentru exprimarea directă — fel de a vorbi în care e nevoie mai adesea de măsuri decît de figuri: Dar le făceau loc și unde erau inutile și revoltătoare. De exemplu, dacă un părinte, care și-a ucis în ascuns fiul incestuos, este acuzat de mama acestuia de tratament rău, el va arunca im-
80. potriva ei aluzii echivoce. Căci ce poate fi mai mișcav decît a rămîne mai departe alături de o astfel de soție? Și, mai mult, ce poate fi mai contrar intereselor proprii, decît ca acuzatul, fiindcă pare că și-a bănuît soția de cea mai mare nelegiuire, să confirme, prin propria-i apărare, ceea ce trebuie dovedit ca neîntemeiat? Or, dacă s-ar transpune în locul judecătorilor, și-ar da seama în ce măsură le repugnă o astfel de pledoarie, mai ales cînd se aruncă asupra părinților asemenea crime abominabile?
81. Și pentru că am ajuns la acest capitol, ne vom opri puțin asupra școlilor. Căci în școală se formează oratorul și felul în care declamă cuprinde în germen felul în care își va ține pledoaria. Trebuie să vorbesc deci și despre subiecte în care majoritatea declamatorilor au întrebuintat figuri nu spun nereușite, ci de-a dreptul contrarii cauzei lor, ca de pildă controversa: „Cel condamnat pentru că a aspirat la tiranie să fie torturat pentru a-și denunța complicitii; acuzatorul lui să-și aleagă după plac răsplata.

Un fiu care a făcut ca tatăl său să fie condamnat, cere, drept răsplată, ca tatăl său să nu fie torturat; dar tatăl se opune.“

82. Nimeni, vorbind pentru tată, nu s-a putut reține să nu insinueze, cu ajutorul figurilor, că fiul se temea că tatăl, în decursul torturii, îl va arăta drept complice. Ce poate fi mai lipsit de rațiune? Căci dacă judecătorii înțeleg insinuările, ori tatăl nu va fi supus torturii, știind pentru ce vrea să fie torturat, ori dacă ar fi
83. torturat, nu i s-ar da crezare. Dar s-ar putea zice că tatăl tocmai aceasta intenționează. E posibil; să disimuleze deci, ca să-și atingă scopul. „Dar nouă — spun declamatorii — ce ne va folosi că am înțeles intenția dacă nu o spunem?“ Dar, dacă ar fi o pledoarie reală, ați fi dat la fel pe față acest gînd ascuns? Și, dacă nu acesta este motivul real și condamnatul are alte motive să se opună cererii fiului? De exemplu, dacă socotește că legea trebuie respectată, sau că nu vrea să datoreze nimic acuzatorului, sau că vrea, prin tortură, să arate că e nevinovat, ipoteză pe care eu aș accepta-o cît se poate de
84. bucuros? Cine apără pe tată în felul acesta nu va putea, deci, nici măcar spune că aceasta este apărarea voită de cel care a inventat controversa. De fapt, poate nu aceasta este apărarea voită, dar chiar dacă este, fiindcă el a imaginat o idee absurdă, trebuie oare să ținem și noi un discurs absurd? În ce mă privește, dimpotrivă, sînt convins că, în pledarea cauzelor, adeseori nu trebuie să ținem seama de dorința clientului nostru.

85. În acest gen de controverse este frecventă și greșeala care constă în a presupune că anumite personaje spun altceva decât intenționează. Mai ales în subiectele în care cineva cere permisiunea să moară de bună-voie. De exemplu, în controversa aceasta: „Un om, altădată viteaz încercat, cere într-un alt război ca, în conformitate cu legea, să fie scutit de serviciul militar, fiindcă a împlinit cincizeci de ani; constrins totuși să meargă pe front de împotrivirea fiului său, a dezertat. Fiul, care luptase eroic chiar în lupta aceea, cere, drept răsplată, ca tatăl său să nu fie pedeștit; tatăl se opune cererii.” În realitate, zic declamatorii, nu moartea o vrea tatăl, ci să creeze un resentiment
86. față de fiul său. Îmi vine să rîd văzîndu-i cum afectează groaza, de parcă ar fi să moară chiar ei; sau cînd îi văd cerînd sfat de la propria lor teamă, uitînd atîtea pilde de moarte voluntară,
87. precum și cauzele pe care le are acest viteaz devenit dezertor. Dar ar fi pierdere de vreme să ne ocupăm despre o singură controversă. În general, consider că oratorul nu trebuie în nici un caz să se înțeleagă cu adversarul. Nu pot concepe, de asemenea, proces în care părțile să fie de acord, nici ca un om, care ține la viață, să fie atît de prost încît să-și ceară, neîndeminatic, moartea, în loc să nu ceară
88. nimic. Nu neg totuși că există controverse de genul acesta, în care figurile pot fi folosite. De exemplu: „Un om, acuzat că și-a ucis frațele, părea că trebuie condamnat. Tatăl, venit ca martor, declară că fiul a comis crima din ordinul său. Acesta a fost achitat, dar tatăl l-a

- alungat.” Aici, într-adevăr, tatăl nici nu iartă complet pe fiu, nici nu poate dezice, pe față, ceea ce afirmase în judecata anterioară. Deși nu îi aplică o pedeapsă mai grea decât pedeapsa alungării, îl alungă totuși. Figurile împotriva tatălui produc un efect mai mare decât e permis, iar contra fiului — unul mai mic.
89. Și, dacă nimeni nu spune niciodată contrariul a ceea ce voiește, oricine poate, însă, să voiască ceva mai bun decât spune. De exemplu: „Un fiu alungat cere tatălui să reprimească pe alt fiu pe care tatăl îl abandonase de la naștere, dar pe care îl crescuse el, fiul alungat, și cere tatălui despăgubire pentru întreținere”. Fiul abandonat preferă poate să fie recunoscut el ca fiu, în drepturile sale; nu înseamnă totuși că nu vrea ceea ce cere, deși e mai puțin.
90. Putem folosi, de asemenea, un fel de înșinuare ascunsă care constă în a cere judecătorului aplicarea riguroasă a legii, dar strecurăm și speranța în clemența lui, nu deschis, ca să nu facem impresia că ne tîrguim, ci trezind în el ideea aceasta în mod plauzibil. Exemple sînt în multe controverse, dar îndeosebi în următoarea: „Tinărul care a răpit o fată, dacă în răstimp de treizeci de zile nu va obține iertarea tatălui fetei și a propriului său tată, va fi ucis. Tinărul a împăcat pe tatăl fetei, dar nu pe propriul său tată; de aceea îl acuză pe tatăl de
91. dementă.” Dacă tatăl promite că îl va ierta, nu va mai fi proces. Dacă însă nu îi dă nici o speranță de iertare, chiar de nu ar părea dement va părea un om crud și își va îndepărta bunăvoința judecătorului. Deci *Latro* a zis foarte

bine: „Mă vei ucide așadar?“ „Dacă voi putea“¹. Mai moderat și conform firii sale, Gallio tatăl zice: „Curaj, curaj, suflete! Ieri ai fost mai hotărît“².

92. Foarte apropiate sînt figurile frecvent utilizate de greci, prin care ideile neplăcute sînt exprimate atenuat. Se spune că Temistocle a sfătuit pe atenieni „să-și lase orașul în paza zeilor“, fiindcă era dureros să spună „să-l părăsească“. Un altul, care voia ca, pentru trebuințele războiului, să fie topite statuetele care reprezentau Victoriile turnate din aur, a modificat expresia zicînd că „trebuie utilizate Victoriile“³. De altfel acest procedeu care constă în a spune ceva și a ținti să se înțeleagă altceva este întru totul asemănător alegoriei.
93. S-a ridicat și problema cum trebuie să se riposteze acestui fel de figuri. Unii retori socot că adversarul trebuie întotdeauna să le devalue sensul întocmai cum se taie abcesul ascuns. Și chiar așa trebuie procedat cel mai adeseori, căci altfel nu pot fi anihilate obiecțiile, mai ales cînd chestiunea constă tocmai în punctul pe care-l vizează figurile. Dar cînd figurile sînt numai expresia malițiozității, a nu le lua în seamă constituie dovada unei conștiințe curate.
94. Cînd figurile sînt prea numeroase, încît nu pot fi trecute cu vederea, trebuie să pretendem adversarilor să redea direct ideile pe care le exprimă ocolit, dacă într-adevăr sînt convinși

¹ *Orat. frg.*, p. 542 M.

² *Ibid.*, p. 544 M.

³ *Dem. de eloq.*, 281.

de justetea cauzei lor. Sau, în tot cazul, să nu pretindă ca judecătorii să înțeleagă și să creadă ceea ce ei înșiși nu îndrăznesc să spună.

95. Uneori este util să pari că nu înțelegi sensul figurat al unei expresii, ci o iei în litera ei. Astfel este cazul următor: Adversarul propune: „Jură pe cenușa tatălui tău“¹. Învinuitul se declară gata să jure, și judecătorul acceptă propunerea, cu toate protestele stăruitoare ale avocatului, care zicea că în felul acesta s-ar izgoni figurile de pe lume. Din această întîmplare se poate lesne deduce că astfel de figuri nu trebuie folosite nechipzuit.
96. Felul al treilea de figuri urmărește doar o eleganță mai desăvîrșită a exprimării. De aceea Cicero² socotește că acest gen nu are nimic comun cu disputa oratorică. O astfel de figură este aceea pe care el însuși o întrebuițează împotriva lui Clodius: „Deoarece cunoștea toate felurile jertfelor, socotea că prin acestea poate
97. împăca lesne pe oricare zeu“³. Și ironia este foarte frecventă în felul acesta de figuri. Dar abilitatea cu totul deosebită constă în a exprima un lucru prin altul. De exemplu: „Un tiran abdicase de la puterea absolută, cu condiția să nu se mai vorbească despre ea. Un competitor îl atacă astfel: « Mie nu îmi este permis să vorbesc în contra ta; tu vorbește împotriva mea cît poți: dăunăzi am voit să te ucid »“.

¹ Este vorba de Albucius, cf. *Sen. Contr.*, 7, pref. 6—7.

² *De or.*, 3, 203; cf. 9, 1, 29.

³ *In Clod. et Cur.*, frg. 3, 1, H 14, 14 Sch.; aluzie, de bună seamă la misterele zeiței Bona Dea, la ceremonia cărora Clodius fusese surprins îmbrăcat ca femeie.

98. Este frecventă — dar nu trebuie prea mult căutată — figura sub formă de jurămint. De exemplu, în pledoaria pentru un fiu dezmoștenit, avocatul spune: „Așa să am eu fericirea să mor, lăsându-mi fiul moștenitor“. Căci, în general, a jura nu este prea potrivit pentru un om demn. De altfel Seneca a spus¹ cu multă finețe că jurămintul nu este treaba avocaților, ci a martorilor. Și nu merită crezare cine folosește forma de jurămint pentru a obține o atitudine mai sus.² Dar felul cel mai frivol e acela dintr-un cuvânt. Totuși îl găsim la Cicero, când atacă pe Clodia: „Mai ales că toți o consideră mai mult amica tuturor, decât inamica cuiva“³.
100. Cît despre comparație, eu văd că nu este o figură, deoarece uneori e un procedeu de dovedire, alteori e chiar un gen de cauză, iar forma ei poate fi ilustrată prin pasajul următor din *Pro Murena*⁴: „Tu veghezi noaptea, ca să poți răspunde celor ce te consultă; el, ca să poată ajunge la timp cu armata unde trebuie. Pe tine te deșteaptă cîntul cocoșilor; pe el al trimbițelor“ etc. Nu știu dacă comparația ține mai mult de stil decît de cugetare. Căci diferența constă numai în faptul că se opune nu ansamblul ansamblului, ci detaliul detaliilor. Totuși Celsus⁵ și Visellius, care nu e un autor

¹ Nu se cunoaște pasajul din Seneca, la care se referă Q.

² În 9, 1, 62.

³ *Cael.*, 13, 32.

⁴ *Mur.*, 9, 22.

⁵ *Frg.* 17 M.

superficial, au enumerat-o între figurile de cugetare; Rutilius Lupus¹, e drept, o pune în amîndouă categoriile și o denumește ἀντίθετον αντίθετον.

102. În afară de figurile pe care Cicero le-a enumerat între cele de cugetare, se găsesc multe altele atît la același Rutilius, care urmează pe Gorgias — nu pe Gorgias din Leontium, ci pe altul, contemporan, ale cărui cărți, în număr de patru, le-a transpus într-o singură carte a sa — cît și la Celsus², care urmează, cred, de aproape pe Rutilius. Acestea sînt:
103. concentrarea, pe care grecii o numesc διαλλαγή, cînd din mai multe argumente se deduce o singură concluzie; consecința, pe care Gorgias o numește ἐπακολούθησις, de care am vorbit la argumente³; deductia, pe care tot el o numește συλλογισμός; amenințarea, numită de el κατάπληξις și exortatia, παραινετικόν. Acestea toate constituie însă exprimarea directă, dacă nu li se adaugă vreuna din figurile despre care am vorbit.
104. Pe lângă acestea, Celsus⁴ socotește figuri excluderea, afirmarea, negarea, întăritarea judecătorului, folosirea proverbelor, a versurilor, aruncarea vinei asupra adversarului prin vreo glumă, prin trezire de resentimente, prin invocare (în grecește δεινώσεις), măgulirea, iertarea, dezgustul, admonestarea, cererea de scuze,

¹ *Frg.* p. 19, 16 H.

² *Celsi frg.*, 18 M.

³ *Vezi* 5, 14, 1.

⁴ *Frg.* 18 M.

105. ruga, învinuirea. Tot el consideră figuri par-tițiunea, propozițiunea, diviziunea, înrudirea a două lucruri, adică stabilirea că două lucruri care par opuse produc același efect. De exemplu, cînd spunem că în fond nu numai acela otră-vește care, administrîndu-i vreo băutură, ia viața cuiva, ci și cel care îi ia mintea; această figură face parte din definiție.

106. Rutilius, sau mai curînd Gorgias, consideră figuri ἀναγκαῖον (necesitatea), ἀνάμνησις (rea-mintirea), ἀνθυποπορά (obiecțiunea ipotetică), ἀντιρρησις (respingerea), παραύξησις (ampli-ficarea), προέκθεσις care constă în a expune ce ar fi trebuit făcut și apoi ce s-a făcut, ἐνα-ντιότης (opunerea), de unde rezultă entimemele κατ' ἐναντιώσιν (din idei opuse), în sfîrșit μετάληψις (metalepsa), pe care Hermagoras o ia drept o stare de cauză.

107. Visellius, deși admite numai foarte puține figuri, socotește totuși drept figuri ἐνθύμημα (entimema), pe care o numește *commentum* (cugetare) și ἐπιχείρημα (epicherema), căreia îi zice *ratio*. Aceasta din urmă e întrucîtva admisă și de Celsus, căci el se întreabă dacă este același lucru consecventul cu epicherema. Visellius adaugă la aceasta și sentența. Găsesc retori care înglobează între figuri și διασκευή (in-terpolarea), ἀπαγορεύσις (refuzul) și παραδίη-γσις (remarca întimplătoare). Dar, după cum acestea nu sînt figuri, ar putea exista figuri care mie îmi scapă, sau s-ar putea crea figuri noi, însă toate de aceeași natură cu figurile menționate.

CAPITOLUL III

Despre figurile de cuvinte

1. În privința figurilor de cuvinte, remarcăm că ele au fost întotdeauna supuse variațiilor și că se schimbă o dată cu schimbarea felului de viață. De aceea, dacă am compara vorbirea de demult cu cea de astăzi, aproape tot ce spunem astăzi constituie figură. Astfel, noi zicem azi *hac re invidere* (a pizmui prin ceva), pe cînd anticii și mai ales Cicero spuneau *hanc rem* (ceva); *incumbere illi* (a se așterne la, a înclina spre) nu *in illum*; *plenum vino* (plin cu vin) nu *vini*; *huic* nu *hunc adulari* (a se gudura pe lîngă, a mîngia, a flata). Aș putea cita alte cîteva mii de exemple și bine ar fi să nu învingă felul mai rar de exprimare.

2. Realitatea e că figurile de cuvinte sînt de două feluri. Primul este numit felul obișnuit de a se exprima; al doilea e foarte mult prelucrat, căutat în ceea ce privește așezarea și îmbinarea cuvintelor. Deși ambele sînt potrivite pentru discurs, primul e mai mult o chestiune de gramatică, al doilea mai mult de retorică.

Primul gen are o mare afinitate cu greșelile. Căci aceste figuri ar constitui o greșeală gramaticală dacă nu le-am face intenționat ci 3. le-am lăsa la întîmplare. Ele se justifică însă, de cele mai multe ori, prin autoritatea celor care le fac, prin vechimea lor, prin obișnuință, adese-ori chiar prin vreo rațiune oarecare. De aceea, deși se abat de la felul natural și direct de ex-primare, constituie o calitate dacă se bazează

pe vreun motiv plauzibil. Ele prezintă un avantaj foarte însemnat, anume: îndepărtează plictiseala cauzată de vorbirea cotidiană și

4. monotonă și ne apără de stilul vulgar. Cine le va folosi cu măsură și la momentul oportun va avea un stil mai agreabil, oarecum condimentat. Dimpotrivă, cine va abuza de ele va pierde tot farmecul pe care îl dă stilului însăși varietatea.

Există însă unele figuri atât de des folosite, încât aproape că și-au pierdut caracterul de figuri. Chiar dacă se vor întrebuința mai des, ele vor impresiona mai puțin urechile, căci ne-am obișnuit cu ele. Cît despre cele puțin uzitate și nelăindemina oricui și, în consecință, mai izbitoare, dacă impresionează prin noutatea lor, dezgustă cînd sînt prea multe și cînd arată limpede că nu s-au prezentat spontan oratorului, ci au fost căutate și scotocite în toate ascunzișurile pentru a le prezenta grămadă.

6. Așadar se pot găsi figuri în substantive, cu privire la gen; căci Vergiliu zice: „*oculis capti talpae*“¹ (cîrțițe oarbe) și „*timidi damae*“² (căprioare fricoase). Dar la baza acestor figuri stă explicarea că ambele sexe ale acestor animale sînt exprimate prin același cuvînt; se știe că și masculii, și femelele se numesc tot *talpae* (cîrțițe) și *damae* (cerbi). De asemenea
7. exemplul: „*fabricatus est gladium*“³ și „*inimicum*

¹ Georg., 4, 183; *talpae* — considerat de Vergiliu masculin.

² Buc., 8, 28.

³ Cic., *Rab. P.*, 3, 7. Verbul *fabricor* este deponent și de aci înțelesul activ „a făurit o sabie”.

poenitus est“¹ (a pedepsi pe dușman), ceea ce ne surprinde mai puțin, fiindcă este în natura verbelor să exprime adeseori prin forma pasivă ceea ce facem noi (activul), cum sînt de exemplu *arbitror*, *suspicior* (socotesc, bănuiesc) și, invers, prin formă activă ceea ce ni se face (pasivul) ca în *vapulo* (sînt bătut). De aceea folosirea reciprocă a acestor două forme este frecventă și foarte multe verbe se întrebuințează în amindouă formele: *luxuriatur* — *luxuriat*; *fluctuatur* — *fluctuat*; *assentior* — *assentio*. Există figură și în număr, fie că după singular se pune plural, „*Gladio pugnacissima gens Romani*“ (neam foarte aprig în lupta cu sabia, romanii — căci *gens* este nume colectiv), fie invers: „*Qui non risere parenti/ Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est*“² (Cel care nu a suris părintelui/Pe acela nu l-a învrednicit vreun zeu să stea cu el la masă, nici o zeiță să stea cu el în pat).

8. Într-adevăr, printre cei *qui non risere* se găsește cel pe care o zeiță *non est dignata* (Nu l-a socotit demn). Într-o satiră găsim: „*Et nostrum istud vivere triste aspexi*“³ (Și m-am uitat la traiul acesta al nostru trist), unde infinitivul verbului e întrebuințat ca substantiv; căci poetul vrea să înțelegem *nostram vitam* — traiul (viața) nostru. De asemenea, folosim verb în loc de participiu: „*Magnum dat ferre talentum*“⁴ (îi dă o

¹ *Mil.*, 13, 33; *poenitus est* are sens activ, fiind socotit verb deponent.

² *Verg.*, *Buc.*, 4, 62.

³ *Pers.*, 1, 9.

⁴ *Aen.*, 5, 248.

- sumă mare de bani să ducă), unde *ferre* e pentru *ferendum*. Și participiul în loc de verb:
10. „*Volo datum*“. Uneori chiar n-ai putea spune cu ce greșeală seamănă o figură; de exemplu în cazul acesta¹: „*Virtus est vitium fugere*“ (Virtutea este a fugi de vicii). De fapt, poetul a schimbat aici sau părțile vorbirii din felul natural de exprimare, care este: „*Virtus est fuga vitiorum*“ (Virtutea este fuga de vicii); sau cazul, care ar fi: „*Virtutis est vitium fugere*“ (E calitatea virtuții fuga de vicii). În orice caz e mult mai energică exprimarea poetului decât acestea două din urmă. Citeodată se întâlnesc două figuri: „*Sthenelus, sciens pugnae*“² (Sthenelus, cunoscător al luptei) în loc de „*scitus pugnandi*“³. Se schimbă și timpurile verbului: „*Timarchides negat esse ei periculum a securi*“⁴ („Timarchides neagă că-l amenință primejdia securii“), unde s-a pus prezentul pentru perfect. Și modurile: „*Hoc Ithacus velit*“⁴. Și, ca să nu pierdem vremea, se pot face tot atâtea figuri cite solecisme.
12. Mai este figura numită ἑτεροψωσίς (schimbare) și, foarte asemănătoare cu ea, ἑξαλλαγή (permutare). De exemplu, la Sallustius: „*Neque ea res falsum me habuit*“⁵ (Și lucrul acesta nu m-a înșelat), sau: „*Duci probare*“⁶. De la

¹ Hor., *Ep.*, 1, 1, 4.² Hor. *Od.*, 1, 15, 24.³ Cic., *Verr.*, 5, 44, 116.⁴ Verg., *Aen.*, 2, 104; *velit* e în realitate un conjunctiv potențial.⁵ *Jug.*, 10, 1.⁶ Dintr-o operă necunoscută, *Hist. frg. inc.*, 110, ed Dietsch.

- aceste figuri se pretinde de obicei nu numai noutate, ci și concizie. Din acest motiv s-a mers pînă acolo că același autor a zis „*non poenitūrum*“¹ (că nu va simți părere de rău) în loc de „*non acturum poenitentiam*“ (că nu va săvîrși acte de pocăință), și „*visuros*“ în loc de „*ad videndum missos*“ — trimiși ca să vadă. Pentru autor acestea erau figuri. Mai pot fi azi considerate figuri? Rămîne de văzut, fiindcă au intrat în uzul general, căci ne mulțumim cu expresii primite chiar de la un scriitor de rînd. Astfel uzul a acceptat expresia „*rebus agentibus*“ (lucrurile hotărînd) pe care Pollio² o dezaprobă la Labienus și „*contumeliam fecit*“ (a săvîrșit o jignire), pe care, după cum se știe, Cicero o critică,³ deoarece pe atunci se zicea „*contumelia adfici*“ (a suferi jignire).
14. Unele figuri sînt recomandate de vechime; pentru acestea Vergiliu avea o predilecție cu totul deosebită: „*Vel cum pavidum contra mea iurgia iactat*“⁴ („Se aruncă înspăimîntat contra pretinselor mele amenințări“) și: „*Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci*“⁵ („Căci auzise că se va ivi un vlăstar de singe troian“).
- Figuri asemănătoare se găsesc, foarte multe, în tragedia și comicii vechi. Un cuvînt din această

¹ *Ibid.*, 109.² *Orat. frg.*, p. 496 M.³ Cic., *Phil.*, 3, 9, 22.⁴ Verg., *Aen.*, 11, v. 406. Arhaismul rezidă în folosirea lui *vel cum* pentru introducerea unei propoziții independente.⁵ Verg., *Aen.*, 1, 19—20; *sed enim* constituie arhaismul.

epocă, *enimvero*, a rămas în uz. Am putea cita mai multe la același poet: „*Nam quis te iu-venum confidentissime*“¹ („Căci pe tine, cel mai încrezut dintre tineri, cine...“), prin care începe o convorbire. De asemenea²: „*Tam magis illa fremens et tristibus effera flammis, / Quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae*“ („E tot mai crudă bătaia și singe piraie se-ntinde, / Ea e în freamăt crescînd și sălbatică-n triste-tele-i flăcări“), vers inspirat de expresii de genul: „*Quam magis aerumna urget, tam magis ad maleficiendum viget*“³ (Cu cît nenorocirea se apropie mai mult, cu atît e mai aprigă pentru a face rele).

16. Scriitorii vechi abundă în astfel de figuri. De exemplu, Terențiu, la începutul piesei *Eunuchus*⁴, spune: „*Quid igitur faciam?*“ (Atunci ce să fac?) Un altul⁵: „*ain tandem, leno?*“ (spui, în sfîrșit, codoșule?). Catul, în *Epitalam*: „*Dum innupta manet, dum cara suis est*“⁶ (cît timp stă nemăritată, atîta timp e iubită de
17. ai săi) — unde primul „*dum*“ înseamnă „pînă cînd“, al doilea „pînă atunci“. Sallustius a împrumutat din grecește foarte multe expresii de genul acesta: „*Vulgus amat fieri*“⁷. De asemenea

¹ Verg., *Georg.*, 4, 445.

² Verg., *Aen.*, 7, 787—788; *tam magis... quam magis*, arhaism cu sensul de *eo magis... quo magis*.

³ Necunoscut; *Trag. inc. frg.* 89, p. 300 R.

⁴ *Eun.*, 46.

⁵ *Comic. incert.*, 23, p. 137 R.

⁶ 62, 45.

⁷ *Amat se construiește ca și grecescul φιλεῖ. Această frază nu se găsește în operele lui Sallustius ajunse pînă la noi.*

Horățiu, căci aprobă construcții ca: „*Nec... ciceris, nec longae invidit avenae*“¹ (Nu pizmuește, nici mazărea nici ovăzul lunguieț). La fel Vergiliu: „*Tyrrhenum navigat aequor*“² (Plutește pe Marea Tireniană). Astăzi se scrie curent în ziare³: „*saucius pectus*“ (rănit la piept).

18. Din același grup de figuri fac parte aglomerarea și suprimarea. Aglomerarea poate părea superfluă, dar nu e lipsită de farmec: „*Nam neque Parnasi vobis iuga nam neque Pindi*“⁴ (Căci nici piscurile Parnasului, căci nici ale Pindului...). Al doilea „*nam*“ poate, de fapt lipsi. De asemenea la Horățiu: „*Fabriciumque / Hunc et intonsis Curium capillis*“⁵. (Și pe Fabricius și pe acest Curius cu părul netuns).

Suprimarea care se face în frază este sau greșeală, sau figură: „*Accede ad ignem, iam calesces plus satis*“⁶ (Apropie-te de foc, te vei încălzi mai mult decît trebuie). De fapt, trebuie înțeles: „*plus quam satis est*“.

19. De multe ori folosim comparativul în locul pozitivului. De exemplu, dacă ar zice cineva

¹ Hor., *Sat.*, 2, 6, 83; elenismul constă în folosirea genitivului.

² Verg. *Aen.*, 1, 67; aici elenismul constă în folosirea acuzativului.

³ *Acta diurni populi* — publicație oficială și regulată care cuprindea cronică faptele zilnice mai ales din Roma. Lipsesc informații sigure asupra formei sub care apărea. Se presupune că existau la Roma anume locuri fixe unde se afixau pe un zid vopsit în alb (*album*) faptele zilei.

⁴ Verg., *Buc.*, 10, 11.

⁵ Hor., *Od.*, 1, 12, 40.

⁶ Ter., *Eun.*, v. 85.

- despre sine că e „*infirmior*“. Uneori punem două comparative în opoziție: „*Si te, Catilina, comprehendī, si interfici iussero, credo, erit verendum mihi, ne non hoc potius omnes boni serius a me quam quisquam crudelius factum esse dicat*“¹ („Catilina, dacă voi da poruncă să te prindă, sau chiar să te ucidă, ar trebui, cred, să mă tem că toți oamenii de bine vor zice mai curind că am luat măsuri prea tirziu decît că am procedat prea crud“). Sînt, de asemenea, figuri care n-au nimic comun cu solecismul, dar în care se schimbă totuși numărul. De obicei sînt considerate tropi; de exemplu dacă vorbind despre o singură persoană, întrebuițăm pluralul: „*Sed nos immensum spatiis confecimus aequor*“ (Dar noi am parcurs un spațiu imens²). Sau, vorbind despre mai multe persoane, punem singularul: „*Haud secus ac patriis acer Romanus in armis*...“³ (Întocmai ca aprigul roman în armele strămoșești...).
21. Diferite ca specie dar de același gen sînt figurile următoare: „*Neve tibi ad solem vergant vineta cadentem*“⁴ (Nu cumva viile să-ți fie îndreptate spre soare apune...) și „*Ne mihi tum molles sub divo carpere somnos / Neu dorso nemoris libeat jacuisse per herbas*“⁵ (Să nu mă adîncesc atunci în somn plăcut, sub cerul liber / Și să nu-mi vină pofta să mă-ntind pe-o coastă împădurită în iarbă). Căci sfatul

¹ Cic., *Cat.*, 1, 2, 5.

² Verg., *Georg.*, 2, 541.

³ *Ibid.*, 3, 346.

⁴ *Ibid.*, 2, 298.

⁵ *Ibid.*, 3, 435—436.

din primul vers, știu prea bine, nu se adresează unei anumite persoane, nici sfaturile din urmă nu și le dă numai sieși, ci tuturor. De asemenea vorbind cîteodată despre noi ca de o terță persoană: „Afirmă Servius, neagă Tullius“.

22. De asemenea, folosim persoana noastră în locul alteia și facem să vorbească o persoană în locul altcuiva. Exemple pentru ambele cazuri găsim în *Pro Caecina*, unde Cicero, adresîndu-se lui Piso, avocatul părții adverse, zice: „Pretinzi că mi-ai restituit; eu neg că mi s-a făcut în conformitate cu edictul pretorului“¹. În realitate, Ebutius a pretins că a făcut restituirea și Caecina a zis: „Eu neg că mi s-a făcut restituirea în conformitate cu decretul pretorului“. Mai mult, însăși forma „*dixi*“ a verbului, în care a fost suprimată o silabă, constituie o figură.
23. Putem considera că aparținînd aceleiași gen figura numită interpunere sau intercludere, pe care grecii o denumesc *παρένθεσις* și *παρέμπωσις*. Ea se face cînd, întrerupînd fraza, intercalăm vreo gîndire: „*Ego cum te (mecum enim saepissime loquitur) patriae reddidissem*“² (După ce eu — căci vorbește cu mine foarte adeseori — te-am redat patriei. Se mai adaugă hyperbatonul³, cînd nu e socotit între tropi, și o altă figură, care seamănă cu figura de gîndire numită *ἀποστροφή*⁴, dar nu

¹ *Caec.*, 29, 82.

² *Mil.*, 24, 94.

³ Vezi 8, 6, 67.

⁴ Vezi 9, 11, 38.

- schimbă sensul, ci forma expresiei: „*Decios, Marios magnosque Camillos, | Scipiadus du-ros bello et te, maxime Caesar*“¹ (Pe Decii, pe Marii, și pe marii Camilli, pe Scipionii neînduplecați în război și pe tine, Cezar, cel mai mare dintre toți). E și mai pregnantă în episodul lui Polydorus²: „*Fas omne abrumpit, Polydorum obtruncat et auro | Vi potitur. Quid non mortaliapectora cogis, Auri sacra fames?*“ (Fringe dreptatea, ucide copilul — pe Polydorus — și silnica-i mînă Auru-nșfacă. La ce nu împingi tu muritoarele inimi. Sete de bani blestemată?)
- Cei care disting prin denumiri aparte diferențe atît de mărunte numesc această figură μετάβασις (trecere) și susțin că are o altă formă³: „*Quid loquor? aut ubi sum?*“ („Ce spun? sau unde sint?“). Vergiliu a unit παρένθεσις și ἀποστροφή în pasajul cunoscut:
- „*Haud procul inde citae Metium in diversa quadrigae | Distulerant (at tu dictis Albane maneres)*“
- Raptabatque viri mendacis viscera Tullus...*“⁴ (Lîngă acestea, pe Metus îl rup, apucînd-o în lături./Carele repezi; de ce n-ai cîstit jurămîntul, albane?/Tullus tirăște prin crîng sfișiatele-ți membre și sînge / De-nșelător...)
26. Aceste figuri și altele asemănătoare, care se fac prin schimbare, adăugare, suprimare, în-

¹ Verg., *Georg.*, 2, 169—170.

² Verg., *Aen.*, 3, 55—57.

³ *Ibid.*, 4, 595.

⁴ *Ibid.*, 8, 642—644.

- șirare, atrag atenția auditorului și, ținîndu-l încordat prin vreo figură mai aparte, nu îl lasă să dormiteze. De altă parte, au farmec toc-mai datorită asemănării lor cu greșeala, așa cum în mîncări uneori acreala însăși e plăcută. Vor produce acest efect agreabil dacă nu vor fi prea abundente, dacă nu vor fi de același gen, dacă nu vor fi prea apropiate sau prea dese, fiindcă atît varietatea, cît și numărul lor restrîns evită saturația.
28. Au mai mult efect figurile care țin seama nu numai de elocutiune, ci împrumută însăși gîndirii farmec și forță. Dintre acestea consider în primul rînd figura obținută prin adăugare. Ea e de mai multe feluri. Într-adevăr, se poate pune de două ori același cuvînt, fie pentru amplificare, de exemplu: „Am ucis, da, am ucis“ nu pe un Spurius Maelius¹ (primul „am ucis“ indică fapta, al doilea insistă), fie cu
29. intenție patetică, de exemplu: „Ah! Corydon, Corydon!“². Aceași figură este utilizată uneori în ironie, pentru atenuare. Asemănătoare acestei repetiții este reluarea unui cuvînt după interjecție, care dă ceva mai multă forță: „Bunurile, nenorocitul de mine (căci mi-au secăt de plîns lacrimile și totuși durerea îmi stă înfiptă în inimă) bunurile, zie, ale lui Cn. Pompeius au fost lăsate pe seama vocii prea cumplite a crainicului“³. Și: „Trăiești, și

¹ Cic., *Mil.*, 27, 72.

² Verg., *Buc.*, 2, 69.

³ Cic., *Phil.*, 2, 26, 64.

trăiești nu ca să-ți lepezi, ci ca să-ți întărești îndrăzneala¹.

30. Cînd mai multe propoziții încep prin aceleași cuvinte, efectul este mai puternic și mai stăruitor: „Nu te-a cutremurat paza cea de noapte a Palatinului? Nu te-au cutremurat unitățile de veghe din capitală? Nu, groaza poporului, nu, unitatea de simțire a tuturor cetățenilor corecți? Nu, faptul că locul unde se ține senatul e foarte întărit? Nu te-au mișcat deloc înfățișarea și privirile celor prezenți?”². De asemenea cînd fraza se termină prin aceleași cuvinte: „Cine a cerut pedeapsa pentru ei? Appius. Cine i-a adus? Appius.”³. De fapt, exemplul din urmă conține și o altă figură, căci începe și sfîrșește prin aceleași cuvinte „cine” și „cine”, „Appius” și „Appius”³. Alt exemplu⁴: „Cine sînt aceia care au rupt adesea tratatele? Cartaginezii. Cine sînt aceia care au dus războiul cu cea mai mare cruzime? Cartaginezii. Cine sînt aceia care au devastat Italia? Cartaginezii. Cine sînt aceia care cer să li se acorde iertare? Cartaginezii.”
32. Chiar în antiteze și în comparații se găsește adeseori repetiția alternantă a primelor cuvinte. De aceea am zis adineauri⁵ că e mai potrivit să vorbim despre această figură aici: „Tu te scoli de cu noapte ca să răspunzi celor ce te consultă; el,

¹ Cic., *Cat.*, 1, 2, 4.

² Cic., *Cat.*, 1, 1.

³ Cic., *Mil.*, 22, 59.

⁴ *Ad Her.*, 4, 14, 20.

⁵ În 9, 2, 100.

- ca să ajungă devreme cu armata acolo unde trebuie. Pe tine te trezește cîntul cocoșilor pe el al trompetelor. Tu îți ordonezi discursul, el își așază linia de bătaie. Tu veghezi să nu îți cadă în
33. cursă clienții, el să nu i se ia orașele sau tabăra¹. Dar oratorul nu s-a mulțumit cu acest efect. A răsturnat figura: „Acela cunoaște bine cum să țină departe trupele dușmane; tu, apele de ploaie. El e priceput în lărgirea hotarelor statului; tu în hotărîrea ogoarelor”.
34. Cuvîntul pus în mijlocul frazei poate de asemenea răspunde cuvîntului cu care începe fraza. De exemplu: „*Te nemus Angitia, vitrea te Fucinus unda*”² (Pe tine dumbrava Angiției, pe tine, Fucinus, apa cristalină). Sau cuvîntului prin care sfîrșește: „*Haec navis onusta praeda Siciliensi, cum ipsa quoque esset ex praeda*”³. (Această navă bine încărcată cu pradă din Sicilia, fiind ea însăși luată din pradă).
- Cîteodată primului cuvînt îi răspunde ultimul⁴: „*Multi et graves dolores inventi parentibus et propinquis multi*” (Multe și grele dureri s-au descoperit pentru părinți; și pentru rudeni
35. — multe). O altă specie de repetare reia cuvintele enunțate o dată, făcînd deosebire între ele:
- „*Iphitus et Pelias mecum quorum Iphitus aevo/ Iam gravi or, Pelias et vulnere tardus Ulîxi*”⁵

¹ *Mur.*, 9, 22.

² *Verg.*, *Aen.*, 7, 759.

³ Cic., *Verr.*, 5, 17, 44.

⁴ Cic., *Verr.*, 5, 45, 119.

⁵ *Verg.*, *Aen.*, 2, 435, 436.

(Împreună cu mine Ifit și Pelias, — Ifit mai mare ca vîrstă, Pelias greoi pentru că fusese rănit de Ulise).

Grecii numesc figura ἐπάνοδος, noi re-

36. *gressio*. Opozițiile acestea au loc nu numai cînd cuvintele exprimă aceeași idee, ci și idei contrare: „*Principum dignitas erat paene par, non par fortasse eorum, qui sequebantur*“¹. (Ținuta principilor era aproape corespunzătoare; aproape că nu era corespunzătoare ținuta celor ce îi însoțeau). Uneori această reluare a cuvintelor variază după cazuri și genuri: „*Magnus est dicendi labor, magna res est*“² (E mare trudă oratoria, e mare lucru). Există și la Rutilius un exemplu, dar într-o perioadă lungă³. Iată începutul diferitelor propoziții: „*Pater, hic tuus? patrem nunc appelas? patris tui filius es?*“ (Acesta e tatăl tău? acum îi zici tată? ești fiul tatălui tău?). Aici schimbarea cazului constituie figura numită πολύπτωτον — polyptoton. Se poate face în mai multe moduri. De exemplu, în *Pro Cluentio*: „*Quod autem tempus veneni dandi? illo die? in illa frequentia? Per quem porro datum? unde sumptum? quae porro interceptio poculi? cur non de integro autem datum?*“⁴ (Dar care a fost momentul cînd s-a dat otrava? în ziua aceea? în acea mulțime? Și apoi prin cine i s-a dat? de unde a fost luată? apoi, cînd i s-a luat paharul? dar de ce

¹ Cic., *Lig.*, 6, 19.

² Cic., *Mur.*, 13, 29.

³ Rutil., 1, 10, p. 7, 26 H.

⁴ *Cluent.*, 60, 167.

38. nu i s-a dat din nou?). Reluarea aceleiași idei în forme diverse e denumită de Caecilius: μεταβολή¹ (schimbare de frază). Avem un exemplu în dezvoltarea contra lui Oppianicus din *Pro Cluentio*: „Toți decurionii au căzut de acord că el a falsificat registrele censoriale din Larinum. Cu el nu încheia nimeni nici o tranzacție, nici o afacere. Nimeni din rudele lui de singe și de alianță, atît de multe, nu l-a numit tutore al copiilor săi“², și încă multe afirmații de acestea în continuare. Dacă aici detaliile sînt acumulate, în alte cazuri, din contra, sînt împrăștiate, *dissipata*, cum zice, cred, Cicero³. Iată un exemplu: „Aici le priește semănăturilor, acolo mai bine viei, altundeva pomilor“ și așa mai departe⁴.
40. Întîlnim la Cicero o țesătură minunată de figuri în care primului cuvînt, după un interval lung îi corespunde ultimul din propoziție; mijlocul frazei corespunde începutului ei, iar cuvîntul de la sfîrșit corespunde unuia de la mijloc⁵: „*Vestrum iam hic factum deprehenditur, patres conscripti, non meum; ac pulcherrimum quidem factum, verum, ut dixi, non meum sed vestrum*“ (E clar că această faptă e a voastră, senatori, nu a mea; într-adevăr e o faptă foarte frumoasă, dar cum am zis, nu e a mea, e a voastră“). Această repetare multiplă se numește πλοκή (combinație); se face din figuri între-

¹ Caecilii Cal., frg. 69 Of.

² *Cluent.*, 14, 41.

³ *Or.*, 71, 235, cf. 9, 1, 35.

⁴ Verg., *Georg.*, 1, 54, 55.

⁵ *Contra contionem Q. Metelli*, frg. 5 H, 12, 5 Sch.

tesute, după cum am spus mai sus. Avem un exemplu și în epistola către Brutus: „*Ego cum in gratiam redierim cum Appio Claudio, et redierim per Cn. Pompeium, ego ergo cum redierim*“¹ (Eu după ce am ajuns iarăși în bune relații cu Appius Claudius, și am ajuns prin Cn. Pompeius, eu, deci, după ce am ajuns).

42. Același efect este produs prin repetarea în aceeași frază a unui cuvint la forme diferite, cum e la Persius: „*Usque adeone / Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter*“² (Oare faptul că tu știi este nimica pînă într-atîta, dacă altul nu știe că tu știi aceasta?) Și la Cicero: „*Neque enim poterant iudicio et hi damnari qui iudicabant*“³ (Căci nu puteau fi condamnați de judecată cei care judecau).

43. Dar părți de propoziții întregi se regăsesc și la început și la sfîrșit: „*Venit ex Asia. Hoc ipsum quam novum? Tribunus plebis venit ex Asia*“⁴ (A venit din Asia. Ce e nou în aceasta? Tribunul poporului a venit din Asia.) Uneori chiar propoziția întreagă e reluată, dar nu în aceeași ordine a cuvintelor⁵: „*Quid Cleomenes facere potuit? Non enim possum quemquam insimulare falso. Quid, inquam, facere Cleomenes potuit?*“ (Cleomenes ce a putut face? Căci nu pot învinovăți pe nimeni pe nedrept.

44. Ce a putut, zic, face Cleomenes?) Adeseori cuvîntul ultim din propoziția precedentă este

primul din propoziția următoare, formînd o figură comună la poeți: „*Pierides, vos haec facietis maxima Gallo, Gallo, cuius amor tantum mihi crescit in horas*“¹. (Muze Pieride, veți face voi aceste lucruri foarte mari, pentru Gallus, Pentru Gallus, față de care dragostea mea crește atît de mult pe fiecare oră). De altfel nu e rară nici la oratori: „*Hic tamen vivit; vivit? immo verro in senatum venit*“² (Acesta totuși trăiește; trăiește? ba vine chiar în senat).

45. Cîteodată, după cum am spus relativ la punerea de două ori a cuvintelor³, propozițiile încep și se termină prin cuvinte diferite, dar cu sens identic și cu aceeași sonanță. Iată un început de genul acesta: „*Dediderim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae*“⁴ (M-aș fi predat tuturor pericolelor, m-aș fi expus curselor, m-aș fi aruncat pradă invidiei). De asemenea o încheiere găsită tot acolo, imediat după exemplul de sus: „*Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis*“⁵ (Căci voi ați hotărît, voi ați spus sentința, voi ați judecat). Unii⁶ numesc acest procedeu *συνωνυμία* (sinonimie), alții disjuncțiune. Ambii termeni sînt exacti, deși diferiți, căci este o așezare de cuvinte sinonime. Dar există și acumulare de sinonimie: „*Quae cum*

¹ Ep. frg. 8, 11, Mû.

² Sat., 1, 26.

³ Referință necunoscută, Or. frg., B. 4 Sch.

⁴ Contra contionem Q. Metelli, frg. 6 H. 12, 6 Sch.

⁵ Verr., 5, 41, 107.

¹ Verg., Buc., 10, 72

² Cat., 1, 2, 1.

³ În 9, 3, 30.

⁴ Contra cont. Q. Metelli, frg. 7 H. 12, 7 Sch.

⁵ Ibid., frg. 5 H. 12, 7 Sch.

⁶ Cf. Epitome, Alex. R. G. 3, 30, 14 Sp.

- ita sint, Catilina, perge quo coepisti; egredere aliquando urbe; patent portae, proficiscere¹ (Fiindcă așa este, Catilina, mergi încotro ai apucat, ieși o dată din oraș; porțile îți sînt deschise, pleacă). La fel, într-un alt discurs tot contra lui Catilina: „Abiit, excessit, erupit, evasit² (S-a dus, a ieșit, a fugit, a evadat). Această aglomerare de sinonime e considerată de Caecilius³ drept πλεονασμός (pleonasm) adică exprimare mai bogată decît e necesar. De pildă: „Vidi oculos ante ipse meos“ (Am văzut însumi înaintea ochilor mei)⁴. De fapt, cuvîntul „am văzut“ include: însumi. Dar, după cum am spus-o și altundeva,⁵ adăugarea cînd întărește sau scoate în evidență gîndirea, e o calitate.
47. Văd însumi înaintea ochilor mei⁶, cite cuvinte, atîtea impresii. Pentru ce totuși Caecilius a criticat pasajul, considerîndu-l pleonasm, nu văd; căci, în felul acesta, orice dublare a unui cuvînt, orice repetare, orice adăugire poate fi socotită pleonasm.

Se fac nu numai aglomerări de cuvinte, ci și de cugetări cu același sens: „Tulburarea minții, un fel de ceață cauzată de crime și torțele

48. aprinse ale furiilor l-au împins⁷. Se acumulează și idei diverse: „Femeia, sălbatica cruzime a

¹ Cat., 1, 5, 10.

² Ibid., 2, 1, 1.

³ Caecilius Cal., frg. 64. Of.

⁴ Aen., 12, 639.

⁵ 8, 3, 53.

⁶ În ed. Teubner 1959: videt, ipse ante oculos.

⁷ Cic., In Pis., frg. 3 H cf., p. 444 adn. 21—23 Sch. discurs pierdut.

- tiranului, dragostea pentru tatăl său, năprasnica lui minie, îndrăzneala lui nebună¹. De asemenea, la Ovidiu: „Dar minia Nereidelor, dar Ammon, care poartă coarne, dar monstrul care venea din mare ca să se sature cu măruntăile mele². Am întîlnit un autor³ care denumea și această figură πλοκή. Nu sînt de acord, fiindcă acest amestec de cuvinte cu sens analog sau opus se raportează la o singură figură numită διαλλαγή: „Întreb pe adversarii mei dacă eu am investigat, eu am aflat, am descoperit, am îndepărtat, am distrus, am stîns acest complot⁴. „Am investigat, am aflat, am descoperit“ se raportează la aceeași idee; „am îndepărtat, am distrus, am stîns“ au sens similar între ele, dar diferit de al cuvintelor precedente.
50. Exemplul acesta, precum și precedentul, conține de asemenea o altă figură, numită dissolutio (asyndeton), fiindcă suprimă conjuncțiile. E binevenită cînd vorbim cu o vigoare specială, căci imprimă în minte fiecare idee și dă impresia că sînt mai multe idei. De aceea utilizăm această figură nu numai acumulînd cuvinte izolate, ci și pentru propoziții. Așa cum face Cicero împotriva discursului pronunțat de Metellus în adunarea poporului: „Pe cei denunțați, pe aceia am ordonat să-i convopace, să-i ia sub pază, să-i aducă în senat; au fost

¹ Probabil dintr-o declamație.

² Met., 5, 17—19.

³ Vedi 9, 3, 41.

⁴ Contra contionem Q. Metelli, frg. 8 H. 12, 8 Sch.

- introduși în senat¹; și tot pasajul e scris în felul acesta. Contrar acesteia, este figura care abundă în conjuncțiuni. Lipsa de conjuncții e numită ἀσύνδετον (asindeton), abundența lor πολυσύνδετον (polisindeton). În polisindeton se pot repeta aceleași conjuncții: „*Tecumque laremque/Armaque Amyclaeumque canem Cressamque pharetram*”² (Și casa și larii și cîinele Amyclaeus și tolba cretană). Sau conjuncții diferite: „*Arma virumque*”³ — *Multum ille et terris — Multa quoque*” (Armele și bărbatul — Multă vreme, acela, și pe uscat — și multe...).
53. — Multă vreme, acela, și pe uscat — și multe...). Se variază de asemenea adverbele și pronumele: „*Hic illum vidi iuvenem — Bis senos cui nostra dies... Hic mihi responsum primus dedit ille petenti*”⁴ (Aici am văzut pe acel tînăr... Acestuia timp de două ori cite șase zile... Acesta cel dintîi mi-a dat mie răspuns, cînd am cerut...). Dar ambele figuri sînt o simplă acumulare de
54. cuvinte cu sau fără conjuncții. Tuturor acestor forme scriitorii de tratate retorice le-au dat numiri variate, după plac. În realitate ele au aceeași origine, fiindcă redau cuvintele mai viu, mai viguroși și dau impresia unui sentiment puternic, care izbucnește în mai multe reprize.

Gradația, în grecește κλίμαξ, denotă un artificiu mai evident și mai afectat; de aceea
55. trebuie întrebuințată mai rar. Și ea rezultă

¹ *Ibid.*, frg. 9 H¹², Sch; în Teubner 1959 ultima prop. senatum (si) interposui.

² Verg., *Georg.*, 3, 344.

³ *Aen.*, 1, 1 și urm.

⁴ Verg., *Buc.*, 1, 43 și urm.

- din adăugare, căci reia ce s-a spus și, înainte de a se ridica la ceva mai important, ne oprim la cele precedente. Să cităm un exemplu dintr-un autor grec foarte cunoscut: „De fapt, nu am spus; dar nici măcar nu am scris. Și, nu numai că nu am scris, dar nici nu m-am angajat să duc solia. Nu numai că nu m-am angajat cu solia, dar nici nu am sfătuit pe tebani”¹. Să dăm acum și exemple latine: „Activitatea i-a adus lui Africanus merite, meritele glorie, gloria rivali”². De asemenea, la Calvus: „Deci n-a fost nesocotită mai mult legea contra delapidării decît legea de jignire a maiestății, nici legea de jignire a maiestății mai mult decît legea Plautia, nici legea Plautia mai mult decît legea pentru comploturi electorale, nici legea pentru comploturi electorale mai mult decît celelalte”³. Gradația se întilnește și la poeți. De exemplu la Homer⁴, relativ la sceptrul pe care îl arată coborînd de la Iupiter pînă la Agamemnon; un alt exemplu la un tragic de-al nostru: „Din Iupiter răsări, după cum se spune, Tantalus; din Tantalus ieși Pelops, iar din Pelops se nascu Atreus, care duce mai departe neamul nostru”⁵.
58. Figurile care se obțin prin suprimare urmăresc îndeosebi farmecul conciziunii și al noului. Una dintre acestea este figura pe care,

¹ Demost. *Discurs asupra cor.*, 55, 179.

² *Ad. Her.*, 4, 25, 34.

³ *Or. frg.*, p. 477 M.

⁴ Hom., *Il.*, 2, 101 și urm.

⁵ Poet neidentificat; *Trag. inc. frg.*, 54. R.

- în cartea precedentă¹, am clasat-o între figurile înrudite cu συνεκδοχή (sinecdocă). În această figură cuvîntul exprimat se deduce ușor din celelalte. De exemplu, Caelius zice împotriva lui Antonius: „Grecul — să amestească de bucurie“². Căci se subînțelege cuvîntul „a început“. Cicero scrie lui Brutus: „Nici o vorbă decît despre tine; căci ce poate fi mai bine? Atunci Flavius: «Mîine, curierii», zise, iar eu la repezeală ți-am scris aceste rînduri în timpul cînei“³. Seamănă cu figura aceasta, cel puțin după părerea mea, pasajele în care, pentru a salva decența, suprimăm unele cuvinte: „Știm și cine te-a, și în ce sanctuar, în timp ce țăpii se uitau chiorîș; iar Nimfele, înțelegătoare, au ris“⁴.
60. Unii retori socot figura aceasta o aposiopesis, dar fără temei. Căci în aposiopesis nu se știe sigur ce se subînțelege sau, în orice caz, trebuie explicat printr-o expresie mai lungă. Aici se suprimă un singur cuvînt care se ghicește absolut sigur. Dacă aceasta constituie o aposiopesis, atunci orice pasaj în care e ceva de sub-
61. înțeles constituie o aposiopesis. În ce mă privește, nu consider aposiopesis orice expresie din care se omite ceva ce trebuie subînțeles. De pildă, în scrisoarea lui Cicero: „Dată la Lupercalii, zi în care Antonius lui Caesar“⁵;

¹ Vezi 8, 6, 21.

² *Or. frg.*, p. 462 M.

³ *Ep. frg.*, 8, 12 M. (pierdută).

⁴ *Verg., Buc.*, 3, 8.

⁵ *Frg. inc.*, 1 h. 18, 1 M.

în realitate, el nu trece sub tăcere, ci glumește, fiindcă nu se poate înțelege altceva decît: „I-a oferit diadema“.

62. A doua figură formată prin suprimare este cea amintită mai înainte¹, în care se omit conjuncțiile.

A treia este figura numită ἐπεξυγμένον (zeugma), în care mai multe propoziții au un singur predicat; în fiecare s-ar găsi acel verb, dacă ar sta singură. Această figură se realizează sau punînd verbul la început și legînd de el celelalte părți: „*Vicit pudorem libido, audacia timorem rationem amentiam*“². (Pofta, a învins, decența, îndrăzneala teama, nebunia rațiunea), sau așezîndu-l la sfîrșit, după mai multe propoziții: „*Neque enim is es Catilina, ut te aut pudor umquam a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocaverit*“³ (Căci nu tu ești omul, Catilina, pe care să-l abată vreodată decența de la o faptă nedemnă, sau teama de la primejdie, sau rațiunea de la vreo nebunie).

63. Poate sta și la mijloc, referindu-se și la ce precedă și la ce urmează. Aceeași figură exprimă printr-un singur cuvînt cele două sexe, de exemplu cînd și băieților și fetelor le zicem
64. „fii“ și cînd amestecăm singularul cu pluralul. Dar aceste procedee sînt atît de obișnuite, încît nu s-ar putea pretinde că realizarea lor ar constitui un meșteșug artistic. Cînd însă două construcții diferite se leagă printr-un

¹ 3, 9, 50.

² *Cluent.*, 6, 15.

³ *Cat.*, 1, 9, 22.

singur predicat, atunci într-adevăr avem figura ἐπεξυμμένον: „*Sociis tunc arma capessant / Edico et dira bellum cum gente gerendum*“¹ (Atunci e voința-mi ca soții/Arme s-apuce și-n luptă prăsila cea rea s-o înfrângă). Aici, deși partea care urmează după *bellum* e o construcție cu predicat gerundival, amindouă propozițiile depind de *edico*.

- Joncțiunea care se face între două idei opuse, dar nu în vederea suprimării neapărate a unui cuvânt, se numește συνοικείωσις² (conlocuire)³: „Avarului îi lipsește atît ceea ce are, cit și ce nu are“. Unii retori separă această figură de *distinctio*, numită de greci παραδιαστολή (disjuncție), care face deosebire între noțiuni asemănătoare. „Cînd tu îți zici înțelept și nu șiret, viteaz și nu increzut, stringător și nu zgîrcit“⁴. Dar aceasta e o chestiune de definire, de aceea mă întreb dacă ea constituie o figură. Contrară este figura prin care se face trecere, datorită apropierii, la idei opuse, ca și cînd ar fi asemănătoare: „Mă silesc să fiu concis, devin obscur“⁵ și cele ce urmează.
66. Al treilea gen de figuri este acela care, datorită asemănării, identității sau opoziției cuvintelor, atrage atenția și înviorează. Acestui gen îi aparține παρονομασία (paronomasia), care se traduce în latinește *adnominatio*. Nu

¹ Aen., 3, 234—235. *Edico* are complemente de natură diferită.

² Cf. Rutilius Lupus, p. 47, 12 H.

³ Publilius Syri, *sent.* 628 M.

⁴ Rutilii Lupi, p. 5, 7 H., Hyperidis, frg. 44 I.

⁵ Hor., *A. P.*, 25.

- se obține într-un singur fel. Se formează uneori declinînd un cuvînt spus mai înainte. Așa procedează Domitius Afer în *Pro Cloatilla*: „*Mulier omnium rerum imperita, in omnibus rebus infelix*“¹ (Femeie fără experiență în toate și nefericită în toate). Se mai face repetînd același cuvînt, dar cu un înțeles mai semnificativ: „*Quando homo hostis, homo*“ (Cînd omul e dușman, omul). Am folosit exemplele acestea și în altă parte, căci cuprinde ἐμφασίς (emfază) și repetiție. Paronomasiei i se opune cazul cînd, cu ajutorul aceluiași cuvînt arătăm că e vorba de un fals: „Această lege pentru simplii particulari nu părea a fi lege“². Înrudită cu paronomasia este ἀντανάκλασις, adică folosirea aceluiași cuvînt în sens contrar. Cînd Proculeius³ se plîngea de fiul său, afirmînd că acesta îi așteaptă moartea, iar fiul zicea că „el nu o așteaptă“, Proculeius îi zise: „Ba vreau să o aștepti“. Opoziția se obține repetînd nu numai același cuvînt, ci și cuvinte cu sens diferit, dar asemănătoare ca formă. De pildă, dacă ai zice că trebuie supusă supliciului persoana socotită demnă de suplicație. Alt mijloc de a folosi aceleași cuvinte cu semnificație deosebită este modificarea cantității lungi sau scurte, procedeu care nu are nici o importanță nici în glume și mă mir că este considerat între regulile stilului. Dau exemple de acest gen mai curînd pentru a le ști evita decît pentru a le imita:

¹ Or. frg., p. 567 M.

² Cic. *In Pis.*, 13, 30.

³ Rutil. Lup., 1, 5, p. 5, 19 H.

„*Amari iucundum est, si curetur ne quid insit amari*“ (E plăcut să fii iubit dacă ai grijă să nu fie la mijloc ceva amar); „*Avium dulcedo ad avium ducit*“ (Farmecul păsărilor ne duce pe drum neumblat) și, la Ovidiu, care face acest joc de cuvinte: „*Cur ego non dicam, Furia, te furiam?*“¹ (Furia, de ce să nu te numesc furie?“).

71. Cornificius numește figura aceasta „*tractio*“, adică trecerea dintr-un sens în altul. E mai subtilă cînd se întrebuițează pentru a deosebi caracteristicile unei împrejurări: „*Hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimere posse*“² (Acest flagel public se poate împiedica o vreme, dar nu se poate opri la nesfîrșit). Și cînd prefixele se opun: „*Non emissus ex urbe sed immisus in urbem esse videatur*“³ (Să pară nu că a fost trimis din oraș, ci trimis în oraș). Expresia e mai impresionantă și mai viguroasă cînd place atît pentru figură, cît și prin forța sensului: „*Emit morte immortalitatem*“ (Prin moarte și-a cumpărat nemurirea). Sint mai slabe expresiile: „*Non Pisonum, sed pistorum*“ (Nu a Pisonilor, ci a cofetarilor) și „*Ex oratore arator*“⁴ („Din orator, plugar“). E cît se poate de slabă figura: „*Ne patres conscripti videantur circumscripti*“⁵ (Pentru ca senatorii să nu pară mărginiți) și „*Raro*

¹ Probabil dintr-o epigramă, frg. 4 R.

² *Cat.*, 1, 12, 30.

³ *Ibid.*, 1, 11, 27.

⁴ *Phil.*, 3, 9, 22.

⁵ *Ad. Her.*, 4, 22, 30.

avenit sed vehementer venit“ („Rar se întîmplă, dar vine repede“). Se poate întîmpla însă ca o idee puternică și viguroasă să primească farmec din apropierea a două cuvinte deosebite, care sună cam la fel. Și de ce m-ar opri modestia să citez un exemplu din familie? Tatăl meu, vorbind împotriva unui om care spusese că o să moară dacă pleacă în solia ce i se dă și care după cîteva zile revenise fără nici o ispravă, a spus: „*Non exigo ut immoriaris legationi; immorare*“ (Nu cer să mori în solie; să rămii). Într-adevăr ideea e viguroasă și aceste cuvinte, atît de îndepărtate ca sens, trezesc plăcere prin sonanța lor aproape identică, mai ales că nu sînt căutate, ci s-au oferit oarecum singure, fiindcă tatăl meu a găsit un cuvînt, iar pe celălalt i l-a oferit adversarul.

74. Oratorii vechi căutau mult să placă întrebuițînd cuvinte asemănătoare sau opuse. Gorgias, în această privință, nu a păstrat măsura. Isocrates a recurs la acest procedeu foarte des, mai ales în tinerete. Chiar M. Tullius l-a folosit cu mare plăcere, dar el a utilizat cu măsură acest procedeu care, în definitiv, nu displace dacă nu este exagerat, și a turnat gîndire viguroasă într-o formă care prin sine ar fi fost slabă. Căci ceea ce prin sine nu este decît o afectare rece și goală, cînd se aplică la idei solide primește un farmec care pare natural, nu împrumutat.

75. Există aproximativ patru posibilități de folosire a cuvintelor asemănătoare. Întîi, cînd apropiem cuvinte care sună la fel, sau nu prea deosebit. De exemplu: „*Puppisque tuae pu-*

*besque tuorum*¹ (Și ale tale corăbii, și tovarășii tăi) și „*Sic in hac calamitosa fama quasi in aliqua perniciosissima flamma*”² (Așa-i cu renumele acesta ruinător, ca într-un foc foarte primejdios) și: „*Non enim tam spes laudanda quam res est*”³ (E de lăudat nu atât speranța cât fapta). Sau, cel puțin, să aibă aceeași lungime și silabele finale să aibă aceeași sonanță: „*Non verbis, sed armis*”⁴ (Nu prin vorbe ci

76. prin arme). Procedeu acesta este frumos când se aplică unor idei viguroase: „*Quantum possis, in eo semper experire, ut prosis*” (Pe cât poți, totdeauna să cauți să fii de folos). Această figură este denumită de cei mai mulți *παρίσσω*. Theo stoicul însă socotește *παρίσσω* numai expresia ale cărei membre nu sînt disproporționate.

77. A doua posibilitate există cînd unele părți din frază se termină la fel, cuvintele avînd aceleași silabe finale. Terminația identică a două sau mai multe părți din frază se numește *ὁμοιοτέλευτον* (homoteleuton): „*Non modo ad salutem eius extinguendam, sed etiam gloriam per tales viros infringendam*”⁵ (Nu numai pentru a-i stinge viața, ci și pentru a-i distruge gloria, prin astfel de bărbați). E apropiată de figura numită *τρικωλα*, în care însă ultimele silabe nu au totdeauna aceeași sonanță: „*Vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem*

amentia”¹ (Pofta nestăpînită a învins sfiala, îndrăzneala — teama, nebunia — rațiunea). Acest procedeu se poate extinde chiar la patru sau mai multe propoziții. Se poate face chiar prin cuvinte izolate: „*Hecuba hoc dolet, pudet, piget*”² (Pe Hecuba aceasta o doare, de aceasta se sfiște, de aceasta îi e greu.) și: „*Abiit, excessit, erupit, evasit*”³ (A plecat, a ieșit, a fugit, a evadat.).

78. A treia posibilitate o folosim cînd desinențele cazuale sînt aceleași; figura se numește *ὁμοιοπτωτον* (homioptoton). Dar nu orice terminații identice constituie implicit *ὁμοιοπτωτον*, fiindcă *ὁμοιοπτωτον* constă în similitudinea desinențelor cazuale, chiar cînd cuvintele sînt de declinări diferite. În plus, îl întîlnim nu numai la sfîrșit de propoziție. Potrivirea cazurilor poate fi tot atât de nimerită între cuvintele de la început, de la mijloc sau între cele de la sfîrșit. Dar și variația este admisă: cuvintele de la mijloc pot aminti pe cele de la început și cele de la sfîrșit pe cele de la mijloc. În general, toate combinațiile sînt permise.

79. De asemenea, nu este necesar întotdeauna același număr de silabe. De exemplu, la Afer: „*Amisso nuper infelicis aulae si non praesidio inter pericula, tamen solatio inter adversa*”⁴. Se pare că cele mai reușite *ὁμοιοπτωτα* sînt acelea în care, ca mai sus, corespondența este

¹ *Aen.*, 1, 399.

² *Cluent.*, 1, 4.

³ *Cic., Rep.*, frg. 5 M.

⁴ *Rutilius Lupus*, 2.

⁵ *Cic., Mil.*, 2, 5.

¹ *Cluent.*, 6, 15; vezi 9, 3, 62.

² *Trag. inc. frg.*, 9 R.

³ *Cat.*, 2, 1, 1.

⁴ *Or. frg.*, p. 569 M.

în cuvintele așezate la început și la sfârșit: *Praesidio — solacio; pericula — adversa* și unde cuvintele, aproape asemenea, stau în același caz și se termină în aceeași desinență.

80. A patra posibilitate constă în realizarea de propoziții deopotrivă de lungi; figura se numește ἰσόκωλον (isocolon):¹ „*Si, quantum in agro locisque desertis audacia potest, tantum in foro atque iudiciis impudentia valeret* (Dacă în for și în tribunale ar fi în stare să facă atita nerușinarea cît poate face îndrăzneala la cîmp și în locurile pustii — aici este și ἰσόκωλον, și ὁμοίωτον), *non minus nunc in causa cederet Aulus Caecina Sexti Aebutii impudentiae, quam tum in vi facienda cessit audaciae*“ (Aulus Caecina nu ar ceda mai puțin acum, în proces, nerușinării lui Sextus Aebutius cît a cedat îndrăzelii lui atunci cînd acela l-a violentat; aici sînt: ἰσόκωλον, ὁμοίωτον, ὁμοιότελετον). Aici se adaugă farmecul acelei figuri în care, după cum am zis², se repetă unele cuvinte cu desinențe diferite: „*Non minus cederet quam cessit*“. În fraza următoare se află și ὁμοιότελετον, și παρωνομασία: „*Neminem alteri posse dare in matrimonium nisi penes quem sit patrimonium*“ (Nimeni nu poate da soție altcuiva decît aceuia la care se găsește averea părintească).

81. Ἀντίθετον — antiteza — numită în latină *contrapositum* sau, după unii, *contentio*, se realizează în mai multe feluri. Uneori se opune

¹ *Caec.*, în 1, 1.

² 9, 3, 36, 66.

un cuvînt altuia, ca în exemplul citat mai înainte: „*Vicit pudorem libido, timorem audacia*“¹. Alteori opunem două cuvinte: „*Non nostri ingenii, vestri auxilii est*“² (Nu talentului nostru ci ajutorului vostru se datorește). Sau opunem o idee unei alte idei: „*Dominetur in contionibus, iaceat, in iudiciis*“³ (Să facă pe

82. stăpînul în adunări, în tribunale să stea jos). La aceasta se poate adauga foarte ușor o specie a antitezei pe care am numit-o⁴ *distinctio*: „*Odit populus Romanus privatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit*“⁵ (Poporul roman urăște luxul particularilor, măreția obștească îi place). De asemenea există figură și cînd se pun la sfîrșitul propozițiilor cuvinte cu aceeași formă, dar cu sens diferit: „*Ut quod in tempore mali fuit, nihil obsit, qui in causa boni fuit, prosit*“ (Încît ce a fost rău în acea vreme, nu-i mai dăunează; ce a fost bun în cauză îi este de folos“).

83. Cuvintele opuse nu se succed întotdeauna ca în exemplul acesta: „*Est igitur, iudices, non scripta sed nata lex*“⁷ (Există așadar, judecători, o lege nu scrisă, ci o lege născută de viață), ci, precum zice Cicero, fiecărui termen în parte îi opunem alt termen în parte, ca în exemplul următor: „*Quam non didicimus, accepimus, legi-*

¹ 9, 3, 62; *Cluent.*, 6, 15.

² *Cluent.*, 1, 4.

³ *Ibid.*, 2, 5.

⁴ 9, 3, 65.

⁵ *Mur.*, 36, 76.

⁶ *Cluent.*, 29, 80.

⁷ *Mil.*, 4, 10.

mus, verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressimus¹ (Aceasta nu am învățat-o, nu am auzit-o, nu am citit-o, ci chiar de la natură

84. am răpit-o, am sorbit-o, am smuls-o). Opoziția nu îmbracă întotdeauna forma de antiteză. De pildă, la Rutilius: „*Nobis primis dii immortales fruges dederunt; nos, quod decepimus, in omnes terras distribuimus*”² (Zei nemuritori nouă ne-au dat cel dintâi roadele pământului, noi, ceea ce am primit numai noi, am împărță-

șit întregului pământ).

Antiteza are loc și cu ajutorul figurii numite ἀντιμεταβολή, prin care se opun cuvinte în ordine schimbată și invers: „*Non ut edam, vivo, sed ut vivam, edo*”³ (Nu trăiesc ca să mănînc, ci mănînc ca să trăiesc). Sau, la Cicero, unde sonanța rămîne aceeași deși cazul gramatical s-a schimbat: „*Ut et sine invidia culpa plectatur, et sine culpa invidia ponatur*”⁴ (Pentru ca vina să se pedepsească fără ură, iar ura să fie lipsită

86. de vină). La fel, cînd se termină două propoziții prin același cuvînt; de exemplu, la Cicero, cînd vorbește despre Sextus Roscius: „*Etenim, cum artifex eius modi est, ut solus dignus videatur esse, qui scaenam introeat, tum vir eiusmodi est ut solus videatur dignus esse, qui eo non accedat*”⁵ (Căci, de o parte, din moment ce artistul este în așa fel încît numai el pare vred-

¹ De or., 3, 207; vezi 9, 1, 34.

² C. 2, 16, p. 20, 6 (Demetrii Phalerei Or. Att. frg., p. 345 S).

³ Cf. Ad. Herenn. 4, 28, 39.

⁴ Cluent., 2, 5.

⁵ Quinct., 25, 78.

nic să între în scenă, pe de altă parte bărbatul este așa fel că numai el pare vrednic să nu meargă acolo). Și așezarea în cruce a cuvintelor își are farmecul său: „*Si consul Antonius, Brutus hostis; si conservator rei publicae Brutus, hostis Antonius*”¹ (Dacă Antonius e consul, Brutus e dușman; dacă Brutus e apărător al statului, dușmanul e Antonius).

87. Altădată se multiplicau figurile exagerat de mult. Vor mai fi și azi persoane care să creadă că constituie figură: „*Incredibile est quod dico sed verum*” (E de necrezut ce spun, dar e adevărat) — e ceea ce denumesc ἀνθυποπόφά (obiecție ipotetică). Sau: „*Aliquis hoc semel tulit, nemo bis, ego ter*” (Cineva a obținut aceasta o dată, nimeni de două ori, eu de trei ori). E numita διέξοδος — extindere. Sau: „*Longius evectus sum, sed redeo ad propositum*” (M-am dus cam departe, dar revin la subiect),

88. numită ἄφοδος (abatere). Unele figuri de cuvinte se deosebesc puțin de figurile de gîndire, cum e, de exemplu, ezitarea (*dubitatio*). Cînd, ezitarea se referă la idee, trebuie socotită figură de gîndire, cînd stă în cuvinte, e figură de cuvinte²: „Fie că trebuie să o socotesc
89. răutate, fie prostie”. La fel stă lucrul cu corectarea (*correctio*); de fapt ezitarea e înlocuită de corectare. Unii retori socotesc că și personificarea e în aceeași situație și că ar fi o figură de cuvinte în exemplul: „Mama cruzimii

¹ Phil., 4, 8; figura numită „chiasm”.

² Ad., Her., 4, 29, 40.

este avaritia¹ sau în cuvintele lui Salustiu contra lui Cicero: „O, Romulus din Arpinum” sau la Menandru: „Oedipus din Thria”².

- Total a fost tratat foarte amănunțit de retori, care nu au trecut în grabă peste problemă, considerind această materie nu ca o simplă parte a unei lucrări, ci i-au dedicat opere speciale. Mă gândesc la Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius și alții, nu puțini, fără a aminti pe contemporani, al
90. căror renume nu va fi mai mic. Admițind că pot fi descoperite și alte multe figuri de cuvinte, nu sînt de acord că ele ar fi mai de valoare decît figurile de care vorbesc autorii de seamă. În primul rînd, M. Tullius, în cartea a treia din *De oratore*, enumeră multe figuri pe care în lucrarea *Orator*, scrisă ulterior, le-a respins, pare-se, el însuși, căci nu le mai menționează. O parte sînt mai curînd figuri de gîndire decît figuri de cuvinte, de exemplu litota, sau o formă de exprimare neașteptată, o imagine, un răspuns dat sieși, sau digresiunea, ca și exprimarea încrederii sau contrariul (care mi se pare că e figura numită ἐναντιότης — (opozitia), în sfîrșit, argumentul luat din partea adversă. Unele
91. nu sînt deloc figuri, de pildă, ordinea cuvintelor, enumerarea, circumscrierea, fie că prin acest termen se înțelege o cugetare exprimată concis, fie definiția pe care Cornificius³ și Rutilius⁴

¹ Rutilius Lupus, 2, 6, p. 15, 8 H.

² Com. frg. Mein 4 p. 303.

³ *Ad. Herenn.*, 4, 17.

⁴ Rutilius, 2, 5 p. 14, 30 H.

- o consideră între figurile de cuvinte. Transpunerea elegantă a cuvintelor, adică hyperbatonul, pe care și Caecilius¹ o socotește figură de sens, eu o pun între tropi². Cît despre *immutatio*, dacă aceasta este figura³ pe care Rutilius⁴ o numește ἀλλοίωσις (deosebire) atunci ea arată prin ce diferă unii oameni, unele lucruri, unele fapte. Luată într-un sens mai larg nu constituie figură. Într-un sens mai restrîns se confundă cu ἀντίθετον (antiteza). În caz că termenul desemnează figura numită ὑπαλλαγή (substituire), am vorbit îndeajuns
92. despre ea⁵. Dar ce figură poate fi cînd după o enunțare adăugăm explicarea, procedeu pe care Rutilius⁶ îl numește αἰτιολογία (căutarea cauzei)? Într-adevăr te-ai putea întreba ce figură constituie faptul că dai explicarea fiecărei părți enumerate; totuși cu ea începe Rutilius.
93. Numită de el προσαπόδοσις (explicarea fiecărei părți⁷), ea constă, de fapt, în mai multe afirmații, cum e cazul de cele mai multe ori. Căci sau se dă explicarea imediat după fiecare afirmare, cum e la C. Antonius⁸: „Dar nu mă tem de el, nici ca acuzator, fiindcă sînt nevinovat. Nu mi-e frică de el nici ca rival,

¹ Caecilius Cal., frg. 67 Of.

² Vezi 8, 6, 62 și urm.; 9, 1, 3 și 6.

³ Vezi 9, 1, 35; la Cic. ea corespunde metonimiei, alegoriei sau paronomasiei.

⁴ 2, 2 p. 13, 11 H.

⁵ în 8, 6, 23.

⁶ 2, 19 p. 24, 8 H.

⁷ *Ibid.*, 1, 1, p. 3, 1 H.

⁸ Cel care a fost consul cu Cicero; *Or. frg.*, p. 395 M.

- fiindcă sînt Antonius. Nu sper să-l văd con-
95. sul, fiindcă el e Cicero“ sau, după un șir de două sau trei afirmații, se dă explicare fără întrerupere pentru fiecare afirmație, în aceeași ordine. De exemplu ca Brutus, vorbind despre dictatura lui Cn. Pompeius: „De fapt, e mai bine a nu porunci nimănui decît a fi sclavul unui singur om; căci se poate trăi onorabil și dacă nu poruncești nimănui; dar să trăiești ca sclav este insuportabil“¹. Și pentru o singură idee se pot da mai multe explicări. De exemplu, la Vergiliu: „Dar în felul acesta terenurile sau capătă puteri ascunse și sucuri hrănitoare, sau se arde prin foc tot ce e rău în ele“; ² precum și întregul pasaj: „fie că acea căldură dilată căile, fie că le face mai tari“³. Nu e limpede pentru
96. mine ce vrea Cicero să înțeleagă prin *relatio*. Dacă prin *relatio* înțelege ἀνάκλασις⁴ (răsturnare), sau ἐπ'ἀνόδοις⁵ (rezumat), sau ἀντιμεταβολή (revenire a cuvintelor în ordine inversă), am vorbit despre toate aceste figuri⁶. Dar orice ar înțelege prin *relatio*, în *Orator* nu mai vorbește nici despre această figură, nici despre cele precedente. În cartea aceasta el pune între figurile de cuvinte numai exclamația (pe care eu o socotesc mai curînd figură de sens căci exprimă un sentiment); în privința tuturor celorlalte sînt de acord cu el.

¹ *Or. frg.*, p. 446 M.

² *Georg.*, I, 86—88.

³ *Georg.*, I, 89.

⁴ Vezi 8, 6, 23.

⁵ Vezi 9, 3, 35.

⁶ Vezi 9, 3, 85.

- Caecilius¹ adaugă περιφρασις (perifraza)
98. despre care am vorbit²; Cornificius³, interogația, raționamentul, sugestia, tranziția, preteritia, apoi sentența, frazele intercalate, articularea frazei, sinonimia, rezumarea. Dintre acestea, primele sînt figuri de sens, celelalte
99. pur și simplu nu sînt figuri. Rutilius, în afară de figurile menționate și de ceilalți, enumeră concesia, evidențierea necesității, portretul psihologic, evidențierea adevărului tezei noastre, prolepsa, portretul moral, brachilogia, reticența afectată, vorbirea deschisă; despre aceste figuri afirm același lucru. Voi trece cu vederea pe autorii care aproape nu mai sfîrșesc să inventeze denumiri și enumeră între figuri chiar argumentele.
100. Despre figurile care există în mod real, voi remarca în grabă că, întrebuintate judicios, împodobesc stilul, dar căutate excesiv sînt foarte deplasate. Unii oratori, nepreocupîndu-se de fond și de vigoarea cugetării, se consideră maeștri dacă schilodesc, dîndu-le aspect de figuri, vorbe goale de conținut. De aceea nu încetează de a înșira figuri, deși a le îngrămădi fără a ține seama de fond este tot atît de ridicol ca și a căuta o ținută sau un gest unde nu există
101. corp. Dar chiar figurile realizate fără greșală nu trebuie să fie prea numeroase. Mobilitatea feței și expresivitatea ochilor au mare rol în acțiune; dar dacă un orator nu ar înceta să-și strimbe

¹ Caecil. Cal., frg. 66 Of.

² În 8, 6, 59.

³ Vezi *Ad. Herenn.*, 4, 15, 16, 17, 19, 23, 26, 28, 30.

fața în chip artificial și să-și agite mereu fruntea și ochii, s-ar face de ris. Stilul, de asemenea, are, ca să zicem așa, aspectul său normal, care nu trebuie să stea fixat într-o imobilitate rigidă, dar trebuie mai adeseori menținut în

102. fizionomia lui naturală. Trebuie știut în primul rînd ce pretinde, în pledoarie, fiecare loc, fiecare persoană, fiecare moment; căci cea mai mare parte a figurilor au rostul să placă. Cînd însă trebuie să luptăm stîrnind dușmănie, ură, milă, cine ar putea suporta ca minia, plînsul, ruga să fie exprimate prin antiteze, prin cuvinte cu aceeași desinență casuală și alte figuri de genul acesta? În astfel de cazuri, grija acordată cuvintelor ar face suspectă sinceritatea sentimentelor și oriunde lăsăm să apară arta, adevărul pare că lipsește.

CAPITOLUL IV

Despre armonia stilului

1. Despre aranjarea cuvintelor și a propozițiilor nu aș îndrăzni să scriu după M. Tullius, pentru că nu știu ca el să fi tratat vreo altă problemă cu mai mare atenție; și nu aș scrie dacă anumiți contemporani ai acestuia, chiar în corespondență cu el, nu ar fi îndrăznit să critice felul lui de a așeza cuvintele și dacă, după el, mai mulți scriitori nu ne-ar fi lăsat tratate referitoare la același subiect. Eu mă voi alătura, în cele mai multe privințe, lui Cicero. În părțile

care nu suscită îndoială voi fi mai concis. În unele puncte voi fi, poate, de altă părere decît el; chiar cînd îmi voi exprima propria părere nu voi ascunde cititorilor părerea lui Cicero.

3. Nu-mi scapă din vedere faptul că există unii scriitori care resping orice preocupare de armonizare susținînd fie că e mai natural, fie că e chiar mai bărbătesc stilul acela necioplit, așa cum vine la întîmplare. Dacă prin „natural” ei înțeleg ceea ce s-a ivit mai întîi din stînul naturii, ceea ce a precedat orice cultură, atunci toată arta noastră oratorică este dată peste cap. Într-adevăr, primii oameni nu s-au conformat nici regulilor, nici acestei discipline a noastre; ei nu au știut pregăti pe auditori prin exordii, nici să-i lămurească printr-o expunere, nici să-i convingă prin argumente sau să-i miște trezind sentimente. Ei au ignorat, așadar, nu numai armonizarea, ci toate aceste procedee. Dacă, însă, nu ar fi fost permis să schimbe în mai bine toate acestea, nu ar fi trebuit nici să înlocuiască colibele cu case, pieile de animal cu care se acopereau cu veșminte, nici să părăsească munții și pădurile pentru orașe. În definitiv, care artă
5. s-a ivit spontan? Ce nu trebuie înnobit prin cultură? Pentru ce mîinile noastre retează viața de vie? Pentru ce săpăm via? Pentru ce smulgem spinii din țărîni? Totuși, natura produce și buruienile. Pentru ce îmblînzim animalele? Pentru că se nasc neîmblînzite. În realitate, cu adevărat natural este ceea ce natura ad-

mite să fie dus la cel mai înalt grad de perfecție.

6. Și cum poate fi mai viguros ce e neordonat decît ce e încheșat și bine orînduit? Și, dacă folosirea picioarelor metrice cu puține unități de măsură răpește din forța ideilor, cum e cazul sotadeilor, galiambilor¹ și al altor ritmuri² care fac stilul să pară că zburdă fără măsură,
7. greșeala nu trebuie atribuită armonizării. De altfel, e mai repede cursul fluviilor într-o albie înclinată, fără obstacole, decît cînd apele se frîng de stîncile care le stau în cale și le dau înapoi; tot așa, e mai puternic stilul care curge încheșat și cu toată forța, decît cel cu frînturi și întreruperi. Prin urmare, pentru ce să ne închipuim că frumusețea anulează forțele, cînd, în realitate, nimic nu are destulă forță fără ajutorul artei și cînd frumusețea însoțește
8. întotdeauna arta? Nu vedem că lancea e mai bine aruncată cînd e învîrtită mai elegant? Arcașul, cu cît are mîna mai sigură, are și ținuta mai frumoasă. Chiar în scrimă și în toate exercițiile fizice, există oare apărare sau atac corect dacă mișcările nu se fac după indicațiile
9. maestrului și după anumite ritmuri? De aceea, după părerea mea, armonia reprezintă curelele și, oarecum, mușchii care încordează și înviorază ideile.

Prin urmare, orice om cu adevărat instruit va fi convins că așezarea cuvintelor este foarte

¹ Sotadeii sînt tetrametri ionici majori catalectici; galiambii, tetrametri ionici minori catalectici.

² Fără îndoială alte versuri ionice.

- importantă nu numai pentru a produce plăcere, dar și pentru a mișca sufletele, pentru că
10. mai întîi nu poate pătrunde în suflete ceea ce supără urechea — adevăratul său vestibul — apoi pentru că din natură înclinăm spre ce este ritmic. Altfel nu s-ar putea explica cum acele instrumente muzicale, deși nu scot cuvinte, trezesc totuși în auditorii
 11. sentimente mereu variate. În serbările sacre, nu prin aceleași combinații se aprind și se domolesc sentimentele. Nu se folosesc aceleași ritmuri în marșul de război și în rugăciunile care ne fac să ne plecăm genunchii. Nu la fel sună trompetele cînd oastea pornește la atac
 12. sau cînd bate în retragere. În orice caz, pitagoreii obișnuiau la deșteptare să-și înviorze sufletul prin cîntul lirei, pentru a fi mai dispuși spre acțiune; și, înainte de culcare și-l linișteau tot prin acordurile lirei, potolind eventuale gînduri mai agitate.
 13. Dacă în ritm și în măsura muzicală a sunețelor există o forță oarecum latentă, în vorbire ea este foarte puternică. După cum interesează prin ce cuvinte este exprimat înțelesul frazei, tot atît de mult interesează în ce aranjament sînt legate cuvintele în context și cum se termină fraza. Într-adevăr sînt fraze neimportante ca idei și șterse ca exprimare pe care le face plăcute
 14. numai felul cum sînt ordonate cuvintele.
- În sfîrșit cînd o frază a plăcut prin vigoarea, farmecul sau frumusețea sa, dacă se inversează, sau i se tulbură ordinea cuvintelor, fraza își va pierde forța, expresivitatea și eleganța. Cicero, în *Orator*, schimbă ordinea cuvintelor din fraza:

„*Neque me divitiae movent quibus omnes Africanos et Laelios multi venalicii mercatoresque superarunt*”¹ (Nici pe mine nu mă tulbură bogățiile, cu ajutorul cărora mulți traficanți și neguțători au biruit pe toți Africanii și Leliii) și din alte fraze care urmează. Cuvintele astfel tulburate fac impresia aruncării

15. unor săgeți rupte sau trimise pieziș. Tot Cicero corectează câteva fraze din Gracchus², considerate insuficient armonizate. Cicero își poate permite aceasta; noi să ne mulțumim a da dovadă că, scriind, dispunem armonios ceea ce ne vine în minte nu prea ordonat. La ce să căutăm exemple pentru ceea ce fiecare poate găsi în propria-i experiență? Consider suficientă următoarea observație: cu cât o frază va fi mai frumoasă ca sens și ca formă prin schimbarea ordinei cuvintelor, lipsa ei de armonie o face mai diformă, fiindcă însăși strălucirea cuvintelor trădează neglijența cu care au fost dispuse.
16. Deci, deși recunosc că arta de a dispune armonios, cel puțin arta perfectă, a fost aproape ultima cunoscută de oratori, sint convins că și pentru antici ea a constituit o preocupare, pe măsură ce progresau în arta oratoriei. Cicero, cu toată autoritatea sa, nu mă va convinge că Lysias, Herodot, Tucidide nu i-au acordat oarecare atenție. Ei, probabil, nu au urmat același sistem ca Demostene și Platon care, de altfel, se deosebesc unul de altul. Într-adevăr, la Lysias, țesătura delicată și șlefuită

¹ *Or.*, 70. 232.

² *Ibid.*, 233

- a stilului nu permitea să fie stricată de ritmuri prea vioaie, căci s-ar fi pierdut farmecul — atât de mare la el — al coloritului simplu și natural și s-ar fi pierdut, de asemenea, verosimilitatea. Căci Lysias scria discursuri pentru alții, nu le pronunța el. Le scria, deci, în așa fel încît să pară fără artă și fără armonie; or, chiar acest aspect constituie armonie, Pentru istorie care pretinde un stil rapid și impetuos, nu s-ar potrivi clauzula, în care zăbovești, nici pauza necesară avocatului să-și reia respirația, nici metoda încheierii și începerii în ritm a frazei. În discursuri, însă, poți găsi cuvinte cu desinențe identice și antiteze. La Herodot, după părerea mea, totul decurge lin; în plus, însuși dialectul său are un atare farmec încît pare să cuprindă ritmuri ascunse. Dar voi vorbi ceva mai departe despre diversitatea scopurilor¹. Acum voi arăta ce trebuie să învețe mai întâi cine vrea să știe să așeze cuvintele armonios.
- Așadar, pentru a intra în subiect, există o proză bine încheată și bine orînduită, alta mai liberă, cum este proza conversației sau din scriitori, exceptînd cazul cînd se dezbate subiecte superioare nivelului lor obișnuit, de pildă filosofie, politică sau altele de genul acesta. Nu înseamnă, însă, că stilul liber nu are combinații metrice proprii, poate chiar mai grele, nici că stilul conversației sau cel epistolar cere întotdeauna hiatul și absența ritmului. Însă stilul acesta nu caută anume un curs lin, nici fraza periodică; un cuvînt nu reclamă cu necesitate un altul,

¹ 9, 4, 121 și urm.

- astfel că armătura frazei este mai curînd mai
21. laxă decît inexistentă. Uneori chiar proceselor mai neimportante le stă bine această simplitate, care nu este lipsită de ritm, dar folosește alte ritmuri, proprii, pe care le ascunde și le întrebuițează numai cu oarecare discreție.
22. Proza periodică cuprinde trei forme de exprimare: incisele, numite *κόμματα*, membrele, numite *κόλα*, și *περίοδος*¹, perioada, numită *ambitus* (circuit), *circumductum* (oel), *continuatio* (înlănțuire) sau *conclusio* (ansamblu).
- Apoi, în orice armonizare sînt necesare trei lucrări: *ordo* — ordinea cuvintelor, *iunctura* — gruparea lor și *numerus* — ritmul.
23. Să vorbim mai întîi despre ordinea cuvintelor. Problema privește cuvintele izolate sau grupate. Cuvintele izolate se numesc *ἀσύνδετα* (nelegate). Aici trebuie să avem în vedere ca nivelul stilului să nu scadă, punînd după un cuvînt energie unul mai șters, de exemplu, după „sacrileg“ „hoț“, sau după „tilhar“ „derbedeu“. Căci ideile trebuie să înainteze crescînd în valoare și energie, cum face foarte bine Cicero: „Tu, zice el, cu gîtul tău, cu plămîinii tăi, cu puterea de gladiator a întregului tău trup“². Fiecărui cuvînt îi urmează altul mai puternic. Dimpotrivă, dacă ar fi început cu „întregul corp“ nu ar fi fost plăcut să vorbească după aceea despre plămîni și gît. Există o altă ordine naturală; de exemplu, zicem mai degrabă „bărbați și femei, zi și noapte, răsărit

¹ Vezi 9, 4, 122; *κόμματα* — colon, period.

² *Phil.*, 2, 25, 63.

24. și apus“ decît invers. Unele cuvinte devin inutile dacă inversăm ordinea, de exemplu „frați gemeni“; căci dacă enunțăm mai întîi „gemeni“, nu mai este necesar să adăugăm „frați“.
- Unii exagerează punînd cu regularitate¹ numele înaintea verbului, verbul, la rîndul lui, înaintea adverbului, substantivul înaintea determinărilor lui și a pronumelor; procedeul invers are de multe ori farmec. Constituie, de asemenea, un scrupul exagerat redarea ordinei stricte a evenimentelor, nu fiindcă în general nu ar fi bine așa, ci fiindcă de multe ori evenimentele anterioare au mai multă importanță și, în consecință, e mai bine să urmeze faptelor mai puțin importante.
26. A încheia propoziția cu un verb e tot ce poate fi mai bine, dacă armonia o permite, căci forța sensului stă în verbe. Dacă verbul ar produce efect neplăcut, dătător de ton să fie ritmul, cum se întîmplă la cei mai mari oratori greci și latini. Fără îndoială, de cîte ori nu terminăm prin verb, vom face *hyperbaton*² (inversiune); dar și *hyperbatonul* este considerat între tropi sau figuri, care sînt
27. podoabe ale formei. Într-adevăr, cuvintele nu sînt create ca să formeze măsuri determinate; de aceea pot fi mutate dintr-un loc într-altul, pentru a le pune unde se potrivește mai bine. La fel, cînd zidim cu pietre necioplite, forma lor neregulată găsește și ea piatra lingă care și peste care să stea. Cel mai

¹ Cf. Dionysii de comp. p. 23, 13 și urm. Us. R.

² Vezi 8, 6, 62 și urm.

reuşit este totuşi stilul în care ordinea cuvintelor este normală, gruparea lor este potrivită şi ritmul adecvat.

28. Unele transpuneri sînt însă excesiv de lungi, cum am spus în cărţile precedente¹, sau chiar greşite uneori ca armonie. De altfel, ele sînt căutate tocmai pentru exuberanţa şi zburdălnicia lor. Aşa sînt cunoscutele fraze ale lui Maecenas: „*Sole et aurora rubent plurima. Inter sacra movit aqua fraxinos. Ne exequias quidem unus inter miserrimos viderem meas*“ (De soare şi de auroră sînt înroşite cele mai multe lucruri. În decursul ceremoniilor sacre apa a mişcat frasinii. Să nu îmi văd eu, singurul între cei mai nefericiţi, nici măcar convoiul meu funebru). Ultima frază este foarte nefericit inspirată, fiindcă armonia se amuză pe o idee tristă.

29. Totuşi, adeseori, un cuvînt conţine un sens într-adevăr puternic; dacă stă ascuns în mijlocul propoziţiei, în general scapă atenţiei şi este întunecat de cuvintele înconjurătoare; pus în clauzulă, e destinat auditorului şi i se gravează în minte, ca în cunoscuta frază a lui Cicero: „*Ut tibi necesse esset in conspectu populi Romani vomere postridie*“² (Ca să fi fost nevoit, sub privirile poporului roman, să vomezi în ziua următoare). Mută cuvîntul ultim şi fraza
30. va produce mai puţin efect. Căci tendinţa întregului pasaj este să fie ca un pumnal: la nevoia de a vomita, urîtă în sine pentru audi-

¹ Singurul pasaj în care se discută chestiunea este 8, 2, 14.

² *Phil.*, 2, 25, 63.

torii care nu se puteau aştepta la ceva mai urît, a mai adăugat şi detaliul dezgustător că acela nu putea ţine în sine nici a doua zi ceea ce mincase.

31. Domitius Afer obişnuia, în clauzule, să schimbe ordinea cuvintelor, numai din dispreţ pentru armonie, mai ales în exordii. De exemplu, în *Pro Cloatilla*: „*Gratias agam continuo*“ (Voi mulţumi mereu) şi în *Pro Laelia*: „*Eis utrisque apud te iudicem periclitatur Laelia*“¹ (În interesul lor al amindurora, în faţa ta, în calitatea ta de judecător, e privită Laelia). Atît de mult fugea de gingaşa şi subtila plăcere de a-şi modula stilul, încît, dacă ritmul
32. îi venea spontan, încerca să-l zădărnicească. În plus, toată lumea ştie că una din cauzele amfibologiei este aşezarea defectuoasă a cuvintelor.

Socotesc că, pe scurt, acestea trebuiau spuse referitor la ordinea cuvintelor. Dacă ordinea e greşită, chiar dacă perioada ar fi bine încheiată şi potrivit cadentată, pe dreptul s-ar spune, totuşi, că e lipsită de armonie.

- Urmează să vorbim despre grupare. Ea se referă la cuvinte, incise, membre, perioade.
33. Căci toate, în contextura lor, sînt susceptibile de calităţi sau defecte. Şi, pentru a păstra ordinea, există, mai întîi, greşeli pe care chiar ignoranţii le pot remarca şi le dezaprobă. Este vorba de grupări de două cuvinte în care, din ultima silabă a primului cuvînt şi din prima silabă a cuvîntului următor se naşte un cuvînt

¹ *Or. frag.*, p. 567 sq. M.

indecent¹. Altă greșeală constă în întâlnirea vocalelor; în acest caz, vorbirea se despică (*hiat*), se oprește și, oarecum, se poticnește. Sonoritatea cea mai dezagreabilă rezultă din întâlnirea a doua vocale similare lungi. Hiatal cel mai cunoscut este produs de vocalele care se pronunță în cavitatea internă a gurii sau

34. cu gura larg deschisă. *E* are un sunet mai puțin amplu, *i* este mai îngust, de aceea hiatal se observă mai puțin. Greșeala e mai mică dacă vocalele lungi îi urmează vocală scurtă sau când punem o vocală scurtă înaintea unei vocale lungi. Cel mai puțin dezagreabil este hiatalul dintre două scurte. În tot cazul, când se succed vocale în hiat, efectul va fi mai aspru sau mai domol, după cum vocalele se vor pronunța sau nu cu aceeași ținută a gurii.

35. Nu trebuie, totuși, să ne îngrozim de hiat, ca de o nelegiuire fără seamăn. Și nu știu dacă, în această privință, e mai rea indiferența sau grija excesivă. Căci teama de hiat împiedică elanul oratorului și — în mod necesar — îl abate de la probleme mai importante. De aceea, precum admiterea lui înseamnă neglijență, tot așa constituie o timiditate excesivă temerea neîncetată de hiat. Și nu fără temei toți imitatorii lui Isocrate, și mai ales ai lui Theo-

36. pomp, sînt criticați că au exagerat prea mult acest scrupul. Dimpotrivă, Demostene și Cicero au dat o atenție moderată acestei probleme. De fapt, contopirea a două litere în pronunțare, numită *συναιφι* (sinalefă), face uneori

¹ Vezi 8, 3, 45.

vorbirea mai cursivă decît dacă fiecare cuvînt s-ar pronunța complet, cu sunetul său final. De asemenea, vocalele care fac hiat sînt, uneori, chiar plăcute și dau amploare vorbirii. De pildă în „*Pulchra oratione ista iacta te*” silabele lungi prin natură și oarecum bine hrănite cîștigă datorită scurtului interval de timp dintre vocale, ca și cînd s-ar face o pauză. În această privință cred că este foarte potrivit să citez cuvintele lui Cicero: „Acestea, pe care le-aș denumi hiat și întâlniri de vocale, au ceva grațios, ceva care pare a releva o neglijență, dar nu displăcută, a unui om preocupat stăruitor mai mult de fond decît de formă”¹.

De altfel, înseși consoanele, îndeosebi cele mai aspre, se ciocnesc în grupările de cuvinte. De pildă, *s* final, cînd se întîlnește cu un *x* de la începutul cuvîntului următor; dar șuierul este și mai neplăcut, dacă se ciocnesc

37. doi *s* ca în *Ars studiorum*. Pentru acest motiv, Servius Sulpicius — ne-o spune chiar el — nu pronunța pe *s* final ori de cîte ori era urmat de un cuvînt care începea prin consoană. Luranus dezaprobă acest procedeu, iar Messala îl apără. Căci el crede că nici Lucilius nu pronunța pe *s* final în grupul *Aeserninus fuit* și *Dignus loquoque*². Iar Cicero afirmă, în *Orator*³, că vorbeau astfel majoritatea anticilor. De

38. aici provin: *beligerare, pomeridieum*⁴, iar la Cato

¹ *Or.*, 23 (77).

² *Sat. lib.*, 4, 149 sq. M.

³ 48. (161).

⁴ Pentru: *belligerares* și *postmeridieum*.

Censorul: „*Dicae faciaeque*“ în care consoana *m* este muiată în *e*. Ignoranții, cînd întîlnesc astfel de forme în cărțile vechi, obișnuiesc să le corecteze și, vrînd să critice neștiința copiștilor, își mărturisesc propria lor neștiință.

40. Dar aceeași literă *m*, finală, de cîte ori întîlnește o vocală la începutul cuvîntului următor, astfel încît ambele silabe se pot contopi ca în grupul *multum ille* și *quantum arat*, deși o scriem, o pronunțăm atît de slab, încît aproape că redă sunetul unei alte litere. De fapt, nu este suprimată, ci atenuată și devine, oarecum, numai un semn între cele două vocale, pentru ca ele să nu se contopească.

41. Trebuie să avem grijă, de asemenea, ca silabele ultime ale cuvîntului precedent să nu fie identice cu silabele prime din cuvîntul următor. Să nu se mire cineva că fac această recomandare. Cicero însuși are o astfel de neglijență într-o epistolă: „*Res mihi invisae visae sunt, Brute*“¹ (Urite lucruri am văzut, Brutus) și într-un poem: „*O fortunatam natam me*

42. *consule Romam*“² (O, fericită Roma, care s-a născut sub consulatul meu). Monosilabele, dacă sînt mai multe, vor forma, și ele, o înlanțuire neplăcută, fiindcă armonia mereu întreruptă va fi, necesar, zdruncinată. Din același motiv trebuie evitată și înșirarea de verbe sau substantive scurte și, din motiv contrar, înșirarea de verbe și substantive lungi; acestea aduc o încetinire vorbirii. Greșeală de

¹ *Ep. frg.*, 8, 13 Mû.

² *De suis temp. frg.*, 2 H.

același gen rezultă din înșirarea mai multor cuvinte cu aceeași desinență casuală sau tem-

43. porală, sau cu aceeași derivare. De asemenea, nu trebuie să punem mai multe verbe în șir, sau mai multe substantive, sau alte categorii similare, deoarece calitățile înseși generează plictiseală, dacă nu sînt ajutate de farmecul variației.

44. În ce privește legătura membrelor și inciselor, trebuie observate nu numai aceleași reguli ca la cuvinte, cu toate că și aici partea finală a uneia se întîlnește cu începutul celeilalte; dar, în plus, pentru armonie este foarte importantă ordinea elementelor. Într-adevăr, este firească ordinea în fraza: „*Vomens frustis esculentis gremium et totum tribunal implevit*“¹ (Vomînd, și-a umplut sînul și tot tribunalul cu bucăți de mîncare), fiindcă e mai grav faptul că a umplut tribunalul cu vomitură. Alta este situația în pasajul următor (căci voi folosi de mai multe ori aceleași exemple, pentru scopuri diverse, pentru a le face mai familiare: „Stîncile și pustietățile răspund vocii lui, adesea fiarele grozave se-mblînzesc de cîntarea lui și se opresc pe loc“²). Gradația ar fi mai exactă dacă s-ar inversa ordinea, pentru că a impresiona stîncile e mai mult decît a impresiona fiarele; totuși a precumpănit frumusețea armoniei.

45. Dar să trecem la combinațiile metrice. Orice înlanțuire, dimensiune și succesiune a cuvinte-

¹ *Phil.*, 2, 25, 63.

² *Arch.*, 8, 19; amintit în 8, 3, 75.

lor este constituită din ritmuri (în grecește *ῥυθμοί*) sau din *μέτροι* (combinații metrice) adică dintr-o anumită măsură.

- Deși ritmurile și combinațiile metrice constau ambele din „picioare”, ele se deosebesc, 46. totuși, în mai multe privințe. Mai întâi, ritmurile, adică *numeri* se bazează pe durata de timp, iar combinațiile metrice și pe succesiunea lor. Din acest motiv, ritmurile par bazate pe cantitate, iar combinațiile metrice pe calitate. Ritmul poate fi egal, ca în dactil, căci în dactil o silabă lungă este egală cu cele 47. două scurte. Același ritm se întâlnește și în alte „picioare”, dar dactilul servește de tip. De altfel, și copiii știu că silaba lungă valorează două unități de timp, iar o silabă scurtă o singură unitate de timp. Ritmul poate fi și impar, ca în peon, care este compus dintr-o silabă lungă și trei scurte sau din trei scurte și una lungă, sau din orice altă combinație, cu condiția ca raportul să fie de trei unități de măsură la două. În sfârșit, ritmul poate fi dublu, cum e iambul (căci e compus dintr-o 48. silabă scurtă și una lungă) și contrariul lui¹. Aceste picioare sînt folosite și în „metri”, cu diferența că pentru ritm este indiferent dacă dactilul are cele două silabe scurte înaintea sau în urma silabei lungi, fiindcă nu se măsoară decît durata timpului, trebuie adică să fie aceeași durată de la începutul pînă la sfîrșitul măsurii. Rezultă că felul de a măsura versurile este diferit: în locul dactilului nu se poate pune un

¹ Piciorul contrar iambului este troheul.

- anapest sau un spondeu și, din același motiv, nu este indiferent dacă peonul începe sau se încheie 49. cu silabe scurte. Regula versului nu admite un picior în locul altuia, nici chiar un dactil sau, eventual, un spondeu în locul altui dactil sau spondeu. Prin urmare, dacă ai schimba ordinea celor cinci dactili din versul următor: „*Panditur interea domus omnipotentis Olympi*”¹ (Într-acestea se deschide palatul atotputernicului Olimp”), ai distruge armonia versului.
50. Există, de asemenea, diferențele următoare: dezvoltarea ritmului nu este oprită de nici o limită; metrii au o limită determinată. Metrii se termină într-un fel determinat; ritmul aleargă cu măsura inițială pînă la *μεταβολή*, adică pînă la trecerea la alt ritm. Metrul există numai în cuvinte, ritm, există și în mișcarea corpului. Ritmul admite mai ușor pauzele, deși pauze există și în metri. Licența e totuși mai mare în ritm, unde chiar unitățile de timp sînt marcate prin mișcarea mîinii sau bătaia piciorului, unde intervalele sînt indicate prin anumite semne care arată numărul silabelor scurte din spațiul dat. De aici provin măsurile pe patru timpi, *τετράσημοι*, pe cinci timpi, *πεντάσημοι* și așa mai departe, căci *σημεῖον* (semn) înseamnă un timp.
52. În armonia prozei trebuie păstrată o măsură mai puțin hazardată și mai ușor sesizabilă de toți. Ea trebuie deci să se bazeze pe „picioare” și anume pe picioare metrice, care

¹ *Aen.*, 10, 1.

se găsească în proză atât de multe încît adeseori, întîmplător și fără să ne dăm seama, facem tot felul de versuri, căci nu există nimic, din ce e scris în proză, care să nu poată fi turnat în versuri scurte sau în grupări metrice ¹.

53. De altfel, am întîlnit gramatici plicticoși care au turnat forțat texte de proză în măsuri variate, ca și cum ar fi fost versurile unor lirici. Cicero ² spune foarte des că toată armonia prozei constă numai în ritmuri, afirmație reprobata de unii critici care pretind că Cicero vrea să subordoneze proza ritmului. Căci nu-

54. *meri* înseamnă ritmuri, după cum a stabilit el însuși și, urmîndu-l pe el, Vergiliu zice: „Mi-aduc aminte de ritmuri; dacă aș ști cuvintele” ³ și Horațiu: „Și e dus de ritmuri ne-supuse regulii” ⁴.

55. Criticii lui Cicero atacă, deci, între altele, afirmația aceasta a lui: „Fulgerele lui Demostene nu ar putea vibra cu atîta putere fără elanul primit de la combinațiile metrice (*numeri*)” ⁵. Dacă cineva înțelege prin *numeri* ritmuri, eu nu sînt de acord cu el. Căci ritmurile, după cum am spus ⁶, nu au nici limită fixă,

¹ Grup format din mai multe picioare — două sau trei — dar care, spre deosebire de metru, nu formează un tot independent.

² Cf., *Or.*, 20 (67), însă Q. se referă la ideea generală pe care se bazează, în *De Or.* sau în *Or.*, dezvoltarea cu privire la ritm, mai curînd decît la pasaje precise.

³ *Buc.*, 9, 45.

⁴ *Od.*, 4, 211.

⁵ *Or.*, 70 (234).

⁶ 9, 4, 50.

nici varietate în structura lor, ci merg pînă la fine cu același timp forte și timp slab cu care au început. Discursul nu va coborî pînă la a fi măsurat bătîndu-se cu degetul sau cu piciorul. Cicero o știe foarte clar și mărturisește de multe ori ¹ că el caută ca stilul să îi fie ritmic; vrea, deci, în privința armoniei, ca fraza să nu fie aritmică — ἀρρυθμὸν (lipsit de ritm) — ceea ce ar fi grosolan și rustic — mai curînd decît să fie turnată în întregime în ritmuri ἐρυθμὸν (ritmată), ceea ce este propriu poeziei. La fel, dacă nu voim să devenim profesori de gimnastică, nu înseamnă să fim cu totul străini de gimnastică.

57. Totuși perioada compusă din picioare cere un nume. Ce alt nume i-ar putea conveni mai degrabă decît cel de ritm (*numerus*), dar ritm oratoric, așa cum entimema este silogism retoric? În ce mă privește, pentru a nu fi criticat pe nedrept — de altfel însuși M. Tullius nu a fost scutit — cer ca ori de cîte ori voi vorbi despre ritm în legătură cu armonia și ori în ce loc am vorbit pînă acum, să se înțeleagă ritmul oratoric.

58. Așezarea cuvintelor în frază trebuie să se exercite asupra cuvintelor puse la probă, alese, și, așa-zicînd, încredințate spre păstrare. Cuvintele chiar mai dure ca sonoritate în unire cu altele sînt preferabile cuvintelor inutile. Aș admite totuși să se facă alegere între cuvinte, cu condiția să aibă aceeași semnificație și aceeași forță. Să se adauge unele, dar să nu fie

¹ Vezi nota 2, p. 108.

de prisos; să se suprimă altele, numai să nu fie necesare. Să se schimbe cazurile și numerele cu ajutorul figurilor, a căror varietate urmărește adesea farmecul armoniei, dar care și prin ele însele sînt în general plăcute.

59. Mai mult, cînd logica cere o formă iar uzul alta, armonia va alege pe cea care-i convine: *vitavisse* sau *vitasse*, *deprehendere* sau *deprendere*. Voi admite chiar contopirea unor silabe și tot ce nu păgubește fondul sau forma.
60. Aici, însă, cel mai important lucru este să știi care cuvînt se potrivește cel mai bine într-un anumit loc, în armonie culmea artei constă în realizarea armoniei fără a fi preocupat exclusiv de ea.

- În realitate, întrebuintarea picioarelor metrice este mult mai grea în proză decît în vers. Mai întîi, pentru că în vers sînt puține picioare, pe cînd proza, de multe ori, are perioade mai lungi. Apoi, pentru că versul e întotdeauna la fel cu sine însuși și se desfășoară uniform, pe cînd armonia prozei, dacă nu e variată, displace prin uniformitatea ei, iar dacă este afectată se face simțită imediat. De altfel, în tot corpul și, ca să zic așa, în toată extinderea frazei este inserat un ritm; căci nu putem vorbi decît în silabe scurte și lungi care alcătuiesc picioare. Ritmul, însă, e așteptat și remarcat mai mult la sfîrșitul frazelor, pentru că, în primul rînd, fiecare gîndire își are sfîrșitul său și, în mod firesc, cere un răstimp care să o despartă de începutul frazei următoare. Apoi, fiindcă urechea, urmînd cuvintele ce se succed și luată, așa zicînd, de torentul năvalnic al frazei, nu

62. judecă decît în momentul cînd această năvală se oprește și îi dă timp să reflecteze. Acest sfîrșit să nu fie, deci, dur, nici abrupt, pentru ca gîndirea să respire oarecum și să se refacă. Acesta este sediul principal al vorbirii, pe acesta îl așteaptă auditorul; aici răsună toate aplauzele.

- Nu numai sfîrșitul frazei (clausula) reclamă îngrijire, ci și începuturile ei, fiindcă auditorul e atent și aici. Procedul este, însă, mai ușor, pentru că începutul nu este strîns unit de altceva, nici nu depinde de ceea ce precede. Este un punct de plecare, pe cînd clausula, orielt de armonioasă, își pierde frumusețea, dacă ajungem la ea pe un drum abrupt. Așa se explică de ce pare gravă armonia în următoarea frază a lui Demostene: „Πρῶτον μὲν ὁ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῖς θεοῖς εὐχομαι πᾶσι καὶ πάσαις”¹ (Căci, în primul rînd, bărbați atenieni, mă rog tuturor zeilor și zeițelor). De asemenea, fraza de mai jos, pe care, după cît știm, toți o aprobă, afară de Brutus²: “Κἄν μὴ πῶ βάλλῃ μὴδὲ τοξέῳ”³ (Chiar dacă nu ar arunca încă și dacă nu ar azvîrli săgeți). Dimpotrivă, Cicero este criticat pentru propoziția: „*Familiaris coeperat esse balneatori*”⁴ și în expresia, nu mai puțin dură: „*archipiratae*”⁵. Totuși *balneatori* și *archipiratae* echivalează din punct de vedere metric cu πᾶσι καὶ πάσαις și cu μὴδὲ τοξέῳ, dar sună mai aspru. Contribuie la asta și

¹ De cor., 1, 2.

² Or. frg., 444 M.

³ Demost., Phil., 3, 19.

⁴ Cael., 26, 62.

⁵ Verr., 5, 27, 70.

faptul că Cicero închide în fiecare din aceste cuvinte două picioare, ceea ce chiar în vers este foarte mult lipsit de vigoare. Situația

66. este identică nu numai în cuvintele de cinci silabe, de tipul „*Fortissima Tyndaridarum*”¹, ci și de patru, când versul se încheie cu „*Apenino*”², „*armamentis*”³, „*Oreione*”⁴. Să evităm deci și de a pune la sfârșitul frazei cuvinte de mai multe silabe.

În privința cuvintelor de la mijlocul frazei, să avem grijă să fie bine legate între ele, dar și să nu fie greoaie, lungi, sau, ceea ce azi constituie defectul cel mai mare, acumularea de silabe scurte să nu le facă săltărețe, imitând

67. sunetul sfirlezei cu care se joacă copiii. Căci, dacă începutul și sfârșitul frazei sînt părțile cele mai importante, întrucît cu ele începe și sfîrșește gîndirea, la mijlocul frazei, de asemenea, există un anumit efort care prilejuiește mici opriri. Piciorul alergătorului, deși nu zăbovește pe sol, lasă totuși urmă. Deci se cuvine să înceapă și să se încheie bine nu numai membrele și incisele; ci și în părțile care incontestabil formează un tot și se pronunță fără luarea respirației trebuie să existe un fel de pauze
68. imperceptibile. De fapt, cine se îndoiește că propoziția următoare formează un tot ca gîndire și ca pronunțare? ⁵: „*Animadverti, iudi-*

¹ Hor. *Sat.*, 1, 1, 100.

² Pers., 1, 95.

³ Ov., *Met.*, 2, 228; 11, 456.

⁴ Aen., 3, 517.

⁵ Cluent., 1, 1.

ces, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes” (Am luat seama, judecători, că toată vorbirea acuzatorului e împărțită în două părți). Totuși, primele două cuvinte, apoi cele trei următoare, după aceea iarăși două și apoi ultimele trei, își au, am putea zice, ritmul lor special, și întrerupem respirația;

69. cel puțin așa consideră metricienii. Aceste grupări mici de cuvinte, după felul lor grav sau ager, lent sau rapid, stăpînit sau zburdalnic, fac fraza pe care o alcătuiesc sobră sau liberă, bine încheată sau dezordonată.

70. Există și clauzule care șchioapătă sau sînt neterminate, dacă le izolezi. De obicei, însă, expresiile care urmează le reiau și le susțin atît de bine încît defectul care era în sfîrșitul lor, e corectat în ansamblu: „*Non vult populus Romanus obsoletis criminibus accusari Verrem*”¹ (Nu vrea poporul roman ca Verres să fie acuzat cu învinovățiri mărunte) ar avea clauzulă dură, dacă te-ai opri aici. Dar cînd continui cu cele ce urmează: „*Nova postulât, inaudita desiderat*” (Cere lucruri noi, nemai-auzite dorește), deși acestea sînt două idei deosebite, cursul ritmului este corect. „*Ut*

71. *adeas, tantum dabis*”² (Ca să fii de față, vei da atîta) ar fi o clauzulă rea — căci este partea ultimă a unui vers trimetru. Dar urmează imediat: „*Ut tibi cibum vestitumque intro-ferre liceat tantum*” (atîta ca să-ți poată aduce mîncare și haine). E și aici ceva trunchiat, dar

¹ Verr., 5, 44, 117.

² Ibid., 5, 45, 118.

e întărit și susținut prin sfârșitul: „*nemo recusabat*“ (nimeni nu refuza).

72. Un vers întâlnit în proză produce efect foarte neplăcut, dacă este complet. Dar e urit cind formăm și numai părți de versuri, mai ales dacă partea finală a versului o surprindem în clauzulă sau dacă partea primă a lui e surprinsă în începutul propoziției. Contrariul, însă, de multe ori e chiar plăcut, fiindcă, din cind în cind prima parte a unui vers încheie foarte bine fraza, cu condiția să cuprindă puține
73. silabe, mai ales cind e vorba de senari și octonari. „*In Africa fuisse*“ este partea primă a unui senar care însă încheie fraza primă din *Pro Ligario*¹. „*Esse videatur*“, folosit astăzi prea des, este începutul unui octonar. De asemenea, la Demostene: πᾶσι καὶ πᾶσις și πᾶσιν ὁπὺν² („Tuturor bărbaților și tuturor
74. femeilor“ și „vouă tuturor“) și aproape tot începutul. Tot așa, partea finală a unui vers e potrivită pentru a începe fraza: „*Etsi vereor iudices*“³ (Deși mă tem de judecători) și „*Animadverti iudices*“⁴ (Mi-am dat seama, judecători). Dar un început de vers nu se potrivește începutului de frază. T. Livius începe opera cu un hexametr: „*Facturusne operae pretium sim*“ (Să fac ceva care să răsplătească osteneala), căci în felul acesta a început fraza și așa e mai bine

¹ *Lig.*, 1, 1.

² *De Cor.*, 1, 1.

³ *Mil.*, 1, 1.

⁴ *Cluent.*, 1, 1.

75. decît a fost corectată¹. Nici un sfârșit de vers nu se potrivește la fine de frază. De pildă la Cicero: „*Quo me vertam, nescio*“² (încotro să mă întorc, nu știu) care e un sfârșit de trimetru. Se poate spune fără deosebire trimetru sau senar fiindcă cele șase picioare au trei accente. Este și mai neplăcut să închei fraza cu un final de hexametr, ca Brutus în scrisorile sale: „*Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quamquam sciunt placuisse Catoni*“³ (Nici ei nu sînt mai bucuroși să aibă tutori sau
76. apărători, deși știu că i-a plăcut lui Cato). Finalul de vers iambic se remarcă mai puțin, fiindcă se apropie mai mult de proză. Din acest motiv ne vin de la sine de multe ori versuri iambice întregi. Brutus le face foarte des minat de însăși silința lui de a armoniza mai dur. La Asinius nu sînt rare. Chiar la Cicero le găsim pe alocuri; de pildă, la începutul discursului împotriva lui L. Piso: „*Pro dii immortales, qui hic illuxit dies?*“⁴ (Zei nemuritori, ce fel de zi a răsărit?).
77. Trebuie evitat cu aceeași grijă tot ce are caracter metric prea strîns. Așa este acest pasaj din Salustiu: „*Falso queritur de natura sua*“⁵ (Pe nedrept se plînge de natura sa). Căci proza, deși legată de anumite legi, trebuie să pară liberă. Totuși Platon, deși foarte

¹ Corectura era: *facturusne sim operae pretium*; ediția Oxf. susține că ms. lui T. Livius avea: „*Sim operae pretium...*“

² *Lig.*, 1, 1 și *Cluent.*, 1, 4.

³ *Frg.* 2 H.

⁴ *Pis.*, 1, 1.

⁵ *Iug.*, 1, 1.

preocupat de armonie, nu a putut, chiar la 78. începutul lui Timaios, să evite aceste greșeli; de fapt, poți găsi mai întâi un început de hexamtru și apoi un κῶλον anacreontic sau, dacă vrei, un trimetru, sau ceea ce grecii numesc πενθήμερος — adică două picioare și jumătate — și toate acestea în foarte puține cuvinte. Chiar lui Tucidide i-au scăpat cuvintele: ὁπέρ ἤμιν Κᾶρες ἐφάνησαν, un gen de ritm dintre cele mai molatice.

79. Dar, fiindcă am spus ¹ că armonia frazei constă din „picioare“, să vorbim puțin și despre ele. Deoarece au primit denumiri diferite, trebuie să stabilim ce denumire se potrivește fiecăruia. Voi urma pe Cicero ², căci el a urmat pe cei mai buni autori greci. Totuși, eu consider că piciorul nu poate avea mai mult de trei silabe, pe cînd Cicero întrebuițează peonul ³ și dochmiul, dintre care primul se extinde 80. la patru, al doilea la cinci silabe. Nici el însă nu ascunde faptul ⁴ că unii văd în peon și dochmius ritmuri (*numeri*), nu picioare (*pedes*). Și are dreptate, căci tot ce trece de trei silabe e compus din mai multe picioare.

Prin urmare, există patru picioare de cîte două silabe și opt picioare de cîte trei silabe. Vom denumi spondeu piciorul compus din două silabe lungi; pyric, piciorul format din două silabe scurte, pe care unii îl numesc pari-

¹ 9, 4, 52.

² Or., 64 și urm.

³ Pentru peon vezi 9, 4, 96.

⁴ Or., 218.

iamb; iamb, piciorul format dintr-una scurtă și una lungă; pe inversul acestuia, adică piciorul compus din una lungă și una scurtă, choreu 81. și nu trocheu, cum îl numesc unii. Dintre picioarele care constau din trei silabe, de comun acord e numit dactil cel compus din o silabă lungă și două scurte. Cel egal cu el în unități, dar puse în ordine inversă, anapest. Silaba scurtă așezată între două lungi va alcătui un amfimacer, dar numele mai des întîlnit este 82. cretic. O silabă lungă între două scurte va constitui amfibrahul. Două lungi după una scurtă va fi bacchiac. Tot atîtea lungi înaintea unei scurte alcătuieste antibacchiac. Trei scurte, fac un trocheu, numit tribrah de cei care dau numele de trocheu choreului. Tot atîtea lungi vor forma molosul.

83. Din toate aceste picioare nu e nici unul care să nu intre în proză. Cu cît fiecare e mai plin prin unitățile de timp care îl compun și mai stabil prin silabele sale lungi, cu atît face stilul mai grav; silabele scurte îl fac rapid și mobil. Fiecare e util, la locul său. Într-adevăr, pe bună dreptate e criticat primul grup ca zăbavnic și greoi, cînd trebuie rapiditate, iar al doilea ca grăbit și săltăreț, cînd se cere gravitate.

84. Trebuie să ținem cont și de faptul că există unele silabe lungi mai lungi decît altele și unele silabe scurte mai scurte decît altele. În consecință, deși par a nu avea mai mult de două unități de timp, nici mai puțin de una și deși, pentru acest motiv, din punctul de vedere metric, toate silabele scurte și toate

silabele lungi sînt egale, există totuși între ele nu știu ce diferență imperceptibilă care le face pe unele să treacă măsura, pe altele să nu o atingă. Căci versurile își au regulile lor proprii; din acest motiv, există chiar și unele silabe

85. comune. Realitatea permite ca o silabă să fie scurtă sau lungă, cînd e singură sau precedată de una sau de mai multe consoane. În scandare însă, silaba scurtă urmată de o altă silabă, lungă sau scurtă, dar precedată de două consoane este alungită. De exemplu: „*Agrestem tenui musam meditaris avena*“¹. A e scurtă, gres e tot scurtă, dar face ca silaba *a* să devină
86. lungă. Îi împrumută, deci, ceva din durata sa. Dar cum ar putea face aceasta, dacă nu ar avea durata mai lungă decît silaba cea mai scurtă, așa cum ar fi ea însăși dacă am suprima consoanele? În realitate, ea împrumută o unitate de durată silabei precedente și totodată primește o unitate de la silaba următoare; în felul acesta două silabe scurte din natură au, prin poziție, patru unități de măsură.
87. Mă surprinde, însă, că savanți de seamă² au crezut că trebuie preferate unele picioare, altele respinse, ca și cum ar putea fi vreunul care nu trebuie întîlnit în proză. Ephoros poate prefera peonul, inventat de Thrasyrnachus și drag lui Aristotel³, sau dactilul fiindcă în ambele sînt plăcut îmbinate silabele scurte
88. și lungi. De asemenea, poate evita molosul și

¹ *Buc.*, 1, 2; versul însă începe întotdeauna cu: *silvestrem*.

² Cf. Mayer, Theophrasti π. λ. fr. p. 88 sq.

³ Aristoteles, *Rhet.*, 3, 8.

tribrachul fiindcă îi displace la primul încheietura, la celălalt rapiditatea. Lui Aristotel îi poate părea eroicul, adică dactilul, prea mare, iar iambul prea umil și poate condamna tribrachul ca prea sprinten și îl poate numi *cordax*¹. Pot fi de aceeași părere Theodectes și Theophrast, iar, după ei, poate avea similare

89. păreri Dionis din Halicarnas². Totuși, aceste picioare vor năvăli în stilul lor, chiar fără voia acestor scriitori; căci nu vor putea folosi întotdeauna eroicul sau peonul elogiat peste măsură, fiindcă arareori acestea constituie un vers. Ca unele picioare să fie mai bogate decît altele, nu depinde de cuvinte; căci cuvintele nu pot fi mărite, nici micșorate, nici lungite sau scurtate, ca notele muzicale, ci depinde de felul de a aranja și combina cuvintele.

90. Cele mai multe picioare, de fapt, depind de felul cum sînt așezate sau de felul cum se divid cuvintele. Așa se face că din aceleași cuvinte se pot forma alte și alte versuri. Mi-aduc aminte, de exemplu, că un poet destul de cunoscut a făcut în glumă următorul vers: „*Astra tenet coelum, mare classes, area messem*“ (Cerul are stele, marea flote, aria recoltă). Așezînd cuvintele în ordine inversă obții un sotadeu; citit invers, dă un trimetru. De asemenea, sotadeul următor: „*Caput exeruit mobile pinus*

¹ *Cordax* — dans al corului din comedia veche, cu mișcări vioaie, rapide, în care se prindeau unii de alții printr-o coardă; a-l juca în afară de comedie, era semn de beție și dezordine.

² *De comp.*, C. 17 sq.

repetita“ (Lancea de brad luată înapoi și-a scos capul mobil).

91. Prin urmare picioarele trebuie amestecate și trebuie să avem grijă ca cele care plac să fie mai numeroase, iar cele mai puțin armonioase, favorizate de cele bune, să se strecoare nere-marcate. Într-adevăr, nu se schimbă natura literelor și a silabelor; felul cum se înlănțuie este de o extremă importanță.

- Silabele lungi au, după cum am spus¹, mai multă autoritate și gravitate. Cele scurte mai multă rapiditate; amestecate cu cîteva lungi, aleargă; cînd urmează una după alta, saltă. Sti-lul are mai multă energie cînd se ridică de la lungi la scurte. Cel mai bine este să începem cu lungi. Uneori e bine să începem și cu o silabă scurtă: „*Novum crimen*“². E mai domol cînd pornim cu două silabe scurte, ca „*Animad-verti, judices*“³; dar acest început din *Pro Cluentio* este corect fiindcă el seamănă cu o divi-ziune, căreia îi stă bine rapiditatea. Clausula, la rîndul ei, e foarte viguroasă, dacă e alcătuită din silabe lungi. Dar poate fi constituită și din silabe scurte, deși cantitatea ultimei este indiferentă. Știu, de asemenea, că, la sfîrșitul frazei, silaba scurtă poate fi socotită lungă, fiindcă o parte din timpul care îi lipsește pare suplinit de ceea ce urmează. Totuși, consultîndu-mi ure-chea, îmi dau seama că e mare diferența dacă ul-tima silabă este într-adevăr lungă, sau e luată

¹ 9, 4, 83.

² *Lig.*, 1, 1.

³ *Cluent.*, 1, 1.

numai drept lungă. De fapt nu sună așa de plin: „*Dicere incipientem timere*“ (Că, începînd a vorbi, mă tem)¹ ca „*Ausus est confiteri*“ (A îndrăznit să mărturisească)². Dar, cînd nu interesează dacă ultima e scurtă sau lungă, piciorul final va fi același (în ambele cazuri); nu știu cum însă, în al doilea caz va face impresia că sfîrșește lin, iar în celălalt că e scurtat. Împinși de acest fapt, unii metricieni au atribuit ultimei, cînd e lungă, trei unități de durată, pentru ca să primească și ea unita-tea de măsură suplimentară pe care o primește cea scurtă datorită poziției ei finale.

- Trebuie acordată atenție nu numai ultimului picior, ci și celui care precede. Totuși, nu trebuie considerate mai mult de trei picioare, nici mai puțin de două, căci în acest caz am avea de-a face cu un picior, nu cu o serie metrică. To-tuși, chiar și un singur dichoreu poate fi de-a-juns, dacă este socotit un singur picior, deși constă din doi chorei. La fel cu peonul, care constă dintr-un trocheu și un pyrich, socotit potrivit pentru începerea frazei, precum și contrariul său, care constă din trei scurte și una lungă, și e socotit bun pentru clauzulă. Aproximativ acestea două sînt singurele forme de peon amintite de autorii care au scris despre arta aceasta și care ne preocupă și pe noi. Alți scriitori denumesc peon toate picioarele compuse din același număr de silabe (trei scurte și una lungă), în oricare loc ar sta cea

¹ *Mil.*, 1, 1.

² *Lig.*, 1, 1.

lungă, fiindcă țin seama numai de numărul unităților de timp. Mai există dochmiul, format dintr-un bacchiac și un iamb, sau dintr-un iamb și un cretic; el formează o clauzulă solidă și gravă.

Spondeul, folosit foarte mult de Demostene, nu produce întotdeauna același efect. Cel mai reușit este precedat de un cretic: „*De qua ego nihil dicam, nisi depellendi criminis causa*”¹ (Despre care nu voi zice nimic decît spre a îndepărta învinuirea). Trebuie să fim atenți la ceea ce am spus mai sus², anume că are mare importanță dacă cele două picioare sînt cuprinse într-un singur cuvînt sau dacă fiecare e format de un cuvînt aparte. Astfel clauzula citată: „*criminis causa*” cade cu energie. Este domoală³: „*archipiratae*” și este mai domoală dacă spondeul e precedat de tribrach:

98. „*Facilitates, temeritates*”. Căci în însuși intervalul dintre cuvinte există un fel de unitate de timp ascunsă, astfel că, în pentametrul, dacă spondeul din mijloc nu este constituit din finala unui cuvînt și din silaba primă a altuia, nu formează vers. Spondeul poate fi precedat, deși cu efect mai puțin norocos, de un anapest: „*Muliere non solum nobili, verum etiam nota*”⁴ (Dintr-o femeie nu numai nobilă, ci și cunoscută). Nu numai anapestul și creticul, dar și iambul, care e cu

¹ Pro Cael. 13, 31.

² 9, 4, 65.

³ Vezi 9, 4, 64.

⁴ Cael., 13, 31; e de notat că ms. lui Cicero dau: *sed etiam nota*.

o silabă mai scurt decît acestea două, poate preceda un spondeu; astfel vom avea trei silabe lungi precedate de una scurtă. Spondeul poate sta și el foarte bine înaintea unui iamb: „*armis fui*”¹. Bachiacul, ca și spondeul, poate precede iambul; astfel fraza se va termina printr-un dochmiu: „*In armis fui*”.

100. Din cele stabilite mai sus, rezultă că și molosul este potrivit în clauzulă, cu condiția să fie precedat de o silabă scurtă, indiferent căruia picior aparține: „*Illud scimus, ubicumque sunt, esse pro nobis*” (Oriunde ar fi, atîta știm că sînt pentru noi). Spondeul va fi mai puțin solemn dacă îl precede un pyric ca: „*Iudicii Iuniani*”². Și încă mai puțin, dacă va sta înaintea lui un peon; de exemplu: „*Brute, dubitavi*”³, exceptînd cazul cînd considerăm această clauzulă ca fiind un dactil și un bachiac.

În general, nu sînt admiși doi spondei care se succed (clauzulă vizibilă chiar în vers), decît dacă se pot descompune oarecum în trei membre: „*Cur de perfugis nostris copias comparatis contra nos?*”⁴ (De ce ați format contra noastră trupe din transfugii noștri?); adică în o silabă, două silabe, apoi o silabă. Nici chiar dactilul nu stă bine înaintea unui spondeu, fiindcă condamnăm sfîrșitul frazei în proză care se termină printr-un sfîrșit de vers. Un bachiac termină agreabil fraza și stă bine după un alt

¹ Lig., 3, 9.

² Cluent., 1, 1.

³ Or., 1, 1.

⁴ Pasaj din Crassus, citat în Or., 66, 223.

bachiac¹ : „*Venenum timeres*“. El admite, bucurosi chiar, să fie precedat de troheu și spondeu: „*Ut venenum timeres*“. Și antibachiacul va încheia bine fraza, dacă nu ținem ca ultima silabă să fie lungă. El admite foarte bine să fie precedat de un molos: „*Civis Romanus sum*“² (Sint cetățean roman), sau de un bachiac:

103. „*Quod hic potest, nos possemus*“³ (Nu am putea, ce poate el). Dar va fi mai bine să considerăm clauzula formată dintr-un troheu precedat de spondeu, căci ritmul se află mai curind în „*Nos possemus*“ și „*Romanus sum*“.

În clauzulă putem afla și ditroheu, adică același picior de două ori. Asianii l-au folosit foarte mult; Cicero ne oferă exemple: „*Patris dictum sapiens temeritas filii comprobavi*“⁴ (Vorba înțeleaptă a tatălui, a adeverit-o temeritatea fiului său). Troheu va admite bucurosi

104. înaintea sa pyricul: „*Omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat*“⁵ (Întrecea aproape pe toți cetățenii în virtute, glorie, demnitate). Dactilul, de asemenea, poate încheia fraza; dar cantitatea finalei îl poate face cretic: „*Muliercula nixus in litore*“⁶ (Sprijinit pe țărâm de o muierușcă). E bine să fie precedat de
105. cretic și de iamb. Va tolera rău spondeul, mai rău trocheul. Amfibrahul termină agreabil fraza

¹ *Cael.*, 14, 33.

² *Verr.*, 5, 62, 162.

³ *Lig.*, 410.

⁴ *Or.*, 63, 214.

⁵ *Cael.*, 14, 34.

⁶ *Verr.*, 5, 33, 86; in litore e pronunțat lung — intenționat.

- „*Q. Ligarium in Africa fuisse*“¹ (Că P. Ligarius a fost în Africa), dacă nu-l considerăm mai bucuros un bachiac (*fuisse*). Tribrachul nu este excelent, din moment ce finala e scurtă. Totuși trebuie admis; altfel, cum ar putea termina fraza ditroheul, care place atitoră? Conform regulii cunoscute², tribrachul devine anapest. Același tribrach, precedat de una lungă, devine peon. De exemplu: „*Si potero*“ și „*dixit hoc Cicero: obstat invidia*“. Dar forma aceasta de peon este socotită bună pentru începuturi de frază. Va fi bun în încheierea frazelor și pyricul, precedat de troheu, căci, în felul acesta, devine peon. Dar toate aceste picioare care se termină într-o silabă scurtă vor fi mai puțin stabile, și, în general, nu convin decît stilului rapid și cînd nu se fac
106. pauze după clauzule. Creticul este foarte bun atît la începuturi: „*Quod precatus a diis immortalibus sum*“³ (Ce am cerut de la zeii nemuritori), cit și în clauzule: „*In conspectu populi Romani venere postridie*“⁴. Din ultimul exemplu reiese clar cit e de potrivit creticul precedat fie de anapest, fie de peon, care pare a fi mai potrivit în clauzulă. Tot atît de bine poate fi dublat: „*Servare quam plurimos*“⁵ (A păstrat cit mai mulți). E mai bine așa, decît precedat
107. cit mai mulți). E mai bine așa, decît precedat
108. dat de un troheu: „*Quis non turpe auferet?*“⁶

¹ *Lig.*, 1, 1.

² Că ultima, chiar de e scurtă poate fi considerată lungă; e indiferentă.

³ *Mur.*, 1, 1.

⁴ *Phil.*, 2, 25, 63.

⁵ *Lig.*, 12, 38.

⁶ *Phil.*, 2, 25, 63.

(Cine n-ar socoti rușinos) în cazul că pe ultima, care e scurtă, o considerăm lungă. Dar să presupunem că ar fi: „*Non turpe duceres*“. Aici e golul de care am vorbit ¹, căci facem puțină pauză între ultimul cuvânt și precedentul, iar finala din *turpe* o lungim cu acea neînsemnată pauză. Altfel ar fi prea săltăreț și ar constitui sfârșitul unui trimetru acest: „*Quis non turpe duceret?*“. De asemenea: „*Ore excipere liceret*“ ² pronunțat strîns legat un cuvînt de celălalt, ar părea ritm săltăreț; dar cu anumite mici pauze și făcînd, așa-zicînd, trei începuturi, devine plin de demnitate.

109. Indicînd picioarele precedente, nu am stabilit regula că nu mai pot fi găsite altele. Am arătat numai ce se ivește în general și ce pare, pentru momentul de față, mai potrivit. Aaug că doi anapești ce se succed nu constituie o clauzulă prea fericită, deoarece formează un final de pentametru, sau versul căruia i-a dat numele ³: „*Nam ubi libido dominatur, innocentiae leve praesidium est*“ ⁴ (Unde stăpînește pofta, slabă pavază are nevinovăția); într-adevăr sinalefa face ca ultimele două
110. silabe să se pronunțe ca una singură. Anapestul precedat de spondeu sau de bachiace face o clauzulă mai bună; de pildă exemplul de mai sus, dacă l-am schimba așa: *leve innocentiae praesidium est*.

¹ Vezi 9, 4, 51.

² *Verr.*, 5, 45, 118.

³ Monometru anapestic.

⁴ Crassus in Cic., *Or.*, 65, 219; *Orat. frg.*, p. 301 M.

Nu mă încîntă, contrar marilor scriitori, peonul format din trei silabe scurte urmate de una lungă. Căci e un anapest mărit cu o scurtă: *facilitas* și *agilitas*. De ce le-o fi plăcînd atît de mult, eu nu văd. L-au considerat bun

111. oamenii care urmăresc stilul conversației mai curînd decît pe al discursului. Căci îi convine să fie precedat de silabe scurte, de un pyrie sau de un troheu: „*Mea facilitas, nostra facilitas*“. Precedat de un spondeu, devine, în mod manifest, un final de trimetru, mai ales că singur chiar constituie acest final. Forma contrară, plasată la începuturi de frază, este pe drept lăudată. Căci prima silabă dă stabilitate, celelalte trei rapiditate. Cred, totuși, că există alte combinații și mai bune.
112. În realitate, toată dezvoltarea aceasta nu trebuie să ducă la rezultatul ca discursul, care trebuie să fie avîntat și curgător, să stagneze în măsurare de picioare și în cîntărire de silabe. Așa ceva face un om meschin și preocupat de
113. nimicuri. De fapt, cine se va lăsa cu totul absorbit de această preocupare, va neglija altele mai importante, dacă este adevărat că, neglijînd fondul de idei și disprețuind frumusețea stilului, „va așeza — cum zice Lucilius — mărunt cuburi“ și, „ca într-un mozaic, va insera cuvinte unul lîngă altul“ ¹. Nu va scădea oare căldura și nu va dispărea în felul acesta elanul discursului, întocmai cum rafinații din vremea
114. noastră frîng avîntul cailor, obișnuindu-i să meargă cu pași mărunți? Ca și cum ritmurile

¹ *Lucilii frg.*, v. 84 sq. M.

nu ar fi fost descoperite într-o proză armonioasă! La fel, nimeni nu ar pune la îndoială că poezia s-a născut dintr-un elan natural, că a fost generată de sentimentul măsurii pe care îl posedă urechea și din observarea succesiunii măsurii la intervale egale; că, după aceea, s-au descoperit picioarele metrice. Așadar, deprinderea îndelungată a scrisului ne va pregăti suficient să producem efecte ritmice similare, chiar când improvizăm.

115. Și atenția noastră nu trebuie să se îndrepte într-atît spre picioarele metrice, cît spre perioada întreagă. Poeții, la fel, au în vedere întreaga desfășurare a strofelor, nu numai cele șase sau chiar cinci părți din care se compune un vers. Căci poezia s-a ivit înaintea cercetării regulilor ei. De aici provine cunoscuta expresie: „Faunii și inspirații cîntau”¹. Așadar rolul versificației din poezie îl îndeplinește în proză armonia.

Cel mai bun judecător al armoniei e urechea. Ea simte cînd perioada este completă; e nemulțumită cînd perioada este insuficient împlinită, rănită de ceea ce este fragmentar, mîngiată cînd proza curge ușor, zguduită de ce vine impetuos; ea aprobă ce are stabilitate, remarcă orice șchiopătare, disprețuiește supraabundența și exagerarea. Iată de ce oamenii cultivați apreciază armonia prin regulile artei, iar cei neinstruiți prin plăcerea ce le-o produce.

117. Există însă lucruri pe care un tratat nu le poate da. De pildă, trebuie schimbat cazul,

dacă acela, prin care voiam să începem, ar îngreua fraza; se poate, oare, specifica cu ce caz poate fi înlocuit? Cînd armonia lincezește, ea este înviorată de figuri variate; care figuri anume? Uneori figuri de cuvinte, alteori chiar figuri de gîndire. Pot oare fi date reguli în această privință? Trebuie ținut seama de împrejurări și cerut sfat de la situația prezentă.

118. Să continuăm. Chiar pauzele, care au aici un rol foarte important, cine le poate aprecia mai bine decît urechea? De ce anumite fraze, cu foarte puține cuvinte, par destul de pline sau prea pline, iar altele, cu mai multe cuvinte, sînt scurte sau trunchiate? De ce în unele perioade, chiar cînd sensul e complet, avem
119. impresia că lipsește ceva? „*Neminem vestrum ignorare arbitror, iudices, hunc per hosce dies sermonem vulgi atque opinionem populi Romani fuisse*”¹ (Judecători, socotesc că nimeni dintre voi nu ignorează faptul că în zilele acestea despre aceasta vorbea mulțimea și aceasta a fost părerea poporului roman). De ce *hosce* și nu *hos*, care nu era neplăcut? Nu voi putea explica poate, dar simt că e mai bine *hosce*. De ce nu ar fi de-ajuns *sermonem vulgi fuisse*? Căci nu era aspru. Nu voi ști, dar cînd ascult, am sentimentul că, fără dublarea expresiei,
120. fraza nu ar fi plină. Deci trebuie apreciate în funcție de sentiment. Dacă unele persoane nu înțeleg îndeajuns ce anume produce severitate sau farmec, vor realiza efectul dorit, lăsîndu-se conduse mai mult de natură decît

¹ Verr., 1, 1, 1.

¹ Enn. Ann., 222.

de regulile artei. E adevărat că în natura însăși va fi prezentă arta.

121. Este o datorie esențială a oratorului să știe unde trebuie folosite diferitele genuri ale armoniei. Trebuie considerate două puncte: unul se referă la picioare, celălalt la sistemul de aranjare care rezultă din picioare.

122. Să vorbim mai întâi despre al doilea punct. Am spus¹ că există incise, membre, perioade.

Incisa, după părerea mea, poate fi definită ca expresia unei gândiri închisă într-o combinație metrică incompletă. Dar pentru majoritatea autorilor, ea este o parte a unui membru. Astfel este exemplul dat de Cicero: „*Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat. At egebas*”². (Îți lipsea casa? Ba aveai. Îți prisoseau banii? Ba nu-ți ajungeau.) Chiar un singur cuvânt poate constitui o incisă: „*Diximus, testes dare volumus*”³ (Am spus, vrem să dăm martori). Incisa este *Diximus*.

123. Membrul este o gândire cuprinsă într-o combinație metrică completă, dar ruptă de corpul frazei și neînsemnând nimic prin sine însăși. „*O callidos homines*” e un tot complet, dar, rupt de celelalte părți ale frazei, nu are nici o valoare, întocmai ca o mină, un picior sau un cap luate aparte. Tot așa e: „*O rem excogitatum*”. Când începe, deci, să devină un corp întreg? Când vine încheierea finală: „*Quem nostrum fefellit, id vos ita esse facturos?*” (Care

¹ 9, 4, 32.

² *Or.*, 67, 223; vezi 9, 11, 15.

³ Exemplul acesta și exemplele citate la paragr. 123 sînt din *Pro Cornelio*, pierdut; frg. 2 H. 2 Sch.

dintre noi nu a avut certitudinea că așa aveți să faceți?). Cicero o socotește cea mai scurtă perioadă. Astfel, în general, incisele și membrele sînt incomplete și, în orice caz, așteaptă o încheiere.

124. Cicero numește perioada în foarte multe feluri¹: „*Ambitus*” (înconjur), „*circuitus*” (circuit), „*comprehensio*” (cuprindere), „*continuatio*” (prelungire), „*circumscriptio*” (circumscriere). Ea este de două feluri: simplă, cînd o singură gândire se dezvoltă într-o exprimare mai amplă; a doua e compusă din membre și incise care exprimă mai multe idei: „*Aderat ianitor carceris et carnifex praetoris*”² (Era de față paznicul închisorii și călăul pretorului) și celelalte. Perioada are cel puțin două membre.

125. Media pare a fi patru, dar adeseori cuprinde și mai multe. Cicero fixează extinderea ei la patru senari sau la durata unei respirații³. Trebuie construită așa fel încît să cuprindă o gândire completă, să fie limpede, pentru a putea fi înțeleasă, să nu fie prea lungă, pentru a putea fi ținută minte. Membrele unei perioade mai lungi decît trebuie sînt greoaie; mai scurte, nu-i dau stabilitatea necesară.

126. Oriunde va trebui să ne exprimăm viguros, amenințător și bătaios, o vom face prin membre și incise, fiindcă produc foarte mare efect în discurs și vom potrivi cu atîta iscusință expresiile cu ideile, încît aplicînd ritmuri ener-

¹ *Or.*, 61, 204.

² *Verr.*, 5, 45, 118.

³ *Or.*, 64, 222.

- gice situațiilor încordate, auditoriul se va îngrozi și el împreună cu oratorul. În narațiune vom folosi, în general, membrele. Putem folosi chiar perioade, făcînd, însă, pauze mai mari și, oarecum relaxîndu-le încheieturile. Nu vom proceda astfel în caz că narăm nu pentru a dovedi, ci pentru a împodobi, cum e, de exemplu, în *Verrine*, răpirea Proserpinei¹. În adevăr, aici e bine venită expunerea domoală și
128. curgătoare. Perioada se potrivește exordului, cauzelor mai importante unde voim să trezim sollicitudine, bunăvoință, compătimire. De asemenea în locurile comune și în orice amplificare. Ea trebuie să fie însă sobră, dacă acuzăm, amplă, dacă aducem laude. E de mare
129. efect și în epiloguri. Însă genul de armonie care admite mai multă amplexare trebuie folosit cînd judecătorul nu numai că stăpînește bine chestiunea, ci e captivat de stil, are încredere în avocatul lui și se lasă dus de plăcerea de a-l asculta. Istoria pretinde nu atît ritmuri bine marcate, cit mai curînd un stil oarecum neted și încheiat. De fapt, în stilul istoric, toate membrele se înlănțuie, fiindcă stilul este elastic și curgător. La fel cum fac oamenii: își sprijină pașii ținîndu-se unul pe altul de
130. mină. În felul acesta susțin și sînt susținuți. Genul demonstrativ comportă ritmuri mai largi și mai libere. Cel judiciar și deliberativ, după cum variază prin conținut, variază și prin așezarea cuvintelor.

¹ Cic., *De sign.*, 48, 106.

Voi vorbi despre a doua din părțile pe care le-am deosebit mai sus¹.

- Cine se îndoiește că unele lucruri trebuie spuse mai blind, altele mai vehement, unele mai sublim, altele mai agresiv, unele mai elegant,
131. altele mai simplu? Că pentru ideile grave, sublime, elegante, se potrivește mai mult silabele lungi? Că, după cum calmul cere vocale lungi, sublimul și elegantul cer în plus vocale sonore? Că contrariul acestora, argumentarea, împărțirea prin analiză, glumele și tot ce se apropie mai mult de vorbirea obișnuită preferă silabele scurte?
132. Așadar, vom armoniza exordiu în chip variat și după cum va cere sensul. Nu sînt de acord cu Celsus, care admite² o singură formă pentru această parte a discursului și ne prezintă ca model de întocmire a exordului pe cel care se găsește la Asinius: „*Si, Caesar, ex omnibus mortalibus, qui sunt ac fuerunt, posset huic causae disceptator legi, non quisquam te potius optandus nobis fuit*”³ (Cezar, dacă dintre toți muritorii care sînt sau care au fost ar putea fi ales cineva judecător în această cauză, nu am fi
133. dorit pe altul decît pe tine). Nu sînt de acord cu Asinius nu pentru că n-ar fi o bună armonizare, ci pentru că nu o admit drept lege pentru toate exordii. De fapt, starea de spirit a judecătorului poate fi pregătită în chipuri di-

¹ Cf. 9, 4, 121 — adică despre picioare.

² *Frg. Celsi* 19 M.

³ *Orat. rom. frg.*, p. 500 M

ferite. Uneori dorim să părem vrednici de compătimire, alteori modești; uneori dirzi, alteori măgulitori; uneori voim să-l înduplecăm, alteori să-l îndemnăm să-și facă datoria. Aceste atitudini, diverse ca fire, cer și modalități variate de a compune exordiul. Oare Cicero a folosit aceleași ritmuri în exordiul din *Pro Milone*, *Pro Cluentio* sau *Pro Ligario*?

134. Narațiunea cere, în general, picioare mai lente și, pentru a mă exprima astfel, mai modeste, dar, îndeosebi, foarte variate. Căci, în ce privește stilul, în general, e simplă dar, din când în când, se înalță. Însă întotdeauna urmărește să instruiască și să imprime faptele în minte, ceea ce nu presupune grabă. De aceea mi se pare că narațiunea trebuie să aibă membre mai lungi și perioade mai scurte.

135. Argumentele, care sînt aprige și repezi, vor utiliza picioare potrivite acestor caracterizări. Totuși nu tribrachul¹, rapid, este adevărat, dar fără vigoare, ci picioare compuse din silabe lungi și scurte, în care, însă, numărul lungilor să nu depășească pe cele scurte.

136. Ideile sublime, după cum s-a amintit mai sus², cer vocale pline și sonore. Este preferată amploarea dactilului și a peonului; acestea, deși compuse din mai multe silabe scurte, din punctul de vedere al duratei sînt suficient de pline. Dirzenia, dimpotrivă, își ia rapiditatea îndeosebi din iambi, nu numai pentru

¹ Q., după cum am văzut, numește tribrachul (— — —) trocheu iar ceea ce se numește de obicei troheu: (— —) îl numește choreu.

² 9, 4, 131.

că aceștea sînt alcătuiți numai din două silabe și, deci, au, așa-zicînd, un plus mai iute, contrar stărilor domoale, ci și pentru că aceste picioare au un ritm ascendent, și, ridicîndu-se de la silabe scurte, se sprijină pe silabe lungi. De aceea sînt de preferat troheilor, care coboară de la silabe lungi la silabe scurte.

137. Modestia, cum găsim în perorație, cere și ea silabe lungi, dar mai puțin sonore.

Celsus susține¹ că există și o altă formă de armonie, mai nobilă. Chiar dacă aș ști-o, nu aș recomanda-o, căci nu poate fi decît lentă și apatică. Dacă însă este căutată pentru ea însăși, nu pentru a o adapta cuvintelor și ideilor, nu o pot condamna îndeajuns.

138. În sfîrșit, pentru a termina, natura armoniei trebuie să fie conformă cu tonul pronunțării discursului. Oare în exordii nu vorbim în general cu moderație, afară doar cînd acuzăm, și cînd suscităm minia judecătorului, sau îi insuflăm într-o anumită măsură indignarea? În narațiune, nu vorbim pe ton simplu și bine marcat? În argumentare, nu sintem, oare, vioi și sprinteni, chiar în mișcări? În locurile comune și în descrieri, largi și expeditivi? În perorație, în general, abătuți și zdrobiți? De fapt, și mișcărilor corpului omenesc își au cadenta lor și teoria muzicală a ritmurilor face picioarele potrivite atît pentru dans, cît și pentru cîntare. Ce spun? Vocea și gestul nu se acomodează, oare, cu natura însăși a subiectelor despre care vorbim? Să nu ne mirăm, deci, că, la

139.

fel, picioarele folosite în proză trebuie să păsească solemn în pasajele sublime, domol în cele liniștite, rapid în cele încordate, elegant în cele plăcute.

140. De aceea, pentru tragedie, când e necesar, realizăm prin spondei și iambi, stilul pompos din care e alcătuit îndeosebi versul următor: „*En impero Argis, scepra mihi liquit Pelops*“¹. Sint stăpîn la Argos; stăpinirea mi-a lăsat-o Pelops). Dimpotrivă, următorul senar de comedie aleargă în mai mulți trohei și pyrici.
141. Dar și cît cîștigă în rapiditate, pierde în gravitate: „*Quid igitur faciam? non eam ne nunc quidem?*“² (Ce să fac așadar? Să nu plec nici acum?). Tot ce e mușcător și satiric, după cum am spus³, chiar în poezie e redat prin iambi: „*Quis hoc potest videre, qui potest pati Nisi impudicus et vorax et aleo?*“⁴ (Cine poate privi aceasta, cine o poate suferi, decît un nerușinat, un nesătul și mîncău?).
142. În general, însă, la rigoare, aș prefera o armonie mai dură și aspră uneia moleșite și fără vigoare, cum vedem la mulți scriitori, unde pe zi ce trece stihul dansează tot mai mult în ritmurile cele mai lascive ale instrumentelor de acompaniament.
- De altfel, nici un fel de aranjare armoni-
143. oasă nu este atît de perfectă încît să fii obligat a o urma neîntrerupt și să mergi totdeauna cu

¹ *Trag. inc. frg.* 55 R.

² *Ter., Eun.*, 46.

³ 9, 4, 136.

⁴ *Cat.*, 29, 1.

aceleași picioare. Căci aplicarea aceleiași reguli la toate părțile discursului duce la un fel de versificare. Fără a vorbi de afectare, care ar deveni manifestă și de care nu trebuie să fim măcar bănuți, monotonia creează plictiseală și saturație. De asemenea, cu cît armonia e mai dulce, cu atît oratorul, dacă e surprins în această preocupare, pierde și creditul, și posibilitatea de a trezi sentimente și emoții. De altfel, judecătorul nu poate da crezare aceluia pe care îl vede că și-a pierdut vremea cu astfel de nimicuri, nici nu simte durere sau minie pentru el. De aceea unele ritmuri trebuie, așa-zicînd, rupte intenționat pe alocuri. Dar a da aparența unui stil nemuncit cere o muncă foarte grea.

- Să nu fim însă nici sclavii armoniei pînă într-atît încît să facem mutări de cuvinte mai lungi decît trebuie, ca nu cumva să se vadă că am făcut-o anume pentru acest scop. În tot cazul, să nu înlocuim nici un termen
144. propriu și expresiv cu scopul de a forma fraze curgătoare; în realitate, nici un cuvînt nu va fi atît de dificil încît să nu poată fi inserat la locul lui cu ușurință. Cînd este evitat un astfel de cuvînt, căutăm să realizăm nu un aranjament mai frumos, ci unul mai ușor de realizat.

Totuși, nu mă va surprinde faptul că latinii au dat mai multă atenție armoniei decît au dat atticii, deși cuvintele latine au mai puțină

146. varietate și grație. Și nu voi considera o greșeală faptul că Cicero s-a îndepărtat intrucîtva de Demostene în această privință. Dar despre

deosebirea dintre limba noastră și cea greacă voi vorbi în cartea ultimă.

Aranjarea armonioasă a frazei (căci mă grăbesc să închei acest volum care a depășit proporțiile intenționate) trebuie să fie decentă,

147. plăcută, variată. Ea constă din trei elemente: ordine, legătură, ritm. Procedeele constau în: adăugare, suprimare, modificare. Aplicarea practică trebuie să se facă conform naturii ideilor pe care le expunem. Grija pe care o cere aranjarea formei este mare, însă grija pentru idei și pentru exprimarea lor trebuie să fie pe primul plan. Disimularea grijii pentru formă trebuie să fie o principală preocupare, dar așa fel încît ritmurile să pară că s-au prezentat spontan, nu că sînt căutate sau silite.

CARTEA A X-A

CAPITOLUL I

Despre bogăția de cuvinte

1. Dar aceste învățături relative la arta oratorică, atît de necesare cunoașterii teoretice, nu sînt totuși suficiente pentru a ne înzestra cu forța de a vorbi convingător, decît dacă li se asociază acea ușurință plină de siguranță în vorbire pe care grecii o numesc *ἔξις*. Se obișnuiește a se discuta dacă această facilitate se obține mai bine scriind, sau citind ori vorbind. Ar trebui să examinez cu mai multă atenție chestiunea aceasta, dacă ne-am putea mulțumi numai cu unul dintre aceste trei
2. genuri de exerciții. Dar toate trei sînt atît de legate între ele și inseparabile, încît, dacă ar fi să lipsească măcar unul, oricare dintre ele, zadarnică va fi și truda depusă cu celelalte. Într-adevăr, elocința nu va fi niciodată nici temeinică, nici viguroasă, dacă nu-și va dobîndi forța din numeroase exerciții în scris; și, lipsită de cîrmaci și fără modelele oferite de lectură, munca aceasta se va irosi; de asemenea, chiar de am ști ce și cum să expunem, dacă nu ne însușim o elocvență, să zic așa, bine înarmată și gata pentru orice eventualitate, vom fi aidoma avarului care stă pe comori ferecate.

- Dar, deși oricare din cele trei genuri de exerciții este deosebit de necesar, nu fiecare este implicit de cea mai mare importanță pentru
8. formarea oratorului. Într-adevăr, fiindcă misiunea oratorului este să-și exprime convingător ideile, înainte de toate el trebuie să știe să vorbească. Și este limpede că de aici a pornit începutul artei oratorice. Imitația a venit după aceea și în cele din urmă preocuparea de a serie îngrijit. Dar deși nu putem atinge perfecțiunea decât plecând de la începuturi, totuși,
 4. pe măsură ce înaintăm, elementele prime încep să devină cele mai puțin importante.

Aici, însă, nu voi vorbi despre problema formării oratorului (căci am vorbit îndea-juns sau, în tot cazul, cât am putut mai bine), ci voi arăta prin ce gen de exerciții trebuie pregătit practic oratorul pentru luptă, ca atletul care a învățat temeinic de la maestrul său toate principiile artei. Așadar, pe tînărul care și-a însușit tehnica invențiunii și a dispozițiunii, care cunoaște arta alegerii și a aranjării cuvintelor, trebuie să-l învățăm cum să aplice cât mai bine posibil și cât mai prompt cele învățate ¹.

5. Deci mai încape oare îndoială că acestuia trebuie să-i punem la dispoziție, așa zice, resursele pe care să le poată folosi oriunde și ori de câte ori va avea nevoie? Aceste resurse
6. constau în bogăția de idei și de cuvinte. Dar

ideile sînt specifice fiecărei cauze în parte sau comune unui mic număr. Dimpotrivă, cuvintele trebuie pregătite pentru absolut toate subiectele. Căci, dacă fiecărei idei i-ar corespunde o denumire, cuvintele ar cere mai puțin grijă, pentru că ele toate s-ar prezenta în minte o dată cu ideile. Dar cum printre cuvinte unele sînt mai proprii, altele mai strălucitoare, unele mai expresive, altele mai armonioase, ele trebuie, toate, nu numai cunoscute, ci avute la îndemînă și, ca să zic așa, gata să apară înaintea ochilor, pentru ca, prezentindu-se în mintea oratorului, el să poată alege ușor pe cele mai bune.

7. Cunoșc faptul că unii obișnuiesc să învețe pe dinafară cuvintele cu aceeași semnificație, pentru ca din mai multe cuvinte să le vină în minte mai ușor unul și pentru ca să poată folosi un termen sinonim, evitînd repetarea, dacă la scurt interval trebuie să-l reia. Acest procedeu este pueril și desigur nu merită osteneală, pentru că nu dă roade. De asemenea e și prea puțin util, căci cine procedează astfel acumulează doar o grămadă confuză de cuvinte, din care ia fără discernămint pe primul care îi iese în cale. Noi însă, avînd în vedere adevărata elocvență și nu o vorbărie de bilci, trebuie să ne asigurăm bogăția de cuvinte prin discernămint. Vom reuși citind și ascultînd numai modelele cele mai bune. Prin această muncă vom cunoaște nu numai denumirile proprii ale obiectelor, ci și termenul cel mai
9. potrivit pentru fiecare caz. De fapt, aproape orice cuvînt poate intra într-un discurs, excep-

¹ Despre necesitatea îmbinării teoriei cu practica, cf. Cic., *De or.*, 1, 109—110; Dion. din Hal., *De comp. verb.*, cap. 26, p. 143, 1.

- tind citeva, puțin convenabile. Nu e mai puțin adevărat că scriitorii de iambi și de comedie veche sînt adeseori aplaudați tocmai pentru folosirea acestor termeni¹. Dar să ne preocupăm de formarea oratorului. Toate cuvintele, exceptînd cele menționate, sînt foarte bune, la locul cuvenit. E adevărat că din cînd în cînd sînt necesari și termeni umili sau populari. De asemenea, cuvintele care în pasajele mai strălucitoare par triviale devin potrivite cînd
10. le cere subiectul. La cunoașterea termenilor cu sensul lor, cu formele lor gramaticale și cu valoarea lor metrică, astfel încît să fie la locul lor ori unde vor fi așezați, ajungem numai citind și ascultînd mult, fiindcă fără îndoială orice vorbire este înregistrată mai întîi de auz. Iată de ce copiii crescuți de doici mute, în singurătate, din porunca unor regi, puteau pronunța, se spune, citeva cuvinte, dar erau lipsiți de facultatea de a vorbi².
 11. Există unele cuvinte care exprimă aceeași noțiune prin sunete diferite, și, în privința sensului, poți folosi indiferent pe oricare. De exemplu: *ensis* și *gladius* (sabie). Altele, dimpotrivă, deși sînt denumirile proprii ale unor obiecte deosebite, ajung să aibă același înțeles, datorită unui trop. De exemplu: *ferrum* (fier)
 12. și *mucro* (virf). Tot astfel, prin catacreză, de-

¹ Q. vorbește despre această problemă în 1, 2, 7; 8, 2, 1; 8, 3, 38; cf. și Cic., *Fam.*, 9, 22.

² Cf. Herodot, 2, 2, care povestește despre doi copii crescuți — din porunca faraonului Egiptului Psametic — în deșert de către doici mute; ei au pronunțat totuși cuvîntul *bekkos*: pîine, hrană (în limba frigiană).

- numim *sicarii* pe toți cei ce au săvîrșit o ucidere, prin orice fel de armă. Alte noțiuni le exprimăm prin perifrază. De exemplu: „*Et pressi copia lactis*“¹ (Și lapte presat [= caș], din belșug). Foarte multe noțiuni le exprimăm prin înlocuirea expresiilor obișnuite. De pildă în loc de „știu“ zicem „nu-mi este necunoscut“ sau „nu-mi scapă“ sau „nu trec cu vederea“; în loc de „cine nu știe“, zicem „nimeni nu se îndoiește“. Dar putem și să împrumutăm termeni de la noțiuni apropiate. Astfel, „înțeleg“, „sînt“, „văd“ au adesea aceeași valoare ca „știu“. Belșugul și bogăția de exprimare ne-o dă lectura. Ea ne va învăța să folosim cuvintele nu numai cum ne vin în minte, ci și cum trebuie.
13. Într-adevăr, nu întotdeauna se poate înlocui un cuvînt cu altul. Astfel, în loc de „a înțelege“ se poate zice corect „văd“. Nu voi spune însă corect „înțeleg“, referindu-mă la vederea ochilor. Cuvîntul *gladius* (sabie) nu poate exprima noțiunea de *mucro* (virf), deși cuvîntul *mucro*
 14. poate exprima noțiunea de *gladius*.

Dacă e adevărat că bogăția de cuvinte se dobîndește în felul acesta, nu înseamnă totuși că trebuie să citim și să ascultăm numai pentru a învăța cuvinte. Căci, din toate cele ce se învață, exemplele sînt mai eficace decît însăși preceptele teoretice, date, cînd cel care studiază a ajuns să înțeleagă aceste exemple fără dascăl și poate progresa prin propriile-i puteri. Căci oratorul explică în practică preceptele teoretice ale profesorului.

¹ Verg., *Buc.*, 1, 81.

16. Unele lucruri le prindem mai bine ascultându-le, altele citindu-le. Cel care vorbește ne transmite propriu-i avânt, ne înflăcărează nu prin imaginea și conturul lucrurilor, ci prin lucrurile înseși. Căci în vorbirea lui, toate sînt vii, se mișcă, iar noi primim ceea ce este nou, cu bunăvoința și interesul arătat pentru un nou-născut. Și ne interesează nu numai soarta procesului, ci și riscurile celor care pledează. Pe lângă acestea, vocea, gestul grațios, potrivit cu fiecare parte a discursului, felul de a pronunța, mijlocul cel mai puternic, poate, în oratorie, într-un cuvînt, toate laolaltă ne instruiesc. Cînd citim însă, sîntem mai stăpîni pe aprecierea noastră, deoarece cînd ascultăm, simpatia noastră față de orator sau acele obișnuite aclamații și laude ale asistenței ne pot capta azeziunea. Căci ne este rușine să fim de altă părere și un fel de sfială ascunsă ne împiedică să avem mai multă încredere în noi decît în alții, deși uneori place celor mai mulți ceea ce e defectuos și cei care aplaudă, arvuniți din vreme, laudă chiar ce nu este plăcut.
19. Dar se întîmplă și contrariul, anume ca oameni cu gustul corupt să nu manifeste mulțumire nici pentru discursul cel mai bun. În lectură, însă, sîntem scutiți de aceste influențe și avîntul acțiunii oratorice nu ne captează; ba avem chiar libertatea de a reciti de mai multe ori unele pasaje, fie că avem vreo îndoielă, fie că voim să le fixăm adînc în memorie. Să le recitim deci, să medităm asupra lor și, precum înghițim alimentele după mestecare îndelungată și aproape lichide, pentru ca să se digere mai

- bine, așa și ceea ce citim, să nu memorăm, neprelucrat, în vederea imitării, ci după multă repetare și, ca să zic așa, digerat.
20. Timp îndelungat să nu citim decît pe autorii cei mai buni, pentru că ei nu înșeală pe cine le acordă încredere. Să citim, însă, cu sîrguință și aproape cu grija și stăruința cu care am scris. Și să cercetăm cu atenție toate amănuntele nu numai pe fragmente, ci, după ce cartea a fost citită pînă la capăt, trebuie reluată pe de-a întregul, mai ales cînd este vorba de discursuri, deoarece calitățile lor sînt de multe ori chiar intenționat ascunse. Căci adeseori oratorul pregătește, disimulează, întinde curse, iar în partea primă a discursului spune unele lucruri care îi vor folosi la sfîrșit. Astfel, în locul unde sînt puse ne plac mai puțin fiindcă nu știm încă de ce au fost spuse acolo; de aceea va trebui să revenim după ce vom cunoaște discursul în întregime.
22. Este foarte utilă cunoașterea împrejurărilor care au iscat discursurile pe care le avem în mînă. De asemenea, de cîte ori va fi posibil, să citim pledoariile pronunțate de ambele părți. De exemplu, pledoariile de pe poziții potrivnice, ținute de Demostene și Aeschine sau de Servius Sulpicius și de Messala, dintre care unul vorbește pentru, celălalt împotriva lui Aufidius¹. Sau pledoariile lui Pollio și Cassius în procesul lui Asprenas² și foarte multe altele. Ba mai

¹ După 4, 2, 106, s-ar părea că Messala a vorbit împotriva; după 6, 1, 20, s-ar părea că el a fost apărătorul.

² C. Nonius Asprenas — prietenul lui August, acuzat de Cassius de otrăvire și apărat de Pollio (Suet., *Aug.*, 56).

23. mult, chiar dacă unele par mai puțin valoroase, va fi bine să le cercetăm și pe acestea, pentru cunoașterea problemei juridice dezbătută în ele. De exemplu, cuvântările lui Tubero împotriva lui Ligarius și ale lui Hortensius pentru Verres, în care combate pe Cicero¹. Dar va fi util să știm și cum au pledat diferiți avocați în același proces. Căci, de exemplu, Calidius a vorbit despre refacerea casei lui Cicero². Brutus a scris — ca simplu exercițiu — un discurs pentru Milo; Cornelius Celsus socotește³ că a și pledat. Pollio și Messala au apărut pe aceiași oameni. Pe cînd eram copil, erau elogiaste pledoariile lui Domitius Afer, ale lui Crispus Passienus și Decimus Laelius pentru Volusenus Catulus.

- Cititorul să nu fie însă convins că tot ce spun marii autori este absolut perfect. Căci și ei alunecă uneori. Și ei se pleacă sub povară, se lasă furați de ceea ce e plăcut firii lor sau nu își încordează întotdeauna la fel voința. Alteori oboresc; de pildă, Cicero socotește⁴ că Demostene dormita din cînd în cînd iar
25. Horatius⁵ că Homer însuși ațipește. Căci și aceste genii sint, totuși, oameni; așa se întîmplă că aceia care consideră lege oratorică tot

¹ Discursurile respective ale lui Cicero sînt: *Pro Ligario* din anul 46, și *In Verrem*, din anul 70.

² Distrusă de Clodius în 58; Cicero, *Brut.*, 274, vorbește despre Calidius, care a trăit între anii 97—47.

³ Frg. 21 M.

⁴ *Or.*, 29, 104; vezi și Plutarch, Cicero, 24; Quint., 12, 1.

22. ⁵ A.P. 359.

- ce întîlnesc la ei, imită tocmai ce e mai puțin bun (căci e mai ușor) și se cred întru totul asemenea acestor mari oameni, măcar că și-au însușit numai defectele lor. Despre astfel de autori, însă, oricine trebuie să se pronunțe cu modestie și atenție, ca să nu condamne ceea ce nu înțelege, cum se întîmplă în general. Dar dacă nu am putea evita greșeala într-un fel sau altul, aș prefera ca, citindu-i, să ne placă tot ce găsim la ei, și să nu ne displace nimic.
27. Teofrast zice¹ că lectura poezilor aduce oratorului foarte mare folos; mulți îl aprobă, nu fără motiv. Într-adevăr, la poeți găsim în idei inspirație, în stil strălucire, în sentimente toate mijloacele de a le provoca, în caractere frumoșete; în plus, mințile, oarecum uzate de activitatea zilnică a forului, se refac cel mai bine prin farmecul operelor acestora². De aceea Cicero consideră³ că trebuie să ne destindem
28. printr-o astfel de lectură. Să ținem minte însă că oratorul nu trebuie să urmeze întru totul pe poeți, nici în libertatea cu care aceștia folosesc termenii, nici în folosirea prea liberă a tropilor. Să nu uite că literatura este creată pentru a impresiona, că urmărește numai plăcerea și că, pentru realizarea ei, imaginează nu numai fapte nereale, ci chiar de necrezut; că acest gen se bucură de privilegii speciale, deoarece poezia, legată fiind de norme metrice fixe, nu poate folosi totdeauna termeni

¹ Frg. Περὶ λέξεως 20

² Cic., *Or.*, 70—71.

³ Cic., *Arch.*, 12.

proprii, ci, împinsă din drumul drept, trebuie să recurgă la anumite înconjurări și este constrinsă nu numai să înlocuiască anumite cuvinte prin altele, ci și să le extindă, să le restrângă, să le modifice ordinea, să le separe; că noi oratorii, din contră, stăm gata înarmați, luptăm în probleme de cea mai mare importanță și tindem spre victorie.

30. Dar nu aş vrea nici ca armele noastre să fie degradate de neîntrebuințare și de rugină, ci să aibă o strălucire care să înpăiminte ca fulgerul săbiei care buimăcește și mintea și ochii, nu ca strălucirea aurului și argintului, inofensiv și mai mult periculos decât util pentru cel care îl posedă.

31. Și opera istorică poate hrăni pe orator prin seva ei bogată și plăcută². Dar și ea trebuie citită fără a pierde din vedere că oratorul trebuie să evite cele mai multe calități ale ei. Căci istoria e foarte apropiată de poezie și, într-un fel oarecare, este poezie fără un metru regulat. În plus, istoria își propune să nareze, nu să dovedească, și orice operă istorică are în vedere nu un efect imediat sau o luptă prezentă, ci memoria posterității și renumele scriitorului. De aceea caută să evite plictiseala povestirii prin cuvinte mai rare și prin tropi mai liberi. Așadar, după cum am spus³, față de un

¹ Q. reia aici o idee a lui Cicero expusă în mai multe pasaje, de ex. *De Or.*, 1, 32, 147, 157; 2 94; *Brut.*, 222.

² Afirmație constantă în Cicero, *Or.*, 66, *De or.*, 1, 201; 2, 51—64.

³ Vezi 4, 2, 45; și 10, 1, 101 și 102.

judecător preocupat de gânduri nenumărate și care, în general, nu este un erudit, nu trebuie să căutăm a imita nici minunata sobrietate salustiană, culme a perfecțiunii pentru urechile erudite și dispuse să asculte. Dar nici abundența lui Titus Livius, comparabilă cu un șuvoi de lapte, nu va instrui îndeajuns pe omul care caută nu forma frumoasă a expunerii, ci adevărul. De altfel, însuși M. Tullius nu consideră nici chiar pe Tucydide și pe Xenofon utili oratorului deși consideră că primul „sună din trompetă pornirea la atac”¹ și că prin gura lui Xenofon „au vorbit muzele”².

Ne este permis totuși, uneori, în digresiuni, să facem uz de splendoarea istoriei cu condiția ca, în privința fondului, să ținem minte că ne trebuie nu mușchii umflați ai atleților, ci brațe de soldați, și că haina pestriță, în care se îmbrăca — se spune — Demetrius din Phaleron, nu se potrivește pentru praful din for³. Istoria oferă și altă utilitate, de fapt cea mai mare, dar care nu privește direct problema de față. E vorba de cunoașterea faptelor și a exemplelor foarte necesare oratorului, pentru ca să nu aștepte toate dovezile de la clientul său, ci pe cele mai multe să le ia din antichitate, care trebuie să-i fie cunoscută și aprofundată. Argumentele bazate pe antichitate au mai mult efect, fiind singurele scutite de învinuirea de ură și de părtinire.

¹ *Or.*, 12, 39.

² *Ibid.*, 19, 62.

³ Cf. și Cic., *De or.*, 1, 48, 118, 158, 256.

35. Din vina oratorilor s-a ajuns că noi trebuie să împrumutăm mult din lectura filosofilor. Căci oratorii au cedat filosofiei partea cea mai de seamă din arta lor¹. În adevăr, despre just, onorabil, util, precum și despre contrariul acestora și despre cele divine duc foarte multe discuții și argumentează pătrunzător stoicii. Iar socraticii, prin discuțiile lor în contradictoriu și prin întrebările lor deductive, pregătesc foarte bine pe viitorul orator. Dar și față de lectura filozofică trebuie să aplicăm același spirit critic: să ținem minte că, chiar cînd dezbatem aceleași probleme, nu aceeași este natura proceselor cu a disputelor filosofice, a sălilor de conferințe cu a forului, a preceptelor teoretice cu a proceselor criminale.
37. Cred, că, din moment ce socotim atât de utilă lectura poezilor, cei mai mulți cititori vor cere să indicăm în această lucrare ce autori trebuie citiți și care este calitatea dominantă a fiecăruia. Dar enumerarea tuturor ar constitui o muncă infinită. Într-adevăr, M. Tullius, în *Brutus*, consacră atîtea mii de rînduri numai oratorilor romani, trecînd totuși sub tăcere pe contemporanii săi, exceptînd pe Cezar și Marcellus. Ce extindere ar trebui să dau eu lucrării mele, dacă aș enumera și pe contemporanii lui Cicero, și pe cei care l-au urmat și, în plus, pe toți grecii? Am socotit o cale mai sigură sfatul concis pe care l-a dat
39. Titus Livius² în scrisoarea adresată fiului

¹ Aceași plîngere în 1, 1, 9—18; 12, 2, 4—10.

² Q. a mai vorbit în 2, 4, 20; 8, 2, 12, despre acest precept al lui Livius.

- său de a citi pe Demostene și pe Cicero, iar pe ceilalți în măsura în care se apropie mai mult de Demostene și de Cicero.
40. Totuși trebuie să-mi arăt aici pe scurt părerea: consider că dintre scriitorii care au înfruntat trecerea anilor sînt puțini sau, mai bine zis, cu greu găsești vreunul care să nu fie de folos acelor care îi citesc cu discernămint. De altfel, Cicero mărturisește¹ că a fost foarte mult ajutat și de autorii cei mai vechi, talentați dar lipsiți de artă. În privința autorilor moderni, părerea mea nu se deosebește mult.
41. Într-adevăr, ce autor a putut fi atît de lipsit de minte, încît să nu fi sperat să dănuie în amintirea posterității măcar cu o mică parte din opera sa? Dacă există vreunul, el se va trăda încă de la primele rînduri și ne va alunga destul
42. de iute, încît experiența nu ne va costa mare pierdere de timp. De altfel, nu orice cunoștință va fi, implicit, potrivită pentru elocuție, despre care vorbim acum.
- Însă, înainte de a vorbi despre fiecare autor în parte, trebuie să fac cîteva reflecții generale
43. despre diversitatea părerilor. Unii cred că trebuie să citim numai pe antici și sînt convinși că numai ei posedă elocința naturală și plină de vigoare, demnă de un bărbat. Alții preferă stilul contemporan, voluptuos și afectat, și toate procedeele care urmăresc să placă mul-
44. țiimii ignorante. Chiar printre cei care vor să adopte un stil natural, unii socotesc sănătos

¹ *Brut.* conține un elogiu al lui Cato orientat în acest sens, 61—66; cf. *Or.*, 169.

- și cu adevărat atic numai stilul concis, simplu și care nu se abate deloc de la vorbirea de toate zilele. Pe alții îi captivează vigoarea mai înaltă, mai aprinsă și mai plină de avînt a talentului. Nu sînt puțini nici cei cărora le place un stil curgător, strălucit și armonios. Despre diferența aceasta voi vorbi mai detaliat cînd mă voi referi la stil. Între timp, voi atinge sumarul chestiunea: ce pot găsi și din care autori pot învăța cei care vor să-și însușească arta cuvîntului? De fapt intenționez să indic cîțiva scriitori, pe cei mai de seamă. Va fi ușor însă, pentru cel care vrea să aprecieze el însuși ce autori se apropie mai mult de cei indicați de mine, căci nu vreau ca cititorii să-mi reproșeze, eventual, că am omis chiar pe autorii preferați de ei. Mărturisesc, într-adevăr, că trebuie citați mai mulți decît cei pe care îi voi enumera. Dar acum voi trece în revistă pe scriitorii a căror lectură este deosebit de potrivită pentru cei care vor să devină oratori.
46. Deci, precum Aratus¹ socotește că trebuie să începem cu Jupiter, și eu cred că se cuvine să încep cu Homer.
- Într-adevăr, după cum însuși Homer zice că „toate rîurile și izvoarele își iau începutul din

¹ Aratus, *Phain.*, 1; Aratus, născut la Soli în Cilicia, pe la 315 î.e.n., autor a numeroase opere în proză și versuri; cea mai importantă este *Phainomena* — poem didactic în două cărți, cuprinzînd elemente de astronomie și un fel de meteorologie populară; la Roma, Varro și Cicero l-au tradus, Vergiliu s-a inspirat din el. Marele merit al lui Aratus este de a fi popularizat o știință pînă atunci numai la îndemîna specialiștilor.

- ocean¹, tot astfel acest poet constituie modelul și izvorul pentru toate laturile elocvenței. Pe el nu l-a întrecut nimeni în sublimul expunerii faptelor mari, nici în proprietatea termenilor, în cele mărunte. El e abundent și concis, senin și grav, admirabil atît în bogăția, cît și în sobrietatea stilului; este inegalabil nu numai prin calitățile poetice, dar și prin cele oratorice. Într-adevăr, fără a mai vorbi despre elogi, exortații sau consolări, cîntul al-nouălea, care cuprinde solia către Ahile, cîntul întîi cu vestita ceartă dintre comandanți, sau părerile exprimate în cîntul al doilea nu ne dezvăluie întreaga tehnică a elocinței judiciare sau deliberative? Cît depre pasiuni, doamnele sau vehemente, nimeni nu este atît de ignorant, încît să nu recunoască în Homer pe minuitorul lor desăvîrșit.

- Mai mult: în introducerea celor două opere, oare nu a observat sau, mai bine zis, nu a stabilit el, în foarte puține versuri, legea exordiilor? Căci, invocînd muzele, despre care se crede că protejează pe poeți, el caută bunăvoința auditorului; enunțînd importanța subiectului, el cucerește atenția publicului; prin schițarea rapidă a subiectului, îi ușurează înțelegerea. Și, în narațiune, cine poate fi mai concis decît vestitorul morții lui Patrocle?² Cine poate fi mai expresiv decît cel care povestește ciocnirea cureților cu etolii?³ Comparații, am-

¹ *Il.*, 21, 195—197.

² *Ibid.*, 18, 18.

³ *Ibid.*, 9, 529.

plificări, exemple, episoade, indicii bazate pe fapte, argumente și alte mijloace de dove-dire și respingere sînt atît de multe la Homer, încît teoreticienii artei oratorice iau
50. foarte multe exemple din acest poet. Într-ade-văr, care perorație va putea fi vreodată ega-lată cu rugămintile lui Priam către Achile?¹ Să mai adaug oare că în cuvinte, în cugetări, în figurile de stil, în planul întregii sale opere el a depășit limita minții omenești, încît noi cititorii dăm dovadă de mare inteligență cînd apreciem calitățile lui nu luîndu-ne la întrecere cu el, ceea ce nu este posibil, ci înțele-

51. gîndu-le? Într-adevăr, el a lăsat mult în urmă pe toți poeții, în toate genurile literare, în-deosebi pe poeții epici, fiindcă, bineînțeles, comparația este mai evidentă cînd e vorba de același gen.

52. Rareori găsim la Hesiod² un stil mai ele-vat; o mare parte a operei lui constă în în-șirări de nume; totuși, preceptele sale sînt întretesute cu sentențe utile. Stilul lucrat și compoziția sa pot găsi aprobarea noastră; i se conferă laurii în genul moderat amintit.

¹ *Ib.*, 24, 486.

² *Hesiod* — primul poet grec cunoscut în genul didactic, născut la Askra în Beotia, pe la anul 800 î.e.n. Poemul său *Theogonia* are importanță pentru cunoașterea concepțiilor contemporane poetului asupra originii zeilor, iar opera sa capitală *Munci și zile* ne dă o imagine vie a vieții grecești de la țară, a felului de viață a țăranilor din Grecia Centrală. Concepția ce stă la baza operei este că munca e cea care dă valoare omului.

53. Din contra, la Antimachus¹ elogiem vigoarea, gravitatea și stilul care nu are nimic vulgar. Dar, deși critica îi acordă în general locul al doilea, el este inferior în privința pasiunilor, a grației, a dispoziției și, în general, este lipsit de artă, încît el arată clar ce deosebire există între a fi cel mai aproape de cineva și a fi

54. primul după cineva. Despre Panyasis² se afir-mă că are ceva din amindoi, că în stil nu le egalează calitățile, dar că pe Hesiod îl întrece în privința subiectului, iar pe Antimachus, prin calitățile compoziției. Apollonius³ nu figurează în enumerarea dată de gramatici, fiindcă Aris-tarch⁴ și Aristophan⁵ nu au menționat pe nici unul dintre contemporani. A scris o operă care

¹ *Antimachos din Colophon* — poet ionic de la începutul sec. IV, î.e.n. autorul poemului epic *Thebaida* și ale unei opere elegiace de mari proporții — *Lida*. Antimachos este primul poet „savant”.

² *Panyasis din Halicarnas* — unchi sau văr cu Herodot (născut cam cu cincizeci de ani înaintea lui Antimachos), poet epic, autor al unei *Heracleide* în 14 cînturi, din care ne-au rămas numai aproximativ patruzeci de versuri.

³ *Apollonios din Rhodos* — elevul și adversarul lui Calimach, autorul eposului mitologic de mari proporții *Argonau-tica* — în 4 cărți — în care povestește expediția pe vasul „Argos” în Colchida pentru cucerirea linii de aur. Elementul nou adus de Apollonius în epopee este analiza profundă a sen-timentelor (în c. 3 — descrierea pasiunii Medei), inovație continuată în literatura latină de Vergiliu.

⁴ *Aristarch din Samotrace* (215—143 î.e.n.) — gramatic, dar mai ales editor de texte și comentator. În afară de edițiile celebre ale lui Homer, Hesiod, Alceu, Pindar și mai multe tragedii ale lui Eschile, a dat o serie de comentarii exegetice. A fost un mare erudit dotat cu un spirit adînc de observație.

⁵ Aristofan din Bizanț, vezi 1, 1, 15.

55. nu este de disprețuit datorită, așa zice, unei linii de mijloc care se menține. Opera lui Aratus¹ este lipsită de vioiciune; astfel, nu găsești la el nici o variație, nici un sentiment, nici un caracter, nici un personaj care vorbește. Totuși, poetul este la înălțimea subiectului pe care s-a socotit capabil să-l scrie. Este admirabil în genul său Theocrit²; dar muza lui, rustică și pastorală, se îngrozește nu numai de for, ci chiar de oraș.

56. Mi se pare că aud de pretutindeni adăugindu-se numele a foarte multor poeți. Cum? Isprăvile lui Hercule nu au fost bine cîntate de Pisandru³? Oare pe Nicandru⁴ l-au imitat

¹ Vezi n. 1., p. 152.

² *Theocrit* (născut în anul 305 în Siracuza) — a atins o înaltă perfecțiune în compunerea idilelor, tablouri artistice cu subiecte din viața satelor. A trăit la curtea lui Hieron, tiranul Siciliei și la regele Egiptului, Ptolemaios Filadelful. Personajele lui sînt oameni simpli de la țară, îndeosebi păstori. Poetul s-a refugiat în poezia pastorală din pricina vieții de oraș și de curte, plină de formalism și de intrigă. *Idilele* lui Theocrit au fost modele de inspirație pentru *Bucolicele* lui Vergiliu.

³ *Pisandru din Rhodos* — a trăit, probabil, la mijlocul secolului al VII-lea î.e.n. A scris o *Heracleidă* (Ἡράκλεια) după cîte se pare în 12 cînturi, în care povestea cele 12 isprăvi ale lui Heracles. Poemul său a fixat tipul clasic al lui Heracles și ciclul muncilor sale; nu ne-a rămas nimic din opera lui.

⁴ *Nicandru din Colophon* (pe la sfîrșitul sec. III î.e.n.) — poet didactic, mediocru. Ne-au rămas două poeme: *Θηριακά* (958 versuri) (*Despre mușcăturile fiarelor și remediile lor*) și *Ἀλεξίφάρμακα* (630 versuri) (*Despre contra-otrăvuri*). Fragmentele din alte opere ale sale cu subiecte de istorie, geografie, istorie naturală, ne dezvăluie gustul său — în manieră alexandrină — pentru aventuri și metamorfoze.

fără motiv Macer¹ și Vergiliu? Ce? Vom trece peste Euphorion²? Dacă Vergiliu nu l-ar fi socotit vrednic, desigur nu ar fi amintit în *Bucolicele* sale „Versurile compuse în genul poetului din Chalcis“. Cum? Horatius fără motiv pune pe Tyrtaeus alături de Homer³? Pentru nimeni acești poeți nu sînt atît de necunoscuți încît să nu-și poată procura dintr-o bibliotecă un catalog al lor și să-i adauge în cărțile lor. Cunoșc deci pe poeții pe care îi trec sub tăcere. Nu înseamnă că dezaproab citirea lor. Chiar eu însumi am afirmat că în fiecare există ceva util. Dar vom reveni la ei după ce forțele noastre vor fi atins întreaga lor dezvoltare. Procedăm ca la banchetele somptuoase, cînd, adeseori, după ce ne-am săturat cu mincările cele mai alese, trecem la cele mai simple, din plăcerea de a varia.

Atunci vom avea timp să luăm în mînă și opere elegiace. Calimach⁴ e considerat primul

¹ *Aemilius Macer* — poet roman din epoca augusteei, născut la Verona, prieten cu Vergiliu și Ovidiu, autorul poemelor didactice *Ornithogonia* (*Nașterea păsărilor*), *Theriaca* (*despre animalele sălbatice*), *De herbis* (*Despre ierburi*).

² *Euphorion din Chalcis* (născut la 276 î.e.n.) — bibliotecar al lui Antioch cel Mare între 224—187, autorul unei serii de epopei mitologice (Dionysos, Hyakinthos). Avem cîteva fragmente scrise în stil savant și obscur.

³ *A.P.*, 402; Tyrtaios, poet liric, atenian de origine, devenit cetățean al Spartei, a trăit în prima jumătate a sec. VII. Opera sa cuprinde elegii și marșuri de război, în care cîntă cu entuziasm modul de viață spartan. Arta lui Tyrtaios e simplă, sinceră. Ceea ce îi dă frumusețe este accentul moral și civic.

⁴ *Calimach* — figura centrală a poeziei alexandrine, născut la Cirene, a trăit între anii 340—240 î.e.n. A fost directorul

- în acest gen, rangul al doilea obținându-l, după părerea majorității, Philetas¹. Dar cât timp muncim pentru a ne însuși ceea ce am numit ușurința de a vorbi cu deplină siguranță, trebuie să ne familiarizăm cu scriitorii cei mai buni. Și, ne formăm inteligența și ne însușim tonul potrivit mai curînd citind pe aceiași autori, decît citind mulți autori. Deci din cei trei scriitori de iambi admiși de Aristarch², Archiloch este singurul într-adevăr potrivit
60. să dea această facilitate. Stilul lui este foarte

bibliotecii regale din Alexandria și poetul de curte al Ptolemeilor. Programul său literar cuprinde trei principii esențiale: proporțiile reduse, lupta împotriva banalității, prelucrarea atentă a detaliilor. Opera cea mai importantă e *Cauzele* (*Aitia*) — culegere de elegii narative în 4 cărți; cea mai cunoscută din ele este *Cosița Berenicei*, tradusă în latinește de Catul.

¹ *Philetas din Cos* (între 340—285) — întemeietorul școlii poetice din Alexandria, educator al lui Ptolemeu II Filadelful, poet, savant și glosator. Era apreciat îndeosebi ca poet elegiac, dar a creat și în domeniul eposului mitologic și al epigramei. Nu ne-au rămas decît aproximativ 50 de versuri.

² Cei trei autori de iambi: Archiloch, Simonide din Amorgos și Hipponax din Efes.

Archiloch, primul și cel mai de seamă dintre poeții iambici, considerat inventatorul versului iambic, s-a născut la Paros în prima jumătate a sec. VII î.e.n. Episodul cel mai cunoscut din viața sa este dragostea pentru Neobule, fiica lui Lycambes. Deși sînt foarte puține fragmentele ajunse pînă la noi, se poate aprecia talentul viguros al poetului.

Simonide din Amorgos, contemporan cu Archiloch, și el autor de iambi, dar nu de valoarea lui Archiloch. Sînt cunoscute îndeosebi două poezii iambice, una asupra condiției omului, alta despre femei.

Hipponax din Efes, al treilea autor de iambi din aceeași perioadă, rămas celebru pentru crearea versului choliamb sau iambic scazon (σκαζόν) — șchiop.

viguros. Ideile lui, pe cît sînt de puternice, pe atît sînt de concise și vibrante. Are atît de mult sînge și nerv, încît unora li se pare că, dacă este inferior altuia în același gen, e din vina subiectului, nu a talentului.

61. Între cei nouă lirici¹, Pindar² stă cu mult deasupra celorlalți prin măreția inspirației, prin sentențele, prin figurile sale, prin această fericită abundentă de idei și de cuvinte, prin elocința sa care se revarsă ca un fluviu; de aceea Horatiu³ pe bună dreptate l-a crezut inimitabil.
62. Cît de puternic e talentul lui Stesichor⁴, o arată chiar subiectele alese; căci cîntă războaiele cele mai mari, pe comandanții cei mai vestiți și lira sa se menține la înălțimea e-popeii. El dă eroilor săi demnitatea cuvenită în acțiune și în vorbire. Dacă ar fi păstrat măsura, ar fi putut fi, se pare, cel mai aproape de Homer; dar e supraabundent și se revarsă.

¹ Cei nouă lirici sînt: Aleman, Sappho, Alceu, Stesichor, Pindar, Anacreon, Ibycos, Simonide, Bacchilide.

² *Pindar* — marele poet liric teban, a trăit între anii 522—442 î.e.n. la hotarul dintre cele două epoci și stiluri literare — al celui liric pe de o parte, al dramei și comediei, pe de alta. Pindar a dobîndit o faimă universală prin cîntecele sale în cinstea învingătorilor la concursurile olimpice, pythice și nemeene. Una din trăsăturile caracteristice ale lui Pindar este raționalismul său, care și-a găsit cea mai vie expresie în poeziile filozofilor naturaliști din Ionia.

³ Hor., *Od.*, 4, 2, 5—8 îl compară cu un fluviu ce se revarsă tumultuos.

⁴ *Stesichor* — născut în Sicilia, a trăit în jumătatea a doua a sec. VII și prima jumătate a sec. VI î.e.n. Opera lui, foarte vastă, cuprinde cîtece de dragoste, poeme bucolice, imnuri. S-au păstrat foarte puține fragmente din opera sa; a scris în dialect doric.

- Acest aspect merită să fie criticat, deși se
63. datorează surplusului de fecunditate. Lui Alceu¹ i se dăruiește bagheta de aur², și o merită pentru acea parte a operei sale în care atacă vehement pe tirani. El este, de asemenea, foarte util moravurilor. În exprimare este concis, măreț și, prin vigoarea cuvintului, în general este asemenea unui orator. A scris și poezii ușoare și a coborât la poezia erotică; totuși, este mai bun în subiectele mai mari. Simonide³, simplu de altfel, se poate recomanda printr-un limbaj propriu și destul de agreabil; calitatea sa primordială constă totuși în trezirea de sentimente duioase, încît unii, în această privință, îl preferă tuturor poezilor din acest gen literar⁴.
65. Comedia veche este aproape singura care păstrează farmecul autentic al frumoasei vorbiri atice. De asemenea, ea posedă o libertate plină de elocvență. Deși scopul ei principal constă în biciuirea viciilor, are foarte multe alte calități. Căci e grandioasă și elegantă și

¹ Alceu — născut la Mitilene, pe la 640 î.e.n.; la instaurarea tiraniei în Mitilene, a plecat în exil, deoarece făcuse parte din opoziție. Viața-i lungă cu multe peripeții i-a fost sursă de inspirație. În cele zece cărți, el își cîntă pasiunile politice, dragostele, suferințele sale. Cele mai admirate din poeziile sale erau cele politice, pline de vigoare, uneori de o cruzime feroce.

² Cf. Hor. *Od.*, 2, 13, 26.

³ Simonide din Ceos — a trăit între 556 și 468 î.e.n.; a atins maturitatea genului în timpul războaielor medice, care l-au inspirat în mai multe rînduri. În relații de prietenie cu Hipparch, Themistocle și Pausanias, era apreciat de greci atît pentru înțelepciunea, cît și pentru talentul său poetic.

⁴ Cf. Dion. din Halic *Περὶ μυσ.*; 2, 420; Catul, 38, 7, Hor. *Od.*, 2, 1, 36.

- plăcută și, după Homer, pe care se cuvine să-l așezăm aparte, ca și pe Achile¹ al său, nu știu dacă există ceva mai asemănător cu arta
66. oratoriei sau mai potrivit pentru a forma pe orator. Are mai mulți reprezentanți; totuși, Aristofan, Eupolis și Cratinus² sînt principalii. Veritabile tragedii a scos la lumină mai întîi Eschil³. El este sublim, grav și, adeseori,

¹ Aluzie la *Il.*, 2, 673, 674, 678, unde Achile e pus în rîndul întîi.

² Aristofan, Eupolis, Cratinus.

Aristofan, maestrul neîntrecut al comediei politice, (450—388 î.e.n.) s-a născut la Atena. De la el ne-au rămas 11 comedii. Caracteristicile creației sale sînt: frumusețea artistică a formei, spiritul nesecat, îmbinarea stărilor de spirit dramatice, comice și lirice.

Eupolis, atenian, contemporan și rival al lui Aristofan, se bucură aproape de aceeași glorie ca și el. Cele mai de seamă comedii ale sale sînt: *Caprele* și *Maricas*. Dotat cu o imaginație fecundă, spiritual, mușcător, era mai puțin temperat decît Aristofan.

Cratinus, atenian de origine, devine la bătrînețe rivalul lui Aristofan. Era cunoscut pentru temperamentul său exuberant. Aristofan îl satirizează în *Cavalerii*. Ca și Eupolis, este mai dur decît Aristofan în atacurile sale; era foarte agreat de popor pentru sinceritatea și naturalitatea sa.

³ Eschil (525—456 î.e.n.) — cel mai vîrstnic dintre cei trei corifei ai dramei antice, născut la Eleusis, contemporan și participant la luptele grecilor de eliberare a patriei de sub perși. În opera sa el îmbină idei democratice și aristocratice. Tradiția îi atribuie 70 de tragedii; au ajuns pînă la noi doar șapte: *Orestia* (alcătuită din 3 părți: *Agamemnon*, *Coeorii* și *Eumenidele*) și alte patru tragedii: *Perșii*, *Cei șapte contra Tebei*, *Prometeu înălțuit*, *Rugătoarele*. Dintre tragicii greci, Eschil e cel mai apropiat de izvorul inițial al tragediei, de misterele dionisiace. Gîndirea lui e profundă, titanică, adesea misterioasă, limba îndrăzneată, bogată în metafore și întorsături de fraze. Leitmotivul tragediilor lui Eschil este ciocnirea voinței individului cu factorul invincibil — soarta (*moira*).

grandios în exprimare până la excès, însă necizelat, în general și lipsit de armonie; de aceea atenienii au permis poetilor ulteriori să prezinte la concursuri tragediile lui. Eschil corectate; și mulți din ei au primit laurii victoriei în felul

67. acesta. Dar tragedia a fost ilustrată mult mai strălucit de Sophocle¹ și de Euripide². Foarte mulți dezbăt chestiunea care din cei doi poeți e mai mare după modul lor de exprimare cu totul diferit. Fiindcă problema aceasta nu are contingență cu subiectul prezent, voi trece peste ea fără a o analiza. Totuși, oricine va fi de acord că Euripide este mult mai util acelor care se

68. pregătesc pentru pledoarii. Căci și în stil (criticat tocmai de aceia care găsesc mai sublimă măreția, cothurnul și sonoritatea lui Sophocle) el se apropie mai mult de genul oratoric. E bogat în sentențe. În privința filozofiei, este

¹ *Sofocle* (497—406 î.e.n.) — originar din suburbia ateniană Colona. Ideea soartei se imbină la Sofocle cu proslăvirea geniului uman, creatorul și fondatorul valorilor materiale și spirituale în limitele ce i le-a conferit viața. Pieseale păstrate sînt: *Oedip rege*, *Oedip la Colona*, *Antigona*, *Filoctet*, *Ayas*, *Trachinienele* și *Electra*. La Sofocle, destinul nu anihilează personalitatea umană și nu desființează voința liberă a omului, ci el înfățișează omul ca o ființă conștientă, răspunzătoare pentru acțiunile sale.

² *Euripide* (480—406 î.e.n.) — pentru Euripide, soarta se află chiar în om; în opera sa el redă toate marile probleme frământate de contemporanii săi. Spre deosebire de Sofocle, care înfățișa oameni ideali, Euripide prezenta toată gama pasiunilor umane; un adevărat precursor al lui Shakespeare. Oa mai desăvîrșită operă a sa e *Medeea*. Îi mai aparțin *Electra*, *Ifigenia în Aulida*, *Ifigenia în Taurida*, *Hecuba*, *Hippolit*, *Rugătoarele*, *Orestia* etc., în total 18 tragedii complete și o dramă satirică *Ciclopul*.

aproape egal chiar cu aceia care au transmis doctrinele; în susținerea afirmațiilor și în replici este comparabil oricăruia din oratorii ce s-au remarcat în for. În redarea sentimentelor este admirabil în toate, dar în patetic trebuie considerat, fără îndoială¹, primul.

69. Menandru² l-a admirat foarte mult, după cum o dovedește adeseori, și l-a imitat, deși a cultivat alt gen literar. Menandru este poate singurul — după părerea mea — care, citit cu atenție, este în stare să dea oratorului toate calitățile pe care le recomand eu aici. A redat atît de complet imaginea vieții, are atîta bogăție în invenție și facilitare în stil, atît de bine se acomodează tuturor împrejurărilor, personelor și sentimentelor! Consider justă părerea acelor care atribuie lui Menandru discursurile care poartă numele lui Charisius³. În ce mă privește, însă, eu îl consider mult mai mare orator, îndeosebi în comediile sale, dacă cumva nu considerăm că sînt rele discursurile judiciare cuprinse în *Epitrepones*, *Epicleros*, *Lo-*

¹ Referitor la arta de a trezi mila, cf. Aristotel, *Poetica*, 1453 a 29.

² *Menandru* — urmașul lui Aristofan, adevăratul maestru al comediei grecești noi, s-a născut la Atena pe la 340 î.e.n. Ca și majoritatea scriitorilor din epoca elenistică, nu a participat activ la viața politică a orașului său. A scris o sută de comedii din care nu avem nici o piesă în întregime. Multe din ele au fost imitate de Plaut și Terențiu. Critica literară antică aprecia la Menandru arta de a caracteriza personajele prin propriul lor fel de a se exprima, eleganța limbii, grația dialogului, în care nu avea rival.

³ *Charisius* — orator atenian, contemporan cu Demostene; cf. *Cic.*, *Brut.*, 286.

- croe, sau că deprinderile școlare din *Psophodes*, *Nomothetes*, *Hypobolimaes* nu sînt conforme
71. întru totul regulilor oratorice. Cred, totuși, că e și mai util declamatorilor, fiindcă aceștia trebuie, conform subiectelor din controverse, să redea personaje diverse: părinți, fii, soldați, țărani, oameni bogați și săraci, arțăgoși, milogi, blînzi, aspri; și acest poet observă admirabil caracterul tuturor. Ba mai mult, el a răpit gloria tuturor scriitorilor din acest gen și i-a eclipsat, așa zice, prin strălucirea renumelui său. Totuși sînt și alți comici, de la care poți lua ceva bun, dacă ți citești cu îngăduință, în deosebi Philemon¹. Deși gustul corupt al vremii sale l-a preferat adeseori lui Menandru, posteritatea, în unanimitate, i-a acordat pe merit locul al doilea.
73. Istoria are mulți scriitori distinși, dar nimeni nu se îndoiește că în fruntea tuturor trebuie puși doi care, prin calități opuse, au dobîndit aproape aceeași glorie. Unul, demn, concis și mereu năvalnic, este Tucidide²; celălalt,

¹ *Philemon* din Soles în Cilicia (360—262 î.e.n.) — autor fecund, a compus aproximativ nouăzeci de comedii, foarte gustate de public. Plaut l-a imitat îndeaproape în mai multe piese: *Mercator* este după *Εμπορος*, *Trinummus* după *Θησαυρός* iar *Mostellaria* după *Φάσμα*.

² *Tucidide* (născut la Atena; 460—395 î.e.n.) — a trăit mult timp în exil. Este autorul operei *Istoria războiului peloponesiac*, în 8 cărți. Opera sa este a unui om de geniu care a anticipat metodele și procedeele istoriografiei moderne — una din cele mai mari realizări ale lumii antice. Scopul operei sale este descoperirea adevărului. Tucidide este considerat întemeietorul criticii istorice, el a îmbinat profunzimea cu concizia exprimării, abundența de idei cu o concentrare deosebit de puternică, ceea ce dă stilului său o vigoare nemăintîlnită.

- lalt, dulce, limpede și abundent, este Herodot¹. Primul excelează în prezentarea pasiunilor învolburate, al doilea în redarea sentimentelor mai calme; Tucidide, în cuvîntările adresate mulțimilor, Herodot în conversații; primul prin forță; al doilea prin farmec. Theopomp² urmează imediat după ei; ca istoric le este inferior și seamănă mai mult a orator, deoarece înainte de a se angaja în genul istoric, a fost multă vreme orator. Philistos³, de asemenea, merită să fie remarcat din mulțimea celorlalți autori, destul de buni, de altfel. El imită pe Tucidide și, deși îi este mult inferior, îl întrece întrucîtva în claritate. Lui Ephorus⁴

¹ *Herodot* (484—425 î.e.n.) — considerat pe bună dreptate primul istoric, originar din Halicarnas, din Asia Mică. În opera sa *Istoria războaielor medice*, în 9 cărți, Herodot manifestă interes deosebit și pentru moravurile și credințele altor popoare. A fost popular de-a lungul întregii antichități, pentru farmecul povestirii sale.

² *Theopomp* din Chios (născut pe la 380) — a studiat la Atena, alături de Ephoros, a fost elevul lui Isocrate. Orator vestit în genul epideictic, el este și autorul mai multor opere istorice, din care cea mai de seamă era *Istoria Filipică* *Φιλιπικά* în 58 de cărți. E un savant și un înțelegător al politicii. Dotat cu spirit de invectivă, psiholog fin, poseda și calitățile școlii lui Isocrate: eleganță, organizare a materialului, însă uneori era prea vehement.

³ *Philistos* din Siracuză (născut pe la 430 î.e.n.) — a compus mai multe istorii care alcătuiau o istorie continuă a Siracuzei pînă la Dionysos cel tînăr. Nu avem decît puține fragmente. Este un istoric de rangul al doilea, pe care alexandrinii nu l-au admis în canonul lor.

⁴ *Ephoros* (născut în Eolia în prima jumătate a sec. IV) — a venit la Atena, unde a fost, alături de Theopomp, elevul lui Isocrate. La îndemnul lui Isocrate a scris o *Istorie a Greciei* — în 30 de cărți — ocupîndu-se în același timp de toate țările

ii lipsesc pintenii, cum bine zicea Isocrate.

75. Lăudăm talentul lui Clitarchus¹, care însă are credit ca istoric. Pe Timagene², ivit după un lung interval de timp, trebuie să-l recomandăm numai pentru că a reluat arta de a scrie istorie, întreruptă până la el, și i-a dat o nouă glorie. Pe Xenophon³ nu l-am uitat, dar va trebui pus între filosofi.

ce ajunseseră în contact cu Grecia. De la Ephoros nu avem decât fragmente.

¹ *Clitarchos* — istoric grec de la sfârșitul sec. IV î.e.n. Se crede că a trăit în Egipt unde a scris *Istoria campaniilor lui Alexandru* — în 12 (sau poate chiar 14 sau 15) cărți — din care ne-au rămas aproximativ 30 fragmente la Elian și Strabo. Cu toată lipsa lui de spirit critic, are valoare documentară, servind de izvor istoricilor lui Alexandru cel Mare.

² *Timagene* (sec. I î.e.n.) — istoric grec. Trăia la Alexandria când Gabinius a asediat acest oraș pentru a restabili pe Ptolemaios Auletes (55 î.e.n.). Făcut prizonier, vîndut ca sclav la Roma, a fost mai târziu eliberat și a putut deschide o școală de retorică. Bine primit de Asinius Pollio, a fost cîțva timp în bune relații cu împăratul August, cu care apoi s-a certat. A scris o *Istorie a lui August*, pe care a ars-o după dizgrație și o *Istorie a Diadochilor*, pe care a utilizat-o Trogus Pompeius.

³ *Xenofon* (aprox. 430 — 355/4 î.e.n.) — istoric grec, născut la Atena dintr-o familie bogată, discipol al sofistilor și al lui Socrate. A fost un înfocat dușman al democrației ateniene și partizan al aristocrației spartane. După căderea (aprox. 403 î.e.n.) guvernului oligarhic al celor treizeci de tirani, a părăsit pentru totdeauna Atena. În 401 a participat la Campania lui Cyrus împotriva fratelui său, regele persan Artaxerxes al II-lea. După moartea lui Cyrus, în bătălia de la Cunaxa (401 î.e.n.) și după luarea în captivitate a conducătorilor greci, Xenofon a fost ales unul din strategii și a participat activ la conducerea retragerii celor zece mii de greci din Asia Mică pînă la coastele Mării Negre. Operele lui Xenofon s-au păstrat. Cele mai importante sînt: *Istoria Greciei*, în 7 cărți; *Anabasis*, istoria expediției lui Cyrus și retragerea

76. Urmează o imensă pleiadă de oratori; nu-mai în Atena au fost zece deodată, într-o singură generație¹. Demostene², primul și mult

celor zece mii de greci; tratatul *Kyropedia* și *Statul lacedemonilor*. Din operele cu caracter filosofic sînt interesante: *Amintiri despre Socrate*, *Apologia lui Socrate* și *Banchetul*; *Economica* și *Referitor la venituri* tratează probleme de economie; operele *Sfaturi pentru comandantul cavaleriei*, *Sfaturi pentru cavaleri* și *Privitor la vînătoarea cu cîini* au caracter de manuale practice. Operele lui Xenofon, aveau mare popularitate în antichitate. Ca istoric este mult inferior contemporanului său mai în vîrstă, Tucidide. Opera lui reprezintă un izvor istoric prețios; Xenofon a fost bine informat despre multe evenimente importante din timpul său și le-a dat o expunere consecventă și adeseori detaliată.

¹ *Cei zece oratori*, conform canonului alcătuit de școala din Pergam (la sfîrșitul sec. II î.e.n.) și recunoscut de alexandrinii, sînt: Antiphon, Andocide, Lysias, Isocrate, Isaïos, Demostene, Eschine, Lycurg, Hyperide și Dinarch.

² *Demostene* (384—322 î.e.n.) — orator și eminent politician activ, conducător al partidului antimacedonean din Atena. Activitatea lui s-a desfășurat într-o atmosferă politică complexă, în condițiile ascuțirii continuei rivalități a statelor grecești, în timpul amenințării progresive din partea Macedoniei. În această luptă înversunată, Demostene a apărut principiile democrației sclavagiste. În discursuri dirze, el vorbește împotriva lui Filip (*Filipicele*) acuzînd-l de atentat la independența Atenei — și împotriva politicianilor neprevăzători și venali (de ex. discursul *Despre ambasada de rea-credință*). În binecunoscutul *Discurs despre coroană* — 330 — Demostene obține o victorie strălucită asupra lui Eschine, conducătorul partidului promacedonean. Victoria macedoneană de la Keronea — 338 î.e.n. — a stabilit hegemonia lui Filip asupra Greciei, dar Demostene a continuat să susțină politica antimacedoneană. El și-a menținut o foarte mare influență asupra poporului și, în 330 î.e.n., a fost încoronat cu coroana de aur. După moartea lui Alexandru Macedon, este din nou în fruntea mișcării antimacedonene în Grecia (323—322). După victoria Macedoniei în războiul lamiac, Demostene, urmărit de adversari, s-a otrăvit (322 î.e.n.), lăsînd aproxi-

superior celorlalți, este aproape însăși legea elocinței¹. Este în el atita vigoare, atit de încheat este totul, are, aș spune, mușchii atit de încordați, evită într-atita tot ce este inutil, are atita măsură, încit nu poți găsi că îi lipsește

77. ceva, sau că are prea mult. Eschine² e mai plin, mai abundent și pare cu atit mai grandios, cu cit e mai puțin sobru; are, totuși, mai multă carne și mai puțini mușchi. Hyperide³ se recomandă indeosebi prin farmec și pătrundere; dar este mai potrivit, ca să nu zic mai util, 78. în cauzele de mai mică importanță. Lysias⁴,

mativ 40 discursuri care sînt socotite autentice. În afară de discursurile politice, are și discursuri judiciare, importante pentru cunoașterea dreptului Greciei antice. Discursurile lui Demostene se caracterizează prin o admirabilă ornamentare stilistică, finețe ritmică. Cicero l-a caracterizat ca pe oratorul model.

¹ Cf. Cic., *Brut*, 9, 35.

² *Eschine* (aprox. 390—314 î.e.n.) — politician și orator atenian. Născut dintr-o familie puțin înstărită, a fost copist, actor, soldat, orator. Trecînd în gruparea oligarhică promacedoneană, a susținut interesele Macedoniei, la încheierea unei păci dezavantajoase pentru Atena. Învinuit de susținerea macedonenilor și trădare, Eschine s-a apărut cu pricepere. În 330 î.e.n., el a plecat în exil și s-a stabilit la Efes. Mai târziu a trăit în insula Rhodos — unde a deschis o școală de artă oratorică foarte populară — și la Samos.

³ *Hyperide* (390—322 î.e.n.) — orator și om politic, s-a ridicat — alături de Demostene — împotriva politicii de agresiune a regilor macedoneni Filip și Alexandru. Fiind unul dintre conducătorii răscoalei din 323 î.e.n. împotriva stăpînirii macedonene, Hyperide a fost executat. Din cele 77 discursuri ale sale s-au păstrat șase. Deosebit de mult era apreciat *Discursul funebru în amintirea soldaților căzuți în războiul lamiac* (322 î.e.n.).

⁴ *Lysias* (459—380 î.e.n.) — a scris, la cererea clienților săi, discursuri judiciare; din cele 233 discursuri recunoscute

- din generația mai veche, e subtil și elegant. Dacă oratorul s-ar limita să convingă, Lysias ar fi perfecțiunea întruchipată; căci nu are nimic inutil, nimic căutat; seamănă totuși mai mult cu un izvor limpede decît cu un fluviu puternic. Isocrate¹ a scris într-un stil diferit; e strălucitor, lucrat, mai potrivit pentru scrimă decît pentru cîmpul de luptă. El a căutat toate grațiile stilului și nu nemotivat, căci s-a pregătît pentru sălile închise, nu pentru arena politică. Abil în invențiune, îndrăgostit de decență, pune atita sirguință în compunerea frazei, 80. încît i se reproșează această grijă. În ce privește oratorii menționați, nu pretind că acestea le sînt singurele calități, ci că sînt principalele.

ca originale au ajuns pînă la noi 34. Discursurile lui Lysias reprezintă un model strălucit al elocinței judiciare din sec. IV î.e.n. Se disting prin spirit de convingere, simplitate și vigoare a limbii. Sînt cunoscute discursurile cu teme politice (frg. din disc. Olimpic etc.). Pentru aprecierea lui Lysias, cf. Cic. *De or.*, 9, 28, *Brut.*, 35, 66, *Or.*, 30, 110.

¹ *Isocrate* (436—338 î. e.n.) — eminent publicist, autor a nenumărate discursuri și pamflete. A fost discipolul sofistilor Prodicus și Gorgias. La începutul activității sale s-a ocupat cu compunerea de discursuri judiciare, apoi a deschis o școală de retorică în Atena. Neilustrîndu-se ca orator, Isocrate a exercitat o puternică influență asupra contemporanilor ca publicist, analizînd în tratatele sale probleme generale referitoare la viața politică grecească. Cele mai importante dintre discursurile sale, scrise sînt *Panegiricul* (circa 380 î.e.n.), *Archidam* (circa 366 î.e.n.), *Asupra păcii* (circa 356 î.e.n.), *Areopagul* (circa 356 î. e.n.), *Filip* (circa 374 î.e.n.) *Panatenaica* (342—339 î.e.n.) Valoros izvor pentru istoria socială a Greciei în sec. 4 î.e.n., maestrul elocinței solemne (epideictice), Isocrate a acordat mare atenție purității și clarității limbii literare atice. Procedeele sale stilistice au fost folosite din plin de proza oratorică greacă și latină,

De asemenea, nu pretind că cei nementionați au fost mediocri. Recunosc chiar că vestitul Demetrius din Phaleron¹, deși se afirmă că declinul elocinței lui i se datorează, a avut mult talent și mare ușurință în exprimare. Merită să fie amintit fie și numai pentru că este aproape ultimul atic care poate fi denumit orator; totuși, pe el îl preferă Cicero² tuturor celorlalți care au scris în stilul moderat de care am vorbit³.

81. Dintre filosofi, cărora Cicero recunoaște că le datorează o mare parte din elocința sa, cine s-ar îndoi că Platon este cel mai de seamă, prin dialectica lui pătrunzătoare și prin facilitatea stilului său într-adevăr divină și demnă de Homer? Într-adevăr, el se ridică mult deasupra prozei pe care grecii o numesc pedestră, încît îmi pare că scrie inspirat nu de talentul unui om, ci, oarecum, de oracolul din Delphi⁴. Să amintesc de farmecul neafectat al lui 82. Xenophon⁵ pe care arta ar căuta zadarnic să-l imite? Se pare că Grațiile înseși i-au creat stilul⁶. I s-ar putea aplica foarte just cuvintele spuse într-o comedie veche⁷ despre Pericle că „pe buzele lui a locuit zeița con-

¹ Pt. Demetrius din Phaleron cf. Cic. *Brut.*, 34 și 58.

² *De or.*, 2, 95; *Or.*, 92, 96.

³ 10, 1, 44 și 52.

⁴ Panetius din Rhodos îl numea *sanctissimus* (Cic. *Tusc.* 1, 79).

⁵ Cf. *Brut.*, 132; 292; *Or.*, 32; *De or.*, 2, 58. pt. Xenophon vezi nota 4 de la prgr. 75.

⁶ Cic., *Or.*, 62.

⁷ Eupolis *frg.* 2, 458 M.

- vingerii“. Să vorbesc despre eleganța celor-
83. lalți socratici? Să vorbesc despre Aristotel¹? La el nu știm dacă trebuie admirată mai mult profunda sa cunoaștere, mulțimea operelor, suavitatea stilului, agerimea descoperirilor sau varietatea operelor. Cît despre Teofrast², atît de divină este strălucirea stilului său, încît se
84. pare că de la ea îi provine numele. Stoiicii vechi au acordat o mai mică atenție formei. Ei însă au transmis o morală frumoasă și au fost foarte abili în alcătuirea și în susținerea doctrinei lor. De aceea s-au dovedit mai curînd dialecticieni profunzi decît oratori măreți, ceea ce, de fapt, ei nici nu urmăreau.
85. Pentru autorii romani voi păstra aceeași ordine. Așadar, precum la greci Homer, la noi Vergiliu va constitui cel mai fericit început; căci, dintre toți poeții epici greci și romani, fără îndoială el este cel mai apropiat de Homer.
86. Voi folosi cuvintele auzite de la Domitius Afer, cînd eram tînăr. Întrebîndu-l pe cine consideră cel mai apropiat de Homer, mi-a răspuns: „Al doilea este Vergiliu, dar mult mai aproape de primul, decît de al treilea“. Și, într-adevăr, dacă trebuie să cedăm în fața geniului divin și nemuritor al lui Homer, găsim la Vergiliu, cred, mai multă grijă și exactitate, chiar dacă el a trebuit să depună mai multă trudă. Și, dacă
87. sîntem învinși în unele pasaje cu totul stră-

¹ *Aristotel* Vezi vol. I, p. 16, n. 1.

² Relativ la Theofrast, cf. Cic. *Brut.*, 100, 121 și *Fin.*, 4, 111, 5.

lucite, noi compensăm, poate, prin menținerea continuă a aceluiași nivel. Toți ceilalți epici îl urmează la mare distanță. Căci Macer și Lucretius trebuie citiți, evident, dar nu pentru formarea stilului, care constituie corpul elocinței. Ei sînt eleganți fiecare în subiectul lor, dar primul nu are aripi, celălalt este greu de înțeles. Varro din Atax¹ și-a dobîndit renumele ca traducător al unei opere străine; nu e de disprețuit, dar prezintă puține resurse

88. pentru dezvoltarea elocinței. Pe Ennius² să-l venerăm ca pe dumbrăvile sfînte de vechimea lor, în care stejarii imenși și bătrîni ne impun nu atît prin aspectul lor, cît prin evlavie pe care ne-o inspiră.

Alți scriitori sînt mai apropiați de noi și mai utili pentru ceea ce ne preocupă. Ovidiu³ e

¹ Varro din Atax — traducătorul *Argonauticelor* lui Apollonius.

² Ennius (239—169 î.e.n.) — născut în Italia sudică; a trăit la Roma din anul 204 î.e.n. De mic cunoștea greaca, era ideologul aristocrației romane temperate care căuta să introducă pe teritoriul roman tradițiile literare grecești. Făcea parte din cercul Scipionilor. S-au păstrat fragmente, 1100 versuri. Opera sa de seamă este *Annale* în 18 cărți în care gloriifică faptele eroilor romani, de la Aeneas pînă la conducătorii din vremea sa. El folosește cel dintîi hexametru. Tragediile sale sînt prelucrarea liberă a tragediilor lui Euripide, mai rar ale lui Eschil. A scris și două comedii cu teme romane, poemul filozofic *Epiharm* și așa-numitele *Saturae*, opere didactice morale. Opera sa a influențat pe Vergiliu și Lucretius.

³ Ovidius Naso (43 î.e.n. — 17 e.n.) — s-a născut la Sulmo, dintr-o familie bogată de cavaleri. A studiat cu cei mai de seamă profesori la Roma, unde a trăit, fiind poetul

zburdalnic pînă și în metru eroic și se lasă prea mult în voia talentului său; trebuie lăudat totuși în unele părți ale operei sale. Cornelius Severus¹, deși e mai mult versificator decît poet, dacă, după cum s-a spus, ar fi scris în timpul războiului din Sicilia după exemplul primei cărți, și-ar putea revendica, pe bună dreptate, locul al doilea ca epic. Pe Serranus², moartea prematură l-a împiedicat să atingă desăvîrșirea; totuși lucrările lui din copilărie relevă un foarte mare talent și un simț admirabil pentru

favorizat al tineretului aristocrat. În operele de tinerețe: *Amores*, *Ars amandi*, *Remedia amoris* și *Medicamina faciei*, Ovidiu prezintă adeseori o tratare ironică a temei de dragoste folosind procedee de stil retoric, declamatoriu. Volumul *Heroides*, o culegere de 21 de elegii erotice redată sub forma de scrisori de dragoste între personaje mitologice (Dido lui Eneas, Fedra către Hipolit etc.), se remarcă prin fina cunoaștere a psihologiei feminine și eleganța stilului. Perioada de maturitate a creației sale îi aparține opera *Metamorphoseze* — în 15 cărți — care reprezintă o prelucrare a miturilor greco-romane despre diferite metamorfoze din univers. *Fastele* sînt un ciclu de legende legate de sărbătorile calendarului roman. Poezia lui Ovidiu este lipsită de probleme cetățenești mari, totuși dincolo de tonul său ironic față de zei, de eroi, față de actualitate, se ascunde opoziția față de politica împăratului August. Se presupune că tocmai de aceea a fost exilat la Tomis (Constanța de azi) de către August în anul 8 al erei noastre, unde a rămas pînă la sfîrșitul vieții. Aci a scris Ovidiu *Tristele* — în cinci cărți — și *Ponticele* — în patru cărți — poeme caracterizate prin mai multă sinceritate.

¹ Cornelius Severus — contemporan cu Ovidiu, este autorul unui poem epic din care *Războiul din Sicilia* nu era decît un episod. Seneca retorul citează din acest poem 25 hexametre referitoare la moartea lui Cicero.

² Serranus — personaj necunoscut, dar contemporan, probabil, cu Quintilian, ca și Saleius Bassus.

90. forma corectă, mai ales la vîrsta aceea. Mult am pierdut nu de mult în Valerius Flaccus¹. Vehement și poetic a fost talentul lui Saleius Bassus², dar nici el n-a atins desăvîrșirea pe care i-ar fi dat-o bătrînețea. Rabirius³ și Pedo⁴ sînt și ei demni de studiat, cînd avem timp. Lucan⁵ a înflăcărat, impetuos și foarte strălucitor prin sentințele frapante dar, ca să spun ceea ce gîndesc, trebuie imitat mai curînd de poeți decît de oratori.

91. Am pomenit numai pe acești poeți, pentru că pe Germanicus Augustus grija de a cîrmui lumea⁶ l-a abătut de la studiile literare pe care le-a început, iar zeii nu au găsit potrivit ca el

¹ Valerius Flaccus (mort, probabil, în 85 e.n., în timpul domniei lui Domițian — autorul poemului epic în 8 cărți, neterminat, *Argonauticele*, imitat după poemul cu același nume al lui Apollonius din Rhodos.

² Saleius Bassus — poet epic contemporan cu Statius.

³ Rabirius C. — contemporan cu Ovidiu. Se crede că el e autorul fragmentului de la Herculanum care descrie lupta de la Actium și moartea Cleopatrei.

⁴ Pedo C. Albinovanus — prieten cu Ovidiu, autor al unei *Theseide*. I s-a atribuit greșit o *Consolatio ad Liviam Augustam* de mort. Drusi Neronis și o elegie *In Maecenatis obitum*.

⁵ M. Annaeus Lucanus (39—65 e.n.) — născut în Spania, la Corduba, a studiat la Roma sub supravegherea unchiului său Seneca filosoful. Fiind unul din participanții la complotul lui Piso împotriva împăratului Nero, la descoperirea complotului a fost condamnat la moarte și a terminat prin sinucidere. Opera sa, *Farsalia* sau *Despre războiul civil*, poem istorico-epic consacrat războiului civil dintre Cezar și Pompei, a rămas neterminată. Partizan al nobilimii senatoriale, Lucan critică în această operă pe Iulius Cezar ca pe un dușman al republicii.

⁶ Pură adularea a lui Domițian, care și-a luat cognomenul de Germanicus după expediția din anul 84 împotriva chattilor.

să fie cel mai mare între poeți. Totuși, ce poate fi mai sublim, mai savant, mai distins în sfîrșit din toate punctele de vedere, decît lucrările cărora s-a dedicat în tinerețe, după ce a dăruit puterea¹. Căci cine ar putea cînta mai bine războaiele decît acela care le poartă ca el? Pe cine ar asculta mai bucuros zețele care patronază literatura? Cui i-ar fi dezvăluit mai mult iscusințele sale Minerva, divinitate prietenă lui? Toate acestea le vor spune mai amplu veacurile viitoare. În prezent, strălucirea celorlalte calități îi adumbresc gloria literară. Dar noi care sintem devotați cultului literelor, cu îngăduința ta, Cezar, nu vom trece sub tăcere gloria ta literară și zicem prin versul lui Vergiliu „Pe fruntea sa iedera se împletește cu laurii biruinței”².

93. Și în elegie concurăm pe greci. Tibul³, îngrijit și elegant, îmi pare reprezentantul cel

¹ Domițian susținea că a abdicat de la imperiu în favoarea fratelui său Titus (Suet. *Dom.*, 13).

² Verg., *Buc.*, 8, 13.

³ Albius Tibullus (aprox. 54—19 î.e.n.) — poet liric aparținînd cercului literar patronat de Messala Corvinus, conducător de oști și orator cu vederi republicane. Tibul era prieten cu Horațiu. Nu agreea regimul instaurat de August: nicăieri în versurile sale nu pomeniște de August și de reformele lui. Tematica lui Tibul este dragostea, prezentată într-un cadru idilic, glorificarea trecutului, a „secolului de aur” al lui Saturn, succesele omenirii, blestemarea războiului. Elegiile sale sînt cele cuprinse în primele două cărți din *Corpus Tibullianum*. Prima carte (apărută aprox. în 27 î. e.n.) în care și cîntă dragostea pentru Delia se remarcă prin sinceritate și o ușoară melancolie; a doua, dedicată ușurăciei Nemesis, e străbătută de o emoție profundă și de o dispoziție

mai reușit. Unii îl preferă pe Propertiu¹. Ovidiu e mai liber decît amindoi, iar Gallus² mai sever.

Cît despre satiră, ea e întru totul a noastră. Lucilius³ și-a cîștigat cel dintîi glorie strălucită în acest gen literar și are chiar astăzi adepți atît de devotați, încît nu ezită să-l pună nu numai în fruntea autorilor de satire, ci a tuturor poezilor. În ce mă privește, sînt tot atît

94. de departe de părerea acestora, cît sînt de de-

întunecoasă. Limba poeziei sale este grațioasă, proasă, plină de naturalitate.

¹ *Sextus Propertius* (48 î. e. n. — 15 e.n.) — s-a născut în Umbria. De la începutul anului 20 a trăit la Roma. S-a păstrat o culegere de 92 elegii care se împart în patru cărți. În primele două cărți cîntă dragostea pentru Cynthia. În cărțile 3 și 4 apar motive care corespund ideologiei epocii: idealizarea virtuților romane, a trecutului și a familiei. Cu toată imitarea poeziei alexandrine, versurile lui sînt proaspete, adînci și sincere.

² *C. Cornelius Gallus* (născut la Forum Iulii în Galia în 69 î.e.n., mort în 26 î. e. n.) — prieten intim cu Asinius Pollio, Vergiliu, August. Atrăgîndu-și dizgrația și minia lui August în timpul funcției sale de prefect al Egiptului și pentru a scăpa de pedeapsă s-a sinucis. Ca poet, Gallus a imitat elegia erotică alexandrină și a introdus acest gen la Roma. Opera sa principală o alcătuia *Amores*, în patru cărți, dedicată iubitei sale Lycoris. Nu ne-au rămas decît două fragmente.

³ *Lucilius* (180—aprox. 102 î.e.n.) — întemeietorul satirei ca gen literar la romani, precursorul lui Horațiu, Persius și Iuvenal. În satirele cu caracter politic, Lucilius critică descompunerea morală a aristocrației, se ridică și împotriva persoanelor concrete. Din cele 30 de cărți de satire ale lui Lucilius — scrise mai ales în hexametri — nu avem decît fragmente (aproximativ 1400 versuri). Horațiu prețuia mult talentul și patosul cetățenesc al lui Lucilius, deși îi critica defectele stilului și ale versului.

parte de părerea lui Horațiu¹, care socotea că Lucilius este asemenea unui curs de apă noroios și că are părți ce pot fi înlăturate. Căci erudiția lui e uimitoare și are o mare independență care îi dă asprime necruțătoare și vervă ironică. Mult mai îngrijit și mai pur e Horațiu²; și e cel mai de seamă, dacă nu cumva greșesc din dragoste pentru el. Persius³, deși

¹ Cf. *Hor. Sat. 1, 4, 11.*

² *Q. Horatius Flaccus* (65—8 î.e.n.) — poet roman din perioada clasică latină. Fiu de libert, născut la Venusia — în Italia de sud — a studiat la Roma și Atena. În tinerețe a participat la războiul civil și a fost tribun militar în armata republicană a lui Brutus — unul din asasinii lui Cezar. După înfringerea republicanilor (42 î.e.n.), Horațiu a venit la Roma în urma amnistiei. Talentul său l-a ajutat să se apropie de Mecena, cunoscutul protector al artelor, care a contribuit la dezvoltarea operei lui Horațiu și la introducerea acestuia în anturajul lui August. În *Epode* — poeziile de tinerețe — se văd tendințe republicane, dar, pe urmă, el devine ideologul politicii împăratului August. Operele lui Horațiu alcătuiesc patru cărți de *Ode* (poezii lirice), două cărți de *Satire*, două de *Scrisori* — din care cea mai cunoscută este *Arta poetică*. Satirele și epistolele, în care Horațiu răspunde la diferite evenimente actuale se disting prin umor fin și grație. Adînc legat de cultura Romei antice, el sprijină însă, în același timp, tradiția poeziei antice grecești. În domeniul liricii, el dezvoltă original poezia lirică greacă a lui Alcaios, Sapho, Anacreon. El transformă cu succes, conform legilor limbii latine, măsurile versificației grecești și le dă o formă perfectă. În epode, Horațiu folosește liber — ca model — opera poetului grec Archiloch, iar în satire continuă să dezvolte procedeele satirice ale poetului roman Lucilius pe care, totuși, îl critică în ce privește stilul și versificația. În scrisori sînt interesante mai ales discuțiile pe teme literare — pe care le atinge și în satire și le dezvoltă în *Ars poetica*.

³ *Aulus Persius Flaccus* (34—62 e.n.) — elevul retorilor Remmius Palaemon și Verginius Rufus, prieten cu poetul Lucan, adept al filozofiei stoice profesate atunci la Roma

a scris o singură carte, a avut mari merite și s-a bucurat de adevărata glorie. Sint și azi poeți satirici vestiți, care și în viitor vor avea renume.

95. Al doilea gen de satiră, chiar anterior acestuia, se caracteriza, între altele, printr-un amestec variat de versuri; ne-a lăsat exemple Terentius Varro¹, cel mai erudit roman. El a scris foarte multe și foarte erudite opere; era un profund cunoscător al limbii latine, al întregii antichități, precum și al istoriei grecești și romane; el este mai util științei decât elocinței.

96. Iambul, e adevărat, nu a fost cultivat de romani ca gen aparte, ci introdus printre alți metri. Asprimea lui necruțătoare o vom întâlni în Catul², Bibaculus³,

de filosoful Cornutus al cărui discipol înflăcărat a fost. A scris șase satire morale apreciate pentru sinceritatea sentimentelor sale și entuziasmul cu care apără stoicismul. Satirele lui se disting prin dialoguri vii, dramatice, termeni fericiți întrebuințați, spirit satiric ascuțit, versuri de un accent energetic și profund.

¹ Vezi nota referitoare la Varro, 1. 4

² C. Valerius Catullus (84—54 î.e.n.) — născut la Verona dintr-o familie bogată, a venit de tânăr la Roma. A frecventat cercul poezilor „noi” care cultivau genurile și tematica poeziei alexandrine, fapt care explică îndepărtarea acestor poeți de lupta politică și predilecția lor pentru lirica savantă și subiectivă. Au rămas de la Catul 112 poezii. În centrul lirismului lui Catul se află pasiunea sa pentru Clodia, cântată sub pseudonimul Lesbia. Catul, unul din marii lirici ai literaturii universale, a adus o contribuție însemnată la crearea limbii literare latine și a contribuit la însușirea ritmului grecesc de către poezia romană.

³ M. Furius Bibaculus (născut la Cremona în 99 î.e.n.) — adversar al lui Cezar, ca și Catul; Horațiu (*Sat.* 2, 4, 41)

Horațiu, deși ultimul introduce printre senari, epoda¹.

Dimpotrivă, dintre lirici aproape singurul care merită să fie citit este același Horațiu. Căci adeseori ia zbor înalt, e plin de farmec și de grație, variază în figuri și de o îndrăzneală foarte fericită în folosirea cuvintelor. Dacă am vrea să-i adăugăm pe cineva, acela va fi Caesius Bassus², care ne-a părăsit nu de mult; dar pe el îl întrec cu mult talente care sint în viață.

97. În privința tragicilor, printre antici, cei mai de seamă sint Accius³ și Pacuvius⁴ pentru nobletea gândirii, pentru vigoarea stilului și demnitatea caracterelor. Dacă operelor lor le lipsește strălucirea și o ultimă șlefuire, putem crede că este o lipsă a epocii, mai curînd decât a lor. În general, lui Accius i se atribuie mai multă vigoare⁵; pe Pacuvius⁶, aceia care afectează erudiția vor să-l prezinte mai erudit.

ridiculizează o metaforă bizară pe care o critică și Quintilian (8, 6, 17).

¹ *Sat.* 1, 10, 72.

² Caesius Bassus — prieten cu Persius, mort probabil în 79 la erupția Vezuviului, ca Plinius cel Bătrîn.

³ L. Accius (născut în 170 î.e.n. — un an înaintea morții lui Ennius) — cel mai fecund dintre tragicii romani. S-au păstrat doar puține fragmente.

⁴ Marcus Pacuvius (220—130 î.e.n.) — a scris tragedii, transformînd piese grecești, îndeosebi pe ale lui Euripide. Este autorul dramei *pretexte* (adică cu subiect din viața romană) *Paulus*; și de la Pacuvius au rămas numai fragmente.

⁵ Cicero, *Pro Plancio*, 59.

⁶ Cicero, *Brut* 32, 126 și 74, 258 insistă asupra defectelor sale de stil.

Dar tragedia *Thyestes* a lui Varius¹ poate fi comparată cu oricare tragedie greacă. *Medeea* lui Ovidiu² pare că arată ce ar fi putut realiza autorul dacă ar fi preferat să își stăpânească talentul în loc să se lase dus de el. Dintre tragicii pe care i-am prins în viață, mult superior a fost Pomponius Secundus³, pe care criticii mai vîrstnici îl considerau nu îndeajuns de tragic, dar îi recunoșteau superioritatea pentru erudiția și strălucirea talentului său.

99. În comedie șchiopătăm foarte rău. Deși Varro spune că, după părerea lui Aelius Stilo⁴, muzele, dacă ar fi vrut să vorbească latinește, ar fi împrumutat felul de a vorbi al lui Plaut, deși criticii vechi acoperă cu laude pe Caecilius⁵, deși operele lui Terentius⁶ sînt atri-

¹ Varius L. Rufus — prieten cu Vergiliu și Horațiu, cel mai mare autor de epopei înainte de Vergiliu (Hor., *Od.*, 1,6); a cîntat moartea lui Cezar și faptele lui August. Tragedia sa *Thyeste* a fost reprezentată în anul 29 î.e.n. la serbările date în cîinstea victoriei de la Actium.

² Operă pierdută; Q. citează un vers în 8, 5, 6.

³ Pomponius Secundus (mort în 60) — celebru încă sub domnia lui Tiberiu ca cetățean, militar și scriitor, cf. Tac., *Ann.*, 5, 8; 11, 13.

⁴ L. Aelius Praeconinus (114—70 î.e.n.) — poreclit Stilo pentru talentul său, comentator al scriitorilor latini antici. A fost profesorul lui Varro și al lui Cicero.

⁵ Caecilius Statius (mort pe la 168 î.e.n.) — autor a 40 de comedii, imitator al lui Menandru. S-au păstrat aproximativ 300 de versuri; cele mai întinse fragmente aparțin comediei *Plocium* (*Suvița de păr*).

⁶ Terentius Publius Afer (186—159 î.e.n.) — făcea parte din cerul lui Scipio cel tînăr, admirator al culturii grecești. Ca și Plaut, a avut ca model comedia greacă a lui Menandru. Spre deosebire de Plaut, care a adus elementul satiric plebeic, Terentius a prelucrat latura psihologică, căutînd să

buite lui Scipio Africanus, care, de altfel, sînt cele mai elegante în genul acesta, și ar avea și mai multă grație dacă le-ar fi scris numai în trimetri, totuși abia reprezintă o umbră palidă, astfel că limba latină îmi pare incapabilă de farmecul acela dăruit numai aticilor, și pe care nici grecii nu l-au putut atinge într-un alt dialect. Afranius¹ excelează în comedile togate; o, de nu și-ar fi întinat piesele cu abjecte iubiri contrare naturii, prin care își trădează obiceiurile!

101. Istoria, dimpotrivă, nu e mai prejos de greci. Astfel, nu aș ezita să-l compar pe Salustiu² cu Tucidide, iar Herodot nu s-ar indigna dacă l-am considera egal lui pe T. Liviu care, în narațiune, are un farmec minunat, este de o claritate uimitoare, iar elocvența lui în discursuri nu poate fi redată prin cuvinte, într-atît e de potrivit împrejurărilor și personajelor tot ce spune. Cît despre pasiuni, îndeosebi cele mai puțin violente, nici un istoric nu a reușit să le redea mai bine — pentru a mă menține la această apreciere atît de rezervată³.

102. Astfel, nemuritoarea rapiditate a lui Salustiu el a compensat-o prin calități opuse. Într-adevăr

ajungă la un vers grațios. În comedii sale el păstrează subiectele și personajele, dar dă și imagini din Roma actuală. S-au păstrat șase comedii: *Andria*, *Heautontimorumenos*, *Eunuchus*, *Phormio*, *Hecyra*, *Adelphoe*.

¹ Afranius L. — contemporan cu Terentius; cf. Cic., *Brut.*, 45, 167; Macrob. *Sat.* 6, 44 și Ausonius, *Epigr.* 71.

² Cf. Vel. Paterculus, 2, 36, 2; Sen *Suas.*, 6, 21.

³ Cf. Liv., 2, 5, 19, 32, 73, 113.

consider deosebit de justă aprecierea lui Servilius Nonianus¹ că ei sînt mai curînd egali decît asemenea. Pe Nonianus l-am audiat și eu; era recunoscut pentru vigoarea talentului său și era foarte bogat în cugetări, dar mai puțin

103. concis decît o cere autoritatea istoriei. Această autoritate o redă deosebit de bine în stilul său Aufidius Bassus², care a trăit puțin înaintea lui; mă refer îndeosebi la cărțile sale despre războiul germanic. Bassus, bun istoric din toate punctele de vedere, este uneori mai prejos de

104. forțele proprii. Mai avem un scriitor, podoaba gloriei generației noastre, un om demn de pomenirea secolelor, de care se va vorbi peste veacuri; acum îl bănuim numai³. Are adepți, și nu fără temei, Cremutius⁴, datorită sinceri-

¹ *Servilius Nonianus* — celebru pentru elocința sa încă din timpul lui Claudiu (Pl. *Ep.*, 1, 13, 3), Tacit *Orat.* 23, și *An.*, 14, 19 îl apreciază.

² *Aufidius Bassus* — contemporan cu Seneca, a scris o istorie romană pînă la sfîrșitul domniei lui Claudiu — de unde o reia Plinius cel Bătrîn. Seneca retorul citează din el două fragmente asupra morții lui Cicero, scrise într-un stil pretențios.

³ Este fraza care a dat loc la cele mai multe comentarii din întreaga lucrare, atît pentru că textul manuscriselor este foarte corupt, cît și fiindcă fraza este vagă în indicații. Nu poate fi vorba de Tacit, fiindcă el nu publicase încă nimic; de altfel Quintilian, care nu a citat nici un contemporan exceptînd pe împăratul Domițian, era mult prea prudent ca să facă aluzie la o operă atît de îndrăzneată; comentatorii cred că este vorba de Fabius Rusticus, istoricul pe care Tacit (*Agr.* 10) îl compară cu T. Livius numindu-l „*eloquentissimi auctores*”.

⁴ *Cremutius Cordus* — istoric din timpul domniei lui Tiberius; și-a afirmat cu îndrăzneală convingerile republicane. Condamnat pentru că a făcut elogiul lui Brutus și al

tății sale, deși au fost scoase din operă părțile care — se zice — i-au cauzat moartea. Spiritul său înalt și neînfrînat și ideile lui îndrăznețe pot fi surprinse și din opera rămasă. Sînt și alți istorici buni, dar dăm ce e mai de seamă în genuri, nu facem o inventariere de biblioteci.

105. Îndeosebi oratorii noștri ar putea egala elocința latină cu elocința greacă. Într-adevăr, aș putea compara pe Cicero cu oricare dintre greci. Prevăd însă opoziția ce aș trezi-o — mai ales că aceasta nu intră în subiectul meu — dacă l-aș compara astăzi cu Demostene¹. Puțin importă însă, fiindcă eu sînt de părere că Demostene trebuie studiat mai mult decît oricare sau, mai bine zis, învățat pe dinafară.

106. În plus, consider că acești doi oratori se aseamănă în majoritatea calităților lor: justetea punctelor de vedere, plan, metodă în diviziune, în pregătire, în dovedire, cu un cuvînt, în tot ce aparține invențiunii. În stil există diferență: Demostene e mai concis, Cicero mai abundent; primul își restrînge fraza, al doilea o amplifică; primul luptă întotdeauna cu vîrfurile sabiei, al doilea adesea și cu tăișul; de la primul nu poți înlătura nimic, la al doilea nu poți adăuga

lui Cassius — asasinii lui Cezar — se sinucide prin înfometare în 25 e.n. (Tac. *An.*, 4, 34). Senatul decretă arderea operei sale, dar fiica lui, Marcia, o salvează. În timpul lui Caligula, opera este publicată, dar după ce au fost înlăturate pasajele mai îndrăznețe.

¹ Tac. *Dial.* 12 și 18 cuprînde ecouri ale acestei dispute. Adversarii lui Cicero atici severi, erau Brutus, Calvus (*Dial.* 1 și Q., 12, 1, 22), Asianus, și Caelius. În timpul lui Q., Larius Licinus a scris o *Ciceromastix* (Gell., 17, 1, 1).

- nimic; la primul e mai multă muncă, al doilea e
 107. mai natural; noi sintem, fără îndoială, superiori prin glumă și patetic¹, două resorturi foarte puternice ale elocinței. Poate legile Atenei i-au interzis oratorului grec perorațiile²; nouă, însă, spiritul diferit al limbii latine ne permite mai greu efectele admirate de partizanii aticilor. În genul epistolar (de care s-au ocupat amândoi) și în dialoguri —
 108. de care Demostene nu a scris — nu pot fi comparați. Trebuie totuși să cedăm într-o privință: Demostene a fost primul și, în mare parte el l-a format pe Cicero. Căci mi se pare că M. Tullius, consacrându-se total imitării grecilor, și-a însușit forța lui Demostene, abundența de idei a lui Platon și farmecul lui Isocrate. Totuși, nu a dobândit numai prin studiu tot ce are mai bun fiecare, ci cele mai multe sau, mai bine zis, toate calitățile, le-a găsit în sine însuși, în uimitoarea fecunditate a geniului său nemuritor. Într-adevăr, pentru a folosi o comparație din Pindar³, „el nu este un rezervor pentru apele de ploaie, ci un izvor viu, clocotitor“; pare născut dintr-un dar al providenței, pentru a permite elocinței să-și încerce în el toată puterea. Căci cine poate informa mai exact, cine poate mișca mai profund? Cine a avut vreodată atita farmec? Chiar ceea ce smulge pare că obține de bună voie. Deși prin

¹ Cf. 6, 3, 2 și 21.

² Cf. 2, 16, 4 unde Q. spune că în Atena era interzis patosul; afirmația este justă numai pentru discursurile pronunțate în fața areopagului,

³ Pindari *frg.* 258 B.

- forța sa tirăște el pe judecător, îți pare totuși
 111. că judecătorul îl urmează, nu că e dus cu sila. Mai mult, tot ce spune are atita autoritate încit te sfiești să ai altă părere și îi acorzi nu creditul unui avocat, ci al unui martor sau al judecătorului. Și toate aceste calități, din care una singură ar costa pe un altul o străduință infinită, se prezintă fără efort și elocința lui, cea mai frumoasă din câte s-au auzit vreodată, are aparența celei mai inepuizabile facilități.
 112. De aceea, pe bună dreptate, contemporanii lui l-au proclamat regele baroului, iar posteritate a ajuns să vadă în Cicero nu un om, ci sinonimul elocinței. Spre el să privim deci; pe el să ni-l propunem model; cine va admira pe Cicero, acela să știe că a progresat în oratorie.
 113. La Asinius Pollio¹ e multă invențiune, o supremă precizie, încit unora le pare excesivă, destulă judecată și avînt. În ce privește eleganța și grația însă, este atit de departe de Cicero, încit poate părea anterior lui Cicero cu un secol. Dimpotrivă, Messala² e strălucitor și pur; stilul său nobil reflectă oarecum originea

¹ *Asinius Pollio* (cf. Sen., *Ep.* 100, 7) — fondatorul bibliotecii palatine, organizatorul lecturilor publice (*recitationes*), poet tragic, istoric și orator, prietenul lui Vergiliu, care îi dedică *Bucolica* 4, și al lui Horațiu, care-i adresează *Oda* 2,1; ca orator, reprezenta aticismul riguros, opus stilului ciceronian.

² *Messala Valerius Corvinus* (64 î.e.n. — 8 e.n.) — prietenul lui Tibul, care îi dedică *Elegia* 1,7, amintit de Q. în 10, 5, 2; Tac. *Dial.* 18 spune: „*Cicerone mitior Corvinus et dulcior et in verbis magis elaboratus*“ (Corvinus mai blînd și mai dulce și mai atent în cuvinte decît Cicero).

114. sa; are mai puțină vigoare. Cît despre C. Caesar¹, dacă s-ar fi dedicat numai baroului, ar fi fost singurul roman comparabil cu Cicero². Are atîta vigoare, atîta pătrundere, atîta foc, încît pare că a pus în discursuri ardoarea cu care purta războaiele. Și toate aceste calități sînt reliefate de o admirabilă eleganță a stilului, căreia îi acorda îndeosebi atenție. Caelius³ are mult talent și multă urbanitate, mai ales în acuzații. A fost un om care merita să-și folosească mai bine inteligența și să trăiască mai mult. Am găsit oameni care preferă pe Calvus⁴ tuturor oratorilor. Alții sînt de părerea lui Cicero, anume că, din prea mare severitate față de sine, și-a pierdut adevărata vigoare. Stilul său este, însă, distins, grav, lucrat și, adesea, energic. E un imitator al aticilor; moartea prematură l-a dușmănit, căci ar fi
116. adăugat încă alte calități. Servius Sulpicius⁵ și-a cîștigat pe bună dreptate mare renume prin

¹ Este într-adevăr uimitoare complexitatea personalității lui Cezar.

² Cf. *Brut.*, 251—262.

³ M. Caelius Rufus (82—48 î.e.n.) — cunoscut nouă îndeosebi prin discursul celebru *Pro caelio* al lui Cicero. A murit asasinat în Italia meridională, în timpul războiului civil cînd încerca să răscoale populațiile contra lui Cezar, al cărui partizan fusese. În privința elocinței lui, cf. *Cic., Brut.*, 79, 273; pentru eleganța lui, *Q* 6, 3, 71.

⁴ C. Licinius Macer Calvus (82—48 î.e.n.) — șeful aticilor romani și-a cucerit mare renume ca orator acuzîndu-l pe Vatinius (cf. *Tac., Dial.*, 34 și 38).

⁵ *Servius Sulpicius Rufus* — amintit și la paragr. 22 (mort în 43 î.e.n.) celebru jurisconsult (cf. *Cic., Brut.*, 40, 150; 42, 153).

- trei discursuri. Găsește multe de imitat, dacă e citit cu discernămint, la Cassius Severus¹, care, dacă ar fi adăugat la celelalte calități
117. justetea tonului și gravitatea stilului, ar trebui considerat între cei mai mari oratori. Căci are foarte mult talent, uimitoare causticitate, urbanitate și căldură; dar a acordat mai mult înclinării spre sarcasm, decît judecării. În plus, deoarece ironiile lui sînt amare, deseori amărăciunea aceasta devine ridicolă.
118. Mai sînt mulți oratori talentați, dar ar dura să-i enumerăm pe toți.
- Printre oratorii pe care i-am putut vedea, Domitius Afer² și Iulius Africanus³ sînt, de bună seamă, cei mai importanți. Primul e superior în artă și în calitățile stilului, în general; ar putea fi pus fără teamă printre cei vechi. Al doilea e mai energic, dar de o grijă exagerată în alegerea termenilor; grija de armonie aduce, uneori, perioade prea lungi; în metafore
119. depășește măsura. Trachalus⁴ a fost, în general

¹ *Cassius Severus* — în istoria elocinței latine marchează epoca de tranziție între elocință și declamație. A murit în exil sub Tiberius.

² *Domitius Afer* — unul dintre oratorii cei mai de seamă din perioada anterioară lui Quintilian, mort în 58 e.n., a pledat îndeosebi în timpul lui Tiberiu. E amintit de *Q* și la 10, 1, 86. A fost profesorul lui Quintilian (5, 7, 7). în 12, 11, 3 *Q.* arată că vîrsta l-a făcut să piardă mult din autoritatea lui ca orator.

³ *Iulius Africanus* — gal de origine, fiul lui Iulius Africanus de care vorbește Tacit, *Ann.*, 6, 7, contemporan cu Nero; cf. 8, 5, 15.

⁴ *M. Galerius Trachalus* — consul în 68 împreună cu Silius Italicus. Tacit (*Hist.* 1, 90) crede că el a compus pentru

- sublim, destul de limpede, și făcea impresia că aspiră mereu spre mai bine. Totuși câștigai ascultându-l, căci nu am cunoscut o voce mai frumoasă; pronunțarea și grația sa ar fi fost bune și pentru scenă. În sfârșit, poseda din plin toate avantajele exterioare. Vibius Crispus¹ era armonios și plăcut, născut pentru a plăcea, mai bun, totuși, în procesele civile
120. decît în cele criminale. Iulius Secundus², dacă ar fi avut parte de o viață mai lungă, ar fi câștigat în fața posterității renumele de orator neîntrecut. Căci ar fi adăugat — cum începuse să adauge — la însușirile naturale, calitățile ce îi lipseau, ar fi câștigat, adică, mai mult nerv și ar fi acordat fondului grija pe care o
121. acorda formei. De altfel, deși mort prematur, își revendică un loc de seamă. Căci are atîta vervă, atîta grație în a exprima ceea ce vrea, atît de senin, domol și fermecător e stilul lui, atîta proprietate are în termeni chiar cînd îi folosește figurat, atît de expresiv e tot ce îndrăznește.

Împăratul Otho discursul pronunțat în adunarea poporului după victoria asupra lui Vitelius. A pledat contra lui Vibius Crispus pentru o oarecare Spatale.

¹ *Vibius Crispus* — delator, a exercitat această meserie din timpul lui Nero pînă prin 90 e.n. câștigînd mare avere; cf. Tacit., *Hist.*, 2, 10; 4, 41, 43. Știm din Suet. (*Dom.*, 3) și Juvenal (4, 81—93) că trăia încă în primii ani ai domniei lui Domițian.

² *Iulius Secundus* (mort pe la 88 en.) — arbitrul din *Dial.* aprecierile atît de favorabile se datoresc poate și prieteniei lui Q. (12, 10, 11). A murit puțin înainte de redactarea operei lui Q.

122. Cei care, după noi, vor scrie despre oratori, vor avea mare temei să laude îndeosebi pe oratorii care strălucesc acum. Căci avem astăzi foarte mari talente care onorează baroul. Într-adevăr, în timp ce avocații maturi de azi rivalizează cu cei vechi, tineretul, dornic de a se perfecționa, își dă toată silința să-i imite și să-i urmeze.
123. Rămîne să vorbesc despre autorii de opere filosofice. În acest gen, literatura romană a produs pînă acum prea puțini scriitori. Aici, ca pretutindeni, M. Tullius s-a arătat demn emul al lui Platon. *Brutus*, perfectă între operele filosofice, mult superioară discursurilor, este la înălțimea subiectului; se vede bine că
134. gîndește ce spune. Destul de mult a scris Cornelius Celsus¹, discipol al celor doi Sextus²; și nu este lipsit de eleganță și strălucire. Plautus³, dintre stoici, este util pentru cunoașterea doctrinei. Între epicurei, Catius⁴ este un autor superficial, dar agreabil totuși.

¹ *Cornelius Celsus* — celebru enciclopedist din timpul lui Nero; ne-au rămas opt cărți *De Medicina*; în 12, 11, 24, îl judecă cu severitate.

² Cei doi *Sextus*, tatăl și fiul, contemporani cu Cezar și August, citați uneori printre stoici, alteleori printre pitagorei; Sen, *Quest.* 7, 32, vorbește de entuziasmul cu care au fost acceptați la început; primul a scris în grecește despre moravurile romane (Sen. *Ep.* 58, 6).

³ Textul nu este prea sigur, dar Q. citează la 2, 14, 2, și 3, 6, 23 un Plautus filosof care ar fi folosit termeni neuzitați ca *quentia* și *essentia*; nu se știe cine este acest personaj. Plancus, cum dau unele manuscrise, este la fel de necunoscut.

⁴ *Catius Cicero Fam.*, 15, 16, 1 vorbește de moartea lui recentă; probabil despre el vorbește Hor., *Sat.* 2, 4.

125. Trecind în revistă toate genurile literare, intenționat nu l-am amintit pînă acum pe Seneca din cauza ideii false răsbindite despre mine că îl condamn și că îmi este chiar odios. Această părere se datorează încercării mele de a readuce la un gust mai sever elocința, coruptă și lovită de toate defectele. Atunci însă
126. Seneca era aproape singurul autor în mîinile tinerilor. Eu nu căutam să-l smulg din mîinile lor cu totul, dar nu permiteam să fie preferat altora mai buni, pe care Seneca nu înceta să-i atace, fiindcă, știindu-se adeptul altui gen, era conștient că stilul său nu poate fi aprobat de cei care agreau pe ceilalți autori. Dar partizanii lui mai curînd îl iubeau decît îl imitau, și erau
127. la fel de departe de el pe cît de departe era el de antici. Într-adevăr, ar fi fost bine ca adepții lui să-l egaleze, sau măcar să se apropie de el. Dar Seneca plăcea numai pentru defectele sale și fiecare căuta să imite ce putea; după aceea lăudîndu-se că scriu în genul lui Seneca, îl dezonorau în realitate.
128. El a avut, de altfel, multe și mari calități: talent iscusit și abundent, foarte mult studiu, mare erudiție. Totuși a fost indus, uneori, în eroare de aceia cărora le încredințase unele cercetări. De asemenea a scris aproape în toate genurile literare, căci avem de la el discursuri, poeme, epistole și dialoguri. Ca filosof este lipsit de spirit critic, dar combate excelent viciile. La el sînt multe cugetări minunate, multe pasaje care trebuie citite pentru
- 129.

- formarea caracterului. În stil, însă, aproape totul e corupt și e cu aît mai periculos cu cît este plin de defecte seducătoare. Ai vrea să fi scris cu talentul său, dar cu gustul altuia. Căci
130. dacă ar fi disprețuit anumite defecte, dacă nu ar fi căutat procedee stilistice complicate, dacă nu ar fi iubit prea mult tot ce îi venea în minte, dacă nu ar fi frînat vigoarea ideilor prin eugetări prea mărunțite, s-ar bucura mai mult de aprobarea unanimă a erudiților, decît de entuziasmul unor copii. Dar așa cum este, el trebuie citit de cei ajunși la maturitate de gîndire și formați îndeajuns în maniera mai severă de a scrie, fie și numai pe motivul că el poate distinge calitățile și defectele. Căci, după cum am zis, multe sînt de lăudat, multe vrednice chiar de admirat, numai să avem grijă de a alege ce e bun. Păcat că n-a făcut el însuși aceasta; căci un talent ca al lui, care a realizat ce a dorit, merita să fi vrut realizări mai mari.

CAPITOLUL II

Despre imitare

1. Din autorii menționați și din alți autori vrednici de citit trebuie să ne însușim bogăția de cuvinte, figurile variate și metoda gîndirii armonioase. De asemenea, ei trebuie să ne ofere model de toate calitățile după care să ne conducem mintea. Căci nu încape îndoială că arta constă în mare parte în imitare. Într-adevăr,

- dacă primul și cel mai important lucru a fost și rămâne invențiunea, este tot atît de utilă imitarea a ceea ce a fost bine inventat. Și
2. este o lege generală a vieții să voim să facem și noi ceea ce aprobăm la alții¹. Iată de ce, pentru a se obișnui să scrie, copiii urmăresc formele literelor; de aceea muzicanții urmăresc atenți vocea conducătorului lor, pictorii studiază operele înaintașilor, plugarii folosesc modul de cultură dovedit bun de experiență. Pe scurt, vedem că începuturile oricărei discipline se referă la un model. Și, pe Hercule, în mod necesar, ori sîntem asemenea cu cei care au procedat bine, ori ne deosebim de ei. Asemănarea însă, rareori, este darul naturii; al imitației însă este deseori. Dar imitarea însăși, care ne face să înțelegem procedeele tuturor artelor mai ușor decît a fost pentru aceia care n-au avut nici un model de urmat, este dăunătoare dacă nu e însoțită de multă precauție și discernămint.
 4. Așadar, înainte de toate, imitarea singură nu este suficientă, fie și numai pentru că este caracteristica spiritului leneș să se mulțumească cu ceea ce au descoperit alții. Căci ce s-ar fi întîmplat în vremurile acelea cînd nu existau modele de imitat, dacă oamenii ar fi crezut că trebuie să facă sau să gindească numai ceea
 5. ce știa pînă atunci? E limpede că nu s-ar fi inventat nimic. Pentru ce, deci, să nu ne fie îngăduit să descoperim ceea ce nu s-a știut mai înainte? Cum? Oamenii aceia primitivi

¹ Cf. Aristotel, *Poet.* 1488, C. 5.

- au putut, conduși numai de mintea lor, să producă atîtea lucruri, iar noi să nu dorim să căutăm lucruri noi, cînd știm că ei le-au descoperit, fiindcă le-au căutat? Și cînd aceia, fără să aibă îndrumători în nici un fel de activitate, au transmis posterității atîtea cunoștințe, nouă, folosirea cunoștințelor provenite de la alții nu ne va fi utilă pentru a descoperi altele noi, și nu ne vom îmbogăți decît din binefacerile altora? Am proceda ca unii pictori care se limitează să copieze tablouri cu ajutorul măsurilor și al liniilor! La fel de rușinos este să te mulțumești numai să egalezi modelul imitat.
7. Reiau ideea: ce s-ar fi întîmplat dacă nimeni n-ar fi realizat mai mult decît acela pe care îl imită? În poezie n-am avea mai mult decît un Livius Andronicus¹ și în istorie nimic superior *Analelor Pontificale*². Am naviga încă pe plute; nu ar exista altă pictură decît aceea care se rezumă să redea conturul umbrelor proiectate de corpurile în soare. Și dacă

¹ *Livius Andronicus* din Tarent — cel mai vechi scriitor latin, a scris în anul 240 î.e.n. pentru serbările romane o tragedie și o comedie imitate din grecește. A tradus *Odissea* în vers chiaturnin. Pare demodat scriitorilor din epoca imperială, dar chiar Cicero (*Brut.*, 16, 71) compară traducerea *Odissei* cu încercările de sculptură neîndeminate ale lui Dedalus.

² *Analele pontifilor* (*Annales Maximi*) — denumite astfel în opoziție cu anelele private. Marele pontif scria pe o tablă vopsită în alb (*album*), afișată la locuința sa, lista consulilor, a triumfurilor și a sacerdoțiilor (*fasti consulares, triumphales, sacerdotales*). Se adaugă, mai tirziu, menționarea principalelor evenimente din anul civil și religios. Redactarea analelor, în 80 de cărți, s-a făcut sub pontificatul lui Scaevola (130 î.e.n.) Cic., *De Or.*, 2, 12, 52.

am cerceta toate artele, nu am găsi nici una care să fi rămas așa cum a fost inventată. Într-adevăr nici una nu a rămas în limitele de la început, de cumva nu avem o destul de rea părere despre epoca noastră, încît să credem că numai astăzi nimic nu se perfecționează. Or, nimic nu se perfecționează

9. numai prin imitație. Dacă nu este permis să adăugăm la ceea ce a existat înaintea noastră, cum putem spera că se va ivi vreodată oratorul perfect? Fiindcă între oratorii de pînă acum, pe care îi considerăm cei mai mari, nu a existat nici unul la care să nu fi regretat lipsa unei calități sau să nu-i fi dezaprobat un defect. Dar chiar și cei care nu aspiră la perfecțiune trebuie să rivalizeze cu predecesorii, mai curînd decît să-i imite. Căci cine luptă să întrecă pe altul îl egalează eventual, dacă nu-l depășește. Nimeni însă nu poate egala pe cineva, dacă socotește că trebuie să se mențină pe urmele lui; e logic să rămînă în urmă cine merge după altul. Unde pui că, în general, e mai ușor să faci mai mult, decît la fel. Identitatea este atît de greu de realizat, încît nici chiar natura nu a reușit ca obiectele cele mai simple și cele mai asemănătoare să nu se deosebească totuși.
11. În plus, tot ce este asemenea unui alt obiect este, în mod necesar, mai puțin decît modelul, așa cum e umbra în raport cu corpul, portretul cu figura, jocul actorului cu sentimentele reale.

La fel se întîmplă în discursuri. Căci cele luate ca model au o veritabilă forță naturală care le susține. Dimpotrivă, orice imitație este artificială și trebuie să se acomodeze unui scop

12. străin modelului. Așa se face că declamațiile au mai puțin singe, mai puțină vigoare decît discursurile, pentru că în discursuri subiectul este real, în declamații fictiv. Adaugă faptul că cele mai mari calități ale unui orator nu pot fi imitate: talentul, invențiunea, forța, ușurința
13. și tot ce nu se poate învăța din tratate. Dar mulți își închipuie că au imitat admirabil maniera unui orator dacă i-au împrumutat din discursuri expresii sau unele ritmuri armonioase. Ei nu se gîndesc că și cuvintele mor sau renasc cu timpul. Căci nu au altă lege decît uzul și că sînt bune sau rele nu din natură (căci în sine nu sînt decît sunete), ci după cum au fost orînduite sau nu la loc potrivit; că armonia trebuie să fie potrivită cu fondul și că farmecul ei stă în varietate.
14. De aceea în această parte a studiilor totul trebuie examinat cu cea mai desăvîrșită atenție. În primul rînd examinăm pe cine ne propunem să imităm. Căci foarte mulți doresc să imite modelele cele mai rele și mai corupte.
15. Apoi trebuie să analizăm, în autorii aleși, ce anume ne propunem să imităm. Căci chiar în autorii mari se strecoară greșeli, care au fost criticate de savanți sau și le-au reproșat între ei. Bine ar fi ca, imitînd ce e bun la un autor, să-l putem întrece, așa cum, imitînd ceea ce e rău, vorbim și mai rău! Dar cel puțin aceia care au destulă judecată pentru a evita defectele să nu se limiteze, imitînd calitățile, numai la redarea aparenței lor, care nu este decît un înveliș sau, mai bine zis, un fel de imagine

- care, spune Epicur¹, emană de pe suprafețele
16. corpurilor. Așa se întâmplă acelor care, fără să cerceteze profund calitățile, și-au însușit numai aspectul exterior al discursului. Cel mai mare succes al unei astfel de imitații se reduce la a nu fi prea diferit de model în privința exprimării și a ritmului, fără să aibă vigoarea stilului și a invenției. În general, însă, aluneacă spre rău și își însușesc defectele vecine cu calitățile respective, devenind în loc de grandioși — emfatici, în loc de concisi — seci, în loc de viteji — temerari, în loc de bogați în expresii — extravaganti, în loc de armonioși — exuberanți, în loc de simpli — neglijenți.
 17. Astfel, cine compune un discurs rece și gol într-un stil nelucrat și nearmonios se crede egal anticilor. Cine e lipsit de eleganță și de cugetări se consideră egalul aticilor. Cine este obscur, pentru că trunchiază fraza, se crede superior lui Salustiu și chiar lui Tucicide. Cei triști și seci rivalizează cu Pollio. Cine este lax și difuz, dacă a îmbrăcat vreo idee într-o perioadă mai lungă, jură că Cicero așa a vorbit.
 18. Am cunoscut oratori care își imaginau că au reprodus perfect maniera acestui orator divin dacă încheiau perioada prin „*esse videatur*”². Așadar esențialul este, mai întâi, ca fiecare să știe ce va imita și ce calități are modelul ales.
 19. Apoi, fiecare să-și consulte forțele³ înainte de a întreprinde această muncă. Căci există

¹ Cf. Lucr. 4, 46.

² Cf. 9, 4, 73; Tac. *Dial.* 23.

³ Vezi Hor., *A.P.* 30.

- calități care pot fi imitate dacă nu ne lipsește capacitatea necesară sau dacă nu avem înclinații contrare. O fire înclinată spre genul simplu să nu se îndrepte exclusiv spre ce este viguros și abrupt. Un talent viguros, dar nestăpinit, s-ar irosi urmărind subtilitatea, fără să atingă eleganța pe care o dorește. Căci nimic nu este mai supărător, decît să tratezi fără grație ceea ce pretinde delicatețe.
20. Este adevărat că am recomandat profesorului, a cărui figură am schițat-o în cartea a doua, să nu se limiteze a învăța pe fiecare elev numai lucrările pentru care prezintă dispoziții naturale, căci el trebuie să dezvolte ceea ce găsește bun în fiecare din ei și, pe cît e posibil, să adauge ce le lipsește, să corecteze și să modifice. Într-adevăr, el trebuie să îndrumé și să formeze spiritul altora. E mai greu să-ți modelezi propria-ți natură. Dar acest profesor chiar, oricît ar vrea ca auditorii săi să aibă toate calitățile în cel mai înalt grad de perfecțiune, nu va insista acolo unde natura este vădit potrivnică.
 21. Trebuie, de asemenea, evitată greșeala în care cad mulți de a crede că în discurs se
 22. cuvine să imităm pe poeți și pe istoriografi, iar în poezie și istoriografie pe oratori sau pe declamatori. Fiecare gen își are legile sale, frumusețea sa. Comedia nu se înalță pe coturni, iar tragedia nu umblă în papuci. Totuși, toate genurile literare au ceva comun: să imităm ce le este comun.

¹ Cf. *Ibid.*, 89—91.

23. Aceluia care s-a dedicat imitării unui singur gen i se întâmplă și inconvenientul următor: dacă a apreciat vehemența unui gen, nu se poate abține de a o transpune și în cauzele care cer un stillin și calm; dacă i-a plăcut simplitatea și farmecul, în cauzele care cer forță și energie nu poate fi la înălțimea importanței fondului. Căci nu numai cauzele, ci și părțile cauzelor variază între ele; unele trebuie expuse blînd, altele aspru, unele cu pasiune, altele moderat, unele pentru a convinge, altele pentru a mișca. Deci, pentru fiecare din ele metoda este diferită și chiar opusă. De aceea nu aș sfătui nici dedicarea totală unui singur model, pe care să-l imiți întru totul. Cel
24. mai desăvîrșit dintre toți grecii este Demostene; totuși, în unele puncte, alții l-au depășit. Desigur că în cele mai multe cazuri el a fost superior. Dar dacă unul merită să fie imitat mai presus de toți, nu înseamnă că trebuie să fie singurul imitat. Cum adică? Înseamnă că nu este suficient să mă exprim întotdeauna ca M. Tullius? Ba, mi-ar ajunge, dacă mi-aș putea însuși toate calitățile lui. Totuși, ar strica să împrumuți, uneori, vigoarea lui Cezar, asprimea lui Caelius, precizia lui Pollio, gustul
26. lui Calvus? Căci, mai întîi, este prudent să-ți însușești, dacă poți, ce este mai bun în fiecare scriitor, apoi, cînd e vorba de un lucru atît de greu, cine imită un singur model abia îl redă în parte. Deci, deoarece este aproape peste puterea omului să redea complet modelul ales, e preferabil să avem mai multe modele înaintea ochilor, ca să luăm și de la unul

și de la altul ce au bun, și să le folosim la locul cuvenit.

27. Dar imitarea — căci nu voi înceta de a repeta — să nu se rezume la cuvinte. Mîntea trebuie să pătrundă cu ce artă minunată au prezentat marii oratori împrejurările și persoanele, ce scop, ce plan, cum contribuie totul la victorie, chiar ce pară destinat să placă; ce urmăresc prin exordiu, metoda și varietatea narațiunii, vigoarea dovedirii și a respingerii, știința de a trezi toată gama de sentimente, știința de a obține, în folosul clientului, aplauzele mulțimii, care fac cinste cînd izbucnesc spontan, nu cînd sînt provocate. Dacă vom pătrunde toate aceste aspecte, atunci vom imita cu adevărat.
28. Cine va adăuga la aceste împrumuturi calitățile sale personale, pentru a suplini ce lipsește, pentru a înlătura ce este de prisos, acela va fi oratorul desăvîrșit pe care îl căutăm. Acest orator ar trebui să apară astăzi, cînd avem mult mai multe modele în arta elocinței decît au avut oratorii care, astăzi încă, stau la locul de frunte. Gloria oratorilor actuali va consta în faptul că au depășit pe înaintași și că au fost dascăli urmașilor lor.

CAPITOLUL III

Cum trebuie să scriem

1. Ajutoarele amintite ne vin din afară. Din cele care trebuie găsite în noi înșine, stilul preînde cea mai grea muncă dar dă și rezul-

tatele cele mai utile. Pe bună dreptate M. Tullius a denumit stilul „cel mai bun făuritor și profesor al elocinței“, idee pe care o atribuie lui L. Crassus, în discuțiile asupra oratorului, sprijinindu-și astfel părerea pe autoritatea acelui mare om¹.

2. Prin urmare, trebuie să scriem cât mai mult posibil și cu cea mai mare atenție. Căci, după cum pământul arat mai adânc fecundează și dezvoltă mai bine semințele, tot așa progresul care nu este de suprafață răspindește roade mai din plin și mai durabile. Căci fără convingerea necesității unei munci îndirjite, însăși facultatea de a improviza nu va da alt rezultat decât o vorbărie lipsită de conținut și cuvinte care nu ies decât de pe buze.

3. Aici, în munca temeinică sînt rădăcinile, aici e temelie, aici stau închise, ca într-un tezaur sfînt, comorile de unde le vom scoate, cînd o cere împrejurarea, chiar pentru cazuri urgente. Înainte de toate să ne asigurăm forțele necesare luptelor grele din for, forțe pe care uzajul

4. să nu le poată istovi. Căci însăși natura se opune realizării într-un interval scurt a ceea ce este măreț. Și, cu cît o operă e mai frumoasă, cu atît întîmpinăm mai mari dificultăți în realizarea ei. Chiar în privința nașterii ființelor, există o lege naturală ca animalele mai mari să rămînă mai multă vreme în pîntecele mamei.

Dar aici se ivește o dublă întrebare: cum trebuie să ne exersăm în scris? Ce exercițiu e de preferat?

¹ Cic., *De or.*, 1, 33, 150.

5. Vom urma ordinea aceasta: la început vom scrie, eventual, într-un ritm lent, dar stilul va trebui să fie îngrijit; vom căuta ce e mai bun și nu ne vom mulțumi cu ce se prezintă spontan minții; vom judeca atent ceea ce am aflat, vom dispune cu grijă ceea ce am aprobat. Căci trebuie făcută o selecție între idei și între cuvinte, și fiecare trebuie cumpănit. După aceea vom trece la așezarea lor în ordine și vom examina toate varietățile de ritm posibil, căci nu vom lăsa cuvintele la locul în care ni s-au prezentat. Și, pentru a obține un cît mai bun succes, trebuie să revenim des asupra părților scrise mai la urmă. Căci în felul acesta legăm mai bine ce urmează de ceea ce precede și căldura cugetării, răcită de zăbava scrisului, capătă forțe noi și, ca și cum ar începe din nou, are mai mult elan. Așa procedează cei ce se întrec în săritură: își iau avînt de mai departe și vin fugind la locul unde se dă concursul. În luptă cu lancea, ne dăm brațul înapoi, iar, pentru aruncarea săgeții, tragem înapoi coarda arcului.

7. Uneori, totuși, dacă ne duce vîntul, trebuie să întindem și noi pinzele; dar această indulgență să nu ne facă să greșim. De fapt, în momentul creației ne place tot ce descoperim; altfel nici nu le-am scrie. Dar trebuie să revenim la aprecierea critică și să mai îndreptăm ceea ce a produs o ușurință suspectă. Se spune că așa scria Salustiu; și, într-adevăr, însăși opera lui este martora muncii lui. Varius afirmă¹

¹ Cf. Gell., 17, 10.

că și Vergiliu scria foarte puține versuri într-o zi.

9. Desigur, alta este situația oratorului; de aceea eu pretind mersul acesta lent și grija aceasta numai la început. Căci primul lucru cu care trebuie să ne obișnuim și pe care trebuie să ni-l însușim este să scriem mai bine; rapiditatea ne-o va aduce deprinderea. Încet, încet, ideile vor apărea tot mai ușor, cuvintele vor răspunde tot mai repede la chemarea noastră, iar armonia frazei va urma și ea și, în sfârșit, ca în casa cu sclavi bine stilați, fiecare va fi la datoria sa.
10. Pe scurt: nu scriind repede ajungem să scriem bine; ci scriind bine ajungem să scriem repede. Dar îndeosebi când am dobândit ușurința de a scrie, atunci trebuie să fim moderați și prevăzători; caii prea buieștri trebuie ținuti în friu. Această măsură nu ne ține pe loc, ci ne va da un nou avânt.

Pe de altă parte, nu înțeleg ca acela care a dobândit o anumită maturitate în stil să se condamne la nenorocitul supliciu de a-și căuta

11. neconținut greșeli. Căci, cum va răspunde îndatoririlor cetățenești cine îmbătrânește asupra fiecărei părți din discurs? Și există oameni care nu sînt mulțumiți niciodată; aceștia ar vrea să schimbe totul, să spună totul altfel de cum le vine în minte. Sînt neîncrezători în forțele lor, cei mai mari dușmani ai lor înșiși, considerînd că este o destoinicie a-și face greutăți cînd scriu. Și greu aș putea spune dacă greșesc mai rău aceia cărora le place tot ce scriu, sau aceia cărora nu le place nimic. Căci se întîmplă adesea, chiar cu tineri talentați,

- să se istovească de atîta muncă și să ajungă să nu mai poată spune nimic tocmai din dorința prea mare de a vorbi bine. În legătură cu problema aceasta mi-amîntesc ce mi-a povestit odată Iulius Secundus — la care m-am referit mai înainte¹ — contemporanul și prietenul meu, om de o elocință minunată, dar exagerat de scrupulos în privința stilului. El avea un unchi după tată, pe Iulius Florus, primul în elocință în Gallia, fiindcă acolo a profesat-o, de altfel orator de seamă și demn să fie rudă cu Iulius Secundus. Odată, văzîndu-l trist pe Secundus, care studia încă în școală, l-a întrebat de ce avea fruntea atît de încruntată. Tinărul i-a mărturisit deschis că de trei zile, cu toată truda, nu găsește exordiu pentru subiectul ce avea de dezvoltat în scris, fapt care îl umple de durere nu numai pentru prezent, ci îl duce la disperare și pentru viitor. Atunci Florus i-a spus zîmbind: „Tu vrei să vorbești mai bine decît poți?”. De fapt, așa este: trebuie să avem grijă să vorbim cît mai bine, dar trebuie să vorbim după posibilitățile noastre. Căci pentru a face progres avem nevoie de studiu, nu de descurajare.
- Dar pentru a putea scrie mai mult și mai repede nu ne va ajuta numai deprinderea, care, fără îndoială, e foarte importantă, ci și metoda. Dacă nu vom aștepta culcați, cu ochii pironiți în tavan, murmurînd printre dinți, pentru a ne exercita gîndirea, ci vom analiza ce anume prinde subiectul, cum trebuie prezentate per-

¹ Vezi 10, 1, 120.

soanele, care sînt împrejurările, care este poziția sufletească a judecătorului, vom începe redactarea sprijinindu-ne pe mijloace demne de om. În felul acesta și începutul, și continuarea

16. ni le va dicta însăși natura. Căci aproape toate părțile discursului sînt precise și ne sar în ochi, dacă nu îi închidem. De aceea chiar oamenii fără cultură și țărani nu caută multă vreme de unde să înceapă; ar fi cu atît mai rușinos ca învăătura să creeze dificultăți. Prin urmare, să nu credem totdeauna că este mai bun ceea ce este ascuns. Mai bine să tăcem, dacă ni se pare că nu merită să fie spus decît numai ceea ce nu am descoperit.

17. Alții au un defect contrar: vor să treacă înlîi peste toată materia cu un stil foarte rapid și improvizează lăsîndu-se duși de avîntul lor, impetuos; este așa-numita ciornă. Apoi reiau și fac ordine în acest haos. Dar ei corectează numai cuvintele și ritmul frazelor. În ideile îngrămădite fără chibzuială rămîne superficialitatea inițială. Va fi deci mai bine să se lucreze cu grijă de la început și încă de atunci lucrarea să fie condusă așa fel încît să ceară ulterior numai o cizelare, nu o refacere completă. Cîteodată ne vom lăsa totuși duși de sensibilitate, căci, în general, căldura dă mai bune rezultate decît meticulozitatea.

Din faptul că sînt împotriva unei redactări neglijente reiese ce gîndesc despre obiceiul

19. de a dicta, atît de agreat de unii. Într-adevăr, cînd scriem, oricît de repede am face-o, mina ne permite și puțin timp de reflecție, pentru că ea nu poate atinge rapiditatea gîndirii.

- Acela căruia îi dictăm ne grăbește și, uneori, ne este jenă să ezităm chiar, să ne oprim sau să modificăm, temîndu-ne, oarecum, că avem
20. un martor al slăbiciunii noastre. Așa se face că, preocupați fiind numai de a lega frazele, ne scapă nu numai expresii neîngrijite și alese la întîmplare ci, cîteodată, chiar improprii, care nu corespund nici preciziei unei compuneri scrise, nici avîntului unei improvizații. Dacă, dimpotrivă, secretarul nostru e prea lent la scris sau ezită la fiecare pas recitînd cele dictate, el devine o adevărată piedică în care ne poticnim și, astfel, șirul ideilor este întrerupt fie de această întîrziere, fie pentru că ne enervăm. Apoi, acele mișcări care însoțesc o încordare mai mare a minții și care stimulează oarecum spiritul, de exemplu, gesticularea, contractarea feței, lovirea coapselor, uneori a pieptului, precum și gesturile amintite de Persius, cînd face aluzie la stilul superficial: „Acela nu lovește marginea patului, nu cunoaște gustul unghiei roase”¹, sînt de-a dreptul ridicole, dacă nu sîntem singuri. În sfîrșit, pentru a veni la ce este mai important, cînd dictăm ne lipsește singurătatea; or nimeni nu se îndoieste că un loc ferit de martori și liniștea cea mai profundă sînt condițiile cele mai favorabile scrisului.

Nu trebuie totuși să dăm crezare numai decît acelor care cred foarte potriviți pentru scris codrii și pădurile, sub motiv că libertatea naturii și farmecul priveliștilor înalță sufletul

¹ *Sat.* 4, 106.

23. și îmbogățesc inspirația. După mine o astfel de retragere e mai curind plăcută decît favorabilă studiului. Căci aceste priveliști, tocmai fiindcă plac, e firesc să ne abată atenția de la munca propusă. De fapt, mintea nu se poate îndrepta cu toată atenția cuvenită în același timp spre mai multe obiective; ori în spre care se îndreaptă, încetează să mai urmărească ce
24. și-a propus. De aceea vraja pădurilor, piraiele care curg în apropiere, adierile care suflă în ramurile copacilor, cîntecul păsărilor și chiar numai posibilitatea de a privi departe împrejurul nostru ne atrag așa fel încît considerăm această plăcere mai curind destinde decît ne menține încordată cugetarea. A procedat mai bine Demostene, care se ascundea într-un loc unde nu putea auzi nici o voce, unde nu putea privi nimic, pentru ca ochii și urechile să nu-l distragă cituși de puțin. Prin urmare, cînd lucrăm, tăcerea nopții, o cameră zăvorâtă și o singură luminare să ne ofere un fel de adă-
26. post. Dar, mai mult decît oricare, acest gen de studii pretinde o sănătate robustă și cumpătare care ne asigură această sănătate, deoarece timpul destinat de natură odihnii și refacerii noi îl consacram unei munci foarte grele. Dar să nu răpim din somn decît surplusul,
27. nu necesarul. Căci și oboseala este o piedică în a compune cu atenție. De altfel, cînd dispunem de timp, ziua ne este cu totul suficientă. Numai mulțimea ocupațiilor ne poate obliga să muncim noaptea. În orice caz munca la lumina lămpii e forma cea mai bună de singurătare, ori

de cîte ori venim cu mintea proaspătă și refăcuți.

28. Dacă liniștea, singurătatea și mintea liberă de orice preocupare sînt condițiile cele mai de dorit, nu totdeauna le putem avea. Nu rezultă, însă, ca la cel mai mic zgomot să ne aruncăm cărțile și să ne plîngem că ne pierdem vremea. Dimpotrivă. Trebuie să rezistăm acestor inconveniente și să ne obișnuim atenția să învingă orice piedică. Dacă ne vom concentra cu toată puterea numai spre munca noastră, nimic din ce impresionează ochii sau urechile nu va putea pătrunde pînă în mintea noastră. Într-adevăr, adeseori gîndurile în-
 29. timplătoare ne preocupă atît de mult, încît nu vedem pe lîngă cine trecem și, uneori, rătăcim drumul; nu vom putea, oare, ajunge la acest rezultat și dacă voim?

Nu trebuie ascultate înclinările firii spre lenevire. Căci, dacă credem că nu putem studia decît odihniți, bine dispuși, liberi de alte preocupări, vom găsi întotdeauna pretexte. De aceea mintea noastră să își creeze ea singurătare în mijlocul mulțimii, în călătorie și chiar la masă. Altfel, cînd, în plin barou, în fața judecătorilor, printre atîtea certuri și țipete neașteptate, va trebui să improvizăm un discurs, ce vom face dacă numai în singurătare ne putem aminti părțile discursului scrise pe tăblițele cerate? De aceea Demostene, acest mare îndrăgostit de singurătare, medita pe țărmul mării, unde valurile se izbeau cu foarte mare zgomot, pentru a se obișnui să nu se teamă de freacățul mulțimii.

31. Nu trebuie trecute cu vederea unele lucruri mai mărunte (căci cînd studiem nimic nu e lipsit de importanță): e preferabil, căci ștergem mai ușor, să scriem pe tăblițe cerate, dacă vederea noastră mai slabă nu ne forțează să recurgem la pergamentul care e, într-adevăr, mai plăcut pentru ochi, dar are inconvenientul că, trebuind să înmuim des condeiul în cerneală, întîrziem mîna și frîngem avîntul gîndirii.

32. Dar, indiferent că utilizăm tăblițe sau pergament, trebuie să lăsăm spații libere alături de cele scrise, unde să putem face eventuale adăugiri. Căci uneori lipsa de spațiu dă naștere lenei de a mai corecta, sau textul inițial se amestecă cu intercalările ulterioare. Nu vreau ca tăblițele să fie exagerat de late; am cunoscut un tînăr, de altfel bun elev, care compunea discursuri prea lungi fiindcă le fixa măsura după numărul rîndurilor scrise; numai schimbînd caietele a scăpat de acest defect, deși fusese deseori admonestat.

33. Trebuie, de asemenea, rezervat loc pentru notarea ideilor ce se ivesc eventual în timpul scrisului, dar în afara ordinii normale, adică idei potrivite altunde decît în locul de care ne ocupăm. Căci, cîteodată, ne vin pe neașteptate cugetări foarte bune, care nu trebuie inserate atunci, dar nu e prudent nici să le amînăm, fiindcă uneori le uităm, altele, silindu-ne să le reținem, ne abat de la aflarea ideilor potrivite pentru momentul respectiv; de aceea, cel mai sigur este să le avem în rezervă.

CAPITOLUL IV

Modul de a corecta

1. Urmează corectarea, partea extrem de utilă în studii. De aceea, nu fără motiv s-a creat convingerea că nu este mai puțin util condeiul cînd șterge. A corecta, înseamnă a adăuga, a tăia, a schimba. E mai ușor și mai simplu să stabilim ce trebuie completat sau înlăturat. Dar a modera ce e emfatic, a înălța ce e prea moderat, a concentra ce e difuz, a așeza ce e neorînduit, a închea ce e prea lax, a restringe ce este excesiv, cere o muncă dublă: trebuie să sacrificăm ceea ce mai înainte ne-a plăcut și trebuie să găsim ceea ce mai înainte ne-a scăpat.
2. Fără îndoială cel mai bun sistem de corectare constă în a lăsa deoparte, cîtva timp, ceea ce am scris și să revenim numai după un anumit interval, ca la o lucrare nouă și făcută de altcineva¹; altfel, ne apreciem opera cu ochii drăgăstoși ai mamei pentru noul-născut.
3. Dar această metodă nu poate fi întotdeauna aplicată, mai ales de orator, care de foarte multe ori trebuie să scrie pentru cerințe urgente și, de altfel, corectarea însăși trebuie să aibă o limită. Căci sînt persoane care revin asupra a tot ce au scris, ca și cum ar fi obligator să găsească defecte. Și, ca și cum nu poate fi corect ce au scris de prima dată, preferă orice

¹ Cf. Hor., *A. P.*, 388; Q., 1, prefata. Plin., *N. H.*, 32, 10; Plin., *Epi.*, 9, 35, 2.

- schimbare adusă primei redactări și procedează la fel ori de câte ori își iau în mână manuscrisul, întocmai ca medicii care taie și părți sănătoase. Așa se întâmplă că discursurile lor sînt pline de cicatrice, fade și mai rele din
4. exces de grijă. Să știm deci, în cele din urmă, să găsim ceva, care să ne placă sau măcar să ne mulțumească; pila trebuie să netezească lucrarea noastră, nu să o tocească¹. De asemenea, timpul consacrat corecturii trebuie să-și aibă măsura sa. Se spune că Zmyrna lui Cinna² a fost scrisă în nouă ani; și cei care vorbesc foarte puțin, spun că Isocrate și-a elaborat Panegiricul în 10 ani³. O astfel de muncă nu poate interesa pe orator, care n-ar mai fi util dacă ar lucra atît de încet.

CAPITOLUL V

Despre cele mai utile exerciții scrise

1. Urmează să vorbesc despre cele mai utile exerciții scrise. Ar fi inutil să arăt aici pe larg ce subiecte trebuie tratate în primul stadiu al învățăturii, care în al doilea și așa mai departe, pentru că am dat indicații în cartea

¹ Hor., *A. P.*, 291; Plin., *Ep.* 5, 10, 3.

² C. Helvetius Cinna — prieten cu Catul, adversar al lui Cezar; Catul 95 — arată cît timp a acordat scrierii poemului său epic *Zmyrna*, imitat după alexandrinii.

³ Cf. Plutarch, *Dec. orat.*, p. 837 f., Dionis din Haliarnas, *De comp. verb.*, 25 Reiske, p. 208.

- întîi¹, unde am stabilit ordinea studiilor pentru copii, și în cartea a doua², unde am făcut același lucru pentru cei mai avansați. Aici va fi vorba despre mijlocul cel mai sigur de a ne însuși abundența de idei și ușurința de exprimare.
2. Oratorii noștri vechi credeau că exercițiul cel mai bun constă în traducerea în latinește a operelor grecești. În celebra operă a lui Cicero, L. Crassus afirmă³ că a practicat acest exercițiu. Cicero îl recomandă foarte des în numele său; știm că a publicat chiar opere din Platon și Xenofon traduse de el în acest scop⁴. Acest exercițiu a fost atît de agreeat și de Messala, încît de la el avem multe discursuri scrise după această metodă. Ba chiar a rivalizat în simplitate — calitate foarte rară la romani — cu discursul celebru al lui Hyperide pentru Phryne.
3. Utilitatea acestui gen de exerciții este evidentă: autorii greci abundă în idei și au introdus în elocința lor o infinită artă; traducătorul lor are libertatea să folosească termenii cei mai buni; într-adevăr în traducere toți termenii aparțin traducătorului. În privința figurilor, principalul ornament al discursului, sîntem obligați, de asemenea, să înlocuim multe

¹ 1, 9.

² 2, 4 și 10.

³ *De 1, 34, 155.*

⁴ Cf. *Off.* 2, 87; Cicero a tradus, pe la vîrsta de 20 de ani, *Economicele* lui Xenofon; ceva mai înainte tradusese *Protagoras*, iar mai tîrziu *Timaios* al lui Platon.

- figuri grecești și să le variem, pentru că spiritul limbii latine diferă de cel al limbii grecești.
4. Dar și transcrierea în alți termeni a textelor latinești va aduce mare folos; cel puțin în privința versurilor cred că nimeni nu stă la îndoială. Se spune, de altfel, că Sulpicius¹ a practicat numai exerciții de genul acesta. Într-adevăr, entuziasmul poeziei poate înălța tonul discursului, iar îndrăzneala cu care poezia folosește termenii nu exclude posibilitatea folosirii lor în sens propriu. Chiar și cugetărilor li se poate transmite forța oratorică, li se pot suplini lacunele, sau restringe efuziunile. Și așa vrea ca parafrizarea să nu se rezume la o simplă interpretare, ci să existe, în jurul aceluiași idei, luptă și emulație.

Iată de ce nu sînt de părerea aceluia care se opun parafrazării discursurilor latinești pe considerentul că, de vreme ce textul pe care vrem să-l parafrazăm cuprinde termenii cei mai potriviți, orice alt termen vom folosi va fi, în mod necesar, inferior. Dar nu trebuie totdeauna să disperăm, crezînd că nu putem afla o exprimare mai fericită decît cea existentă. Și natura nu a făcut elocința atît de lipsită de vigoare și de săracă, încît o idee să poată fi exprimată bine numai într-un singur fel. Cum? Actorul de comedie, prin gesturile sale, este în stare să dea expresii diferite aceluiași termen, iar puterea cuvîntului să nu fie în stare să spună altceva despre același subiect? Să admitem că expresiile găsite nu

- sînt nici mai bune, nici echivalente; dar măcar sînt apropiate. Oare nouă înșine nu ni se întîmplă să vorbim de două sau de mai multe ori despre aceeași idee, sau să o dezvoltăm chiar într-o serie de gîndiri? Sau, poate, sîntem în stare să rivalizăm cu noi înșine, dar cu alții nu putem! Căci dacă nu ar exista decît un singur fel de a reda bine o idee, ne-ar fi îngăduit să credem că drumul ni l-au închis înaintașii; însă posibilitățile de a exprima o idee sînt nenumărate și căile ce duc la acest punct sînt foarte multe. Concizia își are farmecul ei, abundența pe al său; metaforele își au meritul lor; sensul propriu pe al său; cutare idee place prin exprimare directă; alta printr-o figură. În sfîrșit, într-un exercițiu dificultatea însăși este foarte utilă; așa zice chiar că este singurul mijloc de a cunoaște pe autorii cei mai de seamă. Căci aici nu este vorba de o lectură superficială și grăbită a celor scrise; revenim asupra fiecărui detaliu, sîntem obligați să le examinăm pe fiecare și apreciem cu atît mai mult calitățile cu cît nu le putem imita.
9. Și ne va folosi nu numai transpunerea în alte forme a operelor străine, ci a lucrărilor noastre. De exemplu, să alegem intenționat unele idei pe care să le redăm în forme cît mai variate. La fel, aceeași bucată de ceară
10. poate fi fasonată în forme diferite. Și, după părerea mea, cu cît subiectul este mai simplu, cu atît mai ușor vom cîștiga mai repede îndeminare. Într-adevăr, în multiplicitatea și diversitatea personajelor, motivelor, împrejurărilor, locurilor, vorbelor, faptelor, slăbiciu-

¹ Servius Sulpicius Rufus, ef. 10, 1, 22 și 116.

nea noastră se va ascunde ușor, fiindcă ni se oferă de pretutindeni atâtea idei încât putem

11. reține una din ele. Însă indiciul talentului constă în a extinde ceea ce este din natură strîns, în a amplifica ce este mic, în a da varietate monotoniei, farmec banalului, în sfîrșit în a vorbi bine și mult despre subiecte mărunte¹.

În această privință vor fi foarte folositoare chestiunile nedeterminate denumite, după cum am amintit², *θέσεις* (teze), în care Cicero se exercita chiar cînd era omul cel dintîi în stat. Alt exercițiu asemănător constă în respingerea și dovedirea maximelor generale; căci întrucît maxima e un gen de decizie sau precept, cercetările la fondul lucrurilor se pot referi și la judecata asupra unui lucru. La fel de utile sînt locurile comune, pe care știm că oratorii le-au practicat adeseori în scris. Într-adevăr, cine va putea trata cu abundență aceste subiecte, care sînt cu totul simple și fără nici o complicație, va fi cu atît mai iscusit în tratarea subiectelor care admit digresiuni variate, și va fi pregătit pentru cauză. Căci toate cauzele constau în fond din chestiuni generale.³

13. Într-adevăr, ce deosebire este între a cere ca să-l judece tribunul⁴ plebei Cornelius este acuzat

¹ Ideea este întrevăzută de Platon, *Phaedr.* 267 a și de Isocrate, *Paneg.*, 8.

² 3, 5, 5.

³ Vezi 3, 5, 5; de asemenea Cic., *De or.*, 1, 138; 2, 41, 78, 133; 3, 109, 111; *Or.*, 45; *Top.*, 79.

⁴ C. Cornelius era tribun în 67 î.e.n., cînd a propus o lege de *ambitu*. Propunerea fiind respinsă, C. Cornelius a

pe drept pentru că a citit un manuscris, sau dacă a violat demnitatea poporului roman magistratul care a citit el însuși, în fața poporului, proiectul de lege? De asemenea, ce diferență există între a judeca dacă Milo a avut dreptul să-l ucidă pe Clodius sau dacă trebuie ucis omul care întinde curse sau un cetățean periculos statului chiar dacă nu a întins curse¹. Sau între a cerceta dacă a procedat corect Cato dînd lui Hortensius pe Marcia² sau dacă un astfel de act se potrivește unui om demn? Căci pronunțarea se face, e adevărat, asupra persoanelor, dar discuția se duce asupra faptelor.

14. Cit despre declamații³, practicate în școlile retoricilor, dacă sînt verosimile și seamănă cu discursurile, sînt cit se poate de utile nu numai cît timp tînărul face încă progrese, deoarece ele constituie un bun exercițiu pentru invențiune și dispozițiune, ci și cînd este orator format și vestit în barou. Căci elocința lui primește o hrană mai suculentă, strălucește
15. de sănătate și se reface din oboseala continuă a dezbaterilor judiciare. De aceea, trebuie,

prezentat un proiect de lege „*nequis nisi per populum legibus solveretur*” — și, întrucît colegul său P. Servilius Globulus, cumpărat de senat, a interzis crainicului să o citească, a citit-o el însuși; dat în judecată de P. Cominus, a fost apărat de Cicero (*Brut.*, 271) și achitat.

¹ Discursul *Pro Milone* pune tocmai chestiunea aceasta.

² Marcia a fost concubina lui Hortensius din 56 pînă în 50, cu consimțămîntul soțului ei și a revenit la Cato după moartea lui Hortensius. Cf. 3, 5, 2.

³ Cuvîntul *declamatio* este destul de recent cu acest sens, cf. 2, 4, 41; 4, 2, 28.

din cînd în cînd, să introducem și bogăția istoriei¹ în exercițiile noastre de stil și să ne lăsăm duși de libertatea dialogului. Nu va fi nepotrivit să facem ușoare exerciții de poezie, întocmai cum atleții, lăsînd la o parte, în anumite perioade, disciplina lor riguroasă în

16. hrană și exerciții, se reîmprospătează prin odihnă și mese mai plăcute. Cred că M. Tullius a reușit să dea atîta strălucire elocinței sale fiindcă s-a refugiat deseori în liniștea tihnită a studiilor. Căci dacă ne vom rezuma la materia oferită de procese, strălucirea stilului, inevitabil, se va întuneca, articulațiile vor înțepeni, și chiar ascuțimea pătrunzătoare a spiritului nostru se va toci în această luptă de fiecare zi.

17. Dar dacă pe oamenii exercitați și oarecum militanți în luptele din for îi reîmprospătează și îi reface această, așa zice, hrană îmbelșugată, tinerii nu trebuie ținuti prea mult în această lume falsă și nu trebuie obișnuiți cu aceste fantome imagine. Căci le pare grea despărțirea de ele și, cînd ies din această umbră, în care aproape au îmbătrînit, la adevăratele

18. lupte, ei se înpăimîntă ca de soare². Se spune că acest lucru i s-a întîmplat chiar lui Porcius Latro³, cel dintîi profesor cu renume mare. Deși cîștigase foarte mare reputație în școli, cînd a trebuit să pledeze în for o cauză, a cerut cu stăruință ca tribunalul să se transfere într-o

¹ Plinius cel Tânăr va spune același lucru, *Ep.*, 7, 9, 8.

² Una din ideile fundamentale ale lui Q. cf. 2, 10, 4; 12, 11, 15.

³ M. Porcius Latro — retor din timpul lui August, prieten și compatriot cu Seneca retorul.

bazilică. Aspectul cerului a fost pentru el un lucru atît de nou, încît i s-a părut că elocința sa îi cere neapărat să vorbească sub acoperiș și între patru pereți.

19. De aceea tînărul care a învățat cu grijă de la profesorii săi metoda invențiunii și a dispozițiunii — ceea ce nu reprezintă o muncă infinită, dacă profesorii vor și știu să predea — va trebui, după ce și-a însușit și oarecare practică, să-și aleagă, după obiceiul strămoșilor noștri, un orator pe care să-l urmeze și să-l imite¹. Va trebui să asiste la cît mai multe procese și să fie spectator neobosit al acestor
20. lupte pentru care s-a destinat. Atunci să scrie, pentru el, discursuri asupra cauzelor pe care le-a ascultat, sau chiar asupra altora, numai să fie reale. Le va trata pro și contra și, după cum vedem că fac gladiatorii, se va deprinde cu arme reale, așa cum am arătat că a făcut Brutus, scriind apărarea lui Milo². Această practică e mai bună decît să scrie răspunsuri pentru discursuri vechi, ca Cestius³, care a încercat să combată discursul lui Cicero ținut tot pentru acest Milo: or, numai din apărarea lui Cicero nu a putut cunoaște suficient cealaltă latură a cauzei.

21. În for va reuși mai curînd tînărul pe care profesorul l-a constrîns, în declamări, să fie

¹ Vezi Cic., *Brut.*, 305.

² 3, 3, 93; 10, 1, 23.

³ L. Cestius Pius, profesor de retorică de la sfîrșitul republicii și începutul imperiului; cf. Sen., *Contr.*, 3, 13; *Suas.*, 7, 13.

- cît mai aproape de realitate și să trateze cauzele în întregime, nu ca elevii de astăzi, care aleg numai părțile cele mai ușoare și mai atrăgătoare. Nici această preferință, pe care eu o socotesc secundară, nu se poate realiza, din pricina numărului mare de elevi și a obiceiului de a pune clasele să declame în anumite zile, fără a mai aminti și felul de a judeca al părinților pe care îi interesează mai mult numărul decît valoarea declamațiilor. Dar, după cum am spus în cartea întâi, mi se pare¹, profesorul cu adevărat bun nu se va încălca cu un număr de elevi mai mare decît poate instrui. Se va împotrivi oricărei vorbării goale. Va cere să se spună tot ce interesează controversa dar nu, cum vor unii, tot ce e pe lume. În sfîrșit, va prefera să repartizeze pe mai multe zile obligația de a asculta pe elevi, sau le va permite să trateze subiectul pe părți. Căci le va aduce mai mult folos un singur subiect tratat pînă la capăt decît mai multe subiecte începute numai și oarecum numai gustate pe ici, colo. Așa se explică de ce nimic nu este la locul său, de ce partea primă nu își păstrează limitele ei normale; căci tinerii în fragmentul pe care îl vor trata acumulează toate floricelele de stil din întreg discursul; astfel, temîndu-se să nu piardă figurile de stil, care ar trebui să vină ulterior, ei încurcă această primă parte.

¹ 1, 2, 15.

CAPITOLUL VI

Despre pregătirea în minte a discursului

1. După redactare trebuie să ne preocupe pregătirea în minte a discursului; aceasta își ia forțele de la prima operație și este, oarecum, la mijloc, între munca de redactare și improvizare¹, care e supusă întîmplării. Și nu știu dacă nu facem uz de cele mai multe ori de pregătirea în minte a procesului; căci nu putem scrie în tot locul și totdeauna, dar pentru a medita la proces avem, de cele mai multe ori, și timp și loc. Această muncă trece în revistă, în cîteva ore, cauze importante chiar; este ajutată — cînd avem insomnii — de întunericul nopții; chiar în plină dezbateră găsește
2. momente libere și nu poate avea repaus. Această pregătire orînduiește nu numai ideile, ceea ce încă ar fi de-ajuns, ci leagă cuvintele și urzește întregul discurs astfel încît nu mai rămîne decît să fie scris. Căci și memoria imprimă, de obicei, mai fidel ideile dacă nu este slăbită de siguranța pe care o dă scrisul.
3. Dar ușurința de a pregăti mental un discurs nu se obține nici brusc, nici repede. Trebuie să începem prin a ne însuși, prin multe exerciții de scris, o formă care să ne însoțească și în această meditație prealabilă². Apoi, trebuie să ne obișnuim treptat să cuprindem cu mintea cîteva idei pe care să le putem reda fidel.

¹ Cf. Cic., *De or.*, 1, 150; și 2, 103.

² Cf. Cic., *De or.*, 2, 96.

După aceea, intensificând munca, dar atît de treptat încît să nu îi simțim greutatea, trebuie să dezvoltăm această abilitate și să o consolidăm prin mult exercițiu, fiindcă, în cea mai

4. mare parte, ea se bazează pe memorie. De aceea, trebuie să amîn unele observații pentru capitolul respectiv ¹. Pentru moment amintesc că ea merge atît de departe încît oratorul, dacă natură lui nu este refractară și dacă muncește stăruitor, ajunge să reproducă fidel în discurs și ce a meditat, și ce a scris, și cele ce-a învățat pe dinafară. Cicero spune că, dintre greci, Metrodorus din Scepsis ² și Empylus din Rhodos ³, iar la noi Hortensius ⁴ reproduceau în discursurile lor exact ceea ce pregătiseră.
5. Dacă însă, din întîmplare, în timp ce ținem discursul, printr-o străfulgerare momentană ni se oferă ceva neprevăzut, nu trebuie să ne menținem cu scrupulozitate la ceea ce am pregătit mai înainte. Căci pregătirea nu trebuie să fie atît de meticuloasă încît să nu lase loc și inspirației de moment. De altfel, de multe ori, chiar în discursurile pregătite în scris, inserăm idei care se ivesc pe moment. Prin urmare, acest exercițiu trebuie conceput în așa fel încît să ne putem îndepărta și să putem reveni ușor la el. Căci, dacă prima datorie este să
6. ni ușor la el. Căci, dacă prima datorie este să

¹ 11, 2.

² Metrodorus din Scepsis — filosof din școala academică și elev al lui Carneades, cf. Cic., *De or.*, 2, 360; *Tusc.*, 1, 59.

³ Cunoscut numai de aici.

⁴ Pentru memoria prodigioasă a lui Hortensius, cf. Cic., *Brut.*, 301; vezi 11, 2, 24, unde Q. reeditează pe Sen., *Contr.*, 1, 54.

aduci de acasă material bogat și bine pregătit, ar fi cea mai mare prostie să respingi darurile oferite de împrejurări. Deci învățarea discursului trebuie făcută așa fel ca întîmplarea să nu ne poată trăda, ci să ne poată ajuta.

- Desigur numai datorită unei memorii puternice vom reuși ca ideile grupate în mintea noastră să se desfășoare în siguranță, în loc să fim îngrijorați și mereu atenți la cele învățate, preocupați numai de speranța că ni le vom aminti și incapabili de a prevedea ceva. Căci prefer o improvizare îndrăzneată unei pregătiri
7. rău cimentate. E mai rău să căutăm îndărăt, fiindcă, alergînd după ideile pregătite, ne abatem atenția de la altele și căutăm mai curînd în memorie decît în subiect. Or, dacă este vorba să căutăm, ideile pe care le putem găsi sînt mai numeroase decît cele găsîte.

CAPITOLUL VII

Cum se obține și se consolidează abilitatea de a improviza

1. Cel mai bogat rod pe care ni-l pot oferi studiile și, ca să zic așa, cea mai înaltă răsplată a acestei îndelungate trude este facilitatea de a improviza. Cine nu și-a însușit-o va trebui, cred, să renunțe de a oferi servicii concetățenilor săi, iar ușurința de a scrie, unica însușire dobîndită, mai bine să și-o îndrepte spre alte ocupațiuni. Căci nu se cuvine unui om de bună credință

- să promită în mod public un ajutor care ar putea lipsi chiar când pericolul este mai mare. Ar fi ca o corabie care nu ar putea intra în port.
2. decît împinsă de adieri line. Într-adevăr, se prezintă nenumărate cazuri neașteptate, în care trebuie să pledezi numai decît, fie în fața magistraților, fie în judecăți care au loc imediat. Dacă se ivește o astfel de situație, nu zice pentru un cetățean oarecare nevinovat, ci pentru un prieten sau o rudă, vom sta oare muți și, cînd ei așteaptă de la noi cuvîntul care să-i salveze și vor fi pe pragul pieirii dacă nu le dăm ajutor, atunci le vom cere oare timp, loc retras și liniște, pentru a făuri un discours pompos și pentru a-l fixa în memorie, pentru a pregăti
 3. pronunțarea și gesturile? ¹ Dar care principiu oratoric admite ca un orator să n-aibă dreptul să profite de întîmplare? Și ce va face cînd trebuie să răspundă adversarului? Căci adeseori ne înșelăm în conjuncturi; argumentele pregătite de noi în scris nu se prezintă și toată cauza se schimbă pe neașteptate. Deci, precum cîrmaciul la năvala furtunii, la fel și avocatul trebuie să își schimbe tactica după cum se
 4. modifică problema din proces. La ce servesc multele exerciții în scris, lectura stăruitoare și vremea îndelungată petrecută în studii, dacă întîmpinăm aceleași dificultăți ca la început? Ar însemna să recunoaștem că toată truda noastră din trecut a fost zadarnică, dacă trebuie să ne trudim mereu cu același lucru.

¹ Aceeași idee Cic., *De or.*, 1, 251.

- Nu înseamnă însă că militez pentru improvizare, ci pentru posibilitatea de a improviza. Voi arăta care e cel mai bun mijloc de a reuși.
5. Mai întîi să ne dăm seama ce cale trebuie urmată în vorbire, căci nu ne putem angaja într-un concurs înainte de a ști ținta și drumul pe unde trebuie să trecem. Și nu este suficient să cunoaștem speciile proceselor tratate la tribunal și să așezăm chestiunile în ordinea cuvenită — deși aceasta este esențialul — dar trebuie și să vedem care idee anume cere să fie, în fiecare parte, întîia, a doua și așa mai departe; căci ideile se înlanțuie firesc, deci nu pot fi mutate și spuse la întîmplare, fără a produce confuzie. Prin urmare, oratorul care cunoaște drumul bun va fi condus de însăși înlanțuirea ideilor, ca de un ghid. De aceea, chiar oamenii puțin exercitați păstrează foarte ușor ordinea logică în expunerile lor. După aceea, oratorul va ști, în fiecare parte, ce anume trebuie cercetat. Nu se va uita în dreapta și în stînga. Nu se va lăsa tulburat de idei străine de subiect. Nu va încurca discursul cu idei disparate. Nu va imita pe oamenii care par că sar cînd încoace cînd încolo fără să își găsească locul. În sfîrșit, va păstra măsura
 7. și limitele cuvenite, ceea ce nu este posibil fără un plan. Oratorul, după ce a tratat cît poate mai bine tot ce și-a propus, va înțelege că a ajuns la țintă.

Acestea sînt de teorie; cele ce urmează decurg din studiu. Ca să dobîndim un vocabular bogat și excelent vom scrie mult și

conștiincios, conform sfaturilor date¹. Prin aceste exerciții ne vom modela stilul încît, chiar cînd improvizăm, discursul pare la înălțimea unui discurs pregătit. Deci scrisul mult are ca rezultat și posibilitatea de a vorbi mult. Căci obișnuința și exercițiul dau îndeeșebii această ușurință. Dacă le întrerupem cituși de puțin, se micșorează nu numai rapiditatea pe care ne-o dorim, dar și buzele noastre se string și se închid.

- Fără îndoială, este necesară o anumită mlađiere sufletească naturală pentru ca să putem combina, în timp ce vorbim, ideile următoare și pentru ca ideile noastre concepute și formate dinainte, să primească de la noi mereu cuvintele ce îi trebuie. Totuși atît natura cît și metoda cu greu ne vor îndruma mîntea într-o activitate atît de multiplă. Căci trebuie, în același timp, să facem față invențiunii, dispozițiunii, elocuțiunii, orînduirii ideilor și cuvintelor, apoi exprimării ideilor prezente, ale acelor pe care le vom expune ulterior și ale acelor la care trebuie să ne gîndim pentru mai tîrziu, fără
9. ce îi trebuie. Totuși atît natura cît și metoda cu greu ne vor îndruma mîntea într-o activitate atît de multiplă. Căci trebuie, în același timp, să facem față invențiunii, dispozițiunii, elocuțiunii, orînduirii ideilor și cuvintelor, apoi exprimării ideilor prezente, ale acelor pe care le vom expune ulterior și ale acelor la care trebuie să ne gîndim pentru mai tîrziu, fără
 10. a mai aminti de grija pentru voce, pronunțare și gesturi. De fapt, atenția trebuie să meargă înainte, să trezească înaintea sa ideile și să nu piardă din vedere că oratorul trebuie să aibă la sfîrșitul discursului forța pe care a avut-o în decursul lui. Pînă nu am ajuns la capăt, să nu înaintăm mai puțin cu privirea decît cu pasul; altfel o să ne tot oprim, o să ne potie-

¹ În întreaga carte a 10-a.

nim și vom emite fraze scurte și întrerupte, cum fac cei care plîng cu sughiț.

11. Există de altfel o obișnuință¹ mecanică, pe care grecii o denumesc ἄλλοιος τριβή (acțiune mecanică). Aceasta face ca mîna să fugă înainte, cînd scriem, ochii să cuprindă cu privirea, cînd citim, șiruri întregi deodată, cu variatele lor tonuri și treceri, și să vadă ceea ce urmează, înainte de a pronunța ceea ce precede. Așa se explică abilitatea cunoscută a jonglerilor și prestidigitatorilor de pe scenele teatrelor; ai crede că obiectele aruncate de ei vin de la sine în mîinile lor și zboară după porunca lor. Dar această practică va fi utilă numai cînd arta despre care am vorbit² o precede, încît acest procedeu, care nu are nimic metodic în sine, devine metodic. Căci, după părerea mea, a vorbi fără orînduială, fără eleganță, fără abundență, nu înseamnă
12. a vorbi, ci a sporovăi. Și nu voi admira structura unui discurs care curge la întîmplare ca potopul de vorbe debitat de niște cumetre luate la harță. Dacă însă înflăcărarea și inspirația pun stăpînire pe cel ce improvizează, de multe ori se întîmplă ca improvizarea lui
13. să aibă mai mult succes decît un discurs pregătit. Oratorii vechi, de exemplu Cicero³, ziceau în astfel de cazuri că a intervenit ajutorul vreunui zeu. Dar explicația este evidentă: emoțiile profunde și sincere și imaginile

¹ Idee similară, Cic., *De or.*, 2, 130.

² 10, 6, 5—7.

³ Cf. *De or.*, 1, 202.

recente se succed neîntrerupt într-o mișcare rapidă, pe care, uneori, zăbava scrisului le întârzie și care, amânate, nu mai revin. În orice caz, dacă se mai adaugă și minuțiozitatea aceea sterilă referitoare la cuvinte, despre care am vorbit, și dacă mersul se oprește la tot pasul, gândirea nu poate avea forță și avânt; chiar dacă am fi reușit foarte bine în alegerea termenilor, stilul nu mai este curgător, ci compozit.

15. Trebuie, deci, să apelăm la acele imagini ale lucrurilor despre care am vorbit, și am arătat că sînt numite *φαντασίαι*¹. Toate lucrurile despre care vom vorbi — persoane, chestiuni, speranțe, temeri — trebuie să ni le reprezentăm; și trebuie să ne pasionăm de ele; căci elocința se bazează pe sentimente și pe o inteligență viguroasă. Iată de ce chiar oamenii neînvățați, dacă sînt mițați de o emoție puternică, devin elocvenți. În plus, trebuie să ne îndreptăm atenția nu spre un singur obiect oarecare, ci spre mai multe, care sînt în legătură. Tot așa, dacă mergem pe un drum drept, vedem dintr-o privire tot ce este pe drum și în jurul său; vedem nu numai ceea ce este la capătul drumului, ci toate cîte sînt pînă la capăt.

Amorul-propriu, de asemenea, este un stimulent pentru orator. Și, lucru ciudat: pe cînd scrisul dorește izolare și se teme de orice

17. martor, improvizarea este încurajată de mulțimea auditorilor, ca soldatul de desfășurarea

¹ Cf. 6, 2, 29.

drapelului. Căci necesitatea de a vorbi triumfă asupra unei gândiri chiar mai rebele, iar dorința de a plăcea favorizează inspirația fericită. Atît de mult dorim răsplată în toate, încît și elocința, deși include în sine atîtea satisfacții, aspiră totuși la laudă și renume ca la cea mai dulce recompensă.

18. Nimenea, însă, să nu se încreadă atît de mult în talentul său încît să spere că își va însuși de la început și dintr-o dată această calitate. Ea cere, așa cum am recomandat pentru pregătirea discursului¹, să ne-o însușim ridicîndu-ne treptat de la începuturi modeste
19. la perfecțiune. Și nu se poate cîștiga și consolida decît prin practică. De altfel, talentul de a improviza trebuie să ajungă la acel grad ca pregătirea însăși să-i dea rezultate nu mai bune, ci mai sigure. Această posibilitate au cîștigat-o mulți nu numai în proză, ci și în poezie, de pildă, Antipater din Sidon² și Licinius Archias³; căci trebuie să dăm crezare lui Cicero, ceea ce nu înseamnă că în timpurile noastre n-ar fi cîștigat unii această îndeminare sau nu ar putea s-o cîștige. De altfel eu consider această calitate nu atît lăudabilă în sine (fiindcă lucrul nu are aplicare practică, nici caracter necesar), cît mai mult un exemplu util pentru încurajarea speranțelor acelor care se pregătesc pentru barou.

¹ 10, 6, paragr. 3.

² *Antipater din Sidon* — poet alexandrin din sec. II î.e.n.; Cicero *De or.*, 3, 194 vorbește despre el în aceiași termeni ca Q.

³ Cf. Cic., *Arch.*, 8, 18.

20. Dar încrederea în această ușurință să nu fie atât de mare încît să nu acordăm măcar un timp (care, de altfel, poate fi găsit oricînd) pentru a ne gîndi la ce o să vorbim. În fața tribunalelor și în for, găsim totdeauna timp. De fapt, nu există om care să pledeze într-o
21. cauză pe care nu a studiat-o. Pe unii declamatori îi îndeamnă o vanitate greșită să vorbească îndată ce s-a anunțat subiectul controversei; ba chiar întreabă cuvîntul cu care să înceapă, ceea ce este cu totul frivol și teatral. Dar cei care batjocoresc în felul acesta elocința la rîndul lor sînt făcuți de ris, fiindcă vîind să pară pricepuți în ochii proștilor, par
22. proști în ochii celor pricepuți. Dacă, totuși vreo întîmplare va face necesară pledoaria cu totul improvizată, va fi nevoie de o mai mare abilitate de spirit, va trebui să dăm toată atenția fondului¹ și, pentru moment, va trebui să mai lăsăm ceva din grija pentru cuvinte, dacă nu putem face ambele lucruri la fel de bine. În acest caz o pronunțare mai lentă ne dă răgazul necesar; de asemenea, mersul într-un ritm mai reținut și oarecum mai precaut al discursului, dar cu condiția să lase impresia că reflectăm, nu că ezităm.
23. Așa vom proceda pînă ieșim din port, dacă vîntul ne va mîna fără ca odgoanele și pinzele să fie destul de pregătite. Apoi, pe încetul, în timp ce înaintăm, vom întinde pinzele, vom potrivi odgoanele, și vom dori ca pinzele să se umfle. E mai bine decît a ne lăsa în voia

¹ Cf. Cic., *De or.*, 2, 146; 3, 125; Hor., *A. P.*, 311.

24. unui torent de vorbe goale. E ca și cum am permite-furtunilor să ne ducă unde vor. Dar și pentru a menține această abilitate e necesară tot atîta străduință ca și pentru a o cîștiga. Căci cunoștințele teoretice odată însușite nu se pierd; ușurința de a scrie se pierde, dar puțin, dacă se întrerupe exercițiul; însă abilitatea improvizării se menține promptă și e la îndemînă numai prin exercitarea continuă. Cel mai bun sistem de a o cultiva constă în a vorbi zilnic în prezența mai multor auditori, mai ales în fața acelora de-a căror critică și
25. apreciere ținem mai mult seama; căci rareori ne temem de noi înșine. În orice caz, e mai bine să vorbim chiar fără martori, decît să nu vorbim deloc.

Există și o altă metodă, care constă în a medita subiectul în întregime, chiar în tăcere, dar cu condiția să-l pronunțăm mental. Acest exercițiu se poate desfășura în orice timp și în orice loc, cînd nu sîntem ocupați. Și, în parte,

26. este mai folositor decît primul. Căci compunem cu mai multă atenție decît în cazul celălalt, cînd ne temem să întrerupem firul discursului. În schimb, prima deprindere oferă alte avantaje, pentru întărirea vocii, cursivitatea pronunției, mișcarea corpului, care, după cum am spus¹, însuflețește pe orator. Căci oratorul se încălzește gesticulînd cu mîinile și bătînd cu

¹ 10, 3, 21.

picioarul¹, ca leii cînd se lovesc cu coada, după cum se spune².

27. Adevărul este că trebuie să studiem mereu și pretutindeni; căci nu există zi atît de ocupată încît să nu putem rupe cîteva momente pentru a ne da muncii utile scrisului, citirii sau vorbirii, după cum spune Cicero că făcea Brutus³. C. Carbo⁴, chiar în cortul din tabără,
28. obișnuia să facă exerciții de vorbire. Nu trebuie să trec sub tăcere recomandăția lui Cicero⁵ ca limbajul nostru să nu fie niciodată neîngrijit. Orice vom spune, în orice împrejurare, trebuie să atingă perfecțiunea cerută de acea împrejurare. Desigur, niciodată nu trebuie să scriem mai mult decît cînd sîntem obligați să improvizăm adeseori; căci numai așa vom menține valoarea cuvintelor noastre și facilitatea aparentă a vorbirii va cîștiga în profunzime. Tot așa țăraniile taie, la viața de vie, rădăcinile de la suprafața solului pentru ca rădăcinile inferioare să se întărească pătrunzînd mai adînc. Cred că, dacă vom practica ambele exerciții cu grijă și stăruitor, ele se vor ajuta reciproc; căci scriînd vom da vorbirii mai multă precizie și, vorbind, vom da scrisului mai multă facilitate. Trebuie deci să
- 29.

¹ Cf. 11, 3, 128; și Cicero, *Brut.*, 141, arată că e necesar ca oratorul să bată cu piciorul în anumite locuri.

² Homer, *Il.*, 20, 170; Plin., *N. H.*, 8, 16, 19.

³ Cic., *Or.*, 10, 34.

⁴ C. Carbo — consul în 120 î.e.n., amintit de Cic., *De or.*, 1, 154 și *Brut.*, 103—105.

⁵ Nu se cunoaște pasajul în care Cicero face această recomandare.

scriem ori de cîte ori vom putea; dacă nu putem scrie, trebuie să gîndim discursul. Cei care nu pot face nici una nici alta, trebuie cel puțin să facă așa fel încît oratorul să nu pară niciodată luat prin surprindere, nici clientul lipsit de ajutor.

30. De obicei însă, cine pledează mult scrie lucrurile esențiale și, în orice caz, începutul; restul cu care vine de acasă, îl ține minte, iar pentru ceea ce vine pe neașteptate, improvizează. Așa proceda M. Tullius¹, după cum arată însemnările lui. Dar avem și notele altora descoperite, întîmplător, așa cum le compusese autorul înainte de a le susține. Alte discursuri au fost dispuse în cărți, ca de pildă cele pledate de Servius Sulpicius², din care au rămas trei. Conceptele lui Servius sînt atît de desăvîrșite încît par a fi compuse pentru
31. posteritate. Dimpotrivă, conceptele lui Cicero au fost compuse după nevoile momentului, iar libertul său Tiron le-a reunit. Spun acestea nu pentru a le scuza, ca și cum nu mi-ar plăcea, ci, dimpotrivă, pentru a fi mai mult admirate.

În acest gen admit fără ezitare notele scurte de care am amintit și tăblițele care se pot ține chiar în mînă și la care oratorul își poate arunca

32. ochii din cînd în cînd. Nu îmi place, însă, recomandarea lui Laenas³ de a trece pe con-

¹ *Or.*, *Frg. D.*, p. 484 Sch.

² *Servius Sulpicius* — jurist contemporan cu Cicero.

³ *Popilius Laenas* — contemporan cu Tiberius, vezi § 3, 1, 21; 11, 3, 183.

cept, sub formă de sumar și capitole, chiar și ceea ce am compus; căci siguranța ce ne-o dau notele ne face să neglijăm învățarea pe dinafară, fragmentează și diformează discursul. În ce mă privește, consider că nu trebuie scris ceea ce putem urmări cu memoria. Căci și aici se întâmplă ca gândirea să ne fie atentă la ceea ce am pregătit și să nu profităm de ce ne

33. oferă norocul. Astfel mintea se agită nesigur între aceste două posibilități, deoarece nu reține ce a compus în scris și nu caută să prindă ideea nouă. Memoriei, însă, i-am destinat un capitol în cartea următoare¹; dar nu trec la ea imediat, fiindcă trebuie să vorbesc mai întâi despre altceva.

CARTEA A XI-A

CAPITOLUL I

Cum să vorbim adecvat

1. După ce ne-am însușit, conform mijloacelor indicate în cartea precedentă, îndeminarea de a scrie, de a pregăti și chiar de a improviza când împrejurarea o cere, prima noastră preocupare este să vorbim adecvat. Cicero arată¹ că vorbirea adecvată constituie a patra calitate a elocuțiunii, și, după judecata mea, ea este cea mai necesară. Într-adevăr, există variate și multiple posibilități de a da frumusețe discursului; unele conyin unui gen, altele altuia; deci, dacă ornamentele nu vor fi potrivite cu împrejurările și cu personajele, nu numai că nu vor da strălucire discursului, ci îi vor anula efectul și, în loc de a da forță ideilor, vor produce un rezultat opus. Căci la ce servește faptul că termenii sînt latini, expresivi, străluciți, reliefati prin figuri de stil și ritmuri, dacă nu sînt adecvați ideilor spre care vrem să
3. conducem pe judecător și pe care vrem să le întipărim în mintea judecătorului, dacă utilizăm un stil sublim în cauze mărunte, un stil sărac și chinuit în cauze de mare importanță,

¹ 11, 2.

¹ Cic., *De or.*, 3, 10, 37.

un stil vesel în cauze triste; un stil domol, când se cere vehemență, amenințător, când ceri îndurare, umil, când trebuie manifestată minia, furios și violent, când se cere delicatețe? La fel, colierele, mărgăritarele și rochiile lungi, care sînt podoabele femeilor ar urîți pe bărbați, iar costumul unui comandant în triumf, mai măreț decît tot ce se poate imagina, nu ar sta bine femeilor.

4. Cicero atinge, pe scurt, această idee, în cartea a treia din *De oratore*¹, totuși pare să nu fi omis nimic zicînd că unul și același stil nu se potrivește oricărei cauze, auditor, persoane sau împrejurări. Aceeași idee o redă cam în tot atît de puține cuvinte, în *Orator*². Dar în *De oratore*, L. Crassus, deoarece se adresează unor oratori eminenți și unor oameni foarte erudiți, se mulțumește cu o remarcă, aș zice,
5. făcută între cunoscători, iar în *Orator*, Cicero, adresîndu-se lui Brutus, declară că interlocutorul său cunoaște chestiunea și că din această cauză vorbește pe scurt, deși e o problemă vastă și tratată mai pe larg de filosofi. Noi, însă, care profesăm învățămîntul, ne adresăm nu numai cunoscătorilor, ci și celor care studiază; mi se va permite, deci, să expun chestiunea puțin mai amplu.
6. Așadar să știm, înainte de toate, ce e potrivit pentru cîștigarea judecătorului, pentru a-l convinge și pentru a-l mișca. De asemenea ce urmărim în fiecare parte a discursului.

¹ Cicero, *De or.*, 3, 55, 210.

² *Ibid.*, 21 și urm.

Astfel, în exordiu, în narațiune sau în argumentare nu vom utiliza arhaisme sau cuvinte create de noi. De asemenea, când va trebui să ne divizăm pledoaria și părțile ei, să organizăm, nu vom folosi perioade care se desfășoară cu o grație căutată. Nici în perorație nu vom vorbi în stil modest și familiar, căci absența armoniei

7. ajunge să-i dea un aer neglijat. Și nu vom usca lacrimile prin glume, când va trebui să obținem îndurare. Căci toată frumusețea constă nu atît în ea însăși, cît în aplicarea pe care o facem; și ceea ce spui e mai puțin important decît momentul în care spui. De altfel, toată această artă de a vorbi potrivit nu constă numai în alegerea stilului, ci este în legătură și cu invențiunea. Într-adevăr, dacă cuvintele au atîta importanță, cu cît mai multă vor avea ideile? Observațiile convenite le-am înserat succesiv, la locul lor.
8. Trebuie să insist în mod special asupra ideii că a vorbi potrivit presupune nu numai ce este util, ci și ce se cuvine. Desigur că, în general, aceste noțiuni coincid. Căci ceea ce se cuvine este, în general, și util și, prin nici un alt mijloc nu se cîștigă mai ușor sufletul judecătorului sau, dimpotrivă, nu-l înstrăinezi mai repede. Uneori, totuși, aceste noțiuni nu sînt compatibile. De cîte ori vor fi contrare, utilitatea va trebui să cedeze față de ceea ce e potrivit să se spună. Cine nu știe că nimic nu i-ar fi fost mai util lui Socrate, pentru a fi achitat, decît să recurgă la obișnuita apărare din tribunale, și, printr-un discurs umil, să-și atragă simpatia judecătorilor și să respingă

10. acuzația cu cea mai mare atenție? Dar această atitudine nu i se cuvenea cituși de puțin; de aceea a pledat ca un om care aprecia condamnarea sa ca pe unul din cele mai mari onoruri. Într-adevăr, acest bărbat foarte înțelept a preferat să i se răpească ce mai avea de trăit, decît ceea ce trăise. Deoarece oamenii din vremea sa nu îl înțelegeau, el s-a încredințat judecării posterității și, cu prețul citorva zile dintr-o bătrînețe înaintată, a reușit să trăiască
11. de-a lungul tuturor veacurilor. Așadar, deși Lysias, considerat atunci orator de cea mai mare prestanță, i-a oferit o apărare scrisă, el nu a voit să o folosească, pentru că a socotit-o bună, dar nepotrivită pentru sine. Chiar acest singur exemplu demonstrează că scopul oratorului este nu de a convinge, ci de a vorbi cum trebuie, fiindcă a convinge este uneori puțin onorabil. Atitudinea lui Socrate nu i-a fost utilă pentru achitare dar, ceea ce e mai important, i-a fost utilă lui ca om.
12. Eu, urmînd modul comun de a vorbi, mai curînd decît regulile adevărului, disting utilul de ceea ce se cuvine. Așa trebuie procedat, de cumva nu considerăm că vestitul Africanus Maior nu și-a înțeles rău interesul, cînd a preferat să părăsească patria decît să discute cu un neînsemnat tribun al plebei asupra integrității sale. Sau că P. Rutilius nu știa ce era mai util pentru el, cînd s-a apărut aproape în felul lui Socrate, sau cînd a preferat să rămînă în exil, deși P. Sulla l-a rechemat. Acești oameni au gîndit că trebuie disprețuite, cînd se pun în cumpănă cu virtutea, acele lucruri
- 13.

mărunte pe care mintea cea mai comună le consideră utile. Iată de ce sînt admirați de toate veacurile. Nici noi să nu fim atît de mici încît să considerăm inutile actele pe care le glorificăm. Dar această contradicție, oricare ar fi ea, se ivește rar și, în general, în orice fel de cauză, după cum am spus, ceea ce e util e totodată și cuvenit.

- Există lucruri care se potrivesc tuturor oamenilor întotdeauna și în tot locul, de exemplu o conduită și un limbaj cuviincios. Dimpotrivă, o conduită și un limbaj indecent nu convin nimănui, niciodată, nicăieri. Dar ceea ce e de mai puțină importanță și ceea ce stă la mijloc între bun și rău sînt în general de așa natură, încît pentru unii sînt admisibile, pentru alții nu. Acestea vor trebui apreciate mai mult sau mai puțin scuzabile sau condamnabile conform persoanei, timpului, locului sau cauzei. Deoarece cînd pledăm susținem fie interesele altora, fie ale noastre, trebuie să ținem seama de distincția făcută mai sus, cu condiția să știm că cele mai multe chestiuni nu intră nici într-o grupă, nici în cealaltă. Mai întîi, a te lăuda constituie întotdeauna o greșală, cu atît mai mult cînd este vorba de un
- 15.
16. orator care își laudă elocința; — căci inspiră auditorilor nu numai silă, ci chiar aversiune. Într-adevăr mintea noastră are de la natură ceva sublim, mindru și nu suportă superioritatea altuia. Din acest motiv pe cei umili și supuși îi ridicăm cu plăcere, pentru că, procedînd astfel, părem superiori, și, ori de cîte ori dispăre emulația, apare bunăvoința.

Dimpotrivă, la cei care se laudă peste măsură presupunem intenția de a ne coborî și disprețui, și dorința nu atît de a se înălța pe ei, cît de a înjosi pe ceilalți. Astfel se explică, la oamenii mediocri, invidia (căci invidia este defectul acelor care nu vor să cedeze, deși sînt incapabili să rivalizeze), la cei superiori luarea în deridere, iar la oamenii corecți, dezaprobarea. În general, acești aroganți au o falsă părere despre ei înșiși, pe cînd adevăratul om de merit este mulțumit cu conștiința ce o are despre sine.

18. A fost criticat, din acest punct de vedere, fără menajamente Cicero, deși trebuie să recunoaștem că el și-a lăudat în discursuri mai mult conduita decît elocința și că, în general, avea motive să o facă. Într-adevăr, el apăra pe aceia care îl ajutaseră în reprimarea conjurației lui Catilina, sau răspundea atacurilor acestora, totuși, nu le-a putut ține piept, căci a îndurat exilul, drept pedeapsă pentru că și-a salvat patria. De aceea frecventa amintire a faptelor săvîrșite de el în timpul consulatului ar putea părea mai curînd destinată
19. apărării decît glorificării sale. În privința elocinței, o recunoștea în cel mai înalt grad la avocații părții adverse, iar despre a sa nu a vorbit niciodată în termeni exagerați. Dovadă sînt pasajele următoare: „Judecători, dacă există în mine vreun talent, de care îmi dau seama cît e de modest...”¹ și: „Pentru a com-
20. pensa insuficiența talentului meu, m-am spri-

¹ Cic., *Arch.*, 1, 1,

jinit pe muncă”¹. Ba mai mult, în discursul împotriva lui Q. Caecilius referitor la alegerea acuzatorului lui Verres, deși din acest punct de vedere era important și să se știe care din doi se prezenta cu mai mult talent, totuși el a depreciat mai curînd talentul adversarului decît l-a lăudat pe al său, și a afirmat nu că

21. are talent, ci că a făcut totul pentru a-l avea². Din cînd în cînd în scrisorile sale, vorbind familiar către prieteni, uneori în dialoguri spune adevărul despre elocința sa, dar prin persoana altuia.

Și, în definitiv, nu știu dacă această laudă pe față nu e mai ușor de suportat prin însăși mărturisirea fără ocol a defectului, decît trufia ipocrită prin care un om putred de bogat își zice sărac, un om ilustru își zice obscur, unul cu influență își zice fără de trecere, un

22. om elocvent se declară lipsit de experiență și incapabil să vorbească. Un alt gen de laudă indirectă constă în a te lua pe tine însuși în deridere. Să lăsăm, deci, altora grija de a ne aduce laude; căci noi, cum spune Demostene³, se cade să roșim, chiar cînd ne laudă alții. Nu vreau să spun că oratorul nu trebuie să vorbească uneori despre ceea ce a făcut, ca același Demostene, apărînd pe Ctesiphon; dar Demostene a vorbit astfel incît a arătat că era obligat să procedeze așa și a făcut să

23. cadă vina asupra aceluia care l-a constrîns.

¹ Cic., *Quinct.*, 1, 4.

² *Caecil.*, 12, 40.

³ Pentru coroană, 128.

- De asemenea, M. Tullius vorbește adeseori despre conjurația lui Catilina, pe care a înăbușit-o; dar uneori atribuie meritul energiei senatului, alteori providenței zeilor nemuritori. În general, cînd vorbește împotriva adversarilor și a detractorilor săi, își revendică sieși mai mult. Dar trebuia să se apere cînd era
24. atacat. Păcat că nu a evitat în poemele sale versurile pe care cei răi nu au încetat să le atace: „Armele să cedeze togei, laurul de triumf/să se închine înaintea elocinței”¹; și „O, fericită Roma, care te-ai născut sub consulatul meu”²; și „Pe marele Jupiter, care l-a chemat în sfatul zeilor”³; și „Pe Minerva, care l-a învățat artele”⁴, exagerări pe care și le-a permis imitînd unele exemple ale grecilor.
25. Dar dacă în elocință lăudăroșia nu este frumoasă, trebuie să admitem uneori oratorului încrederea în sine. Căci cine critică aceste cuvinte? „Ce să cred? Că sint disprețuit? Nu vîd ce ar putea disprețui Antonius în viața
26. mea, în reputația mea, în faptele mele sau în mediocritatea talentului meu.” Și, puțin după aceea, mai deschis: „A voit să rivalizeze cu mine în oratorie? Îi sint recunoscător pentru aceasta. Căci ce subiect mai amplu, mai îmbelșugat, mi se poate oferi decît să vorbesc pentru mine și contra lui Antonius?”⁵

¹ *De suis temporibus*, frg. 1, H.

² *Ibid.*, frg. 2 H.

³ *Ibid.*, frg. 3 H.

⁴ *Ibid.*, frg. 4 H.

⁵ *Phil.*, 2, 1, 2.

27. Este arogant și cine declară că consideră cauza justă și că altfel nu s-ar fi prezentat să o apere. Căci judecătorii ascultă fără bunăvoință pe cei ce anticipează asupra rolului lor și, pe de altă parte, oratorul, între adversari, nu poate avea situația pe care o avea Pitagora între discipolii săi: „Maestrul a vorbit”. De altfel acest defect este mai mare sau mai
28. mic, după persoana celui care vorbește. Ea e scuzată întrucîtva de vîrstă, demnitate, autoritate; dar aceste împrejurări rar se găsesc la cineva în atare măsură încît să nu fie obligat să-și tempereze afirmațiile de genul acesta. Sint identice cazurile în care avocatul scoate argumente din propria sa persoană. Ar fi putut exista aroganță mai mare pentru Cicero, dacă ar fi spus într-un proces, în care el era avocatul apărării, că nu trebuie reproșat cuiva faptul că e fiul unui cavaler roman? Dar a făcut acest lucru acceptabil, asociînd rangul judecătorilor la al său: „A fi-fiul unui cavaler roman, n-ar trebui considerat o vină de către acuzatori atunci cînd voi judecați iar eu apăr”¹.
29. Pledoaria insolentă, zgomotoasă, arțăgoasă nu stă bine nimănui. Pentru cine e mai înaintat în vîrstă, în demnitate, în experiență e cu atît mai puțin scuzabilă. Se pot vedea totuși avocați certăreți, pe care nu îi poate modera nici respectul datorat judecătorilor, nici decența și măsura ce se cere la tribunal. Acest obicei

¹ *Cael.*, 2, 4.

30. înrădăcinat în ei arată clar că nu judecă deloc, nici cînd acceptă o cauză, nici cînd o pledează. Căci limbajul dezvăluie, în general, caracterul și descoperă secretele sufletului; nu în zadar au spus grecii că fiecare vorbește cum trăiește. Există defecte și mai josnice: lingușirea smerită, bufoneria afectată, lipsa de măsură în idei și în cuvinte, care sînt îndrăznețe și fără pudoare, lipsa de respect în orice ocazie, toate defecte în care cad de obicei aceia care se străduiesc prea mult să placă sau să stîrnească ris.
31. Același gen de oratorie nu se potrivește tuturor. De fapt, bătrînilor nu le stă atît de bine un gen bogat, mîndru, îndrăzneț și prea îngrijit, cît stilul concis, domol, cizelat, pe care vrea să-l sugereze Cicero cînd zice că stilul său începe să „încărunțească”¹, întocmai cum
32. acestei vîrste nu i se mai cuvin veșmintele strălucitoare de purpură și șofran. La cei tineri sînt admise și discursurile ceva mai bogate și aproape riscant de cutezătoare. Ba, dimpotrivă, la ei, dacă și-ar alege un stil sec, circumspect și sobru ar dispăcea de obicei chiar din cauza acestei severități afectate, deoarece autoritatea morală caracteristică bătrîneții e considerată prematură la adolescenți.
33. Oamenilor de arme li se cade o elocință mai simplă. Acelora care profesează filosofia, cum fac unii, în general nu le stau prea bine cele mai multe podoabe oratorice, mai ales cele inspirate de pasiuni, considerate de ei

¹ *Brut.*, 2, 8.

34. defecte. Chiar cuvintele mai căutate, precum și armonia bazată pe ritm este opusă idealului lor. Într-adevăr, nu numai frazele mai avîntate, utilizate de Cicero, ca: „Stîncile și deșerturile răspund vocii”¹, dar nici pasajul următor, deși este plin de vigoare: „Căci acum pe voi, coline și dumbrăvi albane, pe voi, zic, vă implor și vă chem mărturie și pe voi, altare ale albanilor, astăzi distruse, asociate cu templele poporului roman și tot atît de vechi ca și el”², nu s-ar potrivi cu barba lor lungă și cu înfățișarea lor neglijentă.
35. Dimpotrivă, bărbatul de stat, într-adevăr înțelept, care nu s-a dedicat discuțiilor inutile, ci administrării treburilor publice, de care s-au îndepărtat foarte mult întotdeauna aceștia care își zic filosofi, acel bărbat, zic, va folosi bucurios toate mijloacele oratorice care îi permit să obțină ceea ce și-a propus, pentru că
36. el a început prin a-și propune să facă numai ceea ce e corect. Există un stil care stă bine cetățenilor de frunte, pe care nu-l îngăduim altora. Felul de a vorbi al comandanților de oști și al celor care își serbează triumful este, dintr-un anumit punct de vedere, aparte; astfel Pompei³ își expunea faptele de război cu o elocință bogată și la fel era elocința senatorului Cato⁴, care s-a sinucis în războiul civil.
37. Același stil este socotit adesea liber la un anumit orator, nebunesc la altul, îngîmfat

¹ *Cic.*, *Arch.*, 8, 19.

² *Mil.*, 31, 85.

³ Vezi elogiul elocinței lui Pompei, *Cic.*, *Imp.*, 14.

⁴ Elogiul elocinței lui Cato, *Cic.*, *Brut.*, 30.

la al treilea. Cuvintele pronunțate de Thersit¹ împotriva lui Agamemnon ne fac să rîdem; pune-le în gura lui Diomede, sau în a altui personaj asemenea lui și ne vor părea expresia unui suflet mare. „Eu să te consider consul — zice Crassus² lui Filip — cînd tu nu mă socotești senator?” Iată vorbe de o sinceritate foarte demnă; totuși, nu le-am suporta de la oricine.

38. Unul dintre poeți zicea că nu îl interesează dacă Cezar e alb sau negru³; e o nebunie; invers, dacă Cezar ar spune același lucru despre poet, ar fi arogantă.

Tragicii și comicii observă cu mai mare grijă deosebirile de caracter ale personajelor lor; într-adevăr, la ei aceste deosebiri sînt multe și variate. La fel era metoda acelor care altădată compuneau discursuri pentru alții; la fel e astăzi metoda declamatorilor; căci, într-adevăr, noi nu avem întotdeauna rolul de avocați, ci foarte des vorbim ca părți în proces.

39. De altfel, chiar în cauzele în care ne prezentăm ca avocați trebuie să observăm cu grijă aceste deosebiri. Într-adevăr, introducem persoane fictive, vorbim oarecum prin gura altuia și trebuie să redăm caracterul propriu persoanelor cărora le dăm glas. De fapt, în aceste ficțiuni, altfel va vorbi P. Clodius, altfel Appius Caecus, altfel un părinte dintr-o comedie a lui Caecilius, și, iarăși, altfel un tată din comediile lui Terentius. Ce poate fi mai brutal decît lictor

40. rul lui Verres: „Pentru ca să intri, vei da atît!”¹ Ce poate fi mai curajos, decît acela care, în timp ce era bătut cu vergile, striga numai atîta: „Sînt cetățean roman!”² Chiar în perorația discursului lui Cicero cuvintele lui Milo sînt demne de omul care, în interesul statului, a înfrînat de atîtea ori un cetățean răzvrătit.

41. și, prin curajul său, i-a zădărnicit cursele! Pe scurt, în prosopopee există nu numai aceași varietate ca în procesul însuși, ci chiar mai multă, pentru că în prosopopee atribuim sentimente unor copii, femei, popoare, chiar lucrurilor fără grai, care trebuie să-și aibă toate caracterul cuvenit.

42. Tot așa trebuie să observăm deosebirile cînd e vorba de aceia pe care îi apărăm: trebuie să vorbim adesea altfel despre fiecare, după cum clientul nostru e om distins sau obscur, rău sau binevăzut, ținînd seama și de deosebirile țelurilor urmărite și de viața din trecut. În ce-l privește pe orator, se cade să fie prevenitor, afabil, moderat, binevoitor, calități foarte plăcute. Dar și calități opuse stau bine omului corect: să urască pe cei răi, să nu stea indiferent față de problemele publice, să ceară pedepsirea fărădelegilor și a nedreptăților și, după cum am spus la început³, să-i placă tot ce este corect.

43. Și este important nu numai cine ești, pentru cine vorbești, ci și în fața cui vorbești.

¹ Vezi Homer, *Il.*, 2, 225—242.

² *Or. Rom. arg.*, p. 313 M.

³ Catul, 93.

¹ Cicero, *Verr.*, 5, 45, 118.

² Cicero, *Suppl.*, 162.

³ 11, 1, 14.

Căci prilejuiește o deosebire situația și puterea cuiva. Nu vorbești în același fel în fața împăratului, a unui magistrat, a unui senator, a unui cetățean fără funcțiuni sau a unui simplu

44. om liber. Și nu folosești același ton în procesele criminale și în debaterile criminale supuse arbitrilor. Se cuvine ca avocatul care vorbește într-o afacere capitală să manifeste îngrijorare, teamă și — așa zice — întreaga aparatură care dă amploare vorbirii. Dimpotrivă, toate acestea sînt inutile în cauzele mărunte și în fața tribunalelor secundare. Și, pe drept ar stîrni ris cine ar vrea să vorbească, șezînd, în fața unui arbitru, despre o chestiune foarte
45. ușoară și ar folosi mărturisirea lui Cicero că „e mișcat pînă în suflet și tremură din tot corpul”¹. Într-adevăr, cine nu știe cîtă deosebire trebuie să fie între stilul cerut de gravitatea senatorială și cel prin care se obține bunăvoința maselor populare, de vreme ce chiar cînd se vorbește înaintea unui singur judecător nu se cuvine același stil cînd este vorba de oameni gravi, sau de oameni puțin serioși, de un erudit sau de un militar, sau de un om fără cultură. De multe ori trebuie să coborîm tonul sau să amplificăm exprimarea, ca nu cumva judecătorul să nu o poată înțelege sau reține.
46. Trebuie dată o deosebită atenție timpului și locului. Timpul poate fi un moment de tristețe sau de veselie; uneori oratorul dispune de
47. el în libertate, alteori îl presează; or, trebuie să

¹ *Caecil.*, 13, 41.

fie pregătit pentru toate aceste împrejurări. Interesează foarte mult și faptul că vorbești într-un loc public sau particular, frecventat sau retras, într-o cetate străină sau a ta, în tabără sau în for; și fiecare loc cere o formă și un fel potrivit de elocință. De altfel și în celelalte acțiuni ale vieții nu procedăm la fel în for, în curie, în Cimpul lui Marte, în teatru sau acasă. Și cele mai multe acte, care din natura lor nu sînt criticabile, ba din cînd în cînd sînt chiar necesare, ar fi socotite rușinoase, dacă ni le-am permite în alt loc decît unde le admite obiceiul.

48. Am spus mai înainte¹ că discursurile demonstrative, fiind compuse numai pentru delectarea auditorilor, își permit mai multă strălucire și eleganță decît suasiile sau discursurile pronunțate în fața tribunalelor, fiindcă acestea presupun acțiune și luptă. Mai trebuie să adăugăm că natura cauzelor poate face ca
49. chiar anumite calități de prim ordin să nu fie la locul lor. Într-adevăr, cine ar putea suferi ca un acuzat, în pericol de a fi condamnat la moarte, mai ales dacă el însuși se apără în fața învingătorului și suveranului său, să întrebuițeze în vorbire metafore frecvente, cuvinte create de el, sau arhaice, un stil foarte îndepărtat de vorbirea obișnuită, perioade volubile și o foarte mare abundență de idei și sentimente? Oare toate aceste mijloace nu ar distruge impresia de teamă, necesară celui care se află într-un atare pericol și ajutorul mi-

¹ 8, 3, 11 și urm.

50. lei, pe care trebuie să-l ceară chiar și cei inocenți? Ar putea mișca pe cineva soarta celui om pe care îl vede îngimfat, plin de sine, vanitos, care, într-o situație dificilă, face caz de elocința sa? Nu va uri, mai curînd, oricine pe acuzatul care umblă după cuvinte, care e
51. avid de faima de orator și căruia îi mai arde să-și etaleze elocința? Îmi pare că Q. Caecilius a înțeles admirabil acest lucru în apărarea pronunțată în procesul său, cînd a fost acuzat de violență: „Nu vreau ca pentru vreunul dintre voi, sau chiar pentru vreunul din toți cei care sînt aici ca să pledeze, privirea mea să pară greu de suportat, ori vocea mea să pară insolentă, ori, în sfîrșit, ceea ce ar fi cel mai puțin grav, ca vreunul din gesturile mele să pară prea arogant”¹.
52. Există și discursuri care de la început pînă la sfîrșit constau numai din scuză, rugăminți, mărturisiri. Oare trebuie să plîngem numai prin gîndiri alambicate? Sau epifonemele și entimemele vor impresiona? Oare tot ce adaugi
53. la exprimarea curată a sentimentelor nu le va dilua toată forța și sentimentul de siguranță nu va slăbi mila? Să presupunem că un părinte trebuie să vorbească despre moartea fiului său sau despre un ultragiu mai grav decît moartea; va căuta el în narațiune farmecul care se naște din expunerea clară și limpede, și nu se va mulțumi să arate concis și expresiv mersul chestiunii? Sau va enumera argumentele

¹ *Or. Rom. frg.*, p. 464 M.

- pe degete și va căuta enunțări și partițiuni interesante, și va vorbi fără nici o pasiune, cum
54. e obiceiul în partea aceasta a discursului? Unde îi va dispărea între timp marea lui durere? Unde i se vor opri lacrimile? De unde această liniștită conformare la regulile discursului? Discursul lui, de la exordiu pînă la cuvîntul cel din urmă, nu va trebui să fie un fel de geamăt neconținut și fizionomia lui nu se va menține mereu tristă, dacă vrea într-adevăr să picure durerea ce-l mistuie și în sufletele auditorilor? Căci, dacă o părăsește un singur moment, nu o va mai putea readuce în sufletele judecătorilor.
55. De acest lucru trebuie să țină seama mai ales declamatorii (căci nu roșesc să-mi întorc privirea spre aceste studii care au fost și ale mele și spre tinerii la a căror formare m-am angajat),
56. pentru că în școală se exprimă sentimente fictive, pe care le încercăm nu ca avocați, ci ca unii care le-am trăit. În școală se imaginează, de exemplu, procese în care cineva cere senatului încuviințarea de a se sinucide, din cauza unei mari nenorociri sau chiar din remușcare. În aceste cazuri nu convine nici intonația melodioasă, defect azi generalizat, nici limbajul afectat, dar nici argumentarea lipsită de sentimente; acestea însă trebuie strecurate așa încît însăși argumentarea să le reliefeze mai bine. Căci cine își poate întrerupe durerea în timpul pledoariei, face impresia că o poate uita de tot¹.

¹ *Cl. Syri sent.*, v. 534 M.

57. Nu știu, totuși, dacă respectarea acestei bune cuviințe de care vorbesc nu trebuie observată cu strictețe mai ales față de adversarii noștri. Căci, fără îndoială, de câte ori acuzăm, trebuie neapărat să părem că nu o facem bucuros. De aceea îmi displace — și nu puțin — cunoscuta mărturie a lui Cassius Severus: „Zeilor buni! Cît sînt de fericit că trăiesc și bucuria vieții mele este că îl văd pe Asprenas acuzat”¹. Căci poate face impresia că l-a pîrit nu pentru o cauză dreaptă sau necesară, ci din plăcerea de a acuza.
58. În afară de această recomandare, care este generală, anumite cauze cer o moderație specială. Astfel fiul care va cere să administreze bunurile tatălui său trebuie să deplingă starea sănătății acestuia, iar tatăl, oricît de grave plîngeri ar aduce în contra fiului său, trebuie să arate că se simte foarte nenorocit că a ajuns în această situație penibilă, și aceasta nu în puține cuvinte numai, ci prin tonul întregului discurs, încît să fie evident că nu spune vorbe goale, ci din adîncă simțire. Și, cînd un orfan dă în judecată pe tutorele său, acesta din urmă să nu-și manifeste niciodată mînia în așa măsură încît să nu mai rămînă nici urmă de dragoste sau o pioasă aducere aminte a tatălui orfanului. Cum trebuie să vorbească fiul împotriva părintelui care îl alungă, cum trebuie să vorbească un bărbat contra soției reclamante, am expus în cartea a șaptea², cred.

¹ *Or. Rom. frg.*, p. 549 M.

² *La* 7, 4, 24.

- Cînd e preferabil să vorbim înșine sau să recurgem la un avocat, se află scris în cartea a patra¹, care cuprinde preceptele asupra exordului.
60. Nimeni nu se îndoiește că și în cuvinte poate fi ceva decent sau indecent. Trebuie, mi se pare, să adaug un singur lucru, dar foarte dificil, și anume, cum să exprimăm, fără a jigni buna-cuviință, acele lucruri care din natură sînt neplăcute și pe care am prefera să nu le exprimăm dacă am avea libertatea alegerii.
61. Ce-ți poate încrunta mai mult fruntea, sau ce jignește mai mult urechile oamenilor, decît fiul care pledează el însuși sau prin avocații săi împotriva mamei sale? Și totuși uneori e necesar, cum a fost în procesul lui Cluentius Habitus². Dar nu trebuie să urmăim întotdeauna calea folosită de Cicero împotriva Sasiei, nu pentru că el nu ar fi pledat foarte bine, ci pentru că este foarte important să consideri în ce privință și în ce chip lovește o mamă în interesele fiului său. Deci Sasia, fiindcă a voit pe față capul fiului său, trebuia combătută puternic. Erau totuși dificultăți peste care Cicero a trecut cu o abilitate divină; mai întîi, să nu uite respectul datorat părinților, apoi, considerînd mai profund mobilurile faptelor, să arate cu cea mai mare grijă că tot ce avea de zis împotriva mamei era nu numai necesar, dar absolut indispensabil cauzei. Așa a început expunerea, deși nu avea nici o le-

¹ 4, 1, 46.

² *Cluent.*, 5, 12 și urm.

gătură cu chestiunea prezentă; atît de mult a socotit el că, într-o cauză dificilă și complicată trebuie să se ocupe, înainte de toate, de ceea ce se cuvine. A reușit, deci, ca numele de mamă să nu-i devină odios fiului, ci chiar aceleia în contra căreia vorbea.

64. Totuși, uneori o mamă poate fi în proces cu fiul său, într-o chestiune mai ușoară sau mai puțin ostilă; atunci tonul discursului se cuvine să fie mai domol și mai coborît. Căci, scuzîndu-ne, vom micșora indignarea ce ar putea cădea asupra noastră sau chiar o vom abate asupra părții adverse, și, dacă este evident că fiul e grav îndurerat, se va crede că nu e vinovat și va ajunge, fără să caute, să fie compătimit. E îngăduit, de asemenea, să îndrepte asupra altora acuzația, încît să se creadă că mama a fost instigată de viclenia altora; de asemenea, să declarăm că vom îndura orice, că nu vom spune nici o vorbă tare, pentru ca, chiar de nu ne-am putea reține de a pronunța astfel de cuvinte, să părem că am făcut-o fără voie. Și chiar dacă trebuie să facem vreun reproș, e datoria avocatului să lase să se creadă că a făcut-o fără voia fiului, și că l-a obligat conștiința.

- Astfel vor putea fi lăudați amîndoi. Ceea ce am spus relativ la mamă trebuie să se înțeleagă despre amîndoi părinții, căci știu că s-au ivit procese și între tați și fii cu ocazia emancipării.
66. Chiar cînd e vorba de celelalte rudeni trebuie să avem grijă să se formeze părerea că am vorbit fără voia noastră, constrînși și pe un ton mai mult sau mai puțin moderat, după cum permite respectul cuvenit fiecărei persoane.

Aceeași atenție trebuie să o arate libertii față de patronii lor. Cu un cuvînt, niciodată nu va trebui să vorbim împotriva acestor persoane pe un ton care ne-ar supăra dacă oameni de aceeași condiție l-ar întrebuița în contra noastră.

67. Cîteodată respectăm această conduită și față de rangul adversarilor, motivînd îndrăzneala noastră ca să nu creadă că sîntem insolenți sau îngîmfați. Astfel Cicero¹, avînd să vorbească pe un ton foarte aspru împotriva lui Cota — și nu putea vorbi altfel, în interesul lui P. Oppius — s-a scuzat într-un preambul
68. lung, invocînd obligațiile slujbei sale. Uneori trebuie să cruțăm și pe inferiori și, mai ales, pe tineret, sau să părem că-i cruțăm. Acest ton moderat îl folosește Cicero apărînd pe Caelius contra lui Atratinus, încît pare că nu-l scutură ca pe un adversar, ci că îl admonestea ză ca pe un fiu. Căci Atratinus era nobil și tînăr și venise să acuze minat de o durere sufletească justă.

- Dar nu este prea greu să facem pe judecător sau asistența să aprobe motivul moderației noastre; este mai dificil cînd ne temem că
69. jignim pe aceia chiar contra cărora vorbim. Cînd Cicero a apărut pe Murena, două persoane de felul acesta i-au stat în față: M. Cato și Servius Sulpicius. Totuși cit de cuviincios i-a tăgăduit lui Sulpicius arta de a cîștiga consularul, după ce i-a acordat toate calitățile!

¹ Or. frg., 3, 9, Sch.

Căci în ce altă problemă putea suporta mai ușor acest om nobil și fruntaș cunoscător al dreptului să fie învins? Ce demn motivează Cicero apărarea acordată lui Murena, cind declară că s-a străduit să susțină candidatura lui Sulpicius la consulat contra lui Murena, dar nu trebuie să fie alături de Sulpicius într-o acțiune care urmărește condamnarea la moarte a lui Murena! Și prin ce fraze scurte și blinde a vorbit despre Cato! După ce și-a mărturisit admirația pentru caracterul lui, vrea să ne încredințeze că acest caracter a devenit atât de rigid în anumite privințe nu dintr-un defect al lui Cato, ci din vina doctrinei stoice; ai putea crede că între ei s-a iscat nu o controversă judiciară, ci o discuție filosofică.

70. și blinde a vorbit despre Cato! După ce și-a mărturisit admirația pentru caracterul lui, vrea să ne încredințeze că acest caracter a devenit atât de rigid în anumite privințe nu dintr-un defect al lui Cato, ci din vina doctrinei stoice; ai putea crede că între ei s-a iscat nu o controversă judiciară, ci o discuție filosofică.
71. Într-adevăr, metoda și genul de precepte cel mai sigur este de a imita cu grijă pe acest om de seamă, adică, dacă vrei să negi cuiva vreo calitate fără să-i stirnești minia, să-i lași toate celelalte calități și să afirmi că numai în această singură privință este mai puțin abil decât în celelalte, adăugînd, dacă se poate, și cauza pentru care este așa: fie un mic exces de tenacitate, credulitate, minie, sau pentru că a fost împins de alții. Acest procedeu, de fapt, are o aplicare generală, dacă în toată pledoaria noastră e dovedită nu numai stima, ci și afecțiunea noastră pentru ei. În afară de aceasta, trebuie să avem un motiv de a vorbi astfel și să o facem nu numai moderat, ci oarecum fiindcă sîntem chiar obligați.

73. Contrară, dar mai ușoară, este situația cind trebuie să lăudăm faptele unor oameni rău văzuți sau pe care îi urim. Căci, de fapt, se cuvine să apreciem acțiunea în sine, indiferent de autorul ei. Cicero a apărut pe Gabinius¹ și pe P. Vatinius, care înainte îi fuseseră mari dușmani și în contra cărora scrisese chiar discursuri; dar, pentru justificarea atitudinii sale, afirmă că el trebuie să asculte de conștiința sa, nu de renumele său de orator. A fost mai grea poziția sa în procesul lui Cluentius², cind a considerat necesar să prezinte vinovat pe Scamander, pe care îl apăruse. Dar se scuză cu foarte multă îndemînare, invocînd atît insistențele acelor care îi recomandaseră pe Scamander, cît și propria-i tinerețe; altfel și-ar fi compromis foarte mult autoritatea dacă, mai ales într-o cauză suspectă, ar fi mărturisit că este omul care, fără chibzuință, primește să apere acuzați culpabili.
74. afirmă că el trebuie să asculte de conștiința sa, nu de renumele său de orator. A fost mai grea poziția sa în procesul lui Cluentius², cind a considerat necesar să prezinte vinovat pe Scamander, pe care îl apăruse. Dar se scuză cu foarte multă îndemînare, invocînd atît insistențele acelor care îi recomandaseră pe Scamander, cît și propria-i tinerețe; altfel și-ar fi compromis foarte mult autoritatea dacă, mai ales într-o cauză suspectă, ar fi mărturisit că este omul care, fără chibzuință, primește să apere acuzați culpabili.
75. Pe un judecător adversar sau nebinevoitor din motive personale față de cauza cu care ne-am angajat, ne e mai greu să-l convingem; în schimb ne va fi mult mai ușor să pledăm. Vom simula că nu ne temem de nimic, fiindcă avem încredere în dreptatea lui și în dreptatea cauzei noastre. Îl vom acoperi de laude, spunînd că obiectivitatea și conștiința lui scrupuloasă vor străluci cu atît mai mult în hotărîrea ce va pronunța, cu cît va ține mai puțin cont de resentimentele sau de interesele sale.

¹ *Or. frg.*, p. 465, 486 Sch.

² *Cluent.*, 17 și urm.

La fel vom proceda și în fața judecătorilor împotriva hotărârii cărora am făcut apel, dacă sintem trimiși tot în fața lor. Vom explica motivul apelului nostru fie invocînd necesitatea — dacă permite cauza — fie vreo greșeală sau vreo bănuială. Atitudinea cea mai sigură va fi, deci, mărturisirea regretului, scuzarea greșelii și determinarea, prin orice mijloace, a judecătorului de a se jena să-și manifeste mînia.

77. Se întîmplă, de asemenea, ca același judecător să instruiască un proces în care s-a mai pronunțat o dată. Atunci, în general, spunem că în fața altui judecător nu am fi discutat sentința lui, căci nimeni altul nu are dreptul să o modifice; apoi, dacă ne va îngădui natura cauzei, vom sugera fie că nu am cunoscut unele fapte, fie că ne-au lipsit martori, fie că (dar cu cea mai mare rezervă și numai în caz că nu putem invoca nici un alt motiv),
78. avocații nu au spus totul. Dacă dezbaterrea are loc în fața altor judecători, de exemplu în caz de reînnoire a unui proces relativ la contestarea condiției de om liber a vreunei persoane sau în apelurile de la o secțiune la alta a centumvirilor, va fi mai binevenit pentru partea învinsă în prima instanță să nu vorbească pe cit e posibil nimic contra primilor judecători; despre aceasta am vorbit mai pe larg, cu ocazia probelor¹.

- Se poate întîmpla să fim nevoiți a urmări pe alții pentru fapte pe care și noi le-am comis;
79. astfel Tubero² l-a învinuit pe Ligarius că a fost

¹ 5, 2, 1.

² *Orat. Rom. frag.*, p. 503 M.

în Africa. De asemenea unii, condamnați pentru intrigi electorale, i-au denunțat pe alții pentru aceeași crimă, ca să-și recîștige slujba, iar, în școli, un tată imoral este acuzat chiar de fiul său, imoral și el. Nu văd cum poți vorbi în astfel de cazuri păstrînd buna cuviință, decît invocînd scuza că persoana, etatea, împrejurarea, cauza, locul, intenția sînt deosebite.

80. Tubero susține că s-a dus în Africa tînăr și însoțind pe tatăl său, pe care l-a trimis senatul nu la război, ci ca să cumpere griul disponibil — și că, de îndată ce i-a fost posibil, a venit înapoi; dar că Ligarius, nu numai că a rămas acolo, dar a stat nu de partea lui Cn. Pompeius, care s-a războit cu Cezar pentru înfrîntate — ambii, voind, de altfel, salvarea patriei — ci de partea lui Iuba și a africanilor, dușmanii cei mai înverșunați ai poporului roman.
81. De altfel e foarte ușor să acuzi pe altul pentru o vină cînd te recunoști vinovat pe tine însuși; dar așa procedează un delator, nu un avocat. Dacă nu poți invoca nici o scuză, singura modalitate de a vorbi este să-ți exprimi regretul. Căci poate părea îndeajuns de îndreptat cel
82. care a început să-și urască greșelile. Există, într-adevăr, anumite cauze, care prin natura lor însăși admit această atitudine. De exemplu, un tată își dezmoștenește fiul născut din căsătorie cu o curtezană pe motivul că fiul a luat în căsătorie o curtezană. Este un subiect de școală, dar care poate fi întîlnit și în for. Tatăl va putea invoca multe circumstanțe care nu vor face impresie rea, de exemplu dorința tuturor părinților este să aibă copii mai virtuoși

decît ei înșiși (căci chiar mama curtezană, dacă naște o fetiță vrea ca fiica ei să fie cinstită); că s-a născut în condiții mai umile (decî a putut lua o astfel de femeie); că nu a avut tată care să-l îndrume; că fiul său, cu atît mai mult, nu trebuia să procedeze la fel, pentru a nu reinnoi rușinea casei și a-i reproșa tatălui său căsătoria, iar mamei viața pe care a trebuit să o ducă anterior. În sfîrșit, să nu statornicească oarecum o lege și pentru copiii lui. Se poate admite că această curtezană are un caracter cu totul urît din moment ce acum acest tată nu o poate suporta. Trec cu vederea alte argumente, care s-ar putea aduce; căci aici nu tratăm despre declamație, ci arătăm că oratorul poate profita, uneori, de situații defavorabile.

84. E mai mare dificultatea cînd acuzația se referă la fapte indecente, de exemplu la necinstire, mai ales între bărbați, sau la profanarea gurii. Nu zic numai ce ar spune victima însăși; căci ce poate face mai potrivit, decît să geamă, să plîngă, să-și blesteme viața, încît judecătorul mai mult să-i simtă, decît să-i audă marea durere. Dar și avocatul trebuie să încerce asemenea sentimente, pentru că a mărturisi acest gen de injurii este mai rușinos pentru victimă decît pentru cel care a îndrăznit să le comită.

85. În foarte multe cazuri trebuie să atenuăm asperitatea fondului prin tonul discursului, cum a procedat Cicero în cauza copiilor de proscrisi. Căci ce poate fi mai grozav decît să îndepărtezi de la treburile statului oameni născuți din părinți și din strămoși demni? Astfel,

acest maestru neîntrecut în minuirea stărilor sufletești recunoaște că e o măsură aspră, dar afirmă că soarta statului se împletește atît de tare cu legile lui Sulla, încît fără respectarea lor statul n-ar putea subsista. A ajuns, deci, să lase impresia că a făcut ceva și pentru aceia în contra cărora a pledat.

86. Am atras atenția la capitolul despre glume¹, cît e de nedemn să ironizezi pe cineva cînd e nenorocit și că nu pot fi atacate prin batjocură clase, neamuri sau popoare întregi. Dar uneori conștiința de avocat te constrînge să ataci grupări întregi de oameni, de exemplu liberți, militari, publicani sau alții. În toate aceste cazuri, remediul comun este să faci impresia că analizezi faptele contrar voinței tale, că nu ataci totul, ci numai ceea ce trebuie îndepărtat, dezaprobind unele fapte dar lăudînd altele. Dacă vei afirma că ostașii sînt prădalnici, să spui și că nu e de mirare, pentru că ei consideră că li se cuvine răsplată deosebit de mare pentru pericolele ce înfruntă și pentru singele ce îl varsă; îi vei numi arțăgoși, dar vei adăuga că aceasta provine din faptul că sînt obișnuiți mai mult cu războaiele decît cu pacea. Libertilor nu le recunoaștem autoritatea, dar le putem recunoaște hărnicia prin care au scăpat de sclavie.

89. În privința neamurilor străine, Cicero procedează diferit: voind să discrediteze pe martorii greci², recunoaște acestui neam preocupa-

¹ 6, 3, 28.

² Aluzie la *Flacc.*, 26.

rea pentru știință și literatură. Pe sarzi îi disprețuiește¹, pe allobrogi² îi persecută ca pe dușmani. Aceste atitudini nu erau deloc nepotrivite sau lipsite de buna-cuviință, în momentul respectiv.

90. Asprimea adevărului poate fi atenuată și prin moderarea termenilor: pe adversarul brutal îl numești prea aspru; unui om nedrept îi spui că se lasă dus de idei preconcepute; unui încăpăținat îi zici că ține peste măsură la opinia sa³. În general să te silești a prezenta adversarii în stare să se învingă ei înșiși prin rațiune, căci acesta e mijlocul cel mai delicat de a-i ataca.

91. Orice exagerare este neplăcută; iată de ce chiar ceea ce în sine este convenabil își pierde toată valoarea dacă nu păstrăm măsura. Dar în această privință un oarecare bun-simț ne poate face să înțelegem mai curînd cît ajunge și ce admit urechile decît se poate învăța din precepte. Aceasta nu se poate măsura și, așa zice, nu se poate cîntări, fiindcă, întocmai ca alimentele, unele saturează mai repede decît altele.

92. Cred că trebuie să adaug, pe scurt, că de obicei în elocință calitățile cele mai opuse își au partizanii lor și că ele sînt laudate uneori chiar de aceleași persoane. Cicero scrie undeva⁴ că stilul cel mai perfect este acela

¹ *Pro Scauro*, 17, 38 și urm.

² Vezi *Font.*, 8.

³ *Hor., Od.*, 3, 3, 1.

⁴ *Or.*, 70.

pe care nu-l poți imita, deși crezi că îl poți imita ușor; iar în alt loc¹, că a vorbit nu cum socoate oricine că poate vorbi, ci cum de fapt nu poate nimeni spera să vorbească.

93. Aceste două apanaje pot părea contradictorii; dar ambele stiluri sînt laudate pe drept; diferența rezidă numai în subiecte. De fapt, simplitatea aceasta și, ca să zic așa, naturalitatea și sinceritatea stilului se potrivesc minunat subiectelor ușoare, iar subiectelor mai grave, stilul sublim. Cicero excelează în amîndouă; ignoranții cred că pot imita primul stil; cunoscătorii, pe nici unul.

CAPITOLUL II

Despre memorie

1. Unii au socotit că memoria este numai un dar al naturii, și, fără îndoială, această părere cuprinde foarte mult adevăr. Dar și memoria poate fi dezvoltată, ca toate celelalte facultăți; și toată munca despre care am vorbit pînă acum ar fi zadarnică dacă toate aceste elemente nu sînt legate strîns, prin acest, așa zice, principiu vital. Căci toată învățătura constă în memorizare și zadarnic am învăța dacă tot ce auzim ar trece numai pe lingă urechi. Exemplele, legile, răspunsurile juriconsulților, cu-

¹ *Or.*, 97.

vintele și, în fine, faptele pe care oratorul trebuie să le aibă întotdeauna din belșug la îndemină ne sînt oferite de aceeași minunată facultate. De aceea nu pe nedrept este ea denumită tezaurul elocinței¹.

2. Dar, pentru avocați, memoria trebuie să fie nu numai fidelă, ci și să perceapă repede. Nu este suficient să rețină ce este scris după ce am citit de mai multe ori, ci trebuie ca, chiar cînd ne-am rezumat la o simplă schițare, să rețină înălțuirea ideilor și a cuvintelor, să-și amintească cele spuse de către partea adversă și să le respingă nu neapărat în ordinea spusă, ci la locul potrivit. Mai mult! Improvizarea cred că se bazează tocmai pe această forță a minții noastre. Căci, în timp ce spunem unele lucruri, trebuie să ne gîndim la ceea ce urmează să spunem. Astfel, cum gîndirea o ia încontinuu înainte, ea caută ce este mai departe și orice idee întîlnește pe acest interval o încredințează memoriei ca într-un depozit; aceasta apoi — ca un fel de a treia mînă — transmite elocuției ceea ce primește de la invențiune.
4. Socot că nu trebuie să zăbovesc la problema originii memoriei; totuși amintesc că cei mai mulți cred că se imprimă anumite amprente în sufletul nostru, așa cum se păstrează pe ceară semnele inelelor. Și nu cred că aș îndrăzni să ofer o metodă pentru memorie,
5. deoarece văd că ea devine cînd mai lentă, cînd mai sigură, după starea noastră generală

¹ Aceeași idee la Ad. *Herenn.*, 3, 28; Cic., *De or.*, 1, 18.

- Prefer să-i admir natura, puterea de a readuce și de a reprezenta fapte vechi, rechemîndu-le după un răstimp atît de lung și nu numai cînd le căutăm, dar citeodată spontan și nu numai cînd veghem, ci cînd sîntem cufundați în somn. O admir cu atît mai mult cu cît chiar animalele care par lipsite de inteligență își amintesc, recunosc, și, deși duse departe, se întorc la culcușul lor obișnuit. Cum? Nu e de admirat acțiunea ei variată, faptul că uităm lucruri recente și ținem minte pe cele de demult?
7. Nu ne amintim faptele de ieri și ne vin în minte cele din copilărie? Cum se ascund anumite idei, cînd căutăm să ni le amintim, și cum ne revin apoi din întîmplare? De ce memoria nu durează mereu, dar revine citeodată?¹
- Cu toate acestea, nu ne-am da seama ce mare e puterea ei și cît e de divină, dacă nu ar
8. fi ridicat la atîta strălucire arta oratoriei. Ea pune la dispoziție oratorului în ordinea cuvenită nu numai ideile, dar și cuvintele; și nu înălțuie un scurt pasaj, ci se extinde aproape la infinit, încît în discursurile foarte lungi, se termină mai curînd răbdarea auditorilor decît exactitatea memoriei. Acest fapt
 9. constituie o dovadă că memoria se bazează pe o artă și că natura e ajutată de o metodă rațională, deoarece cunoștințele teoretice ne fac capabili de eforturi pe care, neinstruiți și neexperimentați, nu le putem face. Totuși

¹ Pentru ideea reînvierii amintirilor, vezi și Sen., *Contr.*, 1, 5.

văd în scrierile lui Platon¹ că uzul literelor este un obstacol pentru memorie, fără îndoială pentru că încetăm, așa-zicînd, de a mai veghea asupra a ceea ce încredințăm scrisului și însăși siguranța ne face să le pierdem din minte. Și nu incipe îndoială, că, în problema memoriei, are foarte mare importanță atenția pe care, întocmai ca privirea ochilor, n-o întorcem de la lucrurile pe care le contemplăm. De aici provine faptul că pasajele scrise timp de mai multe zile pentru a le ține minte ne rămîn imprimate în minte prin însuși efortul cugetării.

10. lui și însăși siguranța ne face să le pierdem din minte. Și nu incipe îndoială, că, în problema memoriei, are foarte mare importanță atenția pe care, întocmai ca privirea ochilor, n-o întorcem de la lucrurile pe care le contemplăm. De aici provine faptul că pasajele scrise timp de mai multe zile pentru a le ține minte ne rămîn imprimate în minte prin însuși efortul cugetării.
11. Se spune că arta memorizării a arătat-o primul Simonide. Întimplarea lui este general cunoscută². Pentru o sumă de bani convenită, el scrisese pentru un atlet, premiat la concursul de pugilat, o odă, cum se obișnuia pentru învingători. I s-a refuzat însă plata unei părți din această sumă, pentru că, după un obicei foarte frecvent la poeți, a făcut o digresiune, glorificînd pe Castor și Pollux; a fost invitat să ceară restul de bani de la acești semizeii, ale căror fapte le glorificase. Castor și Pollux i-au plătit, spune tradiția; căci, dîndu-se un mare banchet pentru sărbătorirea aceleiași victorii și Simonide fiind și el invitat, a fost chemat afară pentru că, se zice, doi tineri care au venit călare, îl chemau foarte insistent. E drept că Simonide nu i-a găsit, dar

urmarea a dovedit recunoștința zeilor față de el. Căci abia a trecut dincolo de prag, și sufrageria s-a prăbușit peste oaspeți și i-a mutilat astfel încît rudele lor, căutîndu-i pentru a-i înmormînta, nu le-au putut identifica nici fețele, nici membrele, după nici un semn. Atunci Simonide amintindu-și, se zice, de ordinea lor la masă, le-a redat rudelor corpurile lor.

14. Scriitorii nu sînt însă de acord dacă oda a fost dedicată lui Glaucos, lui Carystius, lui Leocrates, Agatharchus sau lui Scopas, nici dacă acea casă a fost în Pharsalus, după cum se pare că a notat undeva Simonide și după cum au scris Apollodor, Eratostene, Euphorion și Eurypylus din Larissa, sau la Cranon, după cum spun Apollas și Callimach, pe care îi urmează Cicero¹, care a răspîndit mai mult această tradiție. Se știe sigur că Scopas, thesalian cunoscut, a pierit la acel banchet; se mai spune că a pierit și fiul lui Scopas; de asemenea, se crede că au pierit aproape toți descendenții unui alt Scopas, mai bătrîn. De altminteri toată această istorie despre Tindarizi îmi pare un basm și nici poetul însuși nu face nicăieri aluzie la ea; or, de bună seamă nu ar fi trecut sub tăcere un eveniment atît de glorios pentru el.
17. Fapta lui Simonide pare că ne dovedește că memoria este ajutată de niște compartimente imprimate în suflet; de altfel fiecare se poate convinge de aceasta prin propria-i experiență. Într-adevăr, dacă ne întorcem în unele locuri după un timp, nu numai că le

¹ Platon, *Phaedrus*, 274—275; cf. și Caes., *B. G.*, 6, 14.

² Cf. *Fedru*, 6, 23; Cic., *De or.*, 2, 357; Ov., *Ibis* 1513; Valerius Maximus, 1, 8, 7.

¹ Cic., *De or.*, 2, 86, 352.

recunoaştem, dar ne amintim şi ce am făcut acolo şi persoanele şi, câteodată, chiar ideile neexprimate. Aşadar şi această artă, ca majoritatea artelor, s-a născut din experienţă.

18. Alegem locuri cât mai spaţioase şi mai variate, de exemplu o casă mare împărţită într-un mare număr de camere. Ne imprimăm în minte cu grijă orice este de remarcat în ele, pentru ca gândul să le poată străbate fără ezitare şi întârziere. Prima noastră preocupare va fi să nu ne poticnim în vreun obiect. Într-adevăr, o imagine din memorie, care să poată evoca o altă imagine, trebuie să fie mai mult decât puternic fixată. Apoi, toate câte am scris sau am cuprins în meditaţia noastră le imprimăm în minte şi le notăm cu vreun semn, care să ni-l evoce; acest semn poate fi luat dintr-un complex de lucruri, ca de pildă navigaţia, milităria, sau dintr-un cuvânt oarecare; căci, chiar de ne scapă vreo idee, un singur cuvânt ne-o poate evoca şi reaşeza în memorie.
20. Semnul navigaţiei să fie, să zicem, o ancoră, al milităriei, vreo armă. Aceste semne le distribuim astfel: prima idee o legăm de vestibul, a doua de atriu, apoi mergem aşa în jurul bazinelor şi fixăm în ordinea convenită idei nu numai pentru camerele de dormit, sau pentru saloane, ci şi pentru statui şi pentru alte obiecte de acelaşi gen.

După aceea, când vrem să ne reamintim totul, începem să trecem în revistă locurile începînd cu primul şi cerem fiecăruia ce i-am încredinţat, aşa cum ni le evocă semnele lor. În felul acesta, deşi sînt multe lucrurile de

care trebuie să ne amintim, ele se leagă unul de altul ca dansatorii într-un fel de horă şi nu se rătăcesc din locul lor cum se poate întîmpla cînd legăm ceea ce urmează de cele ce preced prin simpla învăţare pe de rost.

21. Ceea ce am spus despre o casă, o putem face şi în legătură cu edificii publice, cu vreo călătorie lungă, incinta unui oraş şi cu tablouri. Putem crea noi înşine aceste imagini.

Avem, deci nevoie de locuri, imaginare sau reale şi de imagini sau semne, care, în tot cazul, trebuie create de noi. Imaginile acestea sînt cuvintele prin care însemnăm ideile ce trebuie fixate în memorie, încît, după afirmaţia lui Cicero¹, locurile ne sînt ceea ce sînt tablele

22. cerate, iar semnele, literele. E mai bine să dau, însă, pasajul: „Trebuie să folosim locuri multe, importante, distincte, la mici distanţe, imagini vii, izbitoare, caracteristice, care se prezintă uşor în conştiinţă şi se înfig adînc“². De aceea mă mir mai mult cum a putut găsi Metrodor în cele douăsprezece semne ale zodiacului prin care trece soarele, trei sute şasezeci de locuri. Fără îndoială era vorba de vanitatea şi mîndria deşartă a unui om, care, lăudîndu-şi memoria, voia să-şi glorifice mai mult metoda, decât darurile naturale.

23. Nu pot nega că această metodă, în anumite privinţe, e folositoare, de exemplu, dacă ar fi să reproducem numirile multor obiecte în ordinea în care le-am auzit. Într-adevăr punem

¹ Cic., *De or.*, 2, 86, 354.

² *Ibid.*, 2, 87, 358.

- aceste obiecte în locurile fixate în memorie: masa, de exemplu, în vestibul, pupitrul în atriu și așa mai departe; apoi, reluându-le de la început, le aflăm unde le-am așezat.
24. Poate această metodă i-a ajutat pe aceia care, după o licitație publică, cum a făcut, se zice, și Hortensius, au reprodus fidel ce și cui au vîndut, lucru verificat prin registrele comisarilor licitației. Dar acest procedeu va fi mai puțin util cînd trebuie să învățăm pe de rost părțile unui discurs continuu. Căci nici ideile nu au imagini proprii, ca obiectele; trebuie să le creăm, deși locul le evocă într-o anumită măsură și pe ele, ca, de exemplu, o conversație avută. Dar cum vom memoriza după
25. această metodă șirul întreg de cuvinte? Nu mai amintesc faptul că există cuvinte pentru care nu se pot găsi semne, cum sînt, de pildă, conjuncțiile. Dar chiar de am avea, ca stenografii, semne precise pentru toate obiectele și locuri nenumărate, în care să se poată fixa toate cuvintele conținute în cele cinci cărți ale acțiunii a doua împotriva lui Verres, chiar dacă ne-am aminti tot ce înmagazinăm în felul acesta, nu se împiedică oare, în mod
26. necesar, și cursul vorbirii prin faptul că atenția trebuie îndreptată în două direcții? Căci, cum vor putea apărea neîntrerupt cuvintele astfel legate, dacă, pentru fiecare cuvînt, mintea noastră trebuie să se refere la un semn special? Deci Charmadas și Metrodor din Scepsis, amintit mai înainte, care, după cum spune

Cicero¹, au întrebuițat această metodă, să o păstreze pentru ei; noi vom propune altele mai simple.

27. Dacă vrem să reținem un discurs prea lung, va fi bine să-l memorizăm pe părți, căci memoria se istovește dacă e supraincercată. Dar părțile să nu fie prea mici, căci vor deveni prea multe și vor fărîmița și chinui memoria. Sigur că nu voi prescrie, în această privință, o măsură anumită. Ne vom orienta, mai ales, după locul unde sfîrșește pasajul respectiv, exceptînd cazul cînd pasajul este prea amplu
28. încît trebuie divizat el însuși. Trebuie să ne fixăm însă anumite pietre de hotar, pentru ca cuvintele să poată fi înlănțuite în ordinea cuvenită fără întrerupere, ceea ce e lucrul cel mai greu, și ca însăși urmarea diferitelor părți să ne reamintească ordinea.
- Nu este inutil să atașăm anumite semne de lucrurile pe care le memorizăm mai greu pentru
29. ca, gîndindu-ne la aceste semne, să putem deștepta și stimula amintirea lor. Căci nimeni nu e atît de neajutorat încît să nu-și amintească semnele fixate pentru fiecare parte. Dar dacă comoditatea îl împiedică, poate folosi un remediu suplimentar care constă, conform utilului procedeu mnemotehnic amintit², în a alege semnele în raport cu ideile care ne scapă de obicei: o ancoră, după cum am spus mai sus, dacă
30. trebuie să vorbim despre navigație, o lance, cînd e vorba de luptă. Căci semnele sînt de

¹ *Ibid.*, 2, 88, 360.

² 11, 2, 18—23.

mare ajutor și evocarea unei idei aduce amintirea alteia. Tot așa, inelul mutat pe alt deget sau legat cu un fir ne amintește motivul pentru care am procedat astfel.

Un mijloc și mai sigur constă în a asocia în memorie ceea ce vrei să ții minte cu ceva similar. De exemplu, în cazuri de nume proprii, dacă trebuie să ținem minte numele de Fabius, ne referim la Fabius Cunctator, pe care nu-l putem uita, sau la vreun prieten cu același nume. E mai ușor pentru numele de Aper, Ursus, Naso, Crispus, căci ajunge să ne amintim de unde vin aceste nume. Uneori radicalul ne ajută să ținem minte mai bine numele, de exemplu Cicero, Verrius, Aurelius ¹. Dar să termin cu aceste observații.

31. Întotdeauna e bine să învățăm pe de rost chiar de pe tăblițele pe care am scris. Căci memoria vede oarecum urmele, privește, așa zice, cu ochii nu numai paginile, dar aproape fiecare rind și astfel, când pledezi, ai impresia că citești. Iar dacă din loc în loc e vreo ștersătură, vreun adaus sau vreo schimbare, acestea 33. sînt semne la care uitîndu-ne, nu ne putem rătăci. Această metodă are multă asemănare cu cea amintită mai întîi, dar, dacă experiența mea m-a învățat ceva, aceasta e și mai rapidă și mai eficace.

Să înveți pe de rost în tăcere, căci și această problemă s-a pus, ar fi foarte bine, dacă nu

¹ După Plinius cel Bătrîn, Cicero provine de la cicer, năut; după Festus, Aurelius înseamnă fiul soarelui; etimologia lui Verrius este necunoscută.

ți-ar veni de obicei în mintea, oarecum neocupată, alte gânduri. De aceea memoria trebuie ținută trează cu vocea, ca să fie ajutată prin 34. dubla acțiune a vorbirii și a auzului. Dar vocea să fie domoală și mai mult un murmur. Cel care învață pe de rost din cititul altuia, în parte întirzie, pentru că vederea dă impresii mai puternice decît auzul, în parte e ajutat pentru că, după ce a auzit o dată sau de două ori citindu-se, are posibilitatea să-și pună imediat la încercare memoria și să se ia la întrecere cu cel ce citește. Mai ales din alte motive trebuie să facem aceasta; mărginindu-ne să ne citim pe noi, trecem în același fel și peste 35. ce reținem mai ușor și peste ce reținem mai greu. Încercînd să vedem dacă putem reține, atenția ne e mai mare și nici nu folosim inutil timpul repetînd ceea ce știm. Astfel, revenim numai asupra pasajelor pe care nu le știm și le fixăm în memorie prin repetări dese. Și în general ne rămîn mai bine în minte, tocmai pentru că le-am uitat. Un punct comun memorizării și compunerii este faptul că pentru amîndouă ne ajută foarte mult sănătatea, un stomac sănătos și o minte liberă de alte preocupări.

36. În realitate, pentru reținerea celor scrise și pentru fixarea celor meditate, aproape nimic nu e mai important decît planul și armonizarea cuvintelor, exceptînd exercițiul, care rămîne mijlocul cel mai eficace.

Oricine și-a organizat bine subiectul nu se 37. va putea rătăci în ordinea ideilor. Într-adevăr, fie că e vorba de orînduirea chestiunilor, fie

de dezvoltarea lor, dacă, bineînțeles, vorbim corect, o idee trebuie să fie tratată în primul rînd, alta în al doilea rînd și așa mai departe și toate se înlanțuie atît de strîns, încît nu putem nici înlătura și nici adăuga nimic, fără să se observe imediat. Oare Scaevola, pierzînd

38. la jocul de dame¹, unde atacase primul, nu a reconstituit, în timp ce se ducea la moșie, întregul mers al jocului și, amintindu-și mișcarea pe care a greșit-o, nu s-a întors la partenerul său care a recunoscut că așa a fost? În alcătuirea unui discurs, ordinea va avea oare mai puțină importanță, mai ales că o putem fixa după chibzuința noastră — cînd ea are atîta putere în cuvîntarea adversarului?

39. De asemenea, într-o compunere armonioasă memoria se va călăuzi după însăși înlanțuirea cuvintelor. Căci, precum învățăm mai ușor pe de rost versurile decît proza, la fel învățăm mai ușor proza bine încheiată decît cea confuză. Așa se face că putem reproduce exact și ceea ce părea improvizat. Acest lucru îmi reușea și mie cu toată memoria mea medică, cînd sosirea neașteptată a unor oameni de seamă, care meritau această onoare, mă constrîngea să reiau o parte din declamația mea. Că acest lucru e adevărat o dovedesc martorii încă în viață.

40. Totuși, dacă cineva mi-ar cere să-i indic singura și cea mai de seamă metodă de a memoriza, i-aș răspunde: exercițiul și munca stă-

¹ Referitor la această pasiune la Scaevola, cf. Cic., *De or.*, 1, 217.

ruitoare. A învăța mult pe de rost, a cugeta mult și, dacă se poate, zilnic, iată metoda cea mai eficace. Nimic nu se dezvoltă mai mult prin stăruință și nu dispare mai ușor prin neglijență decît memoria. De aceea copiii să învețe pe de rost, după cum am recomandat, cît mai devreme și cît mai multe lucruri și, oricare ar fi etatea cînd încerci să-ți cultivi memoria, să suporti de la început plictiseala de a revedea de mai multe ori ceea ce ai scris sau citit, și, ca pe un aliment, să o mesteci de mai multe ori. Această plictiseală se poate atenua dacă începem mai întîi să învățăm pe de rost pasaje scurte și care nu ne displac; apoi, zilnic, să adăugăm cîte un vers, adăugare care nu va mări sensibil osteneala. Astfel vom ajunge, cu încetul, la rezultate uimitoare. Ne vom exercita mai întîi în poezie, apoi în discursuri și, în cele din urmă, în compoziții cu un ritm mai liber și cu un stil mai îndepărtat

42. de uzajul comun, cum sînt de exemplu textele jurisconsultilor. Căci exercițiile trebuie să fie mai grele pentru a ne fi mai ușoară munca pentru care ne exercităm. La fel își obișnuiesc atleții mîinile cu greutateți de plumb, deși luptă fără greutateți și cu brațele goale.

Nu voi trece cu vederea o remarcă desprinsă din experiența zilnică, anume că la inteligențele mai greoaie memoria nu este deloc fidelă pentru ideile mai recente. E un fapt ciudat și nu-mi pot explica cît de mult se întărește memoria după trecerea unei nopți. Probabil pentru că încetează munca și deci și osteneala, care era o piedică. Sau elementul ei cel mai

important, reamintirea, se desăvirșește și se maturizează. Fapt e că ceea ce nu putem recita pe loc, în ziua următoare se prezintă în ordine și că memoria este consolidată tocmai de durată, care, de obicei, e cauza uitării. Dar și memoria prea rapidă în general se pierde

44. repede și își ia, ca să spun așa, concediu, ca și cînd n-ar mai trebui să păstreze nimic pentru viitor, o dată ce și-a îndeplinit slujba prezentă. Și nu e de mirare că reținem mai bine faptele care au necesitat o durată mai lungă pentru fixare.

Datorită diversității firilor s-a născut întrebarea dacă oratorii trebuie să învețe cuvînt cu cuvînt discursul sau ajunge să rețină numai

45. ideile și ordinea lor. Desigur, nu se poate formula un răspuns general. Căci, dacă memoria mă ajută și timpul nu-mi lipsește, vreau să nu-mi scape nici o silabă. Altfel, scrierea discursului ar fi inutilă. Prin urmare, trebuie să reușim încă din copilărie să ne formăm, prin exercitare, memoria astfel încît să se obișnuiască a nu trece peste nimic. De aceea e greșit obiceiul ca alții să ne șoptească sau să ne uităm în note, pentru că acest procedeu ne face neglijenți și socotim întotdeauna că
46. știm suficient de bine, dacă nu ne temem că ceva ne poate scăpa. De aici provine întreruperea avîntului discursului, vorbirea lentă și cu poticniri; în plus, oratorul face impresia că a învățat pe de rost și chiar discursul bine scris pierde tot farmecul tocmai pentru că se vede că a fost scris.

- Memoria însă, ne creează și faima că avem o inteligență promptă și facem impresia că ceea ce spunem nu aducem pregătit de acasă, ci
47. că am improvizat pe loc — impresie foarte utilă atît oratorului cit și procesului. Căci judecătorul admiră mai mult și se teme mai puțin de ceea ce crede că nu a fost pregătit contra lui. De aceea, în pledoarie, una din grijile de căpetenie este ca anumite părți, pe care le-am redactat foarte bine, să fie spuse ca și cum am reflecta, am ezita și am căuta ideile pe care de fapt le-am adus gata pregătite.

48. Prin urmare, fiecare vede care este metoda cea mai bună. Dacă avem din fire o memorie prea rebelă, sau dacă nu vom avea timp suficient, va fi absolut inutil să ne legăm exact de cuvinte, fiindcă uitarea unuia singur din ele ne va face să ezităm lamentabil sau chiar să ne oprim. De aceea e mult mai sigur ca, fixînd în minte cu multă atenție ideile, să le
49. lăsăm lor libertatea de a se îmbrăca în fraze. Căci nimeni nu e bucuros să piardă cuvîntul pe care l-a ales și nici nu îl înlocuiește ușor în timp ce caută pe cel scris. Dar nici această metodă nu ajută o memorie slabă, ci numai persoanele care s-au pregătit cit de puțin în obișnuința de a improviza. Pe cei cărora le lipsește ambele calități îi sfătuiesc să renunțe complet la barou și, dacă au vreun talent literar, să se dedice mai curînd scrisului. Dar acest caz nefericit este rar.
50. De altminteri, ce poate o memorie bună din natură și perfecționată prin studiu ne-o

arată fie Temistocle, despre care se știe că într-un singur an a vorbit foarte bine limba persană¹, fie Mitridate, despre care se spune că a cunoscut douăzeci și două de limbi², cite neamuri a avut sub domnia lui; fie Crassus cel Bogat, care, pe cînd guverna în Asia, a stăpînit așa de bine cinci dialecte grecești, încît în oricare i-a cerut cineva să-i facă dreptate în acel dialect își pronunța sentința³; fie Cyrus, care, după cum s-a crezut atunci, știa
51 numele tuturor soldaților săi⁴. Ba mai mult, se afirmă că Theodecte putea reproduce imediat oricîte versuri, după ce le-a auzit o singură dată. Mi s-a spus că și azi sînt oameni care fac la fel, dar nu mi s-a întîmplat niciodată să fiu de față. Totuși trebuie să admitem că e posibil, de-ar fi numai pentru a spera că vom face și noi la fel.

CAPITOLUL III

Despre pronunțarea discursului

1. *Pronuntiatio* (pronunțarea) este denumită de cei mai mulți *actio*, acțiune. Se pare că primul termen se referă la voce, al doilea la gest.

¹ Thucydide, I, 137—138; Plutarch., *Them.*, p. 229; C. Nepos, 10.

² Cf. Plin., *N. H.*, 7, 24; 25, cap. 2; Gell., 17, 17.

³ Cf. Val. Max., 3, 7, 6.

⁴ Cf. Plin., *N. H.*, 7, 24; Val. Max., 8, 7, 16.

Căci Cicero numește acțiunea cînd „un fel de vorbire”¹ cînd „un fel de elocință a corpului”². El distinge totuși două laturi ale acțiunii, care sînt aceleași ca în pronunțare: vocea și mișcarea. Putem deci folosi indiferent ambii termeni.

2. Această latură a discursului are o putere și o eficacitate într-adevăr uimitoare. Și nu este atît de importantă valoarea în sine a creației minții noastre, cit modul în care îi dăm expresie; căci auditorul se emoționează după cum aude pe orator vorbind. De aceea nici o argumentare nu e atît de puternică încît să nu-și piardă efectul dacă nu e susținută de zelul sincer și puternic al vorbitorului. Căci
3. orice sentiment, în mod firesc, rămîne pasiv în fața auditorilor, dacă nu se aprinde la vocea, la privirea și chiar la întreaga ținută a oratorului. Într-adevăr, prea fericiți vom fi dacă, făcînd toate acestea, judecătorul va împărtași înflăcărarea noastră. În nici un caz nu îl mișcăm prin nepăsarea și lipsa noastră de interes. Dacă noi moțăm, va ațipi și el.
4. Dovadă sînt, de exemplu, actorii de pe scenă; ei dau atita farmec celor mai buni poeți, încît creațiile auzite de la actori plac infinit mai mult decît dacă le-am citi noi. Ba ne fac să ascultăm cu plăcere chiar unele creații foarte slabe, încît, deși nu le facem loc în bibliotecile noastre, ele sînt reprezentate, și încă
5. des, pe scenă. Dacă și pentru lucruri pe care

¹ *De or.*, 3, 59, 222.

² *Or.*, 17, 55.

le știm imaginare și nereale pronunțarea are atita eficacitate încît trezește minie, lacrimi, îngrijorare, cu cît va fi mai puternică ea cînd dăm crezare celor auzite? În ce mă privește, aș afirma că un discurs, chiar mediocru, prezentat printr-o acțiune energetică, va produce

6. mai mult efect decît un discurs foarte bun însă lipsit de o atare acțiune. Astfel, chiar Demostene¹, întrebât fiind ce trebuie pus pe primul plan în toată arta oratorică, a oferit pronunțării laurii biruinței și tot ei i-a oferit și locul al doilea și pe al treilea, încît cei ce l-au întrebât au putut înțelege că, după părerea lui, pronunțarea nu este numai lucrul cel mai
7. important ci singurul lucru important. De aceea a studiat-o el însuși cu atita stăruință la actorul Andronicus, încît, cînd locuitorii din Rhodos admirau discursul lui, Eschine pare a fi zis pe bună dreptate: „Dar dacă l-ați fi ascultat pe el însuși!“
8. M. Cicero socotește, și el, că „acțiunea predomină în discurs“². El spune³ că Cn. Lentulus a cîștigat mai mult renume prin acțiune decît prin elocință. Tot datorită acesteia, C. Gracchus a făcut să lăcrimeze întregul popor roman, cînd a deplins asasinarea fratelui său. Antonius și Crassus produceau o puternică impresie, iar Q. Hortensius și mai puternică. Că așa stau lucrurile cu Hortensius

¹ Cf. Cic., *De or.*, 3, 213; Plin., *N. H.*, 7, 30; Val. Max., 8, 10; Plin., *Ep.* 2, 3, 10.

² *De or.*, 3, 56, 213.

³ *Brut.*, 66, 89, 38, 43, 88.

- o dovedește faptul că discursurile sale scrise sînt la un nivel atît de inferior faimei lui. Or, multă vreme el a fost considerat cel dintîi orator; apoi, cîtva timp, rivalul lui Cicero; mai pe urmă, cît timp a trăit, al doilea. Este deci clar că plăcea, cînd vorbea, printr-o calitate pe care nu o mai găsim însă cînd îl citim. Și, pe Hercule, dacă cuvintele au multă forță prin ele însele, dacă vocea adaugă ideilor o valoare particulară, dacă gesturile și atitudinile au o anumită semnificație, cînd toate aceste elemente se întrunesc, fără îndoială au ca rezultat ceva perfect.
10. Sînt totuși oameni care consideră că acțiunea fără artă, aceea pe care o produce avîntul sufletesc al oricui, este mai eficace și este singura demnă de bărbați. Dar adepții acestei păreri sînt aceiași care obișnuiesc să dezaprobe în discurs, ca afectate și puțin naturale, munca, arta, strălucirea și tot ce se cîștigă prin studiu sau din aceia care, prin rusticitatea cuvintelor
 11. și a vocii, afectează imitarea timpurilor de demult; Cicero¹ spune că așa făcea L. Cotta. Nu au decît să trăiască în convingerea că pentru a fi orator e destul să te naști om², dar să fie indulgenți față de efortul nostru, care credem că nimic nu poate fi perfect decît dacă natura e ajutată de artă.

¹ *De or.*, 3, 11, 42, *Brut.*, 74, 259.

² Printre oratorii care imitau pe cei vechi și cultivau arhaismele, au fost: Galba, cf. *Brut.*, 82; *Dial.*, 18; Laelius, cf. *Brut.*, 83; Caelius Rufus, cf. *Dial.*, 18 și 21; L. Cotta, *De or.*, 3, 42; *Brut.*, 137; Ateius Philologus, cf. *Suet.*, *De gram.*, 10.

- Totuși admit foarte bucuroși că locul întâi îl dețin darurile naturii. Căci, desigur, nu își va putea pronunța bine discursul oratorul căruia îi va lipsi fie memoria pentru a reține ce a scris, fie ușurința de a improviza, sau pe care îl împiedică în vorbire defecte incorrigibile de pronunțare. Chiar corpul poate fi atins de infirmități atât de mari încât să nu poată fi învins de nici o artă. Însăși vocea slabă nu permite o perfectă pronunțare. Căci dacă vocea are un timbru plăcut și e puternică, ne putem folosi de ea după voie; o voce dezagreabilă sau slabă nu e potrivită pentru multe situații; de pildă pentru forțarea și ridicarea tonului. Pe de altă parte, ne obligă la unele neplăceri, ca de exemplu de a ne întrerupe, de a cobori tonul, și de a ne odihni pentru a ne reface gâtul răgușit și plămînii oboșiți. Dar aici vorbim despre oratorul căruia îi pot folosi expunerile mele.

14. Deoarece orice acțiune are, precum am spus¹, două elemente, vocea și gestul, dintre care unul impresionează ochii, celălalt urechile, două simțuri prin care pătrund în suflet toate senzațiile, vom vorbi mai întâi despre voce, căreia i se subordonează și gestul.

Relativ la voce se ridică mai întâi problema naturii ei, apoi a utilizării. Natura vocii se judecă după volumul său și după calitate.

15. Problema volumului e mai simplă, fiindcă, în cele din urmă, vocea e puternică sau slabă. Dar între aceste extremități există aspecte

¹ 11, 2, 1.

intermediare și, de la tonul cel mai jos la tonul cel mai sus și invers, sînt mai multe grade. Calitatea e mai variată, poate fi sonoră sau voalată, plină sau săracă, dulce sau aspră, stăpinită sau amplă, dură sau mlădioasă, limpede sau surdă. Respirația, de asemenea, este mai lungă sau mai scurtă.

16. Nu intră în planul lucrării de față să cercetăm cauzele acestor diversități. De exemplu, dacă diferența provine din cauza organelor în care se formează suflul, sau din cauza acelor organe asemănătoare unor tuburi prin care trece. Dacă vocea are natura ei proprie sau depinde de anumite mișcări; dacă acționează mai mult asupra ei plămînii, pieptul sau chiar capul; ori dacă are nevoie de toate aceste organe, așa precum suavitatea sunetului depinde nu numai de gură, ci și de nări, prin care iese surplusul de voce.

În orice caz sunetul ei trebuie să fie dulce, nu supărător.¹

17. Modul de a folosi vocea e multiplu. Căci în afară de cunoscuta triplă diviziune, acută, gravă și circumflexă, trebuie folosite tonuri cînd forte, cînd domolite, cînd ridicate, cînd coborîte, precum și măsuri mai lente sau mai accelerate. Dar în aceste aspecte enumerate există o multime de nuanțe intermediare. Precum fizionomia noastră care, deși se compune din foarte puține trăsături, diferă la infinit,

¹ Referitor la cauzele fiziologice ale varietăților calităților vocale — pentru cunoașterea teoriilor contemporane, cf. *Ad. Herenn.*, 3, 24, *Cic.*, *N. D.*, 2, 55.

aşa şi vocea, deşi cuprinde puţine varietăţi cărora li se poate da o denumire, diferă de la individ la individ şi urechile o disting întotdeauna cum ochii recunosc fizionomia.

19. Calităţile vocii se pot dezvolta ca toate celelalte, printr-o îngrijire bună, iar neglijenţa le diminuează. Dar îngrijirea vocii nu este identică pentru orator şi pentru un profesor de canto. Există, totuşi, multe condiţii comune: forţa fizică, pentru ca vocea noastră să nu slăbească şi să nu devină subţire ca a eunucilor, a femeilor, sau a bolnavilor. Obţinem această forţă prin plimbări, masaje, abstenenţă, hrană uşor digestibilă, cu alte cuvinte prin frugalitate.¹ Apoi, trebuie să avem un laringe sănătos, adică elastic şi suplu; altfel vocea se împiedică, devine seacă, aspră sau sacadată. Căci aşa cum flautul, deşi primeşte acelaşi suflu, produce note diferite, după cum are deschiderile închise sau libere, dacă instrumentul nu este destul de curat, sau dacă este crăpat, tot aşa un laringe umflat strangulează
21. vocea, unul obosit o emite seacă, cel răguşit o emite aspră, cel forţat dă sunete asemenea unui instrument stricat. Suflul este întretăiat şi de ceea ce îi stă în cale, aşa cum e oprită şuviţa de apă de o pietricică; deşi se împreună ceva mai jos, totuşi rămâne un gol exact după obiectul care le-a stat în cale. De asemenea umiditatea prea multă jenează vocea; prea puţină, o stinge. Cît despre oboseală, ea afec-

tează vocea, că pe orice corp, nu numai pentru moment, ci şi pentru viitor.

22. Dar, dacă şi profesorul de canto şi oratorul au la fel nevoie de exerciţiu, prin care totul se fortifică, exerciţiile lor nu sînt identice.¹ Căci un om ocupat în atîtea îndatoriri cetăţeneşti nu poate avea ore fixe pentru plimbare. Nici nu-şi poate perfecţiona vocea trecînd de la sunetele cele mai coborîte la cele mai înalte. De asemenea nu poate evita întotdeauna oboseala, din moment ce adeseori trebuie să vorbească în mai multe procese. Chiar pentru
23. hrană nu poate urma aceleaşi reguli. Căci are nevoie nu atît de o voce fină şi delicată, cît de una forte şi rezistentă. Toţi cîntăreţii domolesc chiar cele mai înalte sunete prin modularea vocii, pe cînd noi trebuie să vorbim, în general, pe un ton aspru şi vehement, să veghem nopţile, să înghiţim, pînă isprăvim lucrul, fumul lămpilor şi să stăm la datorie
24. cu veşmintele muiate de transpiraţie. De aceea, să nu ne indulcim vocea cu delicateţe. Şi vocea să nu-şi ia obiceiuri pe care va trebui să le părăsească, ci să se exerciteze după cum o vom folosi. Să nu se stingă în tăcere, ci să se întărească prin practică continuă, care înlătură orice dificultate.
25. Dar cel mai bun exerciţiu va fi să înveţi pe dinafară. Căci pe cel care improvizează îl abate de la grija ce trebuie dată vocii însăşi atenţia pasionată acordată fondului. Apoi, să înveţi pe de rost bucăţi cît mai variate, care

¹ Această problemă e discutată de *Ad. Herenn.*, 3, 13, *Celsius, Medic.*, 4, 3 şi 4; *Cic., Att.*, 2, 23 şi urm.

¹ Aceeaşi idee la *Cic., De or.*, 1, 251.

- să se preteze la strigăte, discuții, conversație și mlădieri de voce, ca să ne pregătim pentru
26. toate situațiile în același timp. Aceasta ajunge. Altminteri vocea aceea cultivată și îngrijită nu va suporta osteneala cu care nu s-a obișnuit. La fel, corpurile deprinse să lucreze în gimnazii și să fie masate cu ulei, oricât de frumoase și robuste sînt în luptele lor de specialitate, dacă le-ai ordona marșuri militare, să poarte poveri și să facă de veghe, n-ar fi în stare și ar suspina după masajul și transpirația corpului lor gol. Cine ar admite ca într-o lucrare de genul acesta să recomandăm evitarea soarelui, a vîntului, a timpului umed sau secetos? Dar, dacă ar trebui să vorbim în soare sau într-o zi cu vînt, umedă ori caldă, ne vom părăsi clienții? Cît despre sfatul dat de unele persoane de a nu declama cînd avem indigestii sau cînd sîntem prea sătui, sau băuți sau imediat după ce am vomitat, cred că nici un om cu judecată nu ar face-o.
28. Un precept general și bine întemeiat prescrie cruțarea vocii îndeosebi în perioada trecerii de la copilărie la adolescență. În această epocă organul este în mod natural împiedicat, nu cum au socotit unii, din cauza excesului de căldură (căci în alte perioade singele e și mai cald) ci, mai curînd, din cauza umidității corpului, care abundă la etatea aceasta. De aceea și nările și pieptul se dezvoltă în timpul acesta și toate parcă germinează, deci sînt mai delicate și mai sensibile la tot ce le poate dăuna. Dar, pentru a reveni la subiect, cred că genul cel mai bun de exercitare a vocii o
- 29.

dată consolidată și formată, este de a ne apropia cît mai mult de folosința ce-i vom da, adică să vorbim zilnic așa cum vom pleda. Astfel se întărește nu numai vocea și plămîinii, ci și corpul se obișnuiește să ia o atitudine demnă și își pune mișcările în armonie cu vorbirea.

30. Regulile pronunțării sînt aceleași ca ale stilului. Căci precum stilul trebuie să fie corect, clar, strălucit, potrivit subiectului, așa și pronunțarea va fi corectă, adică fără defecte, dacă emisiunea vocii e ușoară, netedă, plăcută, urbană, adică nu cu accente rustice sau străine.
31. De fapt, nu fără motiv se spune despre vorbirea cuiva că sună „barbar” sau „grecește”; căci cunoaștem pe oameni după accent, după cum recunoaștem bronzul după sunet. Astfel, ne vom însuși pronunțarea care place lui Ennius, cînd zice că „Cethegus a avut grai plăcut”¹, nu aceea pe care Cicero o critică la unii, spunînd că „latră, nu pledează”². Există, de fapt, multe defecte, semnalate de mine într-o parte din cartea întâi³, unde încercam să învăț pe copii pronunțarea corectă, socotind că e
32. mai bine să fie amintite la vîrsta în care ele se pot îndrepta. Trebuie, mai întâi, ca vocea însăși să fie, așa zice, sănătoasă; adică să nu prezinte nici unul din defectele enumerate mai înainte. Apoi, să nu fie voalată, fără inflexiuni, neplăcută, dură, aspră, răgușită, groasă

¹ Enn., Ann., 304 și urm., Vahlen.

² Brut., 15, 58.

³ 1, 1, 37; 1, 5, 32; 1, 8, 1; 1, 11.

sau pițigăiată, goală, searbădă, slabă, moale, ca de femeie; iar respirația să nu fie scurtă, puțin rezistentă sau greu de reluat.

33. Limpede va fi pronunțarea, în primul rînd, dacă cuvintele vor fi articulate în întregime, adică dacă nu înghițim sau oțim o parte din ele; cei mai mulți oratori, apăsînd prea mult pe primele silabe, spun fără putere suficientă ultimele. Dar pe cît e necesară pronunțarea întreagă și precisă a cuvintelor, la fel de plicticoasă și neplăcută este exprimarea exagerată și oarecum enumerarea fiecărei litere. Căci vocalele se contopesc foarte des și anumite consoane dispar cînd sînt urmate de
34. vocale. Am dat exemple pentru ambele cazuri: „*Multum ille et terris*“¹. De asemenea, se evită întîlnirea consoanelor prea dure; astfel se explică formele *pellexit*, *collegit* și cele amintite în alt loc². Iată de ce lăudăm la Catulus încheierea armonioasă a literelor.

- În al doilea rînd, expunerea trebuie să fie clară, adică oratorul să înceapă și să se oprească unde trebuie. De asemenea, trebuie observat
36. unde este cazul să facem pauză și, oarecum, să suspendăm sensul — ceea ce grecii numesc ὑποδιαστολή și ὑποστιγμή și unde trebuie să ne oprim. De pildă e o suspensie de sens după „*Arma virumque cano*“³, fiindcă „*virum*“ se leagă de ceea ce urmează, sensul nefiînd complet decît cu „*virum Troiae qui primus ab*

¹ Verg., *Aen.*, 1, 3, cf. 9, 4, 40.

² în 9, 4, 37.

³ Verg., *Aen.*, 1, 1.

oris“. Aici, de asemenea, o nouă suspensie căci, deși „de unde vine“ și „încotro vine“ sînt două noțiuni diferite, nu trebuie totuși des-
 37. părțite, pentru că amîndouă ideile sînt legate prin același verb „vine“. A treia pauză este după „*Italiam*“, fiindcă se interpune „*fato profugus*“ și desparte continuarea ideii care era „*Italiam Lavinaeque*...“. Din același motiv facem o a patra pauză după „*profugus*“. Urmează „*Lavinaeque venit litora*“ unde ne vom opri, fiindcă de aici începe o altă idee. Dar chiar aceste pauze vor fi mai mult sau mai puțin
 38. lungi, după cum ele termină o frază sau o idee. Astfel, după „*litora*“ voi lăsa vocea în suspensie numai pînă respir și voi continua îndată. Cînd voi ajunge la „*Atque altae moenia Romae*“ voi lăsa vocea să coboare și mă voi opri înainte de a începe o nouă idee. Se întîmplă să faci
 39. unele suspensii, fără a respira, chiar în cuprinsul perioadelor. De exemplu perioada: „*In coetu vero populi Romani negotium publicum gerens magister equitum*“¹, etc. are alte multe membre (căci gîndirea îmbracă diferite aspecte), dar ele se înglobează într-o singură idee amplă; căci trebuie să zăbovim puțin la locurile respective, fără a întrerupe însă contextul frazei. Uneori, din contră, trebuie să respirăm fără nici o suspensie; în cazul acesta, trebuie să respirăm oarecum pe furiș; altfel, dacă ne-am reluat respirația neîndeminat, am întuneca la fel sensul frazei, ca printr-o oprire greșită. A-ți doza bine debitul oratoric este, poate,

¹ Cic., *Phil.*, 2, 25, 63.

- o calitate mărunță; totuși fără ea, ar fi nule celelalte calități în timpul pledoariei.
40. Este strălucită pronunțarea care dispune de o voce ușoară, amplă, bogată, flexibilă, solidă, dulce, durabilă, limpede, curată, cu timbru plăcut și care pătrunde curată în urechi (căci există un tip de voce agreabilă auzului, nu pentru volumul ei, ci pentru calitatea ei specială); oarecum maleabilă, în tot cazul posedind toate sinuozitățile și modulațiile dorite, dăruită, cum se zice, cu un instrument complet. La acestea se vor adăuga plămîni buni, respirație lungă și care să nu cedeze ușor osteneții.
41. Sunetul muzical foarte grav sau cel foarte ascuțit nu este potrivit în discursuri. Căci primul, fiind puțin clar și prea plin, nu poate mișca sufletul; celălalt, fiind prea subțire și exagerat de limpede este nenatural și, în plus, nu se poate modula, nici menține încordat prea mult. Căci vocea e ca și coardele instrumentelor: cu cît e mai relaxată, cu atîta e mai gravă și mai plină; cu cît e mai întinsă, cu atît e mai subțire și ascuțită. Astfel, vocea prea coborîtă nu produce efect; cea prea înaltă e în pericol de a se rupe. Trebuie, deci, să folosim sunetele mijlocii și pe acestea să le ridicăm, dacă voim să vorbim cu vigoare, și să le coborîm, dacă vrem să fim temperați.
43. Într-adevăr, pentru o pronunțare corectă, prima lege pe care trebuie să o observăm este uniformitatea vocii. Altfel, cuvintele saltă

- mereu prin intervale și sunete neuniforme, amestecînd cuvinte lungi cu scurte, sunete grave și acute, înalte și coborîte și șchioapătă din cauza inegalității acestor elemente, care sînt un fel de picioare ale vorbirii. A doua lege
44. este varietatea, care, chiar singură, constituie pronunțarea. Dar să nu creadă cineva că există contradicție între uniformitate și varietate, deoarece contrarul uniformității este neregularitatea, pe cînd contrarul varietății este ceea ce numim *μονοειδία* (*monoeidia*) adică, aș zice, un aspect unic.
- Arta de a varia dă farmec vorbirii, liniștește urechea și recrează pe orator prin simpla schimbare a efortului. De aceea simțim nevoia să stăm, să ne plimbăm încooace și încolo, să ședem, să ne culcăm, căci nu putem suporta mereu
45. aceeași atitudine. Consider însă lucrul cel mai important (dar despre aceasta voi vorbi ceva mai târziu) conformarea vocii la natura subiectului tratat, și la sentimentele pe care dorim să le trezim, pentru a nu fi în discordanță cu cuvintele. Să evităm deci ceea ce în grecește se numește *μονοτονία* (*monotonia*), adică de a reda totul cu aceeași intensitate a respirației și a tonului. Astfel, nu vom spune totul strîgînd, ceea ce e nebulie, nici numai pe ton de conversație, ceea ce e lipsă de mișcare. Și nu vom
46. vorbi în șoaptă, căci anulăm toată vigoarea, ci, în același pasaj sau cînd exprimăm aceleași sentimente, vom folosi oarecare modulări, nu prea ample, după cum o cere demnitatea

cuvintelor, natura ideilor, faptul că terminăm sau începem o idee, sau după cum trecem de la o idee la alta. La fel procedează pictorii, care, pictînd într-o singură culoare, fac unele părți luminoase, altele mai întunecate, artificiu fără de care nu ar putea contura nici măcar membrele.

47. Să luăm ca exemplu începutul celebru al admirabilului discurs al lui Cicero, *Pro Milone*. Oare nu trebuie, aproape la fiecare pauză, să schimbe expresia, deși caracterul general al fizionomiei rămîne același?: „Deși mă tem, judecători, că e rușinos să dau dovadă de teamă
48. atunci cînd încep să vorbesc despre un om foarte de seamă”¹. Deși în tot exordiul trebuie să păstreze o atitudine stăpînită și umilă, pentru că este un exordiu și exordiul unui orator îngrijorat, totuși pronunțarea trebuie să fie oarecum mai plină și mai mîndră cînd zice „pentru un om foarte de seamă” decît cînd zice „Deși mă tem” sau „că e rușinos” sau
49. „că dau dovadă de teamă”. A doua respirație trebuie să fie mai viguroasă, datorită unui progres natural, ca să spună cu mai puțină timiditate cele ce urmează și pentru ca să pună în evidență grandoarea sufletească a lui Milo: „Nimic nu e mai puțin convenabil, cînd Titus Annius însuși tremură mai mult pentru soarta republicii, decît pentru a sa”. Apoi oratorul își
50. face un fel de reproș: „... Că nu pot aduce

¹ *Mil.*, 1, 1.

- același suflet curajos la procesul lui”. După aceea spune cîteva cuvinte minioase: „Totuși această neobișnuită înfățișare a unui neobișnuit tribunal îmi înspăimîntă ochii...”
- Apoi, cum se zice, aproape trimbițînd: „... care, oriîncotro se întorc, nu mai găsesc oriînduiala veche a forului, nici vechiul obicei al tribunalelor”. În partea a doua a perioadei este liber și neînfrînat: „Cercul de auditori care înconjură ședința noastră nu este cel obișnuit”.
51. Aceste observații le-am făcut ca să se vadă clar că nu numai în membrele perioadei, ci și în părțile acestor membre există o varietate în pronunțare, fără de care nimic nu se reliefează. Dar vocea nu trebuie forțată peste măsură, căci adesea se sufocă. Un efort exagerat o face mai puțin clară și, forțată, izbucnește uneori
52. în sunetul pe care grecii l-au denumit după cîntatul prematur al cocoșilor¹. Să nu încurcăm ceea ce spunem, printr-o volubilitate excesivă; din cauza ei pier punctuația, pier sentimentul și uneori dispăre o parte din cuvînt. Acestui defect i se spune defectul vorbirii prea lente; căci denotă o invențiune greoaie, și, prin încetineala ei, plictisește și — fapt destul de important — pierde o parte din timpul destinat vorbirii.
53. Pronunțarea să ne fie promptă, nu grăbită, moderată, nu lentă. Reluarea respirației să nu fie deasă, căci întrerupe gîndirea; și să nu

¹ Nu se cunoaște denumirea la care face aluzie.

- o prelungim pînă ne părăsește, căci emite un sunet dezagreabil — cînd o menținem prea mult — și seamănă cu respirația unui om care a stat multă vreme sub apă; de asemenea o reluăm cu greu și nepotrivit, fiindcă nu respirăm cînd vrem noi, ci cînd ne e necesar. De aceea cînd avem să pronunțăm o perioadă mai lungă trebuie să facem rezerve de respirație, dar repede ca să nu se audă și, mai ales, să nu se observe; în celelalte părți ne vom relua respirația, unde fraza își unește membrele. Trebuie, însă, să ne deprindem respirația să devină cît mai lungă. Pentru a reuși, Demostene recita fără pauză cît putea mai multe versuri, în timp ce urca. Tot el, pentru a pronunța mai ușor cuvintele și fără defect, obișnuia să vorbească acasă învîrtind pietricele în gură¹.
55. Uneori, respirația este suficient de lungă, plină și clară, dar nu poate fi ținută cu destulă tărie. De aceea tremură, ca trupurile pe care deși par sănătoase, nervii nu le susțin îndeajuns; acest tremur grecii îl numesc Βράγχος (glas din git). Unii oratori, lipsindu-le mulți dinți, nu își reiau respirația, ci o trag cu un șuier. Alții, gîfîind des și producînd în plămîni un sunet perceptibil, amintesc de vitele care trudes sub povara jugului. Unii afectează pîrînd că, copleșiți de bogăția ideilor și năpădiți de valurile elocinței, nu le pot exprima prin cuvinte. Altora li se împiedică limba și se luptă

¹ Cf. Plutarch, *Demosth.*, 11, Cic., *De or.*, 1, 260—261.

- cu cuvintele. În sfîrșit, să tușești, să scuipi mereu, să-ți dregi vocea expectorînd din adîncul plămînilor, să stropești pe cei din apropiere cu salivă, să respiri mai mult pe nări cînd vorbești, deși nu sînt numaidecît defecte ale vocii, fiindcă apar datorită vocii le-am înglobat aici.
57. Dar aș suporta oricare din defectele amintite, mai bucuros decît defectul de care astăzi toți suferă foarte mult, în toate procesele și în școli anume de a vorbi cîntînd. Nu știu dacă acest defect e mai curînd nefolositor ori mai curînd urit. Căci, ce stă mai rău unui orator decît modularea ca pe scenă, de multe ori asemănătoare cîntecului dezordonat al bețivilor și al destrăbălaților? Ce poate împiedica mai mult trezirea sentimentelor decît ca atunci cînd trebuie să evoci durerea, mînia, indignarea, compătimirea, nu numai să te arăți lipsit de aceste sentimente pe care vrei să le deștepti în judecători, ci chiar să dărimi maiestatea forului, introducînd fără sfiială libertatea lycienilor sau a carienilor? Căci Cicero spune¹ că retorii din Lycia și din Caria aproape cîntă în perorația discursului. Noi însă am depășit
59. măsura în care ei își cîntă discursul, căci ei sînt mai temperați. Oare cîntă cineva, nu zic cînd vorbește despre omucidere, despre sacrilegiu, despre paricid, dar cînd e vorba de cifre și de socoteli? Într-un cuvînt, ca să rezum, cine

¹ *Or.*, 57.

cîntă într-un proces? Căci, dacă trebuie să admitem acest obicei, nu e nici un motiv să nu acompaniem cu lăute și flaute aceste modulații ba, pe Herculel, chiar cu cimbale, care ar fi mai potrivite pentru acest abuz oribil. Totuși ne pretăm bucueroși, căci oricui îi place ceea ce el cîntă și cîntul cere mai puțină osteneală decît pledoaria. Există, de asemenea, oameni care, în conformitate cu celelalte vicii ale vieții lor, sînt călăuziți și de această plăcere de a asculta oriunde sunete care delectează urechea. Mi se poate obiecta arătînd că Cicero afirmă că există în discurs „un fel de cîntec, ce se simte mai puțin”¹, a cărui origine e oarecum naturală. Voi arăta, nu mult mai departe, unde și între ce limite trebuie să admitem această modulare și, să zicem, această cîntare, dar cu condiția să fie mai puțin vădită, ceea ce cei mai mulți nu vor să înțeleagă.

61. Dar e timpul să spunem care e pronunțarea potrivită. Desigur aceea care se acomodează subiectelor despre care vorbim. Acomodarea o fac cel mai bine înseși mișcările sufletului nostru, căci vocea sună așa cum e strunită. Sentimentele, la rîndul lor, sînt unele adevărate, altele prefăcute și imitate. Cele adevărate izbucnesc în mod natural, de exemplu durerea, mînia, indignarea, dar sînt lipsite de artă;
62. de aceea să le dăm expresia potrivită prin stă-

¹ Or., 57.

- ruintă și metodă. Din contră, cele care sînt produse prin imitare au artă în ele, dar nu sînt naturale; de aceea lucrul de căpetenie este să ne pătrundem bine de ele, să ne reprezentăm în minte imaginea realității și să fim emoționați, ca și cînd ar fi reale. Astfel vocea va fi un intermediar care va transpune în sufletul judecătorilor starea sufletească pe care a primit-o de la noi. Căci vocea arată starea sufletului
63. nostru și se modifică după ea. Prin urmare, în împrejurări vesele este plină, egală și într-o oarecare măsură ea însăși veselă. În luptă e hotărîtă și își încordează toate puterile și, am putea zice, toți mușchii. Cumplită e în mînie și aspră și năvalnică și întretăiată de o respirație deasă; căci respirația nu poate fi lungă cînd este emisă prea des. În sentimentele de dușmănie trebuie s-o coborim puțin, căci în general la aceste sentimente nu recur decît oamenii inferiori. Din contră, cînd măgulim, cînd facem mărturisiri, cînd ne scuzăm, cînd ne rugăm, vocea e domoală și umilă. Cînd dăm sfaturi, cînd facem atenți pe alții, cînd promitem, cînd mîngiem, vocea trebuie să fie gravă. Cînd exprimăm frica sau rușinea, este reținută; cînd încurajăm e tare; în dispute, precisă; în trezirea milei modulată, plîngătoare, și, oarecum, intenționat mai ștearsă.
65. Dimpotrivă, în digresiuni este amplă, clară și sigură; în expunerea faptelor și în conversație este simplă, ocupînd o poziție intermediară

între sunet acut și grav. Se ridică în afectele violente; în sentimentele domoale coboară mai mult sau mai puțin, în conformitate cu sentimentele.

- Despre tonul pe care îl cere fiecare parte a discursului voi expune ceva mai târziu. Acum voi vorbi despre gest, care, și el, urmează fidel vocea și, ca și ea, se supune inteligenței. Câtă
66. importanță are la oratori gestul reiese îndeajuns și numai din faptul că acesta exprimă, fără vorbe-aproape totul. Într-adevăr ne exprimăm voința nu numai prin mâini, ci și prin mișcări ale capului; și acest lucru ține loc de vorbire la cei muți. Dansul de multe ori, fără cuvinte, ne comunică gândiri și sentimente. Și din privirea și din mersul unei persoane îi deducem starea sufletească. Chiar animalele, care sînt lipsite de grai, își manifestă minia, bucuria, dorința de a plăcea prin privire și prin alte indicii ale corpului.
67. lui. Și nu e de mirare că gesturile care, la urma urmelor, constau din mișcare, produc atîta impresie asupra sufletelor, cînd pictura, artă care nu vorbește și e încremenită mereu în aceeași atitudine, pătrunde pînă în adîncul inimii, încît pare că uneori întrece puterea cuvîntului. Dimpotrivă, dacă gesturile și fizionomia noastră ar fi în dezacord cu vorbirea noastră, dacă am spune lucruri triste avînd figura veselă, dacă am afirma ceva făcînd semne de negare, vorbirea noastră și-ar pierde orice autoritate și credit.

- Frumusețea discursului rezultă și din gest¹
68. și din mișcarea corpului. De aceea Demostene obișnuia să-și pregătească acțiunea privindu-se într-o oglindă mare, căci, deși imaginile erau inverse, el nu avea încredere decît în ochi pentru efectul pe care voia să-l producă. Dar în plecare, ca și în întregul nostru corp, elementul
69. cel mai important este capul, atît pentru frumusețea de care am amintit, cît și pentru expresivitatea lui. Frumusețea cere, mai întîi, ca să-l ținem drept și natural. Căci capul plecat arată umilință, dat pe spate, aroganță, înclinat în lături lîncezeală, țeapăn și nemișcat, o oarecare duritate de caracter. Apoi, capul trebuie să-și ia mișcările potrivite din subiect, ca să fie în concordanță cu gestul, cu
70. mișcările minilor și ale corpului. Într-adevăr, privirea trebuie îndreptată în direcția minii, afară de cazul că trebuie să exprimăm reprobare, refuz, sau oroare; căci atunci părem că refuzăm cu privirea ceea ce respingem și cu mina: „Zeilor, îndepărtați o astfel de calamitate...”² „Nu, într-adevăr, nu mă socotesc vrednic de o astfel de cinste”³.
71. Capul exprimă starea sufletului în foarte multe chipuri. Căci, în afară de mișcările de aprobare, refuz, confirmare, sînt cunoscute și comune tuturor mișcările care exprimă

¹ În ce privește influența gestului asupra judecătorului, cf. Seneca, *De ira*, 2, 2, 4; Plin., *N. H.*, 35, 23; de asemenea Q., 6, 1, 32; Plutarch, *Demosth.*, 11,

² Verg., *Aen.*, 3, 620.

³ Verg., *Aen.*, 1, 335.

rușinea, îndoiala, admirația, indignarea. Dar a te rezuma la gesturi cu capul, chiar profesorii care pregătesc pe actorii de teatru o consideră greșeală. De asemenea, a face gesturi frecvente cu capul reprezintă o greșeală; cu atât mai mult e ceva nebunesc a-l agita și a-l întoarce în toate părțile scuturându-ți părul.

72. Rolul dominant îl are însă fizionomia. Prin ea implorăm, prin ea amenințăm, prin ea măgulim, prin ea ne arătăm triști, prin ea ne arătăm veseli, prin ea sintem mândri, prin ea, umiliți. Spre ea se îndreaptă atenția oamenilor, la ea privesc ochii tuturor, pe ea o urmăresc, chiar înainte de a deschide gura. Pentru ea ne sînt dragi unii oratori, pentru ea nu ne plac alții. Prin ea înțelegem foarte mult și, de multe ori, ea suplinește toate cuvintele. De aceea în piesele scrise pentru teatru, maestrul în arta acțiunii exprimă și prin măști sentimentele personajelor lor. Astfel, în tragedie Aërope e tristă, Medea cumplită, Ajax buimac, Hercule furios. În comedii — în afară de obișnuința de a arăta prin mască deosebirile dintre sclavi, negustori de femei, paraziți, țărani, soldați, prostituate, servitoare, bătrîni austeri și bătrîni îngăduitori, tineri serioși și tineri stricați, matroane, fete — părintele care are rolul principal, fiindcă e cînd violent, cînd indulgent, are masca cu o sprînceană ridicată iar cealaltă normală și actorul obișnuiește să arate publicului partea feței care se potrivește cu cele ce spune.
75. Dar în fizionomie, la rîndul ei, cea mai mare importanță o au ochii. Prin ei mai ales se vede sufletul încît, chiar fără să se miște, lăcesc cînd

sintem veseli, se acopăr de ceață cînd sintem triști. Mai mult, natura le-a dat lacrimi ca să arate starea sufletului; ele sau izbucnesc de durere, sau curg de bucurie. Prin mișcare, ochii devin hotărîți, indiferenți, mîndri, amenințători, blînzi, aspri — expresii cerute de situație. Dar niciodată nu e permis să fie rigizi și măriți, sau lîncezi și amorțiți, zburdalnici și fără astîmpăr, sau nesiguri și plini de poftă, sau cu privirea piezișă și, ca să zic așa, ahtiați de plăcere, pîrînd că cer sau că promit ceva. Cine își va ține în timpul pledoariei ochii complet sau numai puțin închiși, acela e cu totul lipsit de experiență sau de inteligență.

77. Și pentru a exprima toate aceste sentimente ochii sînt ajutați, aș zice, de serviciul pleoapelor și al obrajilor. Se exprimă mult și cu sprîncelele. Căci ele încadrează oarecum ochii și stăpînesc fruntea; o contractă, o înalță, o fac mai mică. De aceea nimic nu are mai mult efect asupra frunții, exceptînd singele pus în mișcare de starea noastră sufletească. De fapt, cînd rușinea ne cuprinde, singele se revarsă sub piele și o înroșește. Cînd ne e teamă se retrage, dispăre complet și lasă o paloare înghețată. În echilibru, dă o impresie de seninătate, ceva intermediar între ambele. Defectul sprîncenelor constă în a fi cu totul nemîșcate, prea mobile sau mișcate inegal — cum spuneam adineaori despre masca comică — sau în dezacord cu cuvintele. Sprîncelele contractate exprimă minie; lăsate în jos, tristețe; destînse, veselie. De asemenea, pentru a aproba le destindem, pentru a interzice le ridicăm.

80. Aproape nimic nu se poate exprima convenabil prin nări și buze; totuși în general se pretează la a reda batjocura, disprețul, repulsia. Căci e nepotrivit a „încreți nările“, cum zice Horatius¹, a le umfla, a le mișca, a le atinge cu degetul, a face să iasă prin ele cu zgomot aerul, a le lărgi necontenit, a le răsuci cu mîna, după cum, pe drept, dezaprobăm și suflatul prea des al nasului.
81. E urît să întindem buzele înainte, să le întredeschidem, să le stringem, să le deschidem și să ne arătăm dinții, să le lărgim spre urechi, să le îndoim batjocoritor, să le lăsăm să atirne, să vorbim numai într-o parte a gurii. De asemenea, este urît să-ți lingi buzele sau să le muști, de vreme ce chiar pentru articularea cuvintelor mișcarea buzelor trebuie să fie abia perceptibilă, deoarece trebuie să vorbim mai mult cu gura decît cu buzele.
82. Ceafa trebuie să stea dreaptă, nu țeapănă, nici înclinată. Grumazul poate avea două defecte opuse, dar la fel de neplăcute: dacă e ghemuit și dacă e întins. Întinzînd gîtul, facem un efort, iar vocea slăbește și obosește. Bărbia lăsată în piept, apăsînd gîtul, face vocea mai puțin limpede și mai groasă.
83. Rareori îți stă bine să ridici sau să aduni umerii; căci scurtează ceafa și dă gestului un aer umil, servil și, întrucîtva, șiret, deoarece luăm atitudinea de linguire, de admirare, de teamă.
84. Aruncarea brațului înainte cu moderare, lăsarea în jos a umerilor și deschiderea dege-

telor în timp ce întinzi mîna este gestul cel mai potrivit în părțile unde expunerea este continuă și rapidă. Dar cînd trebuie să pronunți un pasaj mai impresionant și mai amplu, ca celebrul „Stîncile și deșertul răspund la glasul...“¹ — brațele să se întindă în lături și cuvintele să se reverse mai bogat, de acord întrucîtva cu gestul.

85. În ce privește mîinile, fără de care vorbirea ar fi mutilată și fără putere, abia se poate spune cîte mișcări au, deoarece ele sînt aproape la fel de numeroase ca și cuvintele. Căci celelalte părți
86. ale corpului ajută pe vorbitor; mîinile, aș zice, vorbesc ele însele. Cu ele cerem, promitem, chemăm, concediem, amenințăm, implorăm, ne exprimăm groaza, teama; prin ele întrebăm, negăm; prin ele ne manifestăm bucuria, întristarea, îndoiala, mărturisirea, regretul, măsura, cantitatea, numărul, timpul. Oare nu ele
87. ne înflăcărează, nu ele ne domolesc? Nu cu mîinile manifestăm aprobare, admirare, sfială? Pentru a desemna locul și personajele, nu țin ele locul adverbilor și al pronumelor? De aceea, în diversitatea atît de mare a vorbirii tuturor neamurilor și popoarelor, mi se pare că gesturile mîinilor sînt vorbirea comună a tuturor oamenilor.
88. Gesturile despre care am vorbit însoțesc cuvintele în mod natural. Dar există gesturi care, prin imitare, trezesc ideea corespunzătoare. De exemplu, exprimi ideea de bolnav imitînd gestul medicului care caută pulsul, sau ideea de

¹ Hor., *Ep.*, 1, 5, 23.

¹ *Arch.*, 8, 19.

- cîntăreț din chitară ținînd mîinile în felul cum
89. cîntărețul atinge coardele. Astfel de gesturi trebuie evitate în timpul discursurilor în modul cel mai categoric. Căci oratorul trebuie să se acomodeze înțelesului, nu cuvintelor¹. De altfel așa obișnuiau și actorii mai de seamă. Voi admite, deci, să-ți întorci mîna înspre tine, cînd vorbești despre tine, să o îndrepti spre persoana pe care o arăți și alte cîteva gesturi de felul acesta; dar nu să imiți unele atitudini și să însoțești cu gesturi orice vei spune.
90. Această regulă trebuie observată nu numai referindu-ne la mîini, ci și la orice gest și la voce. Într-adevăr, pronunțînd perioada aceasta: „Sta pretorul poporului roman, încălțat grecește“² etc. nu vom imita înclinarea lui Verres în fața unei curtezane. Sau în fraza „Băteau cu vergile, în mijlocul forului din Messina“, nu trebuie imitate mișcările pe care le face cel care bate, sau cel care e torturat, nici strigătele lui de durere. Mi se pare că fac foarte rău chiar actorii de comedii care jucînd rolul unui tînăr, dacă în cursul povestirii trebuie să reproducă cuvintele unui bătrîn, ca în prologul din *Hydria*, sau vorbele unei femei, ca în *Georgus*, iau o voce tremurătoare sau imită vocea de femeie. Pînă într-atît e de adevărat că anumite forme de imitație sînt defectuoase chiar într-o artă care constă în înțelegere din imitație!

¹ Cf. 6, 3, 65.

² Cic., *Verr.*, 5, 86 și 5, 162.

92. Este foarte obișnuit gestul care constă în a așeza degetul mijlociu pe degetul mare și a întinde pe celelalte trei. Este util în exordiu, cînd, întinzînd mîna și purtînd-o lin în dreapta și în stînga, o însoțim discret cu capul și cu umerii. Denotă siguranță, în narațiune; dar atunci e mai pronunțat. În dezaprobare sau respingere e aprig și strălucitor. Și, de fapt, în părțile acestea facem acest gest mai larg și
93. mai liber. Dar devine greșit acest gest, cînd se îndreaptă spre umărul stîng și o ia obișnuit înspre partea stîngă. Unii procedează și mai rău, căci țin brațul transversal și gesticulează cu cotul. Uneori punem cele două degete din mijloc pe degetul mare. Acest gest este și mai stăruitor decît precedentul. În exordiu, însă,
94. și în narațiune nu e potrivit. Dar cînd toate trei degetele de la urmă, îndoiindu-le, le apropiem de cel mare, atunci întindem degetul de care se servea foarte bine Crassus, după cum spune Cicero¹. Acest gest este foarte util pentru a critica și a indica (de unde își are și numele de *index*). Cînd ridicăm mîna și o îndreptăm spre umăr înclinînd puțin degetul, el afirmă;
95. întorcîndu-l spre pămînt și oarecum răsturnîndu-l, insistă. Alteori indică un număr determinat. Același deget, cînd punem ușor pe ultima sa articulație degetul mare și mijlociul, în timp ce încovoiam puțin pe celelalte două, e potrivit în discuții. Argumentarea pare totuși mai aprigă cînd punem aceste două

¹ Cic., *De or.*, 2, 45, 188.

degete pe falanga din mijloc, încovoid pe celelalte cu atât mai tare, cu cât le-am pus mai jos pe primele două.

96. Un alt gest, foarte potrivit unui stil modest este acela când, apropiind ușor la vîrf primele patru degete, ducem mîna nu departe de gură sau de piept și o lăsăm în jos întinzînd-o puțin. Prin gestul acesta, cred, a început Demostene exordiul timid și modest al celebrului său discurs pentru Ctesiphon. Așa și-a ținut mîna, cred eu, Cicero, cînd a zis: „Dacă am vreun talent, care îmi dau seama cît e de neînsemnat”¹. Cînd, într-un gest ceva mai liber, tragem mîna spre noi, degetele fiind întoarse în jos, și apoi o deschidem mai larg și o întindem în direcția contrară, atunci pare că ducem însăși cuvintele către auditori. Uneori separăm de rest primele două degete de la fiecare mîna, fără să adăugăm și degetul mare, în timp ce pe celelalte le închidem înăuntrul palmei, dar fără să le întindem nici pe cele două dintii. Alteori cele două degete din urmă apasă palma la rădăcina degetului mare, iar degetul mare îl ținem pe falanga mijlocie a celor două dintii; altă dată, degetul mic este îndoit oblic; uneori ținem cele patru degete mai mult neîncordate decît întinse, în timp ce degetul mare este înclinat înăuntru; astfel mîna poate arăta ușor în lături sau distinge diferitele puncte despre care vorbim, îndreptîndu-se spre stînga cu palma înainte, apoi spre dreapta, ținînd-o în jos.

¹ Arch., 1, 1.

100. Mai sînt, apoi, gesturile următoare mai puțin vizibile: deschidem ușor mîna, ca persoanele care fac o promisiune, și o mișcăm pe intervale mici, în timp ce umerii o urmează discret; acest gest e foarte potrivit vorbirii nepretențioase și aproape timide. Pentru admirație se potrivește gestul următor: întoarcem puțin mîna înspre cer, închidem pe rînd toate degetele începînd cu cel mic, apoi, printr-o mișcare inversă, o deschidem și o îndreptăm în sens contrar. Pentru întrebare nu facem totdeauna același gest; dar, în general, întoarcem mîna oricum o ținem, spre cel întrebant. Dacă punem, la mîna dreaptă, virful degetului de lingă degetul mare pe extremitatea unghiei degetului mare, lăsînd libere celelalte degete, facem gestul potrivit pentru aprobare, povestire și pentru distingerea diferitelor puncte. Destul de asemănător — dar se închid cele trei degete din urmă — este gestul folosit foarte mult de greci care îl fac cu ambele mîini — pentru a marca, secționînd oarecum prin gest, cercul entimemelor.
101. Un gest mai lin al mîinii promite și consimte; unul mai vioi încurajează și, citeodată, laudă. Cînd vrei să accelerezi vorbirea, există un gest mai mult comun decît izvorît din artă: închizi și deschizi mîna iute și alternat. Mîna deschisă concav cu degetele răsfire, și ridicată deasupra umerilor, cu un fel de gesti-culare, pare că încurajează. Tremurul aproape general, introdus în acest gest de școlile străine, e bun numai pentru scenă. Nu știu de ce displace unora gestul prin care apropii de gură degetele

împreunate la virfuri; căci facem acest gest pentru a ne manifesta o ușoară mirare, uneori o indignare bruscă, o teamă sau o rugăciune.

104. Ba chiar când sîntem cuprinși de regret sau de minie stringem pumnul, îl ducem la piept și putem spune printre dinți: „Ce să fac acum? Ce să faci?” A arăta un obiect cu degetul mare întors este un gest mai mult uzitat decît potrivit pentru orator, cred.

105. Deși mișcările mîinii sînt reduc la șase, a șaptea ar putea fi aceea cînd, după ce face un cerc, mîna revine la locul ei; dar această mișcare circulară a mîinii constituie o greșeală. Celelalte mișcări arată ceva înaintea noastră, la dreapta sau la stînga, sus sau jos. Niciodată 106. nu arătăm un obiect de la spatele nostru. Dar, citeodată, avem aerul că respingem ceva. Un foarte bun efect face mîna dacă pleacă de la stînga și se oprește la dreapta, dar să pară că se oprește încet, nu că lovește; totuși, la sfîrșitul unei fraze, mîna poate cădea, uneori; să o ridicăm însă repede; și, citeodată, pare că sare în sus, cînd negăm sau ne mirăm de ceva.

- Aici vechii maeștri au notat just că gestul mîinii trebuie să înceapă și să termine o dată cu fraza. Altfel gestul sau va preceda cuvintele sau le va urma, efect neplăcut în ambele cazuri. 107. Dar, datorită unei subtilități exagerate, au greșit aceia care au făcut un interval de trei cuvinte între gesturi; de aceea regula nu se respectă și nici nu poate fi respectată. De fapt, ei au intenționat să pună un fel de măsură înce-tineli și iuțelii. Și au avut oarecare dreptate, pentru că mîna nu trebuie să rămînă multă

vreme neocupată nici — cum fac mulți — să taie discursul, prin gesturi continui.

108. Dar există o altă chestiune ce se întîlnește mai des și care ne înșală mai mult. Sînt în discurs unele ritmuri latente și, aș zice, unele măsuri cu care coincide în general gestul. De exemplu¹ primul gest: „*Novum crimen*”, al doilea: „*C. Caesar*”, al treilea: *et ante hanc diem*”, al patrulea: „*non auditum*”, apoi: „*propinquus meus*” și „*Quintus Tubero*” și „*detulit*”. 109. De aici decurge greșeala că tinerii cînd scriu, preocupați de a adapta măsura gestului, formează perioade gîndindu-se la felul cum va cădea mîna. Tot de aici provine și o altă greșeală, anume că gestul, care trebuie să se termine în partea dreaptă, de multe ori se termină în stînga. 110. E mai bine ca, din moment ce există în orice vorbire anumite fragmente scurte după care putem relua respirația, dacă e nevoie, să potrivim gesturile cu aceste membre; de exemplu: „*Novum crimen, C. Caesar*” formează oarecum un tot, fiindcă urmează o conjuncție; apoi: „*et ante hanc diem non auditum*” prezintă o dezvoltare suficientă. La acestea trebuie acomodată mîna, mai ales la început, cînd acțiunea e stăpînită. Dar pe măsură ce înflăcărarea o va cuprinde, atunci și gestul va deveni mai des, o dată cu accelerarea discursului. 111. În unele locuri va fi potrivită vorbirea repede, în altele una mai rară. În primul caz trecem repede, îngrămădim cuvintele, ne grăbim;

¹ Cic., *Lig.*, 1, 1.

- în al doilea, stăruim, le virăm, le gravăm în minte auditorilor. Pronunția mai lentă are mai mult patetic. Iată de ce Roscius era mai rapid, Aesopus mai grav; primul juca în comedii, al doilea în tragedii. Aceeași e regula și pentru gesturi. Prin urmare în piesele de teatru pasul tinerilor, al bătrânilor, al soldaților, al matroanelor e mai grav; sclavii, sclavele, paraziții, pescarii sînt mai sprinteni în mișcări.

- Maestrii oratori interzic ridicarea minii mai sus de ochi și coborîrea ei mai jos de piept; cu atît mai mult consideră greșeală să o ridici deasupra capului sau să o așezi la baza pîntecului. Spre stînga se poate mișca pînă la umăr; mai departe, e dezagreabil. Dar cînd facem gestul de respingere cu mîna spre stînga în semn de aversiune trebuie să aplecăm puțin înainte umărul stîng, să fie în acord cu capul, pe care îl îndreptăm spre dreapta.

114. Niciodată nu e corect să facem gesturi numai cu mîna stîngă. Ea trebuie adeseori să se acomodeze minii drepte, fie că enumerăm argumentele pe degete, fie că ne exprimăm sila întorcînd palmele spre stînga, fie că le împingem înainte, ca pe o barieră, fie că le întindem în lături pe amîndouă, fie că, pentru a ne scuza sau a implora, le aplecăm puțin (aceste două gesturi se deosebesc totuși), fie că le ridicăm în semn de adorare sau că le întindem înainte, ca să arătăm sau să invocăm ceva: „O, coline și dumbrăvi sacre ale Albei”¹, sau celebra exclamare al lui Gracchus: „În-

¹ Cic., *Mil.*, 31, 85.

- cotro să apuc, nenorocitul de mine? Spre Capitoliu? Dar e umed de singele fratelui meu! Spre casă?”¹. În astfel de cazuri, dacă împreunăm mîinile, ele produc mai mult efect. În chestiuni mărunte, triste, duioase, gesturile să fie scurte. În cele importante, vesele, cumplite, să fie mai ample.
117. Trebuie să vorbim și despre gesturile greșite, pe care le întîlnim chiar la oratorii cu experiență. Căci gestul pe care îl face omul care cere un pahar de apă, sau care amenință cu bătaia, sau care își îndoaie degetul mare pentru a indica cifra cinci sute, gesturi menționate de unii scriitori, eu nu le-am văzut nici la oamenii incuți. Dimpotrivă, știu că se întîmplă deseori ca unul să-și îndoaie brațul încît i se vede sub-suoara. Altul nu îndrăznește să întindă mîna dincolo de sinul togei. Unul și-o întinde cît e de lungă, o ridică spre tavan. Altul gesticulează dincolo de umărul stîng și își lovește spatele așa fel încît nu ai siguranță cînd stai la spatele lui. Unul face un cerc cu mîna stîngă sau, agitîndu-și mîna în lături, lovește pe cei de lîngă el, sau își lovește ambele laturi cu coatele.
119. La unii oratori mîna e leneșă sau tremurătoare; la alții pare să despice ceva. Unii, ținînd degetele cîrlig, o aruncă de la cap în jos sau, cu palma în sus, o agită deasupra capului. Se mai face și gestul următor: oratorul, plecîndu-și capul spre dreapta, cu brațul întins la nivelul

¹ Cf. Cic., *De or.*, 3, 56, 214; *Or. Rom. frg.*, 248 M.

- urechii, își îndreaptă mîna amenințînd cu degetul mare. Acest gest place foarte mult acelor care se mîndresc să vorbească cu mîna ridicată. Pot fi amintiți aceia care aruncă, așa-zicînd cu degetele, dictoane înfocate sau le scot în relief ridicînd mîna, sau se ridică pe vîrfurile degetelor de cîte ori le place lor înșile ceea ce spun. Acest gest este uneori admisibil, dar ei îl greșesc, fiindcă ridică cît pot mai mult unul sau chiar două degete, sau își țin ambele mîini ca și cum ar duce ceva.
121. Se adaugă defectele datorite nu naturii, ci nervozității. De exemplu să te forțezi a-ți deschide gura cînd ea refuză, cînd ne înșeală memoria sau cînd ideile nu ne vin prompt, să scoatem sunete nearticulate, ca și cînd ne-ar sta ceva în gît; să ne ștergem nasul în sus, să ne plimbăm pînă nu am terminat fraza, să ne oprim brusc și, tăcînd, să așteptăm aplauze. Enumerarea tuturor acestor defecte ar fi infinită, căci fiecare își are greșelile sale.
122. Trebuie să fim atenți să nu scoatem prea mult în afară pieptul și pîntecele, pentru că se reliefează partea posterioară a corpului și orice înclinare spre spate displace. Bustul trebuie să fie în concordanță cu gestul, căci accentuează frumusețea mișcării întregului corp. De aceea Cicero socotește că mișcările corpului pot fi mai expresive decît gesturile mîinilor. Într-adevăr, în *Orator* zice: „Nici o gesticulare rafinată cu degetele; falangele să nu miște după ritmul vorbirii; dimpotrivă, stăpîn pe partea

superioară a trunchiului, oratorul va imprima bustului o flexibilitate virilă”¹.

123. A-ți lovi coapsa, cum se spune că a făcut mai întîi Cleon în Atena, este un gest întrebuintat care se potrivește celor indignați și înviează pe auditori. Cicero regretă absența acestui gest la Calidius: „Nu își lovea nici fruntea, nici coapsa”². Totuși, dacă mi se permite,
124. în ce privește fruntea sînt de altă părere. Chiar a bate din mîini și a-ți lovi pieptul sînt gesturi bune pentru teatru. De asemenea, rareori se cuvine să atingem pieptul cu vîrfurile degetelor încovoiate, pentru a ne adresa nouă înșine încurajîndu-ne, făcîndu-ne reproșuri, sau plîngîndu-ne; dacă se întîmplă vreodată, nu stă rău să dăm în lături și toga de pe mînă.
- În privința picioarelor, trebuie să avem grijă cum le ținem și cum pășim. Să stai cu piciorul drept înainte, și să-ți întinzi înainte mîna și piciorul din aceeași parte, e urît. Se admite, cîteodată, să stai pe piciorul drept, dar fără să scoți în afară pieptul, căci acest gest este mai potrivit pentru actorii comici decît pentru oratori. E nepotrivit să te sprijini în piciorul stîng și să ridici sau să te rezemi pe vîrfurile piciorului drept. A îndepărta picioarele prea mult unul de altul cînd stăm este urît; dacă le mai și mișcăm, e aproape obscen.
126. Oratorul poate înainta, dar la momentul potrivit, puțin, încet și arareori. De asemenea, se poate face o discretă plimbare în pauzele

¹ Or., 18, 59.

² Cic., *Brut.*, 80, 278.

- pe care le produc aplauzele prea lungi; totuși Cicero aprobă aceste plimbări numai dacă se fac rar și sînt foarte scurte¹. Dar a alerga și a fi peste măsură de agitat, cum a spus Domitius Afer² despre Manlius Sura, este culmea ridicolului. Flavius Verginius a întrebat cu mult spirit pe un profesor, rival al său „cîte mii de pași a declamat“. Știu că se recomandă să nu întoarcem spatele judecătorilor cînd facem această plimbare, ci să mergem oblic privind mereu spre ei. Aceasta nu e posibil în procesele civile. De altfel, spațiul e destul de mic și nu putem sta întorși multă vreme. Cîteodată putem, foarte discret, face pași înapoi. Sînt oratori care sar îndărăt; acest gest este într-adevăr ridicol.
128. A bate cu piciorul, deși e un gest convenabil cîteodată, anume, cum spune Cicero³, la începutul și la sfîrșitul părților patetice ale discursului, dacă se repetă des denotă stîngăcie și nu mai atrage atenția judecătorului. E lipsit de grație a te balansa cînd pe piciorul drept cînd pe cel stîng, sau a te sprijini fie pe unul, fie pe celălalt. Trebuie cu deosebire evitată pronunțarea afectată; așa a fost a lui Titius, după spusele lui Cicero⁴, din care cauză s-a dat numele de „Titius“ unui dans.
129. Trebuie criticată, de asemenea, legănarea continuă și rapidă. Așa făcea Curio tatăl, iro-

¹ *Or.*, 18, 59.

² *Or. Rom.*, frg., p. 569 M.

³ *De or.*, 3, 59, 220.

⁴ *Cic.*, *Brut.*, 62, 225.

- nizat de Iulius cînd a întrebat „cine vorbește din barcă?“¹. De asemenea, l-a ironizat și Sicinius: acesta ședea lîngă colegul lui Curio, Octavius, care, fiind bolnav, era bandajat și uns cu alifii. „Octavius, i-a spus Sicinius, niciodată nu vei putea arăta îndeajuns recunoștință colegului tău, căci, dacă nu ar fi fost aici, astăzi te-ar fi mîncat muștele cu totul“².
130. Se întîmplă să mișcăm din umeri. Demostene, după cum se spune, și-a îndreptat acest defect în modul următor: în timp ce vorbea de la o tribună îngustă, deasupra umărului îi stătea atîrnată o sulită; dacă în înflăcărea discursului uita să evite această mișcare, înțepătura sulitei i-o amintea.
- A vorbi plimbîndu-te e potrivit numai în procesele criminale, unde judecătorii sînt mulți și numai dacă voim ca vorbele noastre să pătrundă în mod deosebit la sufletul fiecăruia. E de netolerat, însă, gestul unora care, aruncîndu-și toga pe umeri, ridică cu mîna dreaptă falcul ei pînă la șolduri și gesticulează cu stînga, umblînd și vorbind. De altfel displace chiar numai a-ți trage stînga lîngă corp, în timp ce întinzi dreapta prea tare. Trebuie să remarc și faptul că e complet necugetat ca, în timpul aplauzelor, să șoptim cui va la ureche, să glumim cu colegii, sau să ne întoarcem din cînd în cînd la secretarii noștri, ca și cum am vrea

¹ Cf. *Cic.*, *Brut.*, 60, 216 și urm.; *Or. Rom.* frg., p. 333 și 350 M.

² *Or. Rom.* frg., p. 350 următ.

să le dictăm ce sportulă¹ să împartă pentru aplauze.

132. A te inclina spre judecător, explicându-i, dacă există ceva obscur în expunere, este admis. Dar a te inclina spre avocatul părții adverse, e jignitor. A te sprijini pe brațele prietenilor și a te lăsa susținut de ei, exceptînd cazul că ești într-adevăr obosit, denotă lipsă de energie. De asemenea, a lăsa să ți se șoptească
133. sau să ți se citească discursul e semn de memorie defectuoasă. De fapt, în toate aceste cazuri, efectul vorbirii se pierde, pasiunile se diluează și judecătorul crede că i se dă puțină considerație. Să treci în băncile părții adverse înseamnă lipsă de rezervă. Cassius Severus și-a ironizat foarte fin adversarul care proceda astfel, cerînd să se pună bare între ei. Dacă, însă, vreodată, înaintezi aprins, revii întotdeauna cu totul domolit.
134. Multe din preceptele date trebuie modificate, dacă vorbim în fața judecătorilor care conduc procesul de la tribună. Căci și privirea trebuie să stea mai ridicată, pentru a putea privi pe acela în fața căruia vorbim, și gestul trebuie îndreptat puțin mai sus, fiindcă se adresează aceleiași persoane. La fel pot fi modificate celelalte detalii, fără să mai dau eu indicații. Modificări similare vor aduce și cei care vor pleda șezînd. Așa se întîmplă, în general, în cauzele mai puțin importante, căci aici nici acțiunea nu poate fi atît de impetuoasă, iar

¹ *Sportula* — dar primit de la patron pentru serviciile aduse.

135. unele defecte menționate devin inevitabile. De fapt, cel care șade la stînga judecătorului e obligat să-și miște înainte piciorul drept; dacă stă în cealaltă parte, multe gesturi trebuie îndreptate spre stînga, pentru a se adresa judecătorului. Însă văd că majoritatea se ridică la fiecare sfîrșit de frază, ba chiar unii făcînd cîtiva pași. Le stă bine așa? Să judece ei! Cînd procedează astfel, ei nu pledează șezînd.
136. Interzic oratorului pe care îl formează să bea sau chiar să mănînce în timpul pledoariei, cum au obișnuit mulți odinioară și mai obișnuiesc și astăzi unii. Căci cine nu este în stare să suporte altfel povara oratoriei, nu ar fi prea mare nenorocire să nu pledeze. Ba ar fi chiar mult mai bine, decît să dovedească atîta dispreț pentru profesia sa și pentru auditori.
137. În ce privește felul îmbrăcăminte, nu se cere ceva special unui orator, totuși la orator ea se remarcă mai mult. De aceea, ca la orice om distins, să fie elegantă și bărbătească. Căci toga, încălțămîntea, părul sînt criticabile și cînd denotă grijă exagerată, dar și cînd dau dovadă de neglijență prea mare. Este ceva în îmbrăcăminte ce s-a schimbat din cauza cerințelor vremii. Într-adevăr, la antici toga nu avea fald pe piept. A apărut mai tîrziu, dar era foarte redus. Era deci necesar ca în
138. vechime și gestul să difere; într-adevăr, în-tocmai ca grecii, oratorii țineau brațul învelit în togă. Dar noi ne referim la prezent. Cine nu are drept la laticlavă¹ să-și încingă astfel tunica

¹ *Laticlava* — bandă de purpură de-a lungul togei.

- încît partea din faţă să ajungă puţin sub genunchi, iar în spate pînă la mijlocul gleznelor. Căci a o lăsa mai jos, e potrivit pentru femei; mai sus, pentru centurioni. Trebuie puţină atenţie, ca benzile de purpură să cadă drept.
139. Neglijarea acestui aspect este criticată. Pentru cei care au laticlavă este moda să lase tunica puţin mai jos cînd pun centură. În ce priveşte toga însăşi, aş dori-o rotunjită şi bine croită după măsură; altfel va atârna în toate felurile. E foarte bine ca partea din faţă să se oprească la mijlocul pulpelor, iar partea din spate ceva mai sus, paralel cu cingătoarea; faldul pare foarte elegant dacă se găseşte puţin deasupra părţii inferioare a tunicii; în orice caz, să nu fie mai jos. Faldul care trece pe sub umărul drept înspre cel stîng în diagonală ca un scut, să nu fie nici prea strîns, nici prea larg. Partea togei pe care o aşezăm după aceea pe umărul stîng trebuie să cadă mai jos; căci aşa stă bine şi se fixează mai bine. Trebuie să atragem în sus şi o parte a tunicii, ca să nu cadă pe partea superioară a braţului, în timpul pledoariei; atunci vom arunca faldul pe umăr, trăgîndu-l de marginea părţii din spate, ceea
141. ce nu e fără farmec. Dar să evităm de a acoperi complet umărul şi gîtul; altfel, îmbrăcămintea va părea strînsă şi va strica impresia de gravitate pe care o dă un piept larg.
- Braţul stîng trebuie ridicat numai atît cît
142. să formeze un fel de unghi drept şi porţiunea respectivă a togei va fi aşezată pe el astfel încît să cadă egal de ambele părţi. Să nu încercăm mîna cu inele, mai ales în jumătatea

- superioară a degetelor. Gestul cel mai bun al mîinii este ca degetul mare să fie ridicat şi celelalte puţin încovoiate, dacă nu ţinem un manuscris, ceea ce, de altfel, trebuie evitat, căci s-ar părea că recunoaştem neîncredere în memoria noastră şi ne împiedică de la multe gesturi.
143. Anticii lăsau toga să cadă pînă la încălţăminte, cum e la greci, haina; Plotius şi Nigidius, care au scris în timpurile acelea despre gest, recomandă să se procedeze astfel. Iată de ce mă miră afirmaţia lui Plinius Secundus¹, om învăţat — şi mai ales într-o operă în care s-a arătat pasionat, pînă la exces de astfel de cercetări — că Cicero se îmbrăca astfel pentru a-şi acoperi varicele. Or, felul acesta de togă apare încă la statuile personajelor care au trăit după Cicero. Purtarea glugii, a bentiţelor de înfăşurat glezna, a fularelor sau a apărătoarelor de urechi o poate motiva numai starea sănătăţii.
- Dar atenţia aceasta pentru îmbrăcămintea e necesară pînă începem discursul. Pe măsură ce acţiunea înaintază, şi chiar îndată după ce am început, toga poate aluneca de pe umărul drept ca de la sine, fără să stea rău; iar cînd vom ajunge la argumentare şi la locurile comune, va fi potrivit să o răsfrîngem de pe umărul stîng şi chiar să-i lărgim faldul, dacă ne strînge. E permis să desfacem cu mîna stîngă toga din jurul gîtului şi din partea de sus a pieptului; căci sîntem în culmea înflăcără-

¹ Nu cunoaştem pasajul din Plinius la care se referă Q.

- rii și, după cum vocea devine mai vehementă
146. și mai variată, așa și îmbrăcămintea ia oarecum un aspect de luptă. E un gest, așa zice, de nebun furios să-ți învâliu toga în jurul minii stingi și să faci din ea un fel de cingătoare. Denotă neglijență și afectare întoarcerea faldului din spate peste umărul drept. Și, dacă se fac și alte gesturi mai greșite, de ce oratorul să nu-și aducă sub brațul sting partea mai lungă a faldului? Căci acest gest are ceva vioi și natural și se potrivește foarte bine cu pledoaria înfierbîntată și agitată.
147. Dar cînd discursul e pe terminate, mai ales dacă norocul ne favorizează, aproape orice stă bine oratorului, chiar transpirația, oboseala,
148. îmbrăcămintea mai neorînduită și toga desfăcută care pare că atîrnă în toate părțile. De aceea mirarea mea e și mai mare că lui Plinius i-a venit în minte și grija de a recomanda oratorului să își șteargă fruntea cu batista, fără a-și deranja părul; totuși, ceva mai tîrziu, așa cum se cuvenea, oprește grav și sever de a-l aranja. Mie mi se pare că dezordinea părului și a îmbrăcămintei indică sinceritatea sentimentelor, și că ne cîștigă simpatie chiar faptul că am uitat această preocupare. Dim-
149. potrivă, dacă după ce abia am început sau am înaintat puțin în pledoarie, ne-ar aluneca toga și nu am pune-o iarăși la loc, ar fi un gest de om neglijent, leneș, sau care nu știe să o îmbrace.
- Acestea sînt frumusețile și defectele pronunțării discursului. Avîndu-le înaintea ochilor, oratorul va trebuie să mediteze asupra multor
- 150.

- chestiuni. În primul rînd va trebuie să se gîndească cine este el, în fața căror judecători, în prezența căror auditori va avea să vorbească. Căci, ca și stilul, întocmai așa poate varia acțiunea, după avocat sau auditor. În adevăr, nu se potrivesc aceleași reguli pentru voce, gest, ținută în fața împăratului, a senatului, a poporului sau a unui magistrat, într-un proces civil sau penal, cînd ceri o jurisdicție, sau cînd pledezi. Oricine, cu puțină atenție, poate sesiza aceste diferențe. Apoi va cerceta însăși natura subiectului și scopul urmărit. Subiectul va fi examinat din patru puncte de vedere. Primul se referă la cauza considerată în ansamblul ei; căci există cauze triste, vesele, cu rezultat nesigur sau sigur, importante sau mărunte și nu trebuie niciodată să ne ocupăm numai
152. de părți izolate, fără să avem în vedere ansamblul. În al doilea rînd, cercetăm diferitele aspecte ale părților, de exemplu exordiu, narațiunea, argumentarea, perorația. În locul al treilea, conținutul însuși, care variază total după subiect și sentimente. În locul al patrulea, forma; căci dacă e greșit a voi să redai toate cuvintele prin gesturi, unele își pierd însă toată forța dacă nu li se reliefează valoarea.
153. Așadar, în panegirice, exceptînd elogiul funebru, în discursurile de mulțumire, de încurajare, și în altele de acest gen acțiunea e bogată, pompoasă și plină de demnitate. Discursurile funebre, consolările, cele mai multe cauze penale sînt triste și umile. În fața senatului trebuie păstrată autoritatea, în fața

poporului demnitatea, în procesele civile o justă măsură.

- Despre părțile discursului, despre fond și formă, întrucît ridică multiple aspecte, va trebui să vorbim mai pe larg. Pronunțarea trebuie să urmărească trei scopuri: să cîștige simpatia, să convingă și să miște; unde natura subiectului o permite, să și delecteze. Simpatia se cîștigă, în general, prin prestanța morală a oratorului, care reiese nu știu cum din însăși vocea și din acțiunea lui sau din farmecul discursului. Convingerea se obține printr-un ton hotărît, mai eficace uneori decît argumentele. Cicero i se adresează lui Calidius: „Dacă ar fi adevărate, le-ai spune așa cum le spui?“ și: „Erai atît de departe de a ne impresiona, încît abia ne-am putut stăpîni somnul, la acest pasaj“¹. Prin urmare oratorul să arate încredere și siguranță, mai ales dacă are autoritate. Modalitatea de a mișca stă în trăirea sentimentelor sau în imitarea lor.

- Deci, cînd judecătorul, în cauzele civile, sau crainicul, în procesele criminale, ne va invita să vorbim, să ne ridicăm încet, apoi să ne luăm puțin răgaz pentru a ne potrivi toga sau chiar a o îmbrăca (dar numai cînd sîntem în fața unor judecători, căci în fața împăratului, în fața magistraților sau înaintea tribunei nu este îngăduit), pentru ca și îmbrăcămintea să ne fie mai cuviincioasă, și să cîștigăm și cîteva clipe de gîndire. Chiar după ce ne-am întors spre judecător și după ce am primit de la pretor

¹ *Brut.*, 278.

- permisiunea de a vorbi, nu trebuie să începem imediat, ci trebuie să stăm puțin, să ne gîndim. Căci această pregătire a oratorului place de minune auditorului și judecătorul însuși are timp să se pregătească. Acest lucru ni-l prescrie Homer prin exemplul lui Ulise, despre care zice¹ că a stat cu ochii în pămînt și cu sceptrul nemișcat înainte de a revărsa furtuna impresionantă a elocinței sale.

- În această zăbovire sînt cîteva pauze, cum le numesc actorii, admisibile: de pildă a-ți netezi capul, a-ți privi mina, a-ți frînge degetele, a simula efort, a-ți manifesta neliniștea suspinînd; sînt și alte gesturi, potrivite fiecărui orator și care se pot prelungi dacă judecătorul încă nu începe să fie atent. Ținuta să fie dreaptă, picioarele pe aceeași linie și puțin îndepărtate unul de altul, sau piciorul stîng să fie foarte puțin înainte. Genunchii să fie drepți, dar nu încordați. Umerii liberi. Fața gravă, nu tristă, nici mirată, nici apatică. Brațele puțin îndepărtate de corp. Mina stîngă să aibă ținuta arătată mai sus². Mina dreaptă, în momentul cînd începem, să o ducem puțin înaintea faldului togei cu un gest plin de modestie, ca și cînd am aștepta semnalul începerii.

160. Constituie greșeli a te uita în tavan, a-ți freca fața pentru a-i da o expresie sfidătoare, a o încorda pentru a arăta încredere în sine sau pentru a o face mîndră, a încrunta din sprincene, a-ți da părul înapoi și a-l îndepărta de

¹ *Il.*, 3, 217.

² *Ibid.* 3, 142.

pe frunte mai mult decât e natural, pentru a produce groaza aceea teribilă; de asemenea, a-ți mișca mereu degetele și buzele, pentru ca să pari că te gindești intens, gest pe care îl fac foarte des grecii; în sfârșit, a scuipa zgomotos, a-ți duce mult înainte un picior, a prinde cu mîna stîngă o parte din togă, a sta aplecat pe spate, sau încovoiat, sau cu umerii ridicați pînă la partea occipitală, cum obișnuiesc lup-tătorii.

161. În exordiu pronunțarea se cuvine să fie de cele mai multe ori calmă. Căci nimic nu este mai plăcut pentru a ne cîștiga simpatia, decât sfiala. Dar nu totdeauna. Într-adevăr, după cum am arătat¹, exordiile nu se spun într-un singur fel. Cu toate acestea, de cele mai multe ori, se potrivește vocea temperată, gestul moderat, toga neclintită de pe umăr, mișcarea lentă a corpului într-o parte și alta, ochii fixați spre același punct.

162. Narațiunea va cere foarte des să întindem mai mult mîna, toga să cadă puțin pe spate, gestul să fie precis, vocea ca în conversație, dar ceva mai tare, tonul uniform. Cel puțin în textele următoare: „Q. Ligarius, cînd în Africa nu era nici o bănuială de război”² și: „A. Cluentius Habitus, tatăl acestuia”³. Dar în aceeași parte a discursului sentimentele cer altfel de pronunțare, fie că sînt pasionate: „Se mărită soacra

¹ 4, 1, 40.

² Cic., *Lig.*, 1, 2.

³ *Cluent.*, 5, 11.

cu ginerele”¹, fie că sînt patetice: „Se pregătește în piața publică din Laodicea un spectacol foarte trist și dureros pentru toată provincia Asia”².

163. E foarte variată și diferită acțiunea în dovedire. Căci enunțarea tezei, partițiunea, întrebările se apropie de tonul conversației; de asemenea, întîmpinarea unei obiecții, căci și ea este o enunțare luată de la adversari. Dar prin acțiunea noastră citeodată ironizăm, citeodată imităm pe adversari. Argumentarea, de obicei mai vioaie, mai energică și mai stăruitoare, cere un gest conform cu ceea ce spunem, adică energic și rapid. În unele părți ale ei, vorbirea trebuie să fie insistentă și densă. Digresiunile, în general, se caracterizează printr-o acțiune domoală, blîndă, liniștită. De exemplu, răpirea Proserpinei³, descrierea Siciliei, elogiul lui Cn. Pompeius⁴. Și nu e de mirare că sînt mai puțin combative părțile care sînt în afara problemei de dezbătut. Mai subtilă e prezentarea adversarului făcută cu intenția de a-l dezaproba: „Mi se părea că îi văd pe unii intrînd, pe alții ieșind, pe unii clătînîndu-se din pricina vinului”⁵. Aici se admite și un gest care să nu fie în dezacord cu vorbele, o legănare ușoară, dar numai a miinilor, fără mișcarea bustului.
166. Cînd e vorba să însuflețim pe judecător, pro-

¹ *Ibid.*, 5, 14.

² Cic., *Verr.*, 1, 30, 76.

³ Cf. *Verr.*, 2, 4, 48.

⁴ Elogiul lui Pompei — aluzie la *Pro Corn.*; în 4, 3, 13 și în 9, 2, 55, Q. a citat aceleași exemple; se pare că formează un grup tradițional.

⁵ *Pro. Q. Gallio*, frg. 1 H, Sch.

cedăm prin gradație. Gradul cel mai înalt, peste care oratorul nu poate întrebuița un ton mai aprins este: „Cînd a început războiul. Cezar, și cînd, în mare parte, s-a și dus“¹. Căci spusese mai înainte: „Voi striga cît pot mai tare, pentru ca poporul roman să audă aceasta“². Un ton mai scăzut și cu ironie amabilă.

„Într-adevăr, Tubero, ce a făcut sabia ta în lupta de la Pharsalus?“³ Un ton și mai plin,

167. mai lent și, în consecință, mai blînd: „Dar în adunarea poporului roman, avînd o însărcinare publică“⁴. Aici toate trebuie amplificate; vocalele, deci, trebuie prelungite, iar gitul trebuie deschis. În cele ce urmează însă, curg cuvintele ca pe un canal mai larg: „Voi, coline și dumbrăvi sacre ale Albei“⁵. Dar următoarele cuvinte vor fi spuse cu o voce oarecum cîntată și care se pierde pe nesimțite: „Stîncile și

168. deșerturile răspund la vocea...“⁶. Așa sînt acele inflexiuni ale vocii pe care și le reproșează reciproc Demostene și Eschine, dar care nu trebuie reprobate; și e evident că amîndoi le-au practicat, din moment ce și le reproșează reciproc. Căci, desigur, nu pe un ton uniform s-a jurat unul pe luptătorii de la Marathon, Plataea și Salamina⁷, iar celălalt nu a deplîns

¹ *Lig.*, 3, 7.

² *Ibid.*, 3, 6.

³ *Ibid.*, 3, 9.

⁴ *Phil.*, 2, 25, 63.

⁵ *Mil.*, 31, 85.

⁶ *Arch.*, 8, 19.

⁷ Demost., *Disc. cor.*, 208.

169. Theba pe tonul simplu al unei conversații¹. Există o intonație opusă acestora și, așa-zicînd, în afara organului, pe care grecii au denumit-o „amărăciune“ și care este, într-adevăr, peste măsură de amară și aproape peste natura vocii umane: „Pentru ce nu vă domoliți țipetele voastre, semn al nebuniei și al micului vostru număr?“². Dar intonația care, după cum am spus, întrece măsura este în partea primă a frazei: „Pentru ce nu vă domoliți...“

170. Perorația, dacă se rezumă la recapitularea ideilor, cere o înlănțuire de fraze scurte. Dacă urmărește să aprindă sentimentele judecătorilor, cere o anumită inflexiune a vocii, despre care am vorbit mai sus. Dacă vrea să-i liniștească, tonul trebuie să fie blînd și umil. Dacă vrea să le cîștige îndurarea, vocea să fie modulată, să aibă accent patetic, care de obicei frînge inima și, mai ales, e specific firii omenești. Într-adevăr, poți vedea orfani și 171. văduve care se tînguie în cortegiile funebre pe voci întrucîtva armonioase. Aici va avea efect miraculos și vocea lipsită de sonoritate, cum a fost vocea lui Antonius, după spusele lui Cicero³; căci are exact intonația pe care voim să o reproducem.

Dar sînt două feluri de a înduioșa; unul pe ton indignat, ca în pasajul amintit adineauri 172. despre condamnarea lui Philodamus, altul pe ton rugător și mai umil. De aceea, chiar dacă

¹ E vorba de Eschine-*Contra Ctesiphon*, 49.

² *Rab.*, 6, 18.

³ *Brut.*, 38, 141.

e o melodie mai surdă în cuvintele: „Dar în adunarea poporului roman“¹ (căci Cicero nu le-a spus în felul unui om care se ceartă) și: „Voi, coline albane“² (căci nu le-a pronunțat ca și când le-ar chema sau le-ar lua ca mărturie), totuși a pronunțat infinit mai modulat și mai evidențiat următoarele: „Sărmanul de mine, nefericitul de mine“ sau „Ce să răspund eu copiilor mei?“ sau „Tu ai putut, Milo, să mă rechemi în patrie cu ajutorul acestor oameni, și eu să nu te pot reține în aceeași patrie, prin aceiași oameni?“³ sau — când pune în vânzare bunurile lui C. Rabirius pentru o

173. sumă neînsemnată: „O, această slujbă de crainic, nefericită și amară pentru mine“⁴. Produce efect minunat în perorație și mărturisirea că nu mai poți de durere și de oboseală; așa întâlnim tot în *Pro Milone*: „Dar trebuie să mă opresc, pentru că mă podidesc lacrimile și
174. nu mai pot vorbi“⁵, cuvinte care trebuie însoțite de un gest corespunzător. Pot părea potrivite în această parte a discursului și alte gesturi, ca: a face pe acuzat să se ridice, a-i lua copiii în brațe, a-i aduce rudele în fața instanței, a-ți sfîșia veșmintele. Despre acestea am vorbit la locul lor⁶.

Și, fiindcă în celelalte părți ale discursului există aceeași varietate, reiese destul de limpede

¹ *Phil.*, 2, 25, 63.

² *Mil.*, 31, 85.

³ *Ibid.*, 37, 102.

⁴ *Rab. P.*, 17, 46.

⁵ *Mil.*, 38, 105.

⁶ 6, 1, 30.

- că pronunțarea trebuie să fie potrivită și cu ideile, după cum am și arătat, și cu stilul, cum am spus mai pe urmă, deși nu totdeauna, ci
175. numai câteodată. Oare cuvintele „un biet nenorocit“, „un sărac amărit“, nu trebuie spuse cu voce umilă și coborită? iar cuvintele „viteaz“, „violent“, „tilhar“, nu cer un ton ridicat și energie? Într-adevăr, o astfel de potrivire a tonului cu ideile comunică ideilor forță și precizie. Dacă potrivirea lipsește, vocea va
176. spune ceva, ideea altceva. Mai mult! Aceleași cuvinte, schimbînd intonația, indică, afirmă, dezaprobă, neagă, exprimă mirare, indignare, întrebare, batjocură, dispreț. Se pronunță într-adevăr în alt fel: „Tu îmi asiguri mie această domnie, oricît de mărunță va fi ea“¹ și: „În cîntare l-ai învins? Tu? Pe acela?“² și: „Tu ești vestitul Eneas?“³ sau „Pe mine acuză-mă de frică, tu, Drances“⁴. Și, pentru a nu lungi vorba, să pronunțe fiecare în gînd aceste cuvinte sau oricare altele, dîndu-le accentele tuturor emoțiilor și se va convinge de adevărul spuselor mele.
177. Voi mai adăuga o singură observație, anume că, deoarece în discurs se urmărește îndeosebi frumosul, unui orator i se potrivește un fel de a pronunța, altuia altul. Căci există un fel de rațiune ascunsă inexplicabilă și, dacă e adevărat ce s-a spus că „esențialul constă în a da

¹ *Aen.*, 1, 78.

² *Verg., Buc.*, 3, 25.

³ *Aen.*, 1, 617.

⁴ *Ibid.*, 11, 383.

- farmec la tot ce faci¹, este tot așa de adevărat că acest talent nu se poate lipsi de artă, după cum nici frumosul nu se poate realiza numai prin artă. La unii chiar calitățile nu au farmec; la alții defectele înseși plac. Am văzut 178. că cei mai mari actori comici, Demetrius și Stratocles, plăceau prin calități opuse. E mai puțin surprinzător faptul că unul juca foarte bine roluri de zei, de tineri, de părinți indulgenți, de sclavi credincioși, de matroane, de bătrâne venerabile, pe când celălalt era mai bine în rolurile de bătrini capricioși, de sclavi vicleni, de paraziți, de negustori de sclavi și în toate rolurile care cereau mai multă mișcare.
179. Căci firea le era opusă. În plus, vocea lui Demetrius era mai dulce, a celuilalt mai aspră. Merită să fie remarcate îndeosebi calitățile lor, care nu puteau fi imitate: felul cum Demetrius își mișca mâinile, cum prelungea exclamațiile pe un ton dulce pentru a plăcea publicului, cum intra în scenă de părea că vîntul zburdă în veșmintele lui, și anumite gesturi ale minii drepte. Toate acestea numai lui îi stăteau bine; 180. căci îl ajutau statura lui înaltă și minunata lui frumusețe. Pe Stratocles îl prindeau admirabil alergarea încoace și încolo, agilitatea și chiar risul care nu se prea potrivea cu persoana lui, dar căruia îi dădea drumul în fața poporului cu multă iscusință. La fel de bine îl prindea și capul tras între umeri. Toate acestea i-ar fi stat foarte rău altuia. De aceea fiecare să se cunoască pe sine, și

- să-și compună acțiunea ținînd seamă nu numai de aceste precepte generale, ci și de firea sa proprie. Dar nu este interzis de zei ca unul să aibă toate calitățile sau cele mai multe.

- E necesar să închei și această parte ca pe toate celelalte, remarcînd că trebuie să păstrăm îndeosebi măsura. Căci nu vreau să formez un actor comic, ci un orator. Iată de ce nici în gesturi să nu urmărim a reda toate subtilitățile, nici în vorbire să nu aplicăm cu pedanterie pauzele, ritmul, apelul la sentimente. 182. Să presupunem că ar trebui să se spună pe scenă: „Ce să fac? Să nu mă duc nici acum, cînd mă cheamă chiar ea? Oare, nu e mai bine să iau hotărîrea de a nu mai suporta injuriile curtezanelor?“¹ Aici, de fapt, actorul va folosi pauze pentru ezitare, modulări ale vocii, gesturi variate, diferite semne cu capul. Dis- 183. cursul cere un alt gust și nu vrea prea multe mirodennii. Căci discursul constă în acțiune, nu în imitație. De aceea, pe drept criticăm acțiunea însoțită de prea multă mimică, în care gesturile plictisesc și pe care schimbările de intonație o fac săltăreață. În adevăr, anticii au tradus bine din grecește expresia pe care Popilius Laenas a împrumutat-o de la ei, numind o astfel de acțiune „fără astimpăr“.
184. Deci Cicero dă cele mai bune sfaturi, și aici ca în toate locurile. Pasajul respectiv l-am reproduș mai sus². Sfaturi similare dă

¹ Ter., *Eun.*, 46.² 11, 3, 122.¹ Cic., *De or.*, 1, 29, 132, citîndu-l pe Roscius.

și în *Brutus*, vorbind despre M. Antonius¹. Dar astăzi se admite, ba chiar se cere o acțiune ceva mai agitată; și, în unele părți, convine. Trebuie totuși temperată ca nu cumva, căutînd grația actorului, să pierdem autoritatea ce se cere unui bărbat integru, demn.

CARTEA A XII-A

Prefață

1. Am ajuns la partea care e, fără îndoială, cea mai importantă din lucrarea propusă. Într-adevăr, dacă mi-aș fi putut da seama, de la început, de greutatea pe care o simt apăsîndu-mă, mi-aș fi cîntărit mai devreme puterile. Dar, la început, sfiala m-a reținut de a părăsi lucrarea pe care o promisesem; ceva mai tîrziu, deși dificultatea creștea la fiecare capitol, am fost încurajat în toate greutățile de dorința de a nu pierde ceea ce lucrasem.
2. Iată de ce, și acum, deși apasă asupra mea această muncă mai mult decît oricînd, fiindcă îi întrezăresc sfîrșitul, m-am hotărît ca mai curînd să pier decît să disper.

M-a înșelat faptul că la început am tratat noțiuni ușoare. Puțin după aceea, dus ca de o adiere care mă invita, am mers mai departe, fără a înceta totuși de a da precepte cunoscute și discutate de cei mai mulți autori de tratate; și nu mă consideram încă departe de țărîm, avînd în jurul meu mulți care îndrăzniseră să se încredințeze aceluiași vînturi. Dar, cînd am pășit în teoria elocinței, de curînd desco-

¹ *Brut.*, 38, 141.

perită, și în tratarea căreia foarte puțini își încercaseră puterile, rar de tot era navigatorul care să se fi îndepărtat atât de mult de port. Acum însă, cînd oratorul pe care mi-am propus să-l formez a terminat studiul la profesorii de elocință și merge dus de propriile-i puteri, sau caută ajutor mai puternic în însuși sanctuarul înțelepciunii, încep să-mi dau seama cît de departe am fost luat în largul mării.

4. Acum „Văd numai cer în toate părțile, în toate părțile numai mare”¹.

În această imensă singurătate mi se pare că văd un singur om, pe M. Tullius; dar, și el, deși s-a avîntat în larg cu o corabie atât de mare și atât de prevăzută cu tot ce-i trebuie, strînge totuși pinzele, oprește vislele, și e mulțumit că poate vorbi în sfîrșit numai despre felul în care trebuie să se exprime oratorul desăvîrșit. Eu însă îndrăznesc să dau oratorului desăvîrșit îndrumări și în privința caracterului moral și să-i prescriu îndatoririle. Astfel, nu am predecesor de urmat și, în același timp,

5. trebuie să merg mai departe decît M. Tullius, cînd subiectul o va cere. Și totuși se poate spera încuviințarea cînd țelul e nobil; și poți îndrăzni cu mai puțin risc să încerci o acțiune pentru care știi că există indulgență.

¹ Verg., *Aen.*, 3, 193.

CAPITOLUL I

Nu poate fi orator decît omul corect

1. Așadar, oratorul conceput de noi este acela pe care M. Cato îl definește „un om corect, priceput în arta vorbirii”, dar, mai ales „om corect”, calitate enunțată de Cato în locul întii și care, prin însăși firea lucrurilor, e mai importantă și mai mare. Căci, dacă frumosul talent al oratoriei ar ajunge la dispoziția răutății, nimic nu ar fi mai primejdios pentru interesele publice și private decît elocința; și eu însumi, care m-am silit să contribuie cu ceva la formarea oratorului, aș aduce cel mai rău serviciu omenirii dacă aș da aceste arme
2. unui tîlhar, nu unui ostaș. De ce vorbesc despre mine? Natura însăși, prin faptul că a favorizat în mod deosebit pe om și s-a separat de celelalte viețuitoare, nu ar fi mamă bună, ci mașteră, dacă a inventat arta oratoriei ca să fie asociată crimelor, adversara nevinovăției, dușmana adevărului. Căci ar fi fost mai bine să ne naștem muți și să fim lipsiți de orice rațiune decît să întoarcem aceste daruri ale providenței spre distrugere reciprocă.
3. Gîndirea mea țintește mai departe. De fapt, nu spun numai că acela care se pretinde orator trebuie să fie om corect, ci că nici nu poate ajunge orator decît omul corect. Într-adevăr, nu voi admite că este inteligent omul care, pus în fața faptelor cinstite și rele, va prefera drumul spre cele urite, nici că e prudent, deoa-rece, neprevăzînd consecințele faptelor lui, se

4. expune el însuși unor pedepse foarte grave, adeseori din partea legilor și întotdeauna din partea unei conștiințe încărcate. Căci dacă nu numai înțelepții¹ o spun, ci în general, dacă s-a crezut întotdeauna că nu e rău decât cine e și prost, desigur prostul nu va ajunge vreodată orator.

- Adăugați că mintea însăși nu poate fi inclinată să studieze această artă, cea mai frumoasă, decât liberă de orice viciu. Întii, pentru că în aceeași inimă nu pot coexista înclinările oneste și cele nedemne și pentru că gîndurile cele mai nobile și cele mai imorale nu pot fi atribuția uneia și aceleiași dispoziții sufletești,
5. la fel cum unul și același om nu poate fi și bun și rău. În al doilea rînd, pentru că o minte atentă la un lucru atît de important trebuie să fie liberă de orice alte preocupări, chiar și de cele mai nevinovate. Într-adevăr, numai total liberă, fără ca ceva să-i împrăstie sau să-i îndrepte în altă parte atenția, mintea se
6. va putea fixa asupra subiectului pe care și-l propune. Căci dacă grija excesivă de ogoarele noastre, atenția exagerată pentru averea familială, plăcerea de a vîna și zilele petrecute la spectacole ne iau mult din timpul destinat studiilor (căci orice timp întrebuintat pentru un lucru este pierdut pentru celălalt), ce credem că vor face pofta, avariția, pizma dacă gîndurile izvorite din ele nu ne dau răgaz să
7. dormim și ne tulbură chiar visele din timpul somnului? Căci nimic nu e atît de neliniștit,

¹ Este vorba despre socratici.

atît de schimbător, atît de zdrobit și sfîșiat de sentimente diverse ca sufletul rău! De fapt, cînd întinde curse, cînd se zbate între speranță, grijă, teamă, cînd a reușit să comită crima e chinuit de neliniște, de părere de rău, de așteptarea tuturor pedepselor. Între aceste chinuri, ce loc mai poate fi pentru literatură sau pentru vreo deprindere bună? Pe Hercule, nu poate fi mai mult loc decât este pentru holdă în pămîntul năpădit de spini și mărăcini.

8. Mai mult încă. Pentru a suporta osteneala studiilor, nu va fi oare necesară frugalitatea?¹. Deci, ce poți aștepta de la desfriul și destrăbălare? Nu iubirea de glorie ne îndeamnă mai mult să cultivăm cu pasiune literele? Credem oare că celor răi le pasă de glorie? De altfel, cine nu vede că majoritatea discursurilor tratează despre dreptate și bine? Oare un om rău
9. și nedrept va putea vorbi despre aceste noțiuni cu demnitatea cuvenită? În sfîrșit, pentru a simplifica chestiunea, să presupunem — ceea ce de altfel niciodată nu s-ar putea întîmpla — că un om foarte bun și un altul foarte necinstit ar avea aceleași înclinări firești, aceeași silință la muncă, aceeași pregătire; care din ei doi va fi socotit mai bun orator? Desigur, acela care va fi mai bun și ca om. Prin urmare, nu poți fi în același timp om imoral și orator desăvîrșit. Căci nu e desăvîrșit un lucru, dacă există ceva mai bun decât el.

¹ Îndemnul la frugalitate era o temă a vechilor stoici și a discipolilor lor. Cf. Sen., *Ep.*, 95, 15, *N. Q.*, 4, 13, 5; *Ep.*, 59, 29; 108, 18, 122, 4.

10. Dar pentru a nu părea că — după obiceiul socraticilor — eu pun întrebarea și tot eu formulez răspunsul, să presupunem că cineva e atît de încăpățînat împotriva adevărului încît îndrăznește să susțină că un om imoral, dotat cu același talent, cu aceeași hărnicie și cu aceeași învățătură ca unul moral, nu va fi cu nimic mai slab orator decît cel moral. Vom dovedi ineptia acestuia. Într-adevăr, nimeni nu se va îndoi că orice discurs are ca scop să convingă pe judecător de justetea și cinstea tezelor susținute de el. Îl va convinge mai ușor omul moral sau cel imoral? Cel moral, desigur, căci va spune mai adeseori lucruri adevărate și cinstite. Dar chiar dacă vreodată, constrîns de rolul său (ceea ce se poate întîmpla, după cum vom arăta îndată), va căuta să prezinte ca adevărate și corecte fapte care în realitate sînt altfel, în mod necesar i se va acorda mai mult credit. Dimpotrivă, oamenilor imorali nu le reușește întotdeauna această disimulare din cauza disprețului lor pentru opinia lumii și a ignorării a ceea ce este corect. De aceea, tezele lor sînt îndrăznețe, iar afirmațiile lor lipsite de decență. Urmarea este că susțin cu încăpăținare revoltătoare fapte evident imposibile și depun pentru aceasta sforțări zadarnice. Căci, ca în viața de toate zilele, așa și în dezbaterile judiciare ei nutresc speranțe neîndreptățite. De altfel, se întîmplă deseori că nu li se dă crezare chiar spunînd adevărul și că alegerea unui astfel de avocat e socotită drept dovadă a unei cauze nedrepte.

14. Acum trebuie să mă refer la obiecțiile ridicate împotriva mea de opinia cvasigenerală. Așadar, Demostene nu a fost orator? Doar știm că a fost un om necorect. Dar Cicero nu e orator? Doar și caracterul lui a fost criticat de mulți. Ce să fac? Răspunsul meu, știu, va fi rău primit, deci trebuie să menajez pe auditori. În realitate, Demostene nu-mi pare vrednic de învinuire atît de grave în privința caracterului său, încît să cred tot ce au acumulat împotriva lui adversarii săi. Căci citește că el a avut idei politice foarte frumoase și un sfîrșit glorios. Nici lui M. Tullius nu vād să-i fi lipsit vreodată sentimentele unui foarte bun cetățean. Sînt mărturie consulatul său, purtat cu foarte mare demnitate, provincia administrată cu atita cinste, respingerea vigintiviratului și atitudinea sa în crîncenele războaie civile care au izbucnit în vremea lui, deoarece nici speranța, nici teama nu l-au împiedicat să se alătore părții celei mai bune, anume apărătorilor statului. Unora le-a părut nu destul de curajos; acestora le-a răspuns el însuși, afirmînd că era temător nu în fața pericolului, ci cînd era vorba să-l prevadă. Și acest lucru l-a adevărit și prin moartea sa, pe care a primit-o cu atita curaj.
18. Chiar dacă acestor doi oameni le-a lipsit virtutea perfectă, celor care mă întrebă de sînt totuși oratori, le voi răspunde așa cum răspund stociei, cînd sînt întrebați dacă Zenon, dacă Cleanthes, dacă însuși Chrysip au fost înțelepți: „Acești oameni au fost într-adevăr mari și venerabili, dar totuși nu au atins cul-

19. mea pe care o poate ajunge firea omenească". De aceea și Pitagora a voit să fie numit nu înțelept, ca înaintașii lui, ci „iubitor de înțelepciune“.

- Eu, totuși, conform modului general de a se exprima, am afirmat adesea și voi afirma că Cicero e un orator desăvârșit, așa cum zicem, de obicei, că prietenii noștri sînt oameni corecți și foarte luminați, deși aceste calități nu se pot atribui decît adevăratului înțelept. Dacă ar fi însă să vorbim exact și după legea strictă a adevărului, voi căuta încă oratorul pe care Cicero însuși îl căuta¹. Totuși, mărturisesc că el a stat într-adevăr pe cele mai înalte culmi ale oratoriei și greu găsesc ce i s-ar mai putea adăuga. Mai curînd pot găsi ceva de retușat. Căci aproape toți oamenii competenți au considerat că el a avut foarte multe calități și doar cîteva defecte. El însuși declară că a tăiat mult din exuberanța sa din tinerețe; totuși, fiindcă nu și-a atribuit titlul de înțelept, deși nu avea deloc o părere rea despre sine, și ar fi reușit și mai bine în arta vorbirii dacă ar fi avut parte de o viață mai lungă și de o epocă mai liniștită pentru a lucra, sînt înclinat să cred — fără a fi acuzat de severitate — că i-a lipsit perfecțiunea supremă, de care nimeni 21. nu s-a apropiat mai mult decît el. Și, dacă aș fi de altă părere, aș putea să mi-o apăr mai tare și mai liber. Oare M. Antonius nu a spus că nu a văzut niciodată un om elocvent (și „elocvent“ e mai puțin decît „orator“)?

¹ *Brut.*, 91, 316; *Or.*, 30, 107.

M. Tullius însuși îl caută încă pe orator și se rezumă la a-l imagina și a-l făuri în minte¹. Atunci, eu să nu citez a afirma că în eternitatea care este înaintea noastră se va putea găsi ceva mai desăvîrșit decît ce a fost pînă acum?

22. Trec peste aceia care nici măcar în elocință nu fac îndeajuns dreptate lui Demostene și lui Cicero². Totuși, lui Cicero³ însuși, Demostene nu-i pare destul de desăvîrșit, deoarece spune despre el că dormitează din cînd în cînd⁴. Nici Cicero nu-i pare lui Brutus⁵ și lui Calvus⁶, care — vorbind cu el — îi critică hotărît compoziția. Nici celor doi Asinius⁷, care atacă în mai multe locuri, chiar în mod neprietenos, defectele lui de stil.
23. Să admitem însă, ceea ce este aproape incompatibil, că s-ar fi găsit un om imoral foarte elocvent; eu, totuși, voi afirma că acela nu este orator. Căci nu voi acorda oricărui om aprig în luptă titlul de viteaz, pentru că fără 24. virtute nu se poate concepe vitejia. Oare omul căruia îi cerem să ne apere cauza nu trebuie să fie de o cinste pe care să nu o poată corupe lăcomia, pe care să nu o abată de la datorie favorul celor puternici, nici să o frîngă frica?

¹ *De or.*, 1, 21, 95; 3, 54, 189; *Or.*, 18, 106.

² *Or.*, 29, 104.

³ *Ibid.*, 104; *Brut.*, 35 și 141; *Opt. gen.*, 13; *Or.*, 23 și 110.

⁴ Nu se știe paragraful în care Cicero ar fi afirmat aceasta despre Demostene; acest defect îl atribuie Horațiu lui Homer. (Vezi *A. P.*, 359.)

⁵ *Cf. Or.*, 40.

⁶ *Cf. Brut.*, 283—285.

⁷ *Cf. Sen.*, *Suas.*, 6, 14, 24, 27; *Dial.*, 25, Gel. 17, 1.

Vom dăru-i oare numele sacru de orator unui trădător, unui transfug sau unui mincinos?

- Dacă și avocații mediocri trebuie să aibă calitatea numită în general „probitate“, pentru ce oratorul ideal care încă n-a existat, dar
25. poate exista de aici înainte, să nu fie desăvârșit atât din punct de vedere moral, cât și ca talent oratoric? Căci vrem să formăm nu un lucrător oarecare pentru for, nici o voce plătită, nici — ca să nu folosească cuvinte mai aspre — un apărător util în procese, în sfârșit, nu un *causidicus*¹, după cum i se zice de obicei, ci un om care să se distingă atât prin talentul său natural, cât și prin profunda cunoaștere a atîtor arte minunate. Un om care să fie un adevărat dar pentru întreaga omenire și cum nu au cunoscut înainte de el niciodată
26. timpurile trecute. Om unic și desăvârșit în toate privințele, cu gândirea cea mai morală, cu elocința cea mai desăvârșită. Cu cită ușurință va putea el apăra pe cei nevinovați, va putea pedepsi crimele celor mișei și, în chestiunile pecuniare, va da ajutor dreptății contra înșelăciunii!

Va fi cel mai de frunte și în aceste îndatoriri, dar va străluci mai tare în treburile mai importante, cînd va trebui să îndrume consfăturile senatului și să ducă poporul ră-

27. tăcit spre fapte mai bune. Oare nu un astfel de om pare să-și fi închipuit Vergiliu, cînd îl prezintă domolitor al poporului răsculat care

zvirlea cu făclii aprinse și cu pietre? „Atunci, de cumva au zărit vreun / bărbat, pe care noblețea sufletului și / faptele lui merituoase îl fac impunător, / tac și ascultă atenți“¹. Iată deci mai întîi pe omul corect. După acestea, Vergiliu va arăta pe omul experimentat în arta vorbirii: „Acela cîrmuiește pornirile lor prin cuvintele sale și le astîmpără simțurile“.

28. Nu numai atât! Oare în războaie, același mare orator pe care îl formăm, dacă trebuie să încurajeze la luptă pe soldați, nu-și va baza elocința pe preceptele înțelepciunii? Căci oamenii aceștia care intră în luptă, cum vor putea uita deodată toată groaza ce o au de osteneală, de dureri, în sfârșit chiar groaza de moarte,
29. dacă în locul acestora nu se prezintă viu imaginea datoriei, a curajului și a onoarei? Aceste sentimente le va strecura mai bine în sufletul altora acela care s-a pătruns el însuși mai întîi de ele. Căci prefăcătorul se trădează, oricît s-ar păzi. Și, oricît de mare i-ar fi cuiva ușurința de a vorbi, se clatină și se împiedică,
30. ori de cîte ori vorbele îi sînt în dezacord cu gândirea. Or, omul rău, în mod necesar, vorbește altceva decît ce cugetă. Pe oamenii buni însă niciodată nu îi va părăsi vorbirea cuvințioasă și oricînd le vor veni în minte cele mai bune idei (căci ei sînt și înțelepți). Stilul lor, chiar de nu ar fi captivant, e totuși în mod firesc destul de împodobit, căci orice cuvînt cînstit e și elocvent.

¹ Cicero s-a exprimat aproape în aceiași termeni în *De or.*, 1, 202 despre *causidicus* (pleđant).

¹ Verg., *Aen.*, 1, 151 și urm.

31. De aceea tineretul, și chiar orice vîrstă (căci pentru a voi binele nu e niciodată tirziu) să tindă cu toate gîndurile spre aceste calități; spre ele să ne străduim. Poate vom reuși să atingem această perfecțiune. Căci, dacă natura nu ne împiedică să fim oameni corecți sau experimentați în arta vorbirii, de ce nu le-ăr putea cineva întruni pe amîndouă în persoana sa? Și de ce nu ar putea spera
32. fiecare că va deveni el acel cineva? Chiar dacă puterile inteligenței noastre nu ar fi suficiente pentru aceasta, totuși, în măsura în care vom progresa în virtute și în elocință, vom deveni mai buni în ambele. În tot cazul, să ne scoatem cu totul din minte ideea că lucrul cel mai frumos din lume, elocința, ar putea conviețui cu viciile sufletului. Talentul oratoric, dacă se întîmplă să-l aibă oameni imorali, trebuie considerat ca un rău, căci îi face mai răi pe cei cărora le este hărăzit.
33. Mi se pare că aud pe unii (căci vor fi întotdeauna oameni care să prefere talentul oratoric virtuții) zicînd: „Dar de ce trebuie atîta artă în oratorie? Pentru ce ne-ai vorbit de culoare, despre apărarea cauzelor grele, ba și despre mărturisirea acuzatului, dacă forța și iscusința oratoriei nu poate învinge niciodată adevărul? Omul corect într-adevăr nu apără decît cauzele drepte; or chiar fără această
34. artă, le apără îndeajuns adevărul însuși.“ Acestora, le voi răspunde mai întîi la chestiunile care au legătură cu lucrarea de față; apoi voi justifica datoria omului corect, cînd are vreodată de apărut un vinovat. Căci a trata

- cum trebuie apărută uneori minciuna sau chiar nedreptatea nu este inutil, fie și numai pentru a le recunoaște și a le dovedi mai ușor.
35. La fel, va aplica mai bine remediul cel care știe ce dăunează sănătății. Într-adevăr, nici academicii, care susțin teze contradictorii, nu urmează exclusiv pe una din ele. Nici vestitul Carneades, care, la Roma, în fața lui Cato Censorul, a vorbit, după cum se spune, contra dreptății cu aceeași forță cu care vorbise în ajun pentru dreptate, nu a fost un om nedrept. Dar virtutea ne-o arată perversitatea, care este opusă ei. Și dreptatea devine mai limpede de înțeles dacă studiem temeinic nedreptatea. Și foarte multe lucruri se dovedesc prin contrariul lor. Prin urmare, un orator trebuie să cunoască planurile adversarilor, întocmai cum un comandant trebuie să știe planurile dușmanului.
36. Dar este sigur, deși la prima vedere pare greu de admis, că, în apărarea unei cauze, un om corect poate avea motive să ascundă judecătorului adevărul. Dacă cineva se miră de această enunțare a mea (deși această părere în realitate nu-mi aparține, ci este a acelora pe care antichitatea i-a considerat cei mai mari filozofi) să reflecteze asupra
37. faptului că există acțiuni bune sau rele nu prin ele însele, ci prin motivele lor. Căci adesea constituie un act de virtute uciderea unui om; a-ți ucide fiii e, uneori, o faptă eroică. Sînt admise fapte mai grozave, cînd o cere interesul public. Deci, trebuie să considerăm nu fapta

în sine, pe care o apără un om corect, ci cauza pentru care o face și în ce sens o face.

38. Și, mai întâi, trebuie să fie de acord toți — căci o admit chiar cei mai severi stoicei — că se poate întâmpla ca omul corect să fie în situația de a spune o minciună, câteodată chiar pentru motive mai puțin importante. De exemplu, când copiii ne sînt bolnavi, pentru folosul lor spunem multe lucruri inexacte, le
39. facem multe promisiuni pe care nu intenționăm să le îndeplinim. Cu atât mai mult este admisibilă, dacă trebuie să împiedicăm pe un tâlhar de a ucide un om sau de a înșela pe un dușman, pentru salvarea patriei¹. Astfel ceea ce este uneori de criticat chiar la sclavi, poate fi vrednic de laudă chiar la un înțelept.

O dată stabilit acest lucru, văd că se pot ivi multe motive care să îndreptățească pe orator să ia asupra sa astfel de cauze, pe care, în lipsa unui motiv demn, nu le-ar fi primit.

40. Nu susțin aceasta pentru un părinte, un frate, un prieten (fiindcă vreau să ne conducem după legi mai severe); totuși, nu ușor ne decidem, când ni se pune în față de o parte imaginea dreptății, de altă parte afecțiunea. Să fiu mai precis. Să presupunem că cineva a uneltit contra unui tiran și e acuzat pentru aceasta. Oratorul, dacă este așa cum îl definim noi, nu va trebui oare să voiască salvarea lui? Sau, dacă și-a luat sarcina să-l apere, nu îl va apăra cu mijloace tot atât de false, ca și unul care
41. apără în fața judecătorilor o cauză nedreaptă?

¹ Cf. Xenof., *Mem.*, 4, 2, 17.

Cum? Când judecătorul ar condamna anumite fapte cinstite, dacă nu îl convingem că ele n-au fost săvîrșite, oratorul nu se va servi de aceleași mijloace pentru a salva pe un cetățean, nu numai nevinovat, ci chiar vrednic de laudă? Cum? Dacă ne vom convinge că unele fapte sînt corecte prin natura lor, dar inutile statului în anumite împrejurări, nu ne vom folosi

42. de o artă de a vorbi bună deși asemănătoare cu procedeele rele? Pe deasupra, dacă cei vinovați pot fi aduși la sentimente mai bune, — lucru de fapt posibil — nu sîntem de acord că este în interesul statului ca ei să fie salvați, nu pedepsiți? Prin urmare, dacă oratorul e convins că un acuzat căruia i se impută fapte reale va deveni om corect, nu se va strădui să-l scape?

43. Să presupunem acum că asupra unui comandant bun, fără de care statul nu ar putea învinge pe dușman, ar apăsa o crimă netăgăduită; oare interesul general nu-l obligă pe orator să-l apere? În orice caz, Fabricius a dat deschis votul său pentru consulat lui Cornelius Rufinus — care de altfel era cetățean rău și inamic lui — fiindcă îl știa comandant util și pentru că îi amenința un război. Și cum unii se mirau, le-a răspuns că preferă să fie jefuit de un cetățean, decît să fie vîndut sclav de un dușman¹. Astfel, dacă ar fi fost orator, nu l-ar fi apărut pe același Rufinus, chiar dacă ar fi fost acuzat în mod evident de delapidare?

¹ Cf. T. Liv., *Epit.*, 14; Cicero, *De or.*, 2, 268; Gell., 4, 8.

44. Se mai pot da multe exemple asemănătoare, dar din cele date ajunge și numai unul, oricare. Căci nu urmăresc ca oratorul pe care vreau să-l formez să aibă deseori astfel de cauze, ci, dacă va fi constrins de vreun motiv similar, să rămână totuși bună definiția că oratorul este un om moral, experimentat în arta vorbirii.

45. Mai este necesar să prescriem și să învățăm cum se tratează și cele ce sînt greu de dovedit. Căci, de multe ori, chiar și cele mai bune cauze seamănă cu cele rele și un acuzat nevinovat e apăsător de multe aparente verosimile. Iată de ce trebuie apărat prin aceeași metodă ca și cînd ar fi vinovat. În plus, cauzele drepte și cauzele nedrepte au nenumărate elemente comune: martori, documente scrise, bănueli, conjecturi. De altminterea, ceea ce e verosimil și ceea ce e adevăr se dovedește și se respinge în același fel. Din acest motiv, discursul se va modifica după subiect, menținîndu-și curată intenția.

CAPITOLUL II

Oratorul trebuie să cunoască metodele
prin care se formează caracterul moral

1. Așadar, deoarece oratorul e om corect și deoarece el nu poate fi conceput fără virtute, deși virtutea cuprinde în sine unele impulsuri naturale, ea trebuie totuși desăvîrșită prin învățătură. De aceea oratorul trebuie să-și

formeze, înainte de toate, caracterul moral prin studii și să-și însușească cunoașterea aprofundată a ceea ce e onest și just, fără de care nimeni nu poate fi nici om corect, nici experimentat în arta vorbirii. Sau poate ne vom alătura celor care socot că natura ne dăruiește caracterul moral și că învățătura nu îl poate ajuta cu nimic? Cu alte cuvinte, ei declară că meseriile, chiar și cele mai de disprețuit, trebuie învățate, pe cînd virtutea, care apropie cel mai mult pe om de zeii nemuritori, o avem de-a gata și fără trudă, numai fiindcă ne-am născut. Va fi oare abstinent cine nici

2. mentat în arta vorbirii. Sau poate ne vom alătura celor care socot că natura ne dăruiește caracterul moral și că învățătura nu îl poate ajuta cu nimic? Cu alte cuvinte, ei declară că meseriile, chiar și cele mai de disprețuit, trebuie învățate, pe cînd virtutea, care apropie cel mai mult pe om de zeii nemuritori, o avem de-a gata și fără trudă, numai fiindcă ne-am născut. Va fi oare abstinent cine nici

3. nu știe ce este abstinența? Va fi curajos cine nu a alungat prin nici un raționament frica de durere, de moarte și de superstiție? Și va fi just cel care nu a dezbătut niciodată în vreo discuție mai profundă noțiunea de just; de moral, care n-a vorbit despre legile naturale comune tuturor, despre cele proprii popoarelor și neamurilor? Cît de neînsemnate socot aceste lucruri aceia care le consideră atît de simple!

4. Dar trec peste această chestiune, pe care o consider absolut limpede pentru oricine care a gustat fie și numai cu virful buzelor, cum se spune, cultura literară. Trec la problema următoare: în arta vorbirii nu poate fi destul de abil cel care nu și-a cunoscut temeinic puterea talentului și nu și-a

5. format caracterul moral prin preceptele unei metode raționale. De fapt, nu în zadar L. Crassus, în *De oratore*, cartea a III-a afirmă¹

¹ *De or.*, 3, 76—77; 107—108; 123 și urm.

că toate problemele relative la echitate, dreptate, adevăr, bine și contrariile lor cad în atribuțiile oratorului, și că filosofi, cînd recurg la elocință pentru a le apăra, se folosesc de armele retoricii, nu de armele lor. Dar tot el recunoaște că de acum încolo aceste idei trebuie luate din filosofie, fiindcă le socotește

6. aparținînd domeniului filosofiei. Acesta este și motivul pentru care Cicero în mai multe tratate și epistole spune că iscusința de a vorbi izvorăște din adîncurile înțelepciunii, și că, de aceea, un timp anumit aceiași oameni au propovăduit și morală, și oratoria.

Dar îndemnul pe care le dau aici nu țintesc să facă din orator filosof, pentru că nu

7. este alt mod de viață mai îndepărtat de treburile cetățenești și de orice îndeletnicire de avocat decît filosofia. Căci ce filosof frecventează judecățile, sau cîștigă renume în adunările poporului? Și apoi, care filosof a luat parte chiar la conducerea statului, deși aceasta o recomandă majoritatea dintre ei? Dar eu aș vrea ca oratorul pe care îl formez să fie un roman înțelept, care să se dovedească un adevărat bărbat politic, dar nu în disputele din sălile de cursuri, ci în încercările vieții publice și în practica ei¹. Dar studiile filosofice au fost părăsite de cei ce s-au dedicat oratoriei și nu le mai întîlnim în starea lor de acțiune nici aici sub cerul liber al forului; ele s-au retras întîi în portice și în gimnazii, apoi în sălile de clasă.

¹ Aproximativ aceeași părere o exprimă Cicero în *De or.*, 1, 54, 56 și urm.

De aceea, învățătura necesară oratorului trebuie evident învățată de la aceia la care a rămas; și trebuie să răsfoim teamele pe autorii care tratează despre virtute, pentru ca viața ora-

9. torului să se împletească cu cunoașterea legilor umane și a legilor divine. Dar cu cît ar părea mai important și mai frumoase aceste legi, dacă le-ar propune aceia care ar putea să le expună cu cea mai impunătoare elocință! O, de-ar veni o dată timpul cînd un orator perfect, așa cum îl doresc eu, revendicînd această artă rău văzută din cauza numelui său pretențios și a viciilor unor persoane care îi corup părțile bune, să o reia în stăpînire și să readucă elocința în posesia bunurilor sale!
10. Filosofia e împărțită în trei părți: fizică, morală și dialectică¹. Oare din ele este vreuna să nu aibă legătură cu activitatea oratorului? În adevăr — ca să mergem în ordine inversă — partea a treia a filosofiei, care constă în întregime în discuții, oricine va fi de acord să o înglobăm în oratorie, din moment ce e datoria oratorului să stabilească sensurile fiecărui cuvînt, să limpezească ambiguitatea, să descurce neclaritățile, să constate ce e fals, să
11. dovedească și să respingă ceea ce vrea. Totuși, dialectica nu trebuie utilizată în discursuri la fel de amănunțit și detaliat ca în disputele filozofice, pentru că oratorul nu trebuie numai să convingă, ci să și miște și să delecteze pe auditori, ceea ce pretinde, în plus, avînt, putere și farmec. Tot astfel e mai mare năvala

¹ Aceeași împărțire în Cic., *Or.* 16 și urm.

- riurilor cînd curg între țărături înalte, și cu multă apă, decît cînd curg cu apă puțină și împiedicîndu-se de pietricelele ce le stau în cale.
12. Și, precum profesorii de gimnastică instruiesc pe elevi în mișcările ritmice, nu pentru ca ei să le folosească pe toate cînd se vor întrece în luptă (căci în aceste lupte se obține mai mult prin greutatea corpului, prin poziția luată și prin durata respirației), ci ca să aibă posibilitatea, la nevoie, să recurgă la una sau la alta; întocmai așa, această parte a filosofiei, dialectica sau, dacă preferăm să o numim altfel, metoda de a discuta, poate fi folosită pentru a defini, pentru a rezuma, pentru a separa cele ce diferă, pentru a limpezi ambiguitățile, distingînd, divizînd, atrăgînd în cursă, sau încercînd pe adversar. Dimpotrivă, dacă în for își va revendica pentru sine toată lupta, va împiedica folosirea altor forme mai eficace și, chiar
14. din cauza subtilității sale, își va diviza puținele sale forțe și se va istovi. Din această cauză vedem oameni minunat de iscusiți în dispute, dar care îndată ce ies din aceste subtilități, în vreo acțiune mai grea nu corespund, întocmai ca unele animale mici care, pe un teren mic, se mișcă foarte bine, dar pe un cîmp larg le prinzi ușor.
15. Partea a doua a filosofiei, denumită morală sau etică, e desigur în întregime utilă oratorului. Într-adevăr, referindu-ne la varietatea atît de mare a cauzelor despre care am vorbit în cărțile precedente, unele se dezbate prin conjecturi, altele se includ în definiții, în altele ne bazăm pe temeiuri juridice pentru a îndepărta acuzația sau a declina competența; unele se

- bazează pe un silogism, altele cuprind contradicții sau, din cauza vreunei ambiguități, comportă interpretări opuse. Se poate însă afirma că nu există aproape nici un proces în care să nu întîlnești vreo dezbateră asupra dreptății sau a binelui; și oricine știe că cele mai multe se întemeiază pe calificare. În deliberări, există oare vreo modalitate de a convinge, care să nu implice chestiunea de morală? Dar partea a treia a oratoriei, care constă în laudă sau blam?
16. E evident că se ocupă de discutarea binelui și a răului. Dar despre dreptate, curaj, abținere, stăpînire de sine, despre simțul datoriei nu va avea de vorbit, și încă foarte mult, oratorul? Omul corect însă, care nu se va mărgini să cunoască aceste virtuți numai ca pe niște vorbe și termeni care din ureche trec direct în vorbire, ci a meditat adînc asupra lor și trăiește în conformitate cu ele, acel om nu va întîmpina greutăți cînd cugetă asupra lor și va exprima precis ceea ce gîndește.
18. Deoarece orice chestiune generală e mai importantă decît o chestiune specială, și fiindcă partea se cuprinde în întreg, în timp ce întregul nu poate intra în parte, nimeni nu se va îndoi că problemele generale aparțin în foarte mare măsură acestor studii despre care vorbim.
19. Ba mai mult, deoarece sînt multe chestiuni care trebuie definite scurt și în termeni proprii — de aceea și situația cauzei respective se numește definițională — nu va fi oare necesar ca oratorul să fie instruit în această artă de oamenii care i s-au consacrat îndeosebi? Cum? Orice chestiune de drept

nu se cuprinde oare în stabilirea sensului exact

20. al cuvintelor sau în discutarea noțiunii de dreptate sau în conjectura asupra intenției, ceea ce duce în parte la dialectică, în parte la morală? Așadar, prin natura sa, adevăratul discurs e întrepesut cu aceste chestiuni filosofice. Căci vorbăria care nu cunoaște principiile acestei doctrine în mod necesar rătăcește, întocmai cum rătăcește cineva care nu are călăuze sau are călăuze false.

Fizica, pe lângă faptul că oferă pentru deprinderile oratorice un câmp cu atât mai bogat cu cât trebuie să se vorbească cu mai mult entuziasm despre lucrurile divine decât despre cele umane, cuprinde pe de altă parte în sine și filosofia morală, de care, după cum am dovedit¹,

21. nu se poate lipsi nici un discurs. Într-adevăr, dacă lumea e guvernată de providență, și statul va trebui condus de bărbați corecți. Și dacă sufletele noastre au origine divină, trebuie să tindem spre virtute, nu să fim sclavii plăcerilor acestui corp muritor. Oare oratorul nu va avea să trateze în multe ocazii despre aceste chestiuni? Oare nu va avea să vorbească despre auguri, despre oracole, în sfârșit despre toate problemele religioase — chestiuni asupra cărora s-au dus adeseori discuții foarte mari în senat — dacă într-adevăr vrea să fie om politic, așa cum îl concep eu? În sfârșit, cum s-ar putea imagina elocința unui om care ignoră ce este mai important?

¹ 12, 2, 15.

22. Chiar dacă acestea nu ar fi evidente pentru rațiunea noastră, ar trebui totuși să-i credem pe predecesori. De exemplu, Pericle. Deși nu a ajuns până la noi nici un discurs de-al său, elocința lui avea o forță de necrezut. Așa spun și istoricii și autorii de comedie antici — care sînt scriitori foarte sinceri. Or, se știe că Pericle a audiat pe fizicianul Anaxagoras¹. De asemenea, Demostene, fruntașul oratoriei grecești, a fost elev al lui Platon². Cît despre M. Tullius, el însuși mărturisește de multe ori că nu datorează atât școlilor retoricești, cît grădinilor Academiei³; și, într-adevăr, în ființa sa nu s-ar fi revărsat atîta bogăție oratorică, dacă talentul său ar fi fost îngrădit de limitele forului și nu ar fi avut ca margini natura însăși.

- Dar din această constatare îmi apare o altă întrebare: Care școală filosofică poate fi mai utilă elocinței? În fapt, dezbateră nu se poate referi la multe. Între cei dintîi, Epicur ne îndepărtează el însuși, căci recomandă⁴ să fugim cu toate pînzele întinse de orice doctrină. Aristip, care pune supremul bine în plăcerea trupului, nu ne îndeamnă la această osteneală. Cît despre Pyrrhon⁵, cum ne-ar putea fi de folos? El nu va fi sigur de existența judecătorilor în fața cărora vorbim, de acuzatul pe care îl

¹ Cf. Plutarch, *Pericle*, 4.

² Cf. Hermip. în Plutarch, *Demosth.*, 6 și *Viața celor 10 oratori*, 8, 1.

³ *De or.*, 1, 10—13; 18, 83; 3, 21 și 91; *Or.*, 12.

⁴ *Frg.* 163 Us.

⁵ *Pyrrhon din Elis* (365—275 î.e.n.) — fondatorul școlii sceptice.

- apărăm, nici de existența senatului unde ur-
25. mează să ne spunem părerea. Unii socot că Academia este foarte utilă, pentru că obiceiul ei de a dezbate în contradictoriu se apropie mult de practica din for. Drept dovadă ei aduc faptul că această școală a produs scriitorii cei mai elocvenți. Peripateticii se laudă și ei cu un anumit zel oratoric. Într-adevăr ei au introdus, pentru a se deprinde, obiceiul de a ține discursuri asupra anumitor teze¹. Stoicii² sînt nevoiți să admită că profesorilor lor le lipsește bogăția și strălucirea în elocință, dar pretind că nu au rivali pentru forța argumentării și precizia raționamentelor.
26. Dar acestea sînt discuții care privesc pe filosofi, fiindcă ei — ca și cînd ar fi legați printr-un jurămint sau printr-un anume scrupul religios — cred că comit o nelegiuire dacă părăsesc sistemul adoptat. Oratorul însă nu trebuie să jure ascultare nimănui. Într-adevăr, e mai importantă și mai strălucită ținta spre care tinde el și pentru care este candidat, dacă e adevărat că trebuie să fie desăvîrșit atît în viață cit și în elocință. Își va lua deci ca model în oratorie pe toți oamenii care s-au distins cel mai mult în elocință și, pentru formarea caracterului său, va alege cele mai morale precepte și drumul cel mai drept spre virtute.
28. Se va exercita în toate subiectele, dar îndeosebi în cele mai înalte și în cele mai frumoase prin natura lor. Căci, pentru a vorbi impresionant

¹ Cf. Cic., *Or.*, 46.

² Frg. Chrys. 2, 25 de Arn.

- și amplu, ce materie ar putea fi mai indicată decît virtutea, statul, providența, originea sufletelor, prietenia? Subiectele în care cugețarea și stilul își iau cel mai mult zborul constau din cercetarea esenței adevăratului bine, în a vedea ce domolește teama, ce frînează patimile, ce anume ne înalță pe noi și sufletul nostru — care e de origine divină — peste prejudecățile vulgului.
29. Și va fi nimerit să cunoaștem și să medităm neîncetat nu numai asupra problemelor care formează obiectul acestor discipline, ci, mai ales, asupra vorbelor și faptelor celebre din antichitate. În această privință, fără îndoială, nu vom găsi nicăieri mai multe și mai mari
30. exemple decît în vechile anale ale statului nostru¹. Oare cine ne va învăța mai bine vitejia, dreptatea, lealitatea, înfrinarea, frugalitatea, disprețul durerii și al morții, decît Fabricii, Curții, Regulii, Decii, Mucii și nemurăriți alții? Grecii sînt tari în precepte, e adevărat; romanii sînt tari în fapte, ceea ce e mai important.
31. Dar numai însușirea cunoștințelor nu va satisface pe omul care crede că nu este suficientă contemplarea trecutului apropiat și viața prezentă, ci consideră amintirea posterității drept rostul unei vieți cinstitute și țintă a gloriei sale. Din acest izvor să soarbă oratorul dreptatea, de aici să scoată independența sa pe care

¹ Necesitatea cunoașterii de către orator a evenimentelor secolelor anterioare și în special istoria Romei a fost arătată și de Cicero; cf. *Or.*, 5, 46, 94, 172 și *De or.*, 3, 64.

o va arăta în procese și în deliberări. Într-adevăr, nu va fi orator desăvârșit decât omul care va ști și va îndrăzni să vorbească limbajul virtuții.

CAPITOLUL III

Știința dreptului civil e necesară oratorului

1. Cunoașterea dreptului civil e de asemenea necesară oratorului nostru, precum îi este necesară și cunoașterea datinilor și a religiei statului, la ale căror treburi va participa. Într-adevăr, ce sfătuitor poate fi în adunări publice și private omul care nu cunoaște elementele constitutive ale statului? Și, cum se va putea declara fără să mintă apărător de cauze dacă trebuie să împrumute de la altul ceea ce este esențial într-o cauză? Aproape că
2. nu s-ar deosebi de omul care recită versurile altui poet. Căci va fi ca un simplu executant al unui mandat; și, pe temeiul convingerii altuia, va susține puncte pe care o să ceară judecătorului să le creadă, în timp ce el, care trebuie să ajute pe clienți, va avea el însuși nevoie de ajutor.

Această situație poate avea uneori mai puține neajunsuri. De exemplu, când e vorba de lucruri studiate, orînduite acasă și, ca întreg restul procesului, învățate pe de rost și prezentate numai în fața judecătorului. Dar ce va face în chestiunile de drept care, de obicei, se ivesc pe neașteptate, chiar în cursul pledoariei? Nu se va întoarce rușinat să întrebe pe avocații

3. mai tineri, care stau în bănci? Și apoi, va putea oare asculta cu destulă atenție ce i se spune, când el va trebui, la rîndul lui, să le spună sau să le afirme cu convingere, să le prezinte cu siguranță ca și când i-ar aparține? Să zicem că este posibil în pledoarie. Dar ce va face în schimbul de replici, când trebuie neconținut să întîmpine obiecțiile adversarului și nu e răgaz pentru informare? Și dacă, eventual, nu găsește acolo un om priceput în problemele juridice? Dar dacă vreunul, insuficient versat în chestiunea aceea, fi va spune ceva greșit? Căci cea mai mare nenorocire pentru ignoranți stă în faptul că ei îl consideră atoateștiutor pe cel care le dă sfat.
4. De altfel, cunosc bine obiceiul de la noi și știu că există oameni care șed, parcă, lingă lăzile cu arme și pun la îndemîna luptătorilor săgeți. Și grecii obișnuiau să facă acest lucru; de unde acestor auxiliari li s-a dat numele de practicieni¹. Dar eu vorbesc despre oratorul
5. care trebuie să dea cauzelor sale nu numai voce puternică, ci tot ce le poate fi de folos. Cu un cuvînt, nu vreau să fie inutil în judecățile cu timpul limitat, nici fără experiență în alegerea și ascultarea martorilor. Căci cine va pregăti mai bine mijloacele pe care să le aibă la îndemînă când va pleda? Sau consideră cineva bun comandant pe omul îndrăzneț în lupte și viteaz și desăvârșit în toate cîte se cer în război, dar care nu știe nici să-și recruteze

¹ Cic., *De or.*, 1, 253 îi denumește la fel: *pragmatici*. Mai sînt denumiți *legulei* sau *formularii*, cf. Cic., *De or.*, 1, 236.

oștirea, nici să-și organizeze, nici să și-o instruiască, nici să aleagă cu pricepere loc pentru tabără? Căci, mai întâi trebuie să pre-

6. gătești războiul, apoi să-l faci¹. La fel ar fi avocatul care lasă altora multe mijloace care asigură victoria; mai ales că cele mai necesare nu sînt atît de greu de găsit, cum poate părea de la distanță.

De fapt, orice chestiune de drept care e certă se bazează sau pe un text scris sau pe un

7. obicei statornicit; dacă e dubioasă trebuie cîntărită cu balanța echității. Cele scrise sau cele trecute în datina statului nu prezintă nici o dificultate, căci trebuie știute, nu inventate. Dimpotrivă, chestiunile care se lămuresc prin răspunsurile jurisconsulților se bazează pe interpretări de cuvinte sau pe distincția dintre bine și rău. Înțelegerea sensului fiecărui cuvînt aparține sau oamenilor inteligenți, sau e ceva propriu oratorului; dreptatea e cunoscută
8. foarte bine oricărui om moral. În ce mă privește, eu socot pe orator înainte de toate moral și inteligent; fiindcă și-a luat drept normă ceea ce în chip firesc este foarte bun, nu se va tulbura dacă un jurist va fi în dezacord cu el, mai ales că se obișnuiește ca juriștii să susțină păreri opuse. Chiar dacă ar voi să cunoască părerea fiecărui autor, nu ar avea decît să citească; or aceasta e partea cea mai ușoară
9. a studiilor. Căci, dacă cei mai mulți s-au dedicat studiului dreptului deoarece nu sperau să

devină pledanți, cît de ușor îi va fi oratorului să știe ceea ce învață oamenii care — după propria lor mărturisire — nu pot fi oratori.

- Dar M. Cato a fost pe atît de distins în oratorie, pe cît de expert în drept; lui Scaevola și lui
10. Servius Sulpicius li s-a recunoscut și talentul oratoric. În ce-l privește pe M. Tullius, nu numai că nu i-a lipsit niciodată știința dreptului, dar începuse chiar să scrie ceva relativ la această disciplină, fapt care demonstrează că oratorul poate avea timp nu numai să învețe el însuși, ci chiar să instruiască pe alții.
11. Dar dacă recomand cultivarea caracterului și studierea dreptului, nu trebuie să fiu criticat pe motiv că mulți, din silă față de efortul necesar pentru însușirea elocinței, s-au refugiat în aceste studii ca în niște azile ale comodității. Unii dintre ei s-au îndreptat spre studierea edictelor pretoriene și a legilor civile și au preferat să fie specialiști în formule judiciare sau, cum îi numește Cicero, proceduriști¹; au ales ca mai folositor ceea ce în realitate au urmat numai pentru că era mai ușor. Alții, mai aroganți în lenea lor, luîndu-și o înfățișare studiată și lăsîndu-și barbă, afectau dispreț pentru preceptele filosofilor. Au petrecut cîțva timp în școlile filosofilor, pentru ca să poată, după aceea, austeri în public, dar desfrînați în particular, să capete autoritate din disprețuirea celorlalți. De fapt, filosofia se poate simula, elocința nu.
- 12.

¹ Cicero îl compară cu cîrmaciul care ar pretinde că nu știe să conducă decît vase de tonaj mare. Cf. *De or.*, 1, 174.

¹ *Proceduriști* — *legulei sau formularii*, Cic., *De or.*, 1, 236.

CAPITOLUL IV

Cunoaşterea istoriei e şi ea necesară oratorului

1. Dar, în primul rând, oratorul trebuie să dispună din plin de exemple, atât vechi cât şi noi. Trebuie deci să cunoască nu numai cele consemnate de operele istorice, sau transmise prin tradiţie orală, ori cele ce se petrec zilnic,
2. ci să nu negligeze nici creaţiile poetilor celebri. Într-adevăr, faptele istorice sînt acceptate ca mărturii sau ca precedente. Dar şi creaţiile poetice au credit, fie prin vechimea lor, fie că sînt considerate plăsmuiri ale oamenilor mari spre a servi ca precepte. Aşadar oratorul să ştie cît mai multe; de aceea bătrînii au mai multă autoritate, pentru că se crede că au cunoscut şi au văzut mai multe decît alţii, după cum afirmă şi Homer în dese rînduri. Să nu aşteptăm însă această ultimă vîrstă, deoarece studiile ne dau posibilitatea, în privinţa cunoaşterii faptelor, să părem că am trăit chiar şi în secolele trecute.

CAPITOLUL V

Instrumentele artei oratorice

1. Acestea sînt instrumentele pe care mi-am propus să le fac cunoscute — ajutoare nu ale artei oratorice, cum au socotit unii, ci ale oratorului însuşi. Aceste arme trebuie el să le

- aibă la îndemînă; cu ştiinţa lor trebuie să fie pregătit; el trebuie să dispună, în acelaşi timp, de un vocabular bogat şi de figuri de stil; de asemenea, de metoda de invenţiune, abilitate în dispoziţiune, de memorie sigură şi de farmec în acţiune. Dar mai mult decît toate acestea, cea mai mare valoare o are tăria de caracter pe care să nu o înfrîngă nici teama, să nu o intimideze nici strigătele, să nu o antreneze
2. dincolo de respectul datorat nici rangul auditorilor. Căci după cum trebuie evitate viciile contrare acestora, şi anume încrederea prea mare în sine, temeritatea, necinstea, aroganţa, tot aşa lipsa de perseverenţă, de încredere, de curaj zădărnicesc şi arta şi studiul şi progresul însuşi; e ca şi cum ai da arme unor fricoşi şi slabi. Pe Hercule, o spun cu regret, fiindcă se poate interpreta greşit, dar chiar timiditatea, care e un defect — plăcut însă, şi care poate da foarte uşor naştere unor calităţi — strică uneori; adeseori, din cauza ei, roadele talentului şi ale studiului neieşind la lumină au fost măcinate, oarecum, de rugina umezelii.
 3. Dar dacă din întimplare aceste cuvinte le va citi unul mai puţin experimentat în a distinge sensul cuvintelor, să ştie că eu critic nu probitatea, ci timiditatea, care e un fel de teamă ce opreşte curajul de la ceea ce trebuie să facem; de aici provine confuzia, regretul că am început, şi o tăcere subită. Aşadar cine va ezita să considere între vicii sentimentul din cauza căruia
 4. ne este ruşine să facem ce e corect? Dar nu vreau nici ca oratorul, în momentul începerii discursului să nu arate nici o îngrijorare, să nu-şi

schimbe culoarea feții și să nu înțeleagă primejdia; chiar dacă nu ar avea astfel de sentimente, ar trebui să le simuleze. Dar aceasta să însemneze înțelegerea îndatoririi, nu teamă; să ne emoționăm, dar nu să paralizăm. Cel mai bun remediu contra timidității este încrederea în sine; și o frunte oricât de înclinată să roșească e susținută de conștiința valorii sale.

5. Există, de asemenea, cum am spus mai sus, mijloace accesorii oferite de natură, care trebuie, totuși, perfecționate prin îngrijire: vocea, plămîinii, înfățișarea. Aceste calități sînt atît de importante, încît uneori asigură reputația talentului. Epoca noastră a avut oratori mai talentați decît Trachalus; totuși, cînd vorbea, părea că se ridică peste toți rivalii, prin statura sa maiestuoasă, prin văpaia ochilor săi, prin fruntea sa impunătoare, prin prestața gestului, prin vocea sa care, într-adevăr, nu era numai egală cu a actorilor tragici, așa cum recomandă Cicero¹, dar care întrecea pe a tuturor actorilor tragici auziți de mine. În tot cazul, cînd a vorbit, odată, în Basilica Iulia în fața primului tribunal, în timp ce toate cele patru tribunale țineau dezbateri după cum e obiceiul și, pe cînd totul fremăta de exclamații, îmi aduc aminte că el a fost auzit, înțeles și aplaudat de toate cele patru tribunale, motiv de foarte mare umilință pentru ceilalți avocați. Dar o atare calitate e din domeniul dorințelor și sînt rari fericirile care au parte de ea. Dacă nu

¹ Cic., *De or.*, 1, 28, 128.

o avem, e suficient să fim auziți de aceia cărora le vorbim. Așa trebuie să fie un orator; și acestea sînt lucrurile pe care trebuie să le știe.

CAPITOLUL VI

La ce vîrstă să înceapă oratorul a pleda

1. Oratorul trebuie să înceapă a pleda, fără îndoială, cînd îl îndreptățesc puterile. De aceea nu voi preciza vîrsta. De altfel se știe că Demostene, abia ieșit din copilărie, a susținut un proces contra tutorilor săi¹, iar Calvus, Cezar, Pollio au luat cu toții procese foarte grele înainte de vîrsta cerută pentru questură². Tradiția spune că unii au ținut discursuri purtînd încă toga pretextă; iar Caesar Augustus, la vîrsta de doisprezece ani, a ținut discursul funebru pentru bunica sa³ în fața rostrelor.
2. Mi se pare că e bine să se țină o măsură justă: să nu ne grăbim cu expunerea în plin soare a unei frunți imature și să nu producă prea devreme acest talent care este încă necopt. Căci de aici provine disprețul pentru studiu, se
3. fundamentează insolența, și, ceea ce e întotdeauna foarte primejdios, se ajunge la o încredere în sine nejustificată. Dar nici ucenicia nu trebuie prelungită pînă la bătrînețe. Căci,

¹ Cf. Plutarch, *Demosth.*, 5, *Viața celor zece oratori*, 8, 1.

² Vîrsta cerută pentru questură era, în perioada dintre 180 î.e.n. pînă la Sulla, de 28 ani; după Sulla, de 30, cf. *Dial.*, 34.

³ Cf. Suet., *Octav.*, 8.

pe zi ce trece, timiditatea crește, în fiecare zi exagerăm dificultatea întreprinderii și, tot cumpănind când să începem, ajungem prea târziu pentru a mai începe. De aceea, se cuvine să dăm la iveală fructul studiilor pînă este în pîrgă și e încă dulce, pînă putem spera indulgență, pînă ce auditoriul e binevoitor, pînă ce îndrăzneala nu stă încă rău, iar imperfecțiunile sînt scuzate de vîrstă și expresiile ce ne scapă în avîntul nostru tineresc sînt considerate înclinări firești. Dau ca exemplu cunoscutul pasaj din *Pro Roscio* al lui Ciceron: „Căci ce este mai comun, judecători, decît aerul pentru cei vii, pămîntul pentru cei morți, marea pentru cei care sînt jocul valurilor, țărîmul pentru cei pe care marea îi aruncă afară?”¹ Tot el declară, cînd mai îmbătrînise², că aceste cuvinte le-a spus la vîrsta de douăzeci și șase de ani, în aplauzele cele mai furtunoase ale asistenței, dar că, cu timpul, ele s-au răcit și, cu anii, și-au pierdut efectul.

Dar, pe Hercule, oricît de mult ne-ar folosi studiul în singurătate, numai forul ne asigură adevăratul progres. Alta e lumina, altul e aspectul momentelor grele și, dacă am separa practica de teorie, mai bun rezultat dă practica fără teorie, decît teoria fără practică. De aceea, unii oameni care au rămas în școală pînă la bătrînețe, cînd vin înaintea tribunalelor rămîn nedumeriți de înfățișarea neașteptată a tot

ce se petrece și regretă că nimic nu seamănă cu exercițiile din școală. Într-adevăr, aici judecătorul tace, dar adversarul ne întrerupe cu zgomot și nici un cuvînt hazardat nu e trecut cu vederea. Orice afirmi în favoarea ta trebuie dovedit. Și discursul, pregătit și elaborat printr-o strădanie de zile și de nopți de-a rîndul, nu-l putem termina în răstimpul cît apa se scurge din clepsidră. Apoi, în unele cauze, trebuie să vorbim fără emfază, fără cuvinte mari, lucru pe care nu-l știu cîtuși de puțin oamenii elocvenți la care mă refer. De aceea, poți întîlni oameni care se cred prea elocvenți pentru a pleda.

Dar aș vrea ca oratorul condus în for încă tînăr și care luptă cu puteri încă fragede să debuteze într-un proces cît mai ușor și cît mai favorabil, așa cum puii animalelor sălbatice sînt hrăniți cu o pradă mai fragedă. După acest început, să nu-și continue fără întrerupere activitatea și talentul său, care mai trebuie încă întărit, să nu-și istovească ci, după ce știe ce este lupta și în ce sens să lucreze, să se refacă și să-și reinnoiască puterile. În felul acesta va putea trece peste teama începutului, căci la vîrsta aceasta e mai ușor să îndrăznești; și nu va merge nici cu îndrăzneala pînă la a disprețui munca.

Această metodă a urmat-o M. Tullius. El, după ce își dobîndise renume între avocații din vremea sa, a trecut în Asia și a audiat mulți profesori de filosofie și de retorică, dar mai ales pe Apollonius Molon din Rhodos, pe care îl audiasse

¹ *R. Com.*, 26, 72.

² *Or.*, 30, 107.

și la Roma¹. A căutat să se formeze din nou și oarecum să se refacă din temelii. Într-adevăr, răsplata cuvenită osteneții vine cînd preceptele și experiența merg mină în mină.

CAPITOLUL VII

Ce trebuie să observe oratorul
cînd ia un proces

1. După ce oratorul își va dobîndi suficiente puteri în tot felul de lupte, prima lui grijă va fi să știe ce procese să ia. Ca om corect va prefera de bună seamă să apere decît să acuze. Dar nu se va feri, totuși, de numele de acuzator într-atît încît nici o îndatorire publică sau privată să nu îl poată determina a chema la răspundere pe cineva pentru felul său de viață. Căci chiar legile ar fi fără valoare dacă nu ar fi sprijinite de glasul corespunzător al avocatului. Și, dacă n-ar fi o lege a naturii să ceri pedepsirea crimelor, ar fi cam același lucru cu a le autoriza. De asemenea, a da libertate de acțiune celor răi înseamnă a fi contra celor buni. De aceea, oratorul nu va lăsa nerăzbdunate plîngerile aliaților noștri, nici uciderea unui prieten sau a unei rude, nici conspirațiile urzite împotriva statului. Nu pentru că ar dori cu lăcomie pedepsirea celor vinovați, ci pentru că vrea vindecarea viciilor și îndreptarea moravurilor. Căci cei

¹ Cf. *Brut.*, 91.

3. care nu pot fi readuși prin rațiune la o purtare mai bună; numai prin frică pot fi ținuți în frîu. De aceea, dacă a trăi din acuzaări și a denunța pentru răsplată pe cei vinovați e un fel de tilhărie, dimpotrivă, a face inofensiv pe omul care trăiește în stat trebuie socotită o faptă similară cu apărarea patriei. Din acest motiv, bărbații de frunte ai statului nu au refuzat să îndeplinească această latură a îndatoririlor lor de oratori, ba chiar se credea că prin acuzarea cetățenilor răi tinerii cu renume dau statului cheazăsie de patriotism, fiindcă faptul că ei urau pe cei necinstiți și își atrăgeau prin aceasta ură, se socotea drept dovadă a sincerității și a sentimentelor lor bune. Acest lucru l-au făcut Hortensius, Lucullii, Sulpicius, Cicero, Cezar, mulți alții și mai ales cei doi Cato, dintre care unul a fost numit cel înțelept; celălalt, dacă nu va fi considerat și el înțelept, nu-mi pot da seama cui i se va potrivi acest epitet.
- Dar oratorul nu va lua apărarea oricui; în nici un caz nu va deschide și piratilor portul
5. frumos al salvării, adică elocința sa, ci va cumpani bine cauza pe care o va apăra. Fiindcă, totuși, un singur om nu poate apăra pe toți împričinații de bună-credință, care sînt desigur mulți, avocatul va ține seama și de recomandații și de calitatea împričinaților, astfel încît să nu cedeze niciodată decît unei influențe
6. foarte oneste; căci un om de bine nu poate avea prieteni decît tot un om de bine ca el. Dar trebuie înlăturate cele două căi de a ajunge, adică oferirea sprijinului tău persoanelor pu-

ternice contra celor umile, sau de a pleda numai pentru cei mici împotriva oamenilor suspuși; căci nu rangul face cauzele drepte sau nedrepte.

- În orice caz, însă, sfiala să nu-l împiedice pe orator să renunțe la un proces pe care l-a primit fiindcă i se părea drept, dar, studiindu-l, a văzut că e nedrept; aceasta să o facă însă numai după ce i-a spus impricinatului adevărul. De fapt, dacă judec bine, folosul cel mai mare adus clientului e să nu-l înșelăm cu speranțe false. Dacă nu ascultă sfaturile avocatului, nu merită să te ostenești pentru el. Și, în tot cazul, nu convine oratorului pe care îl formează eu să apere o cauză pe care o știe nedreaptă. De fapt, dacă va apăra o cauză falsă din motivele enumerate mai sus¹, conduita sa va fi totuși onestă.
8. Se poate discuta dacă oratorului trebuie să pledeze totdeauna fără plată. A rezolva pe loc această problemă, printr-un examen sumar, ar fi o imprudență. Într-adevăr, cine nu înțelege că ar fi cit se poate de demn, atât pentru artele liberale cit și pentru caracterul distins, cum îl concepem noi, al oratorului, să nu-și vîndă osteneala și să nu diminueze noblețea acestei binefaceri atât de mari? Mai ales că cele mai multe lucruri pot părea fără valoare,
9. tocmai pentru că li se fixează o valoare? E evident și pentru orbi, cum se zice. Și orice om care posedă spiritul necesar (de altfel nimeni nu are nevoie de prea mult) nu poate cîștiga

¹ În 12, 1, 36.

bani în felul acesta, fără a se face vinovat de avariție.

- Dar dacă averea familială ar pretinde un supliment mai însemnat pentru cele necesare traiului, oratorul, în acord cu rînduieșile tuturor filosofilor, va admite să i se dea un semn de recunoștință, deoarece și lui Socrate i se duceau contribuții pentru trai; De asemenea,
10. Zenon, Cleante, Chrysip primeau onorarii de la discipolii lor. Căci nu văd mijloc mai cinstit de a cîștiga bani decît cel provenit dintr-o muncă foarte demnă și de la persoane cărora le-am făcut cele mai bune servicii și care, dacă nu ne-ar face un contraserviciu, ar fi nedemni de apărare. Acest gest e nu numai cuvenit, ci și necesar, pentru că însăși această indeletnicire și timpul consacrat treburilor altora ne răpește posibilitatea de a cîștiga în alt chip cele necesare.
11. Dar, și în acest caz, trebuie să păstrăm măsura; și importă foarte mult de la cine, cit, și cit timp primim. Însă practica piraterească de a te tocmi și tirguirea respingătoare de a fixa preț riscurilor va dispărea chiar și oamenilor mai puțin cinștiți. Mai ales că cel care apără oameni corecți și cauze oneste nu are să se teamă de ingratitudine; dacă va întîlni vreunul de felul acesta, prefer ca pagubă să fie a lui.
12. Deci oratorul nu va voi să cîștige mai mult decît e suficient; și, chiar de ar fi sărac, nu va lua nimic cu titlul de salariu, ci numai ca un contraserviciu, știind că el a prestat mult mai mult. Căci dacă această binefacere nu trebuie să se vin-

dă, nu înseamnă că trebuie să fie gratuită. Într-un cuvânt, recunoștința îl privește îndeosebi pe debitor.

CAPITOLUL VIII

Ce reguli trebuie să observe oratorul cînd studiază un proces

1. Urmează metoda studierii unui proces, adică ceea ce constituie baza pledoariei. Într-adevăr, nu se poate întîlni avocat, chiar puțin talentat, care, după ce a studiat cu stăruință tot dosarul cauzei, să nu fie în stare cel puțin să informeze pe judecător. Dar la acest lucru se gîndesc foarte puțini. Nu vorbesc de avocații neglijenți, pe care nu-i interesează deloc care este punctul principal al procesului, numai să poată avea prilejul să declame despre persoane sau despre lucruri comune, chiar ieșind din subiect. Pe unii îi pierde vanitatea; alții, pretextînd numeroase ocupații și avînd întotdeauna altceva de făcut mai întîi, cheamă pe client la ei abia în ajunul sau chiar în dimineața dezbaterii și chiar se laudă uneori că au învățat toată cauza numai pe banca avocaților.
3. Unii, pentru a se mîndri cu talentul lor, vor să pară că au înțeles problema imediat. Ei mint, zicînd că au înțeles-o și o știu aproape înainte de a fi auzit expunerea ei; după ce, în furtuna aplauzelor, rostesc multe și elocvente cuvinte, care nu interesează nici pe judecător nici pe client, sînt conduși spre casă

străbătînd forul plini de sudoare și bine încadrați de admiratori.

4. Nu aș putea suporta nici comoditatea acelor care îndreptățesc prietenilor lor sarcina de a le studia cauzele. Totuși, răul ar fi mai puțin mare dacă acești prieteni ar studia cel puțin bine cauza și ar transmite corect informațiile. Dar cine o va studia atît de atent ca avocatul? Acela căruia i s-a încredințat cercetarea, acel mijlocitor, acel tîlcuitor cum va pune suflet și osteneală pentru cauze pe care nu le va pleda, cînd cei care trebuie să pledeze nu arată nici măcar atîta interes ca el?
5. Dar obiceiul cel mai rău este să te mulțumești cu memorii, compuse fie de client (*liti-gator*), care recurge la vreun avocat, fiindcă se recunoaște incapabil de a pleda, sau de cineva din acea categorie de practicieni care recunosc că nu pot pleda și totuși se apucă să facă tocmai ce e mai dificil în pledoarie. Într-adevăr, dacă cineva pretinde că poate aprecia ce trebuie recunoscut, disimulat, ce trebuie refuzat, modificat sau chiar inventat, de ce să nu fie orator, din moment ce face pe oratorul, ceea ce e mai greu? Aceștia nu ar face atîta rău, dacă ar scrie faptele exact cum s-au petrecut. Dar ei adaugă idei generale, nuanțări și invenții, uneori mai rele decît adevărul. Și cei mai mulți avocați, după ce au primit această lucrare, socot că e păcat să modifice ceva și se țin riguros de ea, cum fac elevii în școală cu temele propuse. După aceea sînt prinși cu greșeli, și procesul pe care nu au voit să-l învețe de la clienții lor, îl învață de la adversarii lor.

7. Prin urmare, înainte de toate, să fixăm celor în cauză timpul și locul pentru a-i asculta în tihnă; și chiar noi să-i îndemnăm să expună îndată toate amănunțele cit mai pe larg și evocându-le, să pornească de la un punct oricît de îndepărtat vor. Căci nu strică atît de mult să ascuți lucruri de prisos, cit strică să nu cunoști pe cele esențiale. Dar de multe ori avocatul va afla și rana și remediul în amănunțele pe care clientul le considera lipsite de interes. De asemenea, avocatul să nu se încreadă atît de mult în memoria sa, încît să neglijeze a-și nota cele auzite. Și să nu se mulțumească dacă le-a auzit o dată. Să-l constringă pe client să repete expunerea încă o dată și chiar de mai multe ori, nu numai fiindcă în prima expunere i-au putut scăpa unele date, mai ales cînd e vorba de un om neumblat în procese (ceea ce se întîmplă adesea), ci și ca
9. să știm dacă spune aceleași lucruri. Într-adevăr, foarte mulți mint și, ca și cînd nu și-ar expune cauza, ei ar pleda-o, vorbesc nu cum ar trebui să vorbească cu avocatul lor, ci cu judecătorul. De aceea, să nu ne grăbim să-i credem, ci să-i sucim în tot chipul, să-i încercăm și astfel să scoatem de la ei adevărul. Căci precum medicii trebuie să vindece nu numai răul aparent, ci și răul pe care îl ascunde adeseori chiar cel ce trebuie vindecat, la fel avocatul trebuie să vadă mai multe decît i se arată.
10. Într-adevăr, după ce a ascultat cu suficientă răbdare, avocatul trebuie să se transpună în altă persoană și, luînd rolul adversarului, va aduce tezei clientului său toate

- obiecțiunile posibile sau tot ce comportă în mod natural un astfel de litigiu. Clientul trebuie interogat și incolțit cit mai necruțător. Căci, cercetînd toate amănunțele, ajungem la adevăr, uneori cînd ne așteptăm mai puțin.
- Pe scurt, cel mai bun avocat este acela care nu crede deîndată pe client. Căci clientul promite totul: că îi va fi martor tot poporul,
11. că dovezile scrise sînt la îndemînă, că, în sfîrșit, unele puncte nu le va nega nici adversarul. De aceea, trebuie văzut cu de-amănuntul tot dosarul cauzei; dar nu e de ajuns să-l răsfoiești, ci trebuie citit în întregime. Căci de foarte multe ori nu cuprinde deloc ceea ce afirmă clientul, sau cuprinde mai puțin, sau sînt în el amestecate și lucruri care dăunează, sau sînt unele
 12. exagerări care nu au credit tocmai pentru că depășesc măsura. În sfîrșit, deseori vei afla sforicica ruptă, pecetea denaturată sau semnătura echivocă, împrejurări care, dacă nu le-ai cercetat cu de-amănuntul din timp, cînd ți se vor pune în față pe neașteptate, te vor dezarma; și faptul că ai fost depozat de ele în felul acesta îți va fi mai dăunător decît dacă nu le-ai fi invocat. De asemenea, multe amănunte pe care clientul le-a socotit fără importanță vor fi scoase la iveală de către avocat, dacă folosește cu îndeminare toate izvoarele
 13. de argumente arătate mai înainte¹. Însă, din motivele indicate, nu e potrivit ca în timpul pledării să treci în revistă și să încerci pe rînd fiecare argument. Trebuie să studiezi acasă

¹ În 5, 10, 20 și urm.

cauza, căutînd cu de-amănuntul care sînt persoanele interesate, împrejurările, locurile, obiceiurile, documentele, pe scurt, toate elementele din care se pot scoate nu numai argumente numite „bazate pe artă”, ci poţi afla şi care sînt martorii de temut şi cum trebuie combătuţi. De fapt, importă foarte mult dacă acuzaatul e chinuit de invidie, ură sau de dispreţ, pentru că invidia e îndreptată în general contra celor mai mari; ura contra celor egali; dispreţul loveşte pe inferiori.

15. După ce a cercetat cauza cu de-amănuntul, după ce a examinat tot ce îi poate fi util sau dăunător, avocatul va lua asupra-şi un al treilea rol, al judecătorului. Îşi va închipui că în faţa sa se dezbate cauza şi va trage concluzia că ceea ce l-ar fi convins pe el dacă ar fi judecat cauza, elementul acela va fi convingător pentru oricine ar judeca. În felul acesta, arareori îl va înşela rezultatul. Dacă se întîmplă, e din vina judecătorului.

CAPITOLUL IX

De ce trebuie să ţină seama oratorul
cînd pledează

1. Regulile care trebuie observate de orator în acţiune au fost arătate aproape în întreaga operă. Totuşi, voi atinge cîteva puncte proprii acestui capitol, referitoare nu atît la felul de a ţine discursul, ci mai mult la îndatoririle oratorului.

- Înainte de toate, dorinţa de renume să nu-l abată pe orator de la interesul cauzei pe care o apără, lucru ce se întîmplă cu cei mai mulţi. Comandanţii de oşti nu duc armata întotdeauna peste cîmpii plăcute ci, de cele mai multe ori, urcă dealuri greu accesibile, pentru a cuceri cetăţi aşezate pe stînci abrupte sau întărite cu imense fortificaţii. La fel, discursul va folosi cu plăcere ocazia de a se desfăşura mai din plin, de a lupta cu adversarul în cîmp deschis spre plăcerea asistenţei. Dar dacă va fi obligat să pătrundă în terenul spinos al chestiunilor juridice sau să scruteze adevărul în ascunzişurile lui, nu-i va da doar tîrcoale, nici nu va utiliza cugetări vicioase şi scînteietoare, ca pe nişte proiectile, ci va duce războiul prin lucrări de fortificaţii, mine, curse şi metode secrete. Toate aceste procedee primesc aplauze nu în momentul aplicării, ci după ce au fost aplicate; de aceea, chiar cei mai dornici de a face impresie bună trag mai mult folos din ele. Într-adevăr, după ce a răsunat între aplauzele alor săi discursul unuia, plin de paradă dar fără miez, se vede ridicîndu-se mai puternică gloria adevăratelor calităţi. Judecătorii arată pe faţă cine i-a mişcat; sentimentul cunoscătorilor prevalează şi, pentru un discurs, orice laudă e valabilă numai după ce a fost terminat.
5. Cei vechi, într-adevăr, obişnuiau să-şi ascundă elocinţa. M. Antonius recomandă acest lucru ca să se dea mai multă crezare oratorilor şi pentru a face mai puţin sensibile cursele avocaţilor. Dar elocinţa, aşa cum era pe vremea

- aceea, putea fi disimulată; căci pe atunci nu dobîndise încă atita strălucire încît să străbată toate obstacolele ce i se aruncau în cale. De aceea e bine ca artificiile și planurile noastre să rămînă ascunse, căci orice stratagemă dacă e descoperită nu poate avea efect. Aceasta e tot ce poate rămînea ascuns în elocință. Căci vorbele alese, sentențele de efect, figurile elegante sau nu există în vorbire, sau sînt evidente. Dar tocmai pentru că ele atrag atenția, nu trebuie să facem paradă de ele; și, dacă ar fi de ales una din două, prefer să fie lăudată cauza decît avocatul. Totuși, oratorul va alcătui o atare încheiere încît să pară că a susținut foarte bine o cauză foarte bună. Căci fără îndoială nimeni nu pledează mai rău decît acela care place cînd cauza displace; e de la sine înțeles că a luat ceea ce place dinafara cauzei.
7. Oratorul nu trebuie să disprețuiască plederea de cauze mai puțin importante, sub pretext că sînt sub demnitatea lui, sau că un subiect mai puțin frumos îi diminuează reputația. Căci motivul cel mai just pentru a lua un proces este faptul că aceasta e datoria noastră; apoi, este de dorit ca prietenii noștri să aibă procese cît mai neimportante; în sfîrșit, a vorbit bine cel care a vorbit la nivelul subiectului. Dar unii, dacă din întîmplare au luat o cauză care se pretează mai puțin la elocință, o îndoapă cu circumstanțe dinafara cauzei, și, dacă nu au altceva la îndemînă, umplu golurile pledoariei cu invective întemeiate, dacă se poate, dacă nu, cu invective imaginare. Esențialul este să aibă material unde

- să-și dea friu liber talentului și să stîrnească aplauze cînd vorbesc. Eu consider acest procedeu atît de incompatibil cu oratorul desăvîrșit, încît cred că nu trebuie să dea curs acestor invective nici cînd sînt întemeiate, decît dacă ar cere-o cauza. Este cu adevărat o elocință de cîine, după expresia lui Appius¹, a-ți lua sarcina de a vorbi de rău. De altfel, cei care procedează așa trebuie să se aștepte să fie și ei tratați la fel. Căci adeseori se dă riposta cuvenită acelor care vorbesc astfel, și, în cazul cel mai bun, clientul plătește îndrăzneala avocatului său. Dar aceste consecințe sînt neînsemnate în comparație cu viciul însuși, căci între a vorbi de rău și a comite răul nu este altă deosebire decît prilejul. E o bucurie joșnică, nedemnă de om și neplăcută nici unuia dintre auditorii cinstiți; totuși o cer împricinații de multe ori pentru că preferă să se răzbune decît să se apere. În tot cazul și în multe alte privințe avocatul nu trebuie să lucreze după capriciul lor. Și în cazul de față ce om, în vinele căruia curge sînge liber, ar accepta să devină insolent după pofța altuia?
11. Unii avocați se năpustesc bucuroși și împotriva avocaților părții adverse. Acest procedeu, afară de cazul că l-au meritat, este neomenesc, gîndindu-ne la respectul reciproc cerut oamenilor de aceeași profesie. Apoi, e nefolositor celui care vorbește (pentru că și cel ofensat are dreptul de a-i răspunde la fel); în sfîrșit este dăunător cauzei pe care o apără, fiindcă adver-

¹ Sall., *Hist.*, 2, frg. 37, edit. Dietsch.

- sarii îi devin dușmani declarați și, oricât de mică le-ar fi puterea, injuria le-o mărește. Dar mai presus de toate, aceștia își pierd stăpânirea de sine — calitate care asigură unui orator cea mai mare prestanță și încredere — dacă din om corect se schimbă într-un lărmuitor și urlător necontrolat, care ține seama nu de dispoziția sufletească a judecătorului, ci de arțagul clientului său.
13. De multe ori preferința de a vorbi deschis duce la o îndrăzneală periculoasă nu numai pentru cauză, ci și pentru acela care vorbește astfel. Într-adevăr, nu fără temei dorea Pericle să nu-i vină în minte vreun cuvânt cu care să supere poporul¹. Ceea ce credea Pericle despre popor, eu cred despre toți auditorii, pentru că și ei ne pot face tot atita rău. Căci cuvântul ce a părut curajos când l-ai spus este considerat prostie, dacă a jignit.
14. Acum, fiindcă modul de a pleda se deosebește în general la diferiții oratori și fiindcă munca este taxată de către unii drept spirit greoi, iar la alții volubilitatea e considerată
15. îndrăzneală, cred că e nimerit să arăt care îmi pare mie măsura justă. În compunerea discursului se va depune cât mai multă grijă. Căci a pleda mai rău decât poți nu denotă numai neglijență, ci de-a dreptul incorectitudine, iar față de cauza pe care ai luat-o perfidie și trădare. De aceea, avocatul nu trebuie să ia mai multe cauze decât știe că va fi capabil să pledeze

¹ Plutarch, *Pericle*, p. 284.

16. Va scrie ceea ce trebuie să spună și, dacă împjurarea îi va permite, „și le va întipări“, după expresia lui Demostene¹. Dar aceasta nu va fi posibil decât dacă vorbește el primul, sau, în procesele criminale, dacă data este fixată cu câteva zile înainte. Când însă trebuie să răspundă imediat, nu poate pregăti totul mai dinainte; de asemenea, când partea adversă
17. îi face alte obiecții decât s-a așteptat. De fapt, oamenii se îndepărtează cu regret de cele pregătite înainte și în tot decursul acțiunii se uită și caută dacă nu ar putea smulge ceva din discursul scris ca să-l insereze în cele improvizate. Chiar dacă reușesc, părțile nu se sudează și acest lucru se observă ușor, nu numai pentru că locul unde se inserează prezintă fisuri, ea în orice lucrare rău încheată, ci și pentru că
18. însuși tonul nu se potrivește. Astfel nici improvizarea nu-și poate lua avânt, nici textul pregătit dinainte nu se poate încadra bine și se împiedică unul pe altul; căci cele scrise țin mintea pe loc, nu o urmează. Așadar, în aceste pledoarii trebuie, cum zice țărani, să stai tot în picioare.
19. Dar fiindcă orice cauză constă din afirmare și respingere, putem scrie punctul nostru de vedere. De asemenea, pentru ceea ce știm sigur că va răspunde adversarul — căci câteodată știm sigur ce va răspunde — ne putem scrie replica. Pentru rest există o pregătire, anume să cunoaștem bine cauza, iar o a doua pregătire o obți-

¹ Din opera lui Demostene, cunoscută până în prezent, nu se poate verifica această afirmație; asupra insistenței cu care trebuie pregătit procesul, cf. Cic., *De or.*, 2, 101—102.

20. nem chiar în cursul procesului, ascultînd cu mare atenție ce spune adversarul. E bine totuși să medităm mai dinainte asupra mai multor chestiuni și să fim pregătiți pentru orice eventualitate. Și acest lucru e mai sigur decît scrisul, pentru că e mai ușor să părăsești o idee sau să o transpui în altă parte.

Dar fie că trebuie să improvizeze pentru a răspunde, fie că îl va constrînge altceva, oratorul nu se va considera copleșit și surprins dacă cunoștințele teoretice, studiul și exercițiile i-au dat, printre altele, și posibilitatea de a vorbi ușor. Întotdeauna înarmat și pregătit de luptă, nu îi va lipsi elocința în pledare, în tocmă cum nu îi lipsesc cuvintele în conversațiile zilnice și în cele casnice. Și nu se va sustrage de la datorie niciodată, pentru un atare motiv, dacă va avea timp să studieze cauza; căci celelalte îi vor sta întotdeauna la dispoziție.

CAPITOLUL X

Despre genurile elocinței

1. Îmi rămîne să vorbesc despre genurile oratoriei. După planul schițat la început ¹, această parte urma să fie a treia, căci promiseseam că voi vorbi despre artă, artist și operă. Deoarece, însă, oratoria este opera retoricii și a oratorului

¹ În 2, 14, 5; Cic., *De or.*, 3, 76.

și are mai multe forme, după cum voi arăta, în toate aceste forme trebuie considerate arta și artistul. Aceste forme diferă foarte mult una de alta, nu numai după specie, ca o statuie de altă statuie, o pictură de altă pictură, un discurs de un alt discurs, ci și după gen, ca de

2. exemplu statuile etrusce de statuile grecești, ca oratorul asiatic de oratorul atic. Dar aceste genuri despre care vorbesc își au reprezentanții și partizanii lor. Nu avem încă oratorul perfect și, probabil, nici arta desăvîrșită, nu numai pentru că o altă calitate se distinge la fiecare artist, dar și fiindcă nu același tip place tuturor, fie din cauza condițiilor de timp și loc, fie din cauza gustului și idealului fiecăruia.

3. Primii pictori vestiți ale căror opere merită să fie văzute nu numai pentru vechimea lor se spune că au fost Polygnotus ¹ și Aglaop-

¹ *Polygnotus* — pictor grec din prima jumătate a sec. V î.e.n.; a trăit la Atena. Cimon, al cărui prieten intim devenise (cf. Plutarch, *Cimon*, 4) îl însărcinează cu decorarea a diferite monumente din Atena. În Anakeion (templul Dioscurilor) a pictat *Căsătoria fiicelor lui Leucip* (cf. Pausanias, 1, 18, 1). În Poecile — *Judecata lui Ajax* etc. A lucrat, de asemenea, în cetățile Plateea, Thespieae. Frescele de la Delphi: *Troia în ruine* și *Ajax judecat de șefii acheeni pentru atentat împotriva Casandrei* erau celebre în toată antichitatea (cf. Pausanias, 10, 25—31; Plinius, *N. H.*, 35, 59). Cu toată sobrietatea coloritului, pentru care folosea numai patru culori fundamentale (alb, galben, roșu, negru), excela în redarea jocului fizionomiei, expresia gurii și a feței, profunzimea sentimentelor și pasiunilor, transparența draperiilor. A introdus discret peisajul în tablourile sale. Cf. Plin., *N. H.*, 35, 9 (35), 8; Cic., *Brut.*, 70.

hon¹, al căror colorit simplu are încă admiratori atît de pasionați, încît aceste tablouri, aproape stingace și care reprezintă abia începuturile artei ce avea să se dezvolte în curînd, sînt preferate operelor artiștilor celor mai de seamă care le-au urmat. Explicația constă, cred, în pretenția de a trece drept oameni cu un gust original.

4. Apoi Zeuxis² și Parrhasius³, nu mult timp după ei, ambii cam în timpul războiului pelo-

¹ *Aglaophon din Thasos* — pictor de la începutul sec. V î.e.n., tatăl marelui Polygnot; pictura lui a fost apreciată pentru simplitatea și perfecțiunea sa.

² *Zeuxis* — unul din cei mai de seamă pictori ai antichității. A trăit la Atena — în a doua jumătate a sec. V î.e.n. — unde și-a cîștigat mare renume. Zeuxis trata subiecte mitologice, dar le reîntinerea prin expresie și realism. Principalele tablouri în acest gen sînt: *Supliciul lui Marsyas*, figuri de Pan, Boreas, Triton, un *Herakles* sugrumînd șerpia, imitată de multe fresce din Pompei, un *Menelaos* rugîndu-se pe mormîntul lui *Agamemnon*, o *Familie de centauri*, un *Zeus pe tron*, din care există o copie într-o pictură murală de la Eleusis. Pictorul a avut o vădită predilecție pentru figurile feminine: erau admirate *Penelopa*, dar mai ales *Elena în baie*. Erau, de asemenea, cunoscute: *O bătrînă*, *Amor încoronat cu roze* și un *Copil cu struguri*. A cunoscut o foarte mare popularitate; se constată influența lui în ceramică și în frescele de la Pompei și *Herculaneum*.

³ *Parrhasios* — pictor grec, născut la Efes, a trăit la Atena de prin anul 400; a murit în 388. Alături de Zeuxis, este cel mai de seamă reprezentant al școlii ioniene. Picturii monumentale a lui Polygnotus el îi opune pictura de sevalet, dezvoltarea efectului pictural propriu, exacta observare a proporțiilor, relieful plastic, jocul de umbre și lumini. Parrhasios a lucrat pentru Atena, Samos, Lyndos, Rhodos etc. Erau admirate tablourile: *Doi Hopliți*, o *Doică tracă*, un *Navarh*. I-au mai fost atribuite o *Luptă a Centaurilor și Lăpîților*, un *Castor și Pollux*, un *Bacchus în fața Virtuții*,

ponesiatic (căci găsim la Xenophon¹ o convorbire a lui Socrate cu Parrhasius) au dus arta aceasta foarte mult înainte. Primul, se zice, a inventat metoda de a folosi luminile și umbrele; al doilea a studiat mai subtil desenul. De fapt, Zeuxis picta corpul omenesc mai mare decît e natural, socotind că astfel e mai impunător și mai maiestuos și, după cum cred unii, urmînd pe Homer, căruia îi plac formele cele mai robuste, chiar fiind vorba de femei. Parrhasius a desenat totul atît de precis încît este denumit „legislatorul“ pentru că pictorii ulteriori imită figurile zeilor și ale eroilor așa cum le-a fixat el, ca și cînd ar fi imposibil să facă altfel.

6. Dar pictura a înflorit în mod deosebit spre domnia lui Filip și pînă la urmașii lui Alexandru; calitățile lor însă difereau. S-au distins foarte mult Protogenes² prin precizie, Pam-

Ulysse și Ajax disputîndu-și armele lui Achille etc. Suet., *Tib.*, 44 afirmă că împăratul Tiberiu a cumpărat tabloul *Atalanta și Meleagru* al lui Parrhasios. Dar cea mai de seamă dintre toate picturile lui a fost tabloul *Demos*, unde poporul atenian este reprezentat cu toate caracteristicile lui: inconstant, iritabil, nedrept, ușuratic, docil, prudent, milos, generos, mîndru, josnic, viteaz și laș (Cf. Cic., *Tusc.*, 1, 4).

¹ Xenofonon, *Memor.*, 3, 10, 1.

² *Protogenes* — pictor grec, din a doua jumătate a sec. IV î.e.n. născut în Caria (Asia Mică), a trăit cea mai mare parte a vieții în insula Rhodos. A fost apreciat și scos din obscuritate de Apelles. Capodopera sa, *Portretul lui Ialysos* — eroul orașului cu același nume din insula Rhodos — se găsea pe vremea lui Plinius la Roma în Templul Păcii. Mai sînt amintite tablourile: *Un satir odihnindu-se*, portrete ale lui *Alexandru cel Mare*, *Mama lui Aristotel*, *Un atlet*, *Regele Antigonos* etc. S-a inspirat din mitologie. A fost și sculptor în bronz. (Cf. Pl., *N. H.*, 35, 10 (36); Cic., *Att.*, 2, 21, 4; *Or.*, 5; *Verr.*, 4, 135.)

philus¹ și Melanthius² prin gust, Antiphilus³ prin compozițiile sale ușoare, Theon din Samos⁴ prin concepția scenelor sale imaginare, care se numesc φαντασίου (închipuiri), iar Apelles⁵

¹ *Pamphilos* (390—350 î.e.n.) — pictor grec teoretician savant, fondatorul școlii din Sicyone care susține că pictura trebuie să se bazeze mult pe științe, îndeosebi pe aritmetică și geometrie. Printre tablourile sale anticiei citau: *Lupta heracizilor contra atenienilor*, *Ulyse pe corabie*, o *Victorie a atenienilor*. A fost profesorul lui Apelles și Melanthios.

² *Melanthios* — pictor grec din sec. IV î.e.n., contemporan cu Alexandru cel Mare, aparținea școlii din Sicyone și era elevul lui Pamphilos. Era recunoscut ca fiind cel mai tare în arta compoziției; Plinius (35, 80) arată că-i depășea pe toți, chiar pe Apelles. Capodopera lui era *Aristaratos, tiranul din Sicyone, pe un car de triumf*. Melanthios a scris un tratat de estetică unde își expunea principiile asupra artei. Cf. Pl., *N. H.*, 35, 10, (36), 80.

³ *Antiphilos* — pictor grec, contemporan cu Filip și Alexandru, regii Macedoniei, cărora le-a făcut portrete celebre. Dotat cu o imaginație foarte vie, Antiphilos era tot atât de abil în redarea unui ton grav, cât și în a scenelor comice sau în caricatură. Cf. Pl., *N. H.*, 35, 10, (37), 114.

⁴ *Theon din Samos* — e citat numai de Q.

⁵ *Apelles* — unul dintre cei mai celebri pictori ai antichității, născut probabil la Colophon în Lydia, își desfășoară activitatea artistică în a doua jumătate a sec. IV î.e.n. Originalitatea lui consta în îmbinarea grației școlii ioniene cu gravitatea specifică școlii din Sicyone. Devenit prietenul lui Alexandru, este autorizat să-i facă portretul. Erau celebre portretele: *Alexandru ținând fulgerul în mână*, expus în templul Dianei din Efes, *Alexandru pe carul de triumf*, *Alexandru între Castor și Polux*, *Alexandru călare*, *Cele trei Grații*, *Artemis și corul de tinere fete*. A excelat nu numai în portretistică, ci și în alegorie, gen apărut atunci sub influența studiilor filosofice și literare. Astfel a compus în Alexandria, unde a stat mult la curtea regelui Ptolemeu, după moartea lui Alexandru, tabloul alegoric al *Calomniei*. Se pare că a murit în insula Cos în timp ce lucra la tabloul *Venus Anadiomene* (Venus,

prin ingeniozitatea și farmecul său, cu care se lăuda el însuși. Pe Euphranor¹ trebuie să-l admirăm pentru că, posedind în cel mai înalt grad toate calitățile celor mai de seamă artiști, a fost maestru minunat în pictură și sculptură.

7. — Aceleași deosebiri în sculptură. Căci Callon² și Hegesias³ au creat opere cam dure și foarte apropiate de cele etrusce; ceva mai puțin rigide, Calamis⁴, și mai mlădioase decât cele amintite, Myron⁵.

născută din spuma mării), una din compozițiile cele mai admirate de antichitate; cf. Plin., *N. H.*, 35, 10, (36), 79; Cic., *De or.*, 3, 26, *Fam.*, 5, 12, 7.

¹ *Euphranor* — pictor și sculptor grec, născut la Corint în sec. al IV-lea î.e.n. A trăit la Atena unde a îmbogățit porticele cetății cu admirabile opere de sculptură și pictură. Printre tablouri se citează o *Luptă de cavalerie între atenieni și beoțieni la Mantinea* și *Ulyse simulind nebunia*. Printre statui: un *Paris*, *Alexandru*, *Filip* etc. A scris un tratat *Despre proporție și culori*, care s-a pierdut. Figurile redată se distingueau prin zveltețea formelor. Cf. Pl., in., *N. H.*, 35, 11 (40), 118.

² *Callon*, amintit de Pl, in., *N. H.*, 35, 8, (19), 49; cf. *Brut.*, 18.

³ *Hegesias* nu apare în lista statuarilor lui Plinius, dar în locul lui este *Hegias*, statuar atenian de la finele sec. al V-lea î.e.n., primul profesor al lui Phidias. Antichitatea cunoștea o *Mineră*, un *Pyrhus* — fiul lui *Achile*, un grup al *Diocurilor*, ce se găsea la Roma în fața templului lui Iupiter Tonans.

⁴ *Calamis* — sculptor grec care trăia la Atena pe la 460 î.e.n., sculpta în marmură, bronz și era cizelator neîntrecut; antichitatea îl admira pentru perfecțiunea cu care reda caii (Prop., 4, 3, 10). A executat pentru Hieron, tiranul Siracuzei, un grup de cai călăriți de copii. Excelsa și în redarea figurii umane, de ex. *Alcmena*. El reprezintă tranziția spre marea sculptură clasică. Pl., *N. H.*, 35, 8, (19), 71; *Brut.*, 70.

⁵ *Myron* — celebru sculptor grec, aparținând școlii ateniene din perioada clasică tirzie (jumătatea secolului al V-lea î.e.n.). S-a născut în Beoția; a lucrat în Atena și a fost adânc

Polyclet¹ îi întrece pe toți prin finețe și frumusețe. Lui i se atribuie ramura de finic.

8. Totuși, ca să i se găsească și lui o vină, se crede că îi lipsește gravitatea. Căci, deși a dat forme omenesti o frumusețe mai mare decât cea reală, pare a nu fi exprimat în mod desăvârșit maiestatea zeilor. Se spune chiar că se temea să sculpteze figuri bătrânești, și nu îndrăznea să dăltuiască decât fețe netede.

Ceea ce îi lipsește lui Polyclet i se atribuie

pătruns de cultura ateniană. Curajos inovator, el a rupt cu tradiția învechită, convențională. A devenit celebru sculptând statui de atleți în mișcare, tipuri reale și pline de viață. Astfel este faimoasa statuie *Discobolul* (Aruncătorul de disc). Celebru era și grupul *Atena și Marsyas* de pe Acropole. A redat și subiecte „de gen”, de exemplu *Femeie bătrână beată*. Era celebru și ca animalier (exemplu statuia *Vaca*). Lucra de obicei în bronz. Cf. Pl., *N. H.*, 3, 34, 8, (19), 57.

¹ *Polycletos* — sculptor grec, născut probabil la Argos în 490 î.e.n.; cel mai de seamă reprezentant al genului, alături de contemporanii săi, Phidias și Myron. Teoretician la fel de renumit, și-a expus principiile asupra proporțiilor în tratatul intitulat *Canon* și le-a exemplificat în celebra statuie, în care părțile se găsesc într-o perfectă proporție denumită tot *Canon*, dar pe care modernii au numit-o *Doryphor* (Purtătorul de lance), reprezentând un efeb robust și suplu care purta o lance. Tot lui îi aparține statuia *Diadumenul*, reprezentând un tânăr ce-și încinge capul. Polyclet, ca toți șefii școlii din Argos, a lucrat în bronz; a avut numeroși elevi. Antichitatea cunoaște și alte opere de ale lui Polyclet: statui de atleți, portretul inginerului Artemon, care a condus operațiile tehnice în asediul de la Samos, celebra statuie chrysoelefantină a Herei, un *Heracles omorând hidra din Lerna* etc.

9. lui Phidias¹ și lui Alcmeneos². Se crede, totuși, că Phidias a fost mai bun în reprezentarea zeilor decât a oamenilor, iar în sculptura în fildeș este absolut fără rival, chiar dacă nu ar fi sculptat decât pe Minerva în Atena sau pe Jupiter Olympianul în Elis, a cărui frumusețe se pare că a sporit chiar sentimentul religios, într-atît maiestatea operei sale egala maiestatea acestui zeu. Se afirmă că de realitate s-au apropiat cel mai bine Lysip³ și

¹ *Phidias* (începutul secolului al V-lea pînă la 432—431 î.e.n.) — cel mai de seamă sculptor grec din perioada clasică. S-a născut în Atena, unde și-a petrecut cea mai mare parte a activității sale. A fost sculptorul oficial angajat de Pericle pentru reconstrucția Acropolei. Phidias a lucrat cu diferite materiale. Este vestit îndeosebi ca maestru în bronz. Operele lui din tinerețe erau lucrate în aur și fildeș, ca de ex. statuia *Atenei* din orașul Pellene din Achaia: din lemn aurit și marmură albă, de exemplu statuia *colosală a Atenei din Plateea*. La Delfi, după comanda ateniienilor, a creat un grup mare în marmură spre a eterniza lupta de la Marathon. Lui Phidias îi aparține de asemenea statuia *Atenei din Lemnos*, a *Afroditelor Urania* și statuia *Amazoanei*. Dar cele mai de seamă au fost: statuia *colosală a Atenei Promachos* (Conducătoare de oști) lucrată aproximativ în 460 î.e.n. pe Acropolea Atenei în amintirea victoriilor asupra perșilor și două statui ale lui *Zeus Olimpicul* din Templul lui Zeus din Olimpia și a *Atenei Parthenos* (Fecioara) din Partenonul din Atena. Aceste opere nu s-au păstrat și le putem judeca numai după copii sau descrieri ale autorilor vechi.

Cea mai bună idee despre creația lui Phidias ne-o dă ornamentarea sculpturală de pe Partenon făcută sub conducerea personală a sculptorului.

² *Alcmeneos* — la Plin., *N. H.*, 34, 8, (19), 49 și 72 nu se află decât citat, fără caracterizare.

³ *Lyssip* — celebru sculptor grec din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., creatorul unui nou canon pentru reprezentarea figurii umane: a micșorat grosimea capului, corpul l-a făcut mai zvelt și mai lejer; a căutat o expresie

Praxitele¹. Demetrios² e criticat că a exagerat în această direcție și că a urmărit mai mult asemănarea cu realitatea decât frumosul.

10. În ce privește oratoria, dacă vrei să-i examinezi aspectele, vei găsi aproape tot atâtea forme de talent, cât de diverse sînt înfățișările corpului omenesc. Într-adevăr, au existat genuri de elocință mai aspră, datorită epocii, deși se manifesta de atunci o mare putere a talentului. Dintre aceștia ar fi Laelius, Scipio Africanus, chiar Cato și cei doi Gracchi, pe care i-am putea asemăna cu Polygnot sau
11. Callon. Faza intermediară ar reprezenta-o L. Crassus, Q. Hortensius. Apoi s-ar putea urmări acea înfloritoare generație de oratori nu

mai liberă și spontană a vieții. A executat în bronz multe statui de ale lui *Alexandru cel Mare*, a cărui monarhie o sprijinea. Anticii îi atribuiau peste 1 500 de opere, după care ne-au rămas unele copii. Sînt amintite mai multe statui ale lui *Heracles*, *Zeus*, un *Satir*, un *Cline rănit lingîndu-și rana*, un *Esop*. Era celebru și în reprezentarea de grupuri; astfel era admirat grupul *Alexandru la vîntătoare de lei și portretele celor 34 de macedoneni uciși la trecerea rîului Granicos*.

¹ *Praxitele* — ilustru sculptor grec, născut și mort la Atena (aprox. 390—335 î.e.n.). A sculptat pentru orașul Mantinea grupul *Latona și copiii săi*. Vestite în toată antichitatea erau cele două statui ale *Afroditei*, una voalată, achiziționată de insula Cos, alta, nud, cumpărată de orașul Cnidos, după care există copii la Vatican, Luvru, München. Printre cele principale erau: *Satir odihnîndu-se*, *Apollo Saurotion*, *Afrodita din Thespieae*, probabil *Hermes purtînd pe Dionisos copil*. Praxitele sculpta îndeosebi în marmură de Paros. Avea predilecție pentru figura feminină. Ca model a avut pe cunoscuta cîntăreață din flaut Phryne — care se pare că l-a inspirat și pe Apelles în tabloul *Afroditei Anadiomene* (Plin., *N.H.*, 34, 8, (19)).

² *Demetrios* — sculptor în bronz, atenian, de la sfîrșitul secolului al V-lea î.e.n. A fost îndeosebi portretist. Se citează

prea îndepărtați unul de altul în timp. Între aceștia vom întîlni vigoarea lui Cezar, naturalețea lui Caelius, subtilitatea lui Callidus, precizia lui Pollio, demnitatea lui Messala, austeritatea lui Calvus, gravitatea lui Brutus, ascuțimea lui Sulpicius, tonul acerb al lui Cassius. Și, pentru a aminti oratorii pe care i-am putut vedea eu însumi, bogăția lui Seneca, forța lui Africanus, înțelepciunea lui Afer, farmecul lui Crispus, vocea dominantă a lui Trachalus, eleganța lui Secundus.

- [12] Dar pe M. Tullius îl socotim nu un Euphron numai, care se distinsese în mai multe forme de artă, ci ca pe omul care excelează prin toate calitățile laudate la ceilalți oratori. Cu toate acestea, chiar contemporanii săi îndrăzneau să-i reproșeze emfaza, stilul asianic și difuz, abuzul de sinonime, răceala unor cuvinte de spirit, o armonie a discursului frîntă, săltăreață și — ferească zeii — culmea calomniei, aproape mai molatică decât se cade unui bărbat.
13. După ce a fost ucis, în timpul prescripțiilor triumvirilor, cei care îl urau, cei care îl invidiau, care se considerau rivalii lui, cei care voiau să lingusească pe puternicii zilei începură să-l atace, cum și unde aveau posibilitatea, pe acest om, care nu le mai putea răspunde. Dar acest orator, pe care unii îl socotesc azi anemic și arid, nu a putut fi criticat nici de dușmanii săi pentru altceva decât pentru abuzul de figuri de stil și pentru că se baza prea mult pe talent;

între altele *portretul Lysimachei*, bătrîna preoteasă ateniană, admirat pentru realismul său. Această statuie se vedea încă pe Acropole în vremea lui Pausanias (Paus., 1, 27, 4).

afirmății false amîndouă, dar ultima e mai aproape de neadevăr.

14. Dar l-au atacat fără cruțare îndeosebi aceia care voiau să pară imitatorii aticilor¹. Această ceată, ca și cînd ar fi fost inițiată în anumite mistere, îl considera barbar, profan, om care
15. refuză să respecte legile artei. De aceea și astăzi oratorii uscați, cei fără vigoare, cei anemici — căci așa sînt acei care își acoperă slăbiciunea cu numele de sănătate, cîtă vreme, în realitate, situația este absolut contrară — fiindcă nu pot suporta lumina prea mare a acestei elocințe, întocmai cum nu poți suporta lumina soarelui, stau tupilați la umbra unui mare cuvînt: aticism. Întrucît Cicero însuși le-a răspuns mult și în repetate rînduri, îmi pare mai sigur să vorbesc pe scurt despre aticism.
16. Deosebirea ce se face între atici și asianici e destul de veche. Aticii sînt considerați concisi și cu miez, asianicii, din contră, umflați și fără conținut. La primii nu ar fi nimic de prisos, celorlalți le-ar lipsi mai ales gustul și măsura. Această deosebire, cred unii, între care și Santra, s-a ivit în urma răspîndirii limbii grecești în cetățile cele mai apropiate ale Asiei. Locuitorii, care încă nu cunoșteau bine această limbă, dorind să vorbească frumos, au început a exprima prin perifraze ceea ce ar fi putut spune și prin termeni proprii; apoi au perseverat în
17. acest obicei. După părerea mea, însă, diferența de stil este consecința firii variate a oratorilor și a auditorilor. Aticii, oameni cizelați și

¹ Mai ales grupul lui Calvus îl atacă.

fini, nu permiteau nimic inutil sau exagerat; asianicii, neam din fire mai emfatic și mai lăudăros, au adus și în elocință influența și vanitatea lor.

18. Cei care au făcut această diviziune au adăugat în curînd un al treilea gen, rhodian, pe care îl consideră oarecum intermediar și un fel de amestec al primelor două. De fapt, oratorii
19. de genul acesta nu sînt concisi ca aticii, nici supraabundenți ca asianicii, încît par să aibă ceva din firea neamului și ceva din a fondatorului genului. Într-adevăr, Eschine, care și-a ales Rhodos ca loc de exil, a strămutat acolo învățătura din Atena, care și-a amestecat parfumul atic cu cel local, întocmai precum unele semințe degenerază din cauza unui alt climat și a unui alt pămînt. De aceea, acești oratori sînt socotiți domoli și potoliți. Totuși, nu sînt lipsiți de forță și se aseamănă cu niște ochiuri de apă liniștite, nu cu izvoarele limpezi sau cu torenții năvalnici.
20. Toată lumea va fi de acord, deci, că este incomparabil mai bun genul atic. Dar dacă toți oratorii din genul atic au calități comune,
21. adică judecată pătrunzătoare și sigură, talentul lor se manifestă în forme diverse. De aceea îmi pare că greșesc mult cei care consideră atici pe oratorii simpli, clari și expresivi, dar care se mulțumesc cu o elocință cumpătată și își țin mîna mereu în manta. Deci, cine va fi atic? Bineînțeles că Lysias; că acesta este considerat model de către partizanii genului. Așadar nu
22. trebuie să ne îndepărtăm pînă la Coccus și la Andocide. Aș vrea să întreb totuși dacă Iso-

crate a vorbit atic; căci nimeni altul nu e mai diferit de Lysias. Ei vor zice nu. Dar școala lui a dat pe frunțașii oratorilor! Să căutăm pe cineva asemenea lui. Hyperide este atic? Desigur! Dar a acordat mai mult farmecului! Trec peste mai mulți, peste Lycurg, Aristogiton și peste predecesorii lor Isaios și Antiphon; aceștia, ca oameni, seamănă unul cu altul prin gen, dar diferă ca specie.

23. Ce vom spune despre Eschine, amintit mai sus? Nu este mai amplu, mai cutezător, nu are un zbor mai înalt decât ceilalți? Dar Demostene? Nu a depășit el pe toți oratorii simpli și pătrunzători, prin forță, sublim, avânt, 24. eleganță și armonie? Nu se înalță când analizează locuri comune? Nu variază figurile? Nu are metafore strălucite? Prin discursuri imaginare nu dă el glas și ființelor mute? Celebrul jurămint¹ al luptătorilor morți pentru patrie la Marathon și la Salamina nu arată limpede că profesorul lui a fost Platon? Dar pe Platon însuși îl vom numi asianic, când el trebuie comparat cu poeții inspirați de un suflu divin? Dar Pericle? Vom crede că stilul lui seamănă cu stilul fragil al lui Lysias, când comicii² îl compară, în privința sarcasmului, cu fulgerele și cu tunetele?

25. Pentru ce să se creadă că există savoare atică numai la oratorii care seamănă cu pîrlul ce curge printre pietricele? De ce numai la ei să găsim parfum de cimbru? Eu cred că

aceștia, dacă ar găsi pe teritoriul Aticei vreun sol mai bogat și vreo holdă mai mănoasă, ar zice că acolo nu e Atica pentru că dă mai multe boabe decât a primit; știm că Menandru vorbește glumind plăcut despre exacta fidelitate

26. a solului¹. Prin urmare, dacă la calitățile pe care le-a avut Demostene, cel mai mare orator, s-ar adăuga și calitățile care i-au lipsit, fie că nu le-a avut din fire, fie din cauza legilor cetății Atena, ca de exemplu trezirea de sentimente puternice, aș auzi zicîndu-mi-se: „Dar Demostene nu a făcut așa?” Și dacă ar fi existat un stil cu un ritm mai armonios (ceea ce e poate imposibil, dar totuși să-l presupunem) decât al lui, atunci Demostene nu ar fi atic? Trebuie deci să ne facem o părere mai bună despre aticism și să admitem că a vorbi atic înseamnă a vorbi cel mai corect².

27. Dar mai bucuros aș admite grecilor să persiste în această părere. Însă elocința latină, care imită întru totul elocința greacă în invențiune, în dispozițiune, în concepție și în celelalte calități de acest gen, ba îi este chiar ucenică, abia poate pretinde să o imite în ce privește elocuțiunea. Căci, chiar în privința sunetelor, limba latină este mai dură, deoarece nouă ne lipsesc cele mai armonioase litere grecești, anume o vocală și o consoană care au cea mai plăcută sonoritate din alfabetul lor³. Pe acestea obișnuim să le împrumutăm de la ei, când ne

¹ Dem., 18, 208.

² Aristoph., *Ach.*, 530 și urm.

¹ Cf. Menandru, *Georg.*, 35 următoarele.

² Vezi *Brut.*, 108, 109, 132, 133, 135, 143, 210, 233, 252, 258, 259, 267.

³ Este vorba despre literele *υ* și *φ*.

folosim de cuvinte grecești. Când se întâmplă acest lucru, nu știu de ce pronunțarea e mai veselă și mai grațioasă, de exemplu în cuvintele *zephyri* și *zopyri*. Aceste cuvinte, dacă le-am scrie cu literele noastre, ar produce o sonoritate

29. surdă și barbară. În locul lor noi punem niște litere neplăcute și dure, pe care Grecia nu le are¹. Într-adevăr, litera a șasea din alfabetul nostru² aproape că nu se poate pronunța cu glas de om sau, mai bine zis, ea trebuie rostită ca o șuierătură fără voce, printre dinți. Chiar urmată de o vocală e oarecum spartă. În tot cazul când se izbește de o consoană, în cuvântul *frangit* (fringe), devine cu mult mai dură.

Cît despre *digamma eolic* pe care-l pronunțăm în cuvinte ca *servus* și *cercus*, deși nu i-am

30. menținut forma, persistă în pronunțarea noastră. De asemenea, silabele devin dure, datorită literei aceleia care servește numai de a lega de ea vocalele ce urmează, de exemplu când scriem *equi* și *equus*; altfel este nefolositoare.
31. Aceste două vocale produc și ele un sunet care nu are corespondent la greci și care nu se poate transcrie cu literele lor. Ba mai mult: majoritatea cuvintelor noastre se termină prin litera *m*, care pare că mugește și prin care nu se termină nici un cuvânt grecesc. Ei pun în locul acestei litere pe *ny*, care, mai ales la sfîrșitul
32. cuvintelor, e melodioasă. La noi e foarte rară această literă în desinențe. Mai departe: silabele noastre cînd se reazămă pe literele *b* și *d*

¹ Q. se referă la literele *u* și *f*.

² E vorba de sunetul *f*; cf. Cic., *Or.*, 163; Q., 1, 4, 14.

sună atît de dur încît cei mai mulți scriitori, ce e drept nu dintre cei arhaici, dar vechi, au încercat să le îndulcească, zicînd nu numai *aversa* în loc de *abversa*, ci adăugînd la prepoziția *ab* un *s*, deși această literă are ea însăși un sunet dezagreabil¹.

33. Dar și accentul nostru, atît din cauza unei anumite rigidități, cît și pentru monotonia lui, este mai puțin plăcut. Într-adevăr, silaba ultimă nu se ridică niciodată prin ascuțit, nici nu se pronunță cu accent circumflex, ci întotdeauna cuvintele se termină prin una sau două silabe cu accent grav. Astfel, limba greacă este mult mai plăcută decît cea latină. De aceea poeții noștri, ori de cîte ori vor să dea farmec poeziei lor, o împodobesc cu cuvinte grecești.

34. Inferioritatea limbii noastre se remarcă mai ales prin faptul că foarte multe idei nu au în limba noastră termeni proprii, încît trebuie să recurgem la metafore și perifraze. Chiar cînd e vorba de idei care au denumire, sărăcia noastră fără margini ne obligă de foarte multe ori să apelăm la același cuvînt, pe cînd grecii au nu numai bogăție de cuvinte, ci și dialecte diferite.

35. Din acest motiv, cine vrea să pretindă de la latini grația dialectului atic, să-i dea limbii latine același farmec și o egală bogăție. Dar dacă aceste avantaje nu ne-au fost date, ne vom potrivi ideile la cuvintele pe care le avem. De

¹ Cf. Dionys din Halicarn., *De compos. verb.*, 12. Lūcilius, frg. 377—381 și frg. 1168.

- asemenea, nu vom căuta să exprimăm idei prea subtile prin cuvintele noastre — să nu le zic prea greoaie, dar în tot cazul prea robuste —
36. ca să nu pierdem aceste două calități, încercînd să le contopim. Într-adevăr, cu cît ne ajută mai puțin vorbirea, cu atît mai mult trebuie să luptăm prin invențiune de idei. Să fie scoase din subiect idei înalte și variate. Trebuie răscolite toate sentimentele, exprimarea trebuie luminată prin strălucirea metaforelor. Nu putem fi atît de delicați ca ei; să fim mai viguroși. Sîntem învinși în finețe, să fim mai tari prin gravitate. Ei găsesc mai ușor termenii proprii; să-i învingem prin abundență.
37. La greci chiar talentele mai mărunte își găsesc portul potrivit. Noi, de obicei, plutim pe corăbii mai mari; un suflu mai puternic să întindă pinzele noastre. Totuși nu mergem mereu spre largul mării, căci, din cînd în cînd, trebuie să ne menținem și aproape de țărm. Ei trec ușor peste orice vaduri; voi găsi și eu un vad ceva mai adînc, dar nu prea mult, în care să nu mi se oprească barca.
38. Într-adevăr, dacă grecii ne depășesc prin exprimarea delicată și concisă, această inferioritate a noastră, din cauza căreia nici nu putem rivaliza cu ei în comedii, nu trebuie să ne facă să renunțăm definitiv la acest stil, ci să ne silim să scriem și noi cît putem mai bine. Le putem însă fi asemenea prin măsură și gust. În ce privește farmecul exprimării, dacă nu îl
39. găsim în cuvinte, să împrumutăm condimente din afară. Oare Cicero, în cauzele private, nu are finețe, claritate și, în avînt, nu păstrează

- măsura cuvenită? Nu găsim la Calidius această calitate strălucită? Scipio, Laelius, Cato nu au fost ei, așa-zicînd, atîciîi romanilor în elocință? Și apoi, de ce să nu te mulțumești cu ce ai cînd nu poți avea ceva mai bun?
40. Unii consideră că singura elocință naturală este aceea în care exprimarea e cu totul asemănătoare vorbirii de toate zilele, pe care o folosim în conversațiile cu prietenii, cu soția, cu copiii noștri, care se mulțumește să exprime gîndul și voința, și care nu caută cuvinte alese și rare. Tot ce se adaugă este afectare și ostentație, departe de realitate, o invenție pentru a străluci prin cuvinte, al căror singur rol destinat de natură este de a servi cugetării. Întocmai la fel corpurile atleților, deși se fac mai tari prin exerciții și printr-un regim special de alimentare, nu sînt totuși contrare naturii și nu se îndepărtează de aspectul care le e dat oamenilor să-l aibă. Într-adevăr, zic ei, pentru
41. ce trebuie să exprimăm ideile prin perifraze și metafore, adică prin mai multe cuvinte sau prin alte cuvinte, cînd fiecărui lucru i s-a dat denumire proprie? În sfîrșit, ei pretind că oratorii în timpurile cele mai vechi s-au silit îndeosebi să vorbească natural; că, după aceea, oratorii au început să semene cu poeții, socotind ca și ei, deși mai cu rezervă, drept calități folosirea termenilor falși și improprii.
- În această dispută este mult adevăr. De aceea nu trebuie să ne îndepărtăm prea mult,
43. cum fac unii, de termenii proprii și uzuali. Dacă totuși cineva — cum am spus în capi-

tolul despre armonie¹ — adaugă ceva bun la strictul necesar, nu trebuie învinuit pentru aceasta. Căci mi se pare că există o diferență reală între natura convorbirii uzuale și cea a unui discurs oratoric. Dacă discursul s-ar rezuma la prezentarea realității, nu ar trebui să caute altceva decât termenii adecvați. Dar cum e obligat să delecteze, să miște, să antreneze

44. în diferite sensuri sufletul auditorului, el va folosi și aceste ajutoare, care ne sînt nouă date de natură. Căci e conform naturii să ne întărim brațele prin exerciții, să ne mărim forțele și să prindem o culoare mai bună. De aceea, la toate neamurile, unii oameni sînt socotiți mai elocvenți decât alții și mai plini de farmec (altfel toți oratorii ar fi pe același plan); dar chiar aceiași oameni vorbesc diferite despre subiecte diferite și țin seama de deosebirea dintre persoane. Deci, cu cît cineva obține mai mult efect prin vorbirea sa, cu atît a vorbit mai apropiat de natura elocinței.

45. Dar nu mă împotrivesc prea tare nici acelor care consideră că trebuie să facem anumite concesii și gustului epocii și auditorilor, care așteaptă mai multă strălucire și pasiune. Prin urmare, socot că oratorul nu trebuie obligat să imite nici pe predecesorii lui Cato și ai Gracchilor, nici chiar pe aceștia din urmă. Văd că M. Tullius consacră cea mai mare parte din discurs utilului, dar o parte o închina delectării. Făcînd aceasta, el zicea că are în vedere și interesul său, dar mai ales al clientului; căci

¹ 9, 4, 3 și urm.

46. servea interesul clientului chiar prin faptul că plăcea. La farmecul stilului lui, într-adevăr nu găsesc ce s-ar mai putea adăuga decât faptul că noi folosim mai multe sentențe. Aceasta se poate face fără a dăuna expunerii cauzei sau autorității oratorului, dacă aceste ornamente strălucitoare ale stilului nu sînt prea dese, prea apropiate și nu își strică reciproc.

47. Iată ce admit; nimeni însă să nu-mi ceară mai mult. Admit, datorită epocii noastre, ca toga să nu fie grosolană; nu o vreau însă de mătase. Mă învoiesc ca părul să fie tăiat, dar nu aranjat în trepte și în inele. Și mai adaug că, 48. dacă nu alergi după lux și după capriciile modei, ceea ce este mai cuviincios este totodată și mai frumos. De altminteri, ceea ce numim noi de obicei sentențe și care la cei vechi, mai ales la greci, nu erau în uz (căci așa văd la Cicero), cine le-ar considera inutile dacă au fond, dacă nu abuzăm de ele și dacă contribuie la succes? Ele impresionează sufletul, îl clatină de multe ori dintr-o singură lovitură, se întipăresc mai bine datorită conciziunii și ne conving pentru că ne plac.

49. Dar unii consideră că aceste podoabe foarte vii ale stilului trebuie excluse din discursurile scrise, chiar dacă le admit în expunerea orală. Cred că nu trebuie să las neexaminată această chestiune, pentru că mulți erudiți au considerat că felul de a te exprima în scris diferă de exprimarea orală. De aceea, spun ei, unii oratori foarte vestiți nu au lăsat nimic posterității în opere literare care trebuiau să dureze după ei, de exemplu Pericle și Demades. Alții, dim-

- potrivă, foarte buni în discursuri scrise, nu au reușit ca oratori, de pildă Isocrate. În afară de aceasta, discursurile orale, în general, se caracterizează prin mai multă vehemență și prin folosirea podoabelor, căutate uneori chiar cu puțin prea multă libertate, căci trebuie să miște și să antreneze sufletul unor oameni fără cultură; dimpotrivă, ce este publicat ca model trebuie să fie lucrat, cizelat, scris după legi și norme, pentru că ajunge în mina oamenilor învățați și e judecat din punct de vedere artistic, chiar de artiști. Ba mai mult, acești maeștri subtili (cel puțin așa se cred și așa au convins și pe alții) au susținut că exemplele sînt preferabile în susținerea orală, iar în discursul scris entimemele.
50. Eu cred că este unul și același lucru a vorbi bine și a scrie bine, și că un discurs scris nu e altceva decît un discurs care s-a pronunțat și s-a păstrat spre aducere aminte. Prin urmare trebuie, după părerea mea, să prezinte toate calitățile, spun calități, nu defecte; căci
51. știu că celor nepricepuți le plac uneori defectele. Prin ce se vor deosebi, deci, cele două feluri de discursuri? Dați-mi un consiliu comun din judecători înțelepți, și voi tăia mult din discursurile lui Cicero, ba chiar din ale lui Demostene, care e mult mai strîns decît Cicero. Căci nu ar mai fi cazul să trezim sentimente sau să încîntăm urechea prin expresii frumoase, deoarece însuși exordiu ar fi inutil în fața unor astfel de judecători, după cum crede Aristotel¹. Într-adevăr, acești înțelepți nu vor fi

¹ Ret., 3, 13.

- amăgiți cu astfel de procedee; e de-ajuns să expui în fața lor subiectul în termeni adecvați și expresivi și să grupezi bine dovezile. Fiindcă,
53. însă, judecătorul este poporul sau oamenii din popor și fiindcă sentința este dată în general de oameni fără cultură și uneori chiar de simpli țărani, trebuie să întrebuițăm toate mijloacele pe care le credem utile, spre a obține rezultatul dorit. Și acele mijloace trebuie utilizate
54. cînd vorbim și trebuie arătate cînd scriem, dacă, bineînțeles, scriem ca să arătăm cum trebuie să vorbim. Oare Demostene ar fi pledat rău, dacă ar fi vorbit cum a scris? sau Cicero? Dar oare pe acești oratori cu adevărat excelenți îi cunoaștem din altă parte, decît din scrierile lor? Prin urmare, au vorbit mai bine, sau mai rău decît au scris? Căci dacă ar fi vorbit mai rău decît au scris, ar trebui totuși să credem că au vorbit cel puțin așa precum au scris; dar dacă au vorbit mai bine, ar fi trebuit să scrie după cum au vorbit.
55. Concluzia? Va vorbi deci oratorul întotdeauna cum va scrie? Dacă e posibil, întotdeauna. Dacă vreodată, însă, îl împiedică timpul prea scurt dat lui de judecător, să taie mult din ceea ce ar fi putut vorbi; discursul publicat însă va trebui să cuprindă totul. Totuși cele spuse numai pentru că se potriveau cu firea judecătorului să nu fie transmise în forma aceea poșterită; căci riscă să fie considerate ca aparținînd discursului, și nu că au fost spuse de
56. circumstanță. Căci e foarte important să ținem seama și de ceea ce îi place judecătorului să

audă. De asemenea, fizionomia lui trebuie să fie adesea adevărat îndreptar pentru orator, după cum ne învață Cicero¹. Prin urmare, trebuie insistat în cele ce simți că îi plac și evitat cu grijă ceea ce nu acceptă. Trebuie preferat stilul pe care îl înțelege mai ușor. Aceasta

57. să nu ne mire, de vreme ce trebuie făcute unele schimbări chiar și din cauza firii martorilor. Într-adevăr a procedat inteligent avocatul care, întrebând pe un martor țăran dacă-l cunoaște pe Amphion, a pronunțat numele fără aspirație și a scurtat silaba a doua după ce martorul i-a răspuns negativ. Atunci țăranul l-a recunoscut așa foarte bine. Astfel de cazuri fac, uneori, să se vorbească altfel decât se scrie, când nu poți vorbi așa cum trebuie scris.

58. Există o altă diviziune, tot în trei părți, prin care se pare că putem deosebi corect diferitele genuri ale elocinței. S-a stabilit un gen oratoric simplu numit ἰσχυρός, un al doilea, amplu și puternic, denumit ἀδρός și s-a adăugat un al treilea gen numit de unii intermediar, de alții înflorit (îi se zice ἀνθηρός). Natura acestor genuri este aproximativ următoarea: primul gen e considerat că țintește să lămurească, al doilea să miște, al treilea, oricum s-ar numi el, să delecteze sau să câștige simpatia auditorilor. S-ar părea că pentru a lămuri se cere finețe, pentru a câștiga simpatiile, blîndețe, pentru a mișca, vigoare.

Astfel, primul gen, cel simplu, va fi potrivit mai ales în narațiune și în argumentare,

¹ *E libr. rhet.*, frg. 6 H.

deși adeseori prin sine însuși, chiar fără a fi

60. ajutat de celelalte stiluri, are destulă forță. Genul intermediar recurge mai des la metafore. Mai vesel, datorită figurilor, e plăcut prin digresiunile sale, îngrijit ca armonie, gustat pentru sentințele sale, destul de lin totuși, asemenea unui curs de apă transparent, umbrît pe ambele maluri de păduri înverzite. Iar stilul ultim, capabil să rostogolească stinci, să „se infurie împotriva podului”¹, să-și croiască o albie, abundent și năvalnic, va răpi cu el pe judecător, chiar dacă acesta i se opune, și îl va constrînge să meargă pe unde îl va țîri. Prin acest gen, oratorul va trezi și morții ca, de exemplu, pe Appius Caecus². În vorbirea lui patria însăși își va face auzit glasul și cîteodată îi va vorbi lui Cicero, în discursul din senat contra lui Catilina³. Datorită acestora

62. discursul se va ridica prin amplificări și se va înălța pînă la hiperbolă: „Care Caribdă e atît de vorace?” Sau „Pe credința mea, oceanul însuși . . .”⁴. Dar aceste pasaje scînteietoare sînt cunoscute oamenilor cultivați. Aici oratorul va coborî chiar pe zeii din cer să țină sfat și să stea de vorbă cu ei: „Căci voi, coline și dumbrăvi sacre ale Albei, voi, zic, altare dărmate ale albanilor, asociate cu riturile poporului roman și tot așa de vechi ca și ele”⁵. Aici va inspira el minie, aici îndurare. Răpit de el, judecătorul

¹ Verg., *Aen.*, 8, 728.

² Cic., *Cacl.*, 14, 33.

³ *Cat.*, 1, 11, 27.

⁴ *Phil.*, 2, 27, 67.

⁵ Cic., *Mil.*, 31, 85.

va invoca pe zei, va plînge și, trecînd prin toate sentimentele, îl va urma pretutindeni și nu va mai cere să fie convins.

63. De aceea, dacă ar fi absolut necesar să alegem unul singur din aceste trei genuri, cine va sta la îndoială să-l prefere tuturor pe cel din urmă, care, de altminteri, e și cel mai puternic și cel mai acomodat pentru orice cauză foarte importantă? Homer i-a dat lui Menelau o elocință concisă dar plăcută, cu termeni preciși (căci aceasta înseamnă expresia „care nu greșește în cuvinte”¹, dușmană a tot ce e inutil; acestea sînt calitățile genului prim. Tot Homer spune că din gura lui Nestor „curgeau vorbe mai dulci ca mierea”² și, desigur, nu se poate închipui ceva mai agreabil. Dar vînd el să arate, în Ulișse, culmea oratoriei, îi atribuie o voce puternică și o vorbire viguroasă,
65. comparînd-o pentru bogăția și avalanșa de cuvinte cu ninsorile iernii: „Cu el nici un muritor nu-și va încerca puterile; oamenii se uită la el ca la zeu”³. Această vigoare și această rapiditate o admiră Eupolis la Pericle⁴; iar Aristofan o compară cu fulgerul⁵. Aceasta este adevărata elocință.
66. Dar oratoria nu poate fi închisă în aceste trei forme, ca să le numesc astfel. Este adevărat că între forma simplă și a treia, cea

plină de vigoare, s-a format ceva intermediar. Dar aceste două genuri au grade și chiar între

67. aceste grade s-a format ceva intermediar. Într-adevăr există ceva mai subtil și mai plin decît genul simplu. De asemenea, există ceva mai domol și mai violent decît genul vehement. Genul delicat, la fel, se poate ridica la mai multă vigoare și se poate coborî la mai multă finețe. Astfel se descoperă nenumărate specii care se deosebesc între ele prin anumite nuanțe. La fel, se știe, în general, că din cele patru puncte cardinale ale lumii bat patru vînturi. Totuși,
68. există foarte multe vînturi intermediare denumite fiecare altfel și unele proprii unor regiuni sau fluvii. Aceeași rînduială e și la muzicieni. La chitară au fixat cinci sunete fundamentale; apoi, au completat intervalele dintre coarde cu cele mai variate sunete și între aceste sunete au inserat altele, încît acele puține sunete fundamentale au multe gradații.
69. Deci și elocința are mai multe aspecte. Dar ar fi curată nebunie să ne întrebăm care să servească oratorului de îndreptar, fiindcă oricare din aceste specii — din moment ce sînt conforme cu natura — își au utilitatea lor și pentru că nu intră deloc în obligațiile oratorului să se preocupe de ceea ce limbajul curent numește gen de elocință. El le va folosi pe toate, după cum cer împrejurările și nu numai potrivit cauzei, ci și părților din cauză. În adevăr,
70. nu la fel va vorbi în apărarea unui pasibil de pedeapsa cu moartea, într-un proces de moștenire, în interdicte, în chestiuni de garanții sau în chestiuni de datorii. Va respecta deo-

¹ *Il.*, 3, 213 următ.

² *Il.*, 1, 249.

³ *Hom., Od.*, 8, 173 și *Il.*, 3, 223.

⁴ *Frg.* 6, p. 458 M.

⁵ *Ach.*, 531.

- sebirile de ton necesare când e vorba de păreri exprimate în senat, în adunările populare, în consfăturile particulare. Va schimba stilul ținând seama de persoane, timp, loc. De asemenea, în același discurs, va vorbi diferit când vrea să întărească sau să calmeze. Nu se va învârti din aceleași izvoare, pentru a trezi minie și îndurare. Și, una va fi arta folosită pentru a lămuri, alta pentru a impresiona. Nu va păstra același ton în exordiu, în narațiune, în argumentare, în digresiuni, în perorație. Va vorbi pe rînd grav, sever, aprig, vehement, energic, abundent, amar, afabil, modest, delicat, măgulitor, domol, dulce, scurt, politicos, nu pretutindeni asemenea sieși, ci egal cu sine însuși. În felul acesta el va atinge scopul pentru care a fost inventată elocința: a vorbi util și eficace pentru a dobîndi scopul urmărit. În același timp va fi lăudat, nu numai de specialiști, ci și de mulțime.
78. De fapt, greșesc foarte mult aceia care socotesc mai popular și mai aplaudat stilul greșit și corupt, care folosește cuvinte fără control, face paradă de mici sentențe puerile, e plin de emfaze exagerate, răătăcește ca o bacantă prin dezvoltări lipsite de sens, strălucește prin floricele care cad la cea mai mică adiere și care
74. consideră temeritatea drept sublim, sau, voind să pară original, cade în extravagante. Nu neg și nu mă mir că stilul acesta place multora. Căci urechii îi place și acceptă orice fel de elocință. Și oricare voce, printr-un farmec natural, încîntă sufletele. Altfel aglomerările de auditori de prin foruri și de pe alea metereze-

- lor nu pot avea altă explicare. De aceea, nu trebuie să ne mirăm că orice avocat are în jurul său, când pledează, un cerc de auditori. Dar dacă o cuvîntare puțin mai aleasă ajunge la urechile unor oameni fără cultură, oricare ar fi meritele reale ale acestei vorbiri, ei o ascultă cu admirație dacă sînt convinși că nu ar putea vorbi la fel. Și nu pe nedrept. Căci nici chiar atît nu e ușor.

- Dar toate aceste frumuseți pălesc și mor, cînd sînt comparate cu altele mai bune, întocmai precum lîna vopsită cu suc de algă nu place decît departe de purpură. Dimpotrivă, dacă ai pune-o alături de o manta de purpură,
76. s-ar nărui în fața ei, cum zice Ovidiu¹. Dacă însă ai supune aceste discursuri corupte unei critici mai aspre — întocmai cum ai expune stofele vopsite cu suc de algă acțiunii pucioasei — își vor pierde culoarea mincinoasă prin care ne-au înșelat și vor rămîne cu o culoare ștersă și urîță, căreia nici nu i-ai putea da un nume. Aceste discursuri strălucesc în absența soarelui, întocmai ca acele mici ginganii care în întuneric par niște luminițe. În sfîrșit, ce e rău are mulți admiratori; ce e bun însă nu dezaprobă nimeni.
77. Oratorul adevărat va minui nu numai foarte bine, ci și foarte ușor toate aceste genuri despre care am vorbit. Căci talentul cu adevărat mare și glasul vrednic de admirație nu pot fi condamnate veșnic la îngrijorarea aceea nenorocită care macină pe orator și îl topește în timp ce întoarce greoi cuvintele, și îl consumă în timp

¹ Rem., 707.

78. ce le cumpănește și le încheagă. Oratorul cu adevărat strălucit, sublim și fecund, comandă belșugului de cuvinte, care se revarsă de pretutindeni. Cel ajuns pe culme nu mai luptă cu povârnișurile. Cel care urcă se căznește mai mult la poalele dealului; dar pe măsură ce înaintează, panta e mai domoală și solul pe care pășește pare mai încântător. Și dacă, prin efort perseverent, vei trece și peste pantele acestea, mai domoale acum, de aici încolo roadele se oferă fără trudă, și toate îți ies în cale de la sine. Dar dacă nu alegi zilnic aceste fructe, ele se usucă.

Însă și abundența să aibă măsură; căci fără măsură nimic nu poate fi nici lăudabil, nici folositor; iar strălucirea despre care am vorbit să aibă o ținută demnă, iar invențiunea gust. Deci totul în discurs să fie mare, nu exagerat; sublim, nu abrupt; curajos, nu temerar; sever, dar nu trist; grav, dar nu greoi; vesel, nu luxuriant; plăcut, nu neînfrinat; grandios, nu emfatic. La fel, pentru tot restul. Și, în general, calea cea mai sigură este calea de mijloc, fiindcă în extreme constă greșeala.

CAPITOLUL XI

Încheiere

1. După ce și-a pus în valoare toate calitățile oratorice în tribunale, în consilii, în adunările poporului, în senat, în sfârșit în orice îndato-

- rare ce revine unui bun cetățean, oratorul își va încheia la fel de demn activitatea așa cum se cuvine atît unui om cu totul superior, cît și uneii activități din cele mai sfinte. Nu pentru că ar fi vreodată cazul să ne mulțumim cu binele făcut sau pentru că un om înzestrat cu această inteligență și cu atare talente nu ar trebui să dorească a-și prelungi cît mai mult ocupația aceasta foarte frumoasă, ci pentru că se
2. cade să prevadă momentul cînd va lucra mai puțin bine decît a lucrat. Într-adevăr, pe orator îl creează nu numai știința, care crește cu anii, ci și vocea, plămîinii, vigoarea. Dacă se frîng sau se micșorează din cauza vîrstei sau a sănătății, trebuie să ne temem că oratorul desăvirșit va lăsa ceva de dorit, că oboseala îl va opri din cînd în cînd, că își va da seama că auditorii nu aud clar ceea ce spune, că se va întreba
3. el însuși unde îi sînt puterile de mai înainte. Eu am văzut pe oratorul cel mai mare dintre toți pe care mi-a fost dat să-l aud, pe Domitius Afer. Acesta, foarte bătrîn, pierdea, pe zi ce trecea, din autoritatea pe care și-o cîștigase pe merit. În timp ce pleda acest om care fusese principele necontestat al forului, unii aveau neobrăzarea să ridă, alții roșeau, ceea ce a dat prilej să se spună că Domitius preferă să moară
4. decît să părăsească banca avocațială. Totuși, pledoariile lui nu erau rele, dar erau inferioare celor pronunțate anterior. De aceea, înainte de a ajunge în aceste curse pe care ni le întinde vîrsta, oratorul să sune de retragere și să ajungă în port cu corabia încă întreagă.

Dacă va face aceasta, roadele studiilor sale nu vor fi mai puțin plăcute pentru el. Va scrie istoria timpului său pentru urmași. Sau, cum își propune L. Crassus în scrierile lui Cicero ¹, va da consultații juridice. Sau va compune vreun tratat despre arta oratorică, sau va da

5. expresie demnă celor mai frumoase precepte de viață. În plus, îi vor frecventa casa, după obiceiul strămoșilor, cei mai distinși tineri, care îi vor cere, ca unui oracol, să le arate calea adevărată în arta vorbirii. El îi va forma fiind un fel de părinte al elocinței și, ca un vechi și priceput cirmaci, le va face cunoscute țărmurile, porturile, îi va învăța semnele prevestitoare de furtuni, cum trebuie să conducă nava pe vînt favorabil sau potrivnic, și îi va învăța, minat nu numai de un sentiment obișnuit de a fi prevenitor, ci și din dragostea adevărată pentru această activitate. Căci nimeni nu ar
6. vrea ca arta în care el a excelat cîndva să decadă. Și, ce este mai demn decît să înveți pe alții ceea ce știi mai bine decît toți? Cicero afirmă că în felul acesta a fost adus la el Caelius de tatăl lui ². Așa, îndeplinind rolul de profesor, a învățat el pe Pansa, pe Hirtius, pe Dolabel-
7. la ³, vorbindu-le și ascultîndu-i zilnic. Și nu știi dacă nu cumva pe orator trebuie să-l socotim cel mai fericit cînd, trăind retras, văzîndu-și numele consacrat, scăpat de învidie, departe de hărțuiri, își pune la adăpost

¹ *De or.*, 1, 42, 190.

² *Cael.*, 10.

³ *Cic., Fam.*, 9, 16; *Suet., De clar. rhet.*, 1; *Sen Contr.*, 1, 11; *Cic., Sen.*, 9.

- renumele și, fiind în viață, se bucură de venerația care se acordă de obicei după moarte și
8. vede cum va fi prețuit de posteritate. În ce mă privește, am conștiința că, pe cît m-au ajutat modestele-mi puteri, am oferit sincer și fără ascunziș, celor ce vor să învețe, ceea ce știam de mai înainte și ceea ce m-au învățat cercetările făcute pentru această operă. Și, pentru un om cumsecade e de ajuns că a învățat pe alții tot ce a știut el.
 9. Mă tem totuși, să nu se pară că pretind prea mult cînd cer ca același om să fie și om corect și experimentat în arta vorbirii, sau că cer mult cînd adaug la artele care trebuie învățate în timpul copilăriei, morala și dreptul civil, pe lângă regulile tradiționale ale elocinței. De asemenea, mă tem ca nu cumva acei care au ajuns la convingerea că toate acestea sînt
 10. necesare pentru profesia noastră să se sperie ca de o barieră în fața carierei lor și să se descurajeze înainte de a fi încercat. Dar să țină seama ce mare este puterea minții omenеști, cum izbutește ea să realizeze ce vrea, fiindcă științe mai puțin importante, dar mai grele au reușit să treacă peste mări, să cunoască mersul și numărul astrilor și aproape să măsoare universul însuși. Să se gîndească apoi
 11. la măreția scopului lor și că nu trebuie să evite nici o osteneală cînd e vorba de o astfel de răsplată. O dată înțeles acest lucru, se vor împăca mai ușor și cu gîndul că drumul pînă acolo nu este de nestrăbătut și nu e nici atît de greu.

Intr-adevăr, lucrul cel dintâi și cel mai important, adică să fim oameni corecți, depinde mai ales de voință. Dacă voim cu adevărat

12. și sincer, ușor dobîndim acele precepte prin care învățăm virtutea. Căci preceptele acelea nu sînt nici atît de complexe, nici așa de multe încît să nu le putem învăța printr-o încordare de numai cîțiva ani. Munca se prelungește dacă lucrul ne repugnă. Dar învățăm în scurt timp care e viața morală și fericită, dacă ne lăsăm călăuziți de natură. Căci natura ne-a creat pentru ce este mai bine. Și e atît de ușor
13. a învăța ce e bine cînd vrei, încît mai curînd e cazul să ne mirăm că există atîția oameni răi. De fapt, apa e potrivită pentru pești, uscatul pentru ființele sale, văzduhul ce ne înconjură pentru păsări. La fel, ar trebui să fie mai ușor a trăi în conformitate cu natura, decît în contradicție cu ea.

În privința celorlalte cunoștințe, chiar dacă am măsura viața noastră fără a ține cont de bătrînețe, ci mărgininu-ne la adolescență, avem din plin ani pentru învățătură. Căci toate devin mai ușoare prin ordine, metodă,

14. măsură. Dar răul vine mai întîi de la profesori, care rețin bucurios pe elevii ce îi au, parte din lăcomie de a lua de la ei neînsemnata plată, parte din vanitate, făcînd să pară mai greu ceea ce propun ei, parte chiar din neștiința de a preda sau din neglijență. Apoi este și vina noastră, căci socotim că e mai bine să
15. zăbovim la ceea ce știm decît să învățăm ce încă nu știm. De exemplu, pentru a mă referi mai ales la studiile noastre, de ce astăzi învăț,

timp de atîția ani, cei mai mulți (ca să nu amintesc despre aceia care își petrec astfel o mare parte din viață) să declame în școală și să cheltuiască atîta energie în lucruri nereale, cînd ar trebui puțină vreme să-și facă o idee exactă

16. despre adevăratele lupte oratorice și despre legile vorbirii? Nu spun că ar trebui părăsit cu totul exercițiul acesta; dar nu trebuie să îmbătrînim în acest singur gen de a vorbi. A ne însuși cunoștințe variate și a învăța temeinic legile după care se cade să trăim, a ne încerca puterile în for, iată ce putem face cît sîntem școlari.

Metoda de a învăța este de așa natură că nu cere mulți ani. Căci oricare din științele amintite poate fi rezumată în puține volume, încît nu trebuie un timp nemărginit pentru a le preda. Restul este opera exercițiului, care

17. dă repede puteri și, după ce le-a dat, le menține. Cunoștințele noastre cresc zi de zi și, totuși, ce multe cărți trebuie să citim în acest scop. Cîți istorici trebuie cercetați pentru exemplificarea ideilor, cîți oratori, pentru a avea modele de stil! Apoi, trebuie să cunoaștem părerile filosofilor și ale jurisconsultilor. Această în cazul că vrem să ne limităm a citi necesarul, și nu totul, ceea ce, de altfel, nici nu e cu putință.

18. Dar, dacă timpul e scurt, noi îl facem astfel. În adevăr, cît de puțin consacrăm studiului! Ore întregi se pierd ușuratic în vizite de poli-tețe, în conversații tihnite, la spectacole, la mese. Adăugați jocurile de tot felul, îngrijirea exagerată a corpului, călătoriile, timpul pe-

- trecut la țară, grijiile apăsătoare ale socotelilor, ispitele plăcerilor și vinul. Apoi, fiindcă sufletele ard de tot soiul de plăceri, nici măcar timpul ce ne rămâne nu e potrivit pentru
19. studiu. Dacă tot acest timp l-am întrebuințat pentru studiu, viața noastră ar fi destul de lungă și timpul ne-ar părea mai mult decît suficient pentru învățatură, chiar dacă am socoti numai zilele, fără să ne ajute și nopțile, care, în bună parte, depășesc durata necesară somnului. Dar astăzi socotim anii nu după
20. cît am studiat, ci pe care i-am trăit. Și dacă geometrii, gramaticii și profesorii de alte arte și-au consumat toată viața, oricît a fost de lungă, într-o singură artă, să nu deducem că trebuie mai multe vieți pentru a putea învăța mai mult decît ei. Căci oamenii aceia n-au studiat pînă la bătrînețe, ci s-au mulțumit să studieze specialitatea căreia i s-au dedicat și toți anii aceștia i-au folosit nu pentru însușirea de cunoștințe, ci pentru predarea lor.
21. De altfel, să nu vorbesc despre Homer, la care găsești cunoașterea întregă sau parțială, sau cel puțin sigură a tuturor artelor; să trec peste Hippias din Elis¹, care se lăuda nu numai cu știința artelor liberale, ci purta haine, inele și încălțăminte făcute de mina sa și se aranjase astfel încît nu avea nevoie de ajutorul nimănui; noi acceptăm tradiția general admisă în Grecia, că Gorgias², neținînd seama de infirmitatea bătrîneții sale foarte

¹ Cf. Cic., *De or.*, 3, 127.

² *De or.*, 3, 129.

- înaintate, invita pe auditori să-i indice subiectul pe care doreau să-l dezvolte pentru ei.
22. În fine, ce artă vrednică de exprimare literară i-a lipsit lui Platon? Timp de cîte generații a studiat Aristotel, ca să cuprindă în știința sa nu numai tot ce privește pe filosofi și pe oratori, dar să facă cercetări amănunțite despre natura animalelor și a plantelor? Cei vechi au avut datoria să descopere toate acestea, noi trebuie să le învățăm. Antichitatea ne-a dăruit atîția dascăli, atîtea modele, încît nici o epocă nu părea mai fericită pentru a ne naște decît a noastră, fiindcă la instruirea ei au lucrat timpurile anterioare.
23. Dar M. Cato, în același timp mare comandant, filosof, orator, istoric, jurist și agronom desăvîrșit, în mijlocul atîtor expediții militare și lupte politice atît de mari, într-un secol lipsit de cultură a învățat limba greacă în amurgul vieții, încît oferă o dovadă omenirii
24. că și bătrîinii își pot însuși cunoștințe dacă vor. Ce multe subiecte a tratat Varro! Aproape toate! Asupra cărui subiect nu ar fi putut vorbi M. Tullius? E inutil să insist, cînd însuși Cornelius Celsus, om de talent mediocru, nu a scris numai despre artele amintite de mine, ci ne-a lăsat și precepte asupra artei militare, agriculturii, medicinei, vrednic, fie și numai pentru ideea avută, să credem că le-a știut pe toate.
25. Dar, se va zice, a reuși într-o muncă atît de dificilă, e foarte greu, și nimeni nu a reușit. Înainte de toate, e suficient, pentru a ne încuraja la studii, ca natura să nu se opună și să

- nu fie imposibil de realizat ceea ce nu s-a putut realiza încă. Apoi, trebuie să ne amintim că tot ceea ce s-a creat măreț și minunat a avut
26. cândva un început. De fapt, poezia a atins o atare desăvîrșire datorită lui Homer și Vergiliu, iar elocința, lui Demostene și Cicero. În sfîrșit, tot ce este perfect nu a fost așa înainte. De altfel, chiar dacă cineva nu ar spera să atingă aceste culmi (dar de ce să nu spere dacă nu-i lipsește talentul, sănătatea, abilitatea și profesorii?), totuși — cum zice Cicero¹ — este frumos și să ocupi locul al doilea sau al treilea.
27. De fapt, cine nu poate atinge gloria lui Achile în luptă, va disprețui-o pe a lui Ajax sau Diomedea? și, cine n-a putut fi un Homer, nu va dori să fie un Tyrtaeus? Spun mai mult: cu ideea că nu poți face mai bine decît ce au făcut foarte bine predecesorii nu ar fi existat nici aceia care au realizat foarte bine; astfel, după Lucrețiu și Macer, nu ar fi venit Vergiliu nici, după Crassus și Hortensius, Cicero, nici aceia care au scris după ei.
28. Chiar dacă nu sperăm să depășim pe marii maestri, va fi o mare cinste pentru noi a-i urma îndeaproape. Oare Pollio și Messala, care au început a pleda cînd Cicero stăpînea citadela elocinței, s-au bucurat de puțină cinstire în viață și de puțină glorie la urmași? Artele
29. duse la perfecțiune ar fi darul cel mai rău pentru umanitate, dacă ceea ce e foarte bine nu ar putea fi depășit. Adăugați că elocința, chiar obișnuită, produce mari avantaje și că, dacă

¹ Or., 4.

- se apreciază aceste studii numai după utilitatea lor, ea ar fi aproape egală cu elocința perfectă. Și nu mi-ar fi greu să dovedesc, prin exemple vechi sau recente, că oamenii nu pot dobîndi din altă profesie bogății, onoruri, prietenii, glorie mai mare în prezent sau în viitor;
30. dar ar fi nedemn să așteptăm această recompensă inferioară de la profesia cea mai frumoasă, a cărei practicare și chiar singura stăpînire aduce cea mai deplină mulțumire pentru studiile noastre; în caz contrar, am semăna acelor care zic că nu caută virtutea, ci plăcerea pe care o procură virtutea. Așadar, din tot sufletul să ne îndreptăm spre maiestatea necontestată a elocinței; căci zeii nemuritori nu au dăruit ceva mai de seamă oamenilor; fără de ea totul e mut: prezentul lipsit de lumină, posteritatea de amintire. Să ne silim din toate puterile și să tindem întotdeauna spre ce e mai bine; de vom face așa, ne vom ridica pe culmi, sau, cel puțin, vom vedea mulți mai jos decît noi.
31. Iată, Marcellus Vitorius, cu ce am crezut că pot contribui din partea mea la învățămîntul artei oratorice; chiar dacă tineretul studios nu ar trage mare folos, cel puțin, și aceasta doresc în primul rînd, va cîștiga dorința unei comportări corecte.

INDEX*

- Academia s. Academici: 12, 1, 35; 12, 2, 23, 25
Accius; v. Attius
Acuzatorul lui Cossutianus Capito; 6, 1, 14
Achile: 1, 5, 63; 1, 10, 30; 3, 7, 11 urm.; 3, 8, 53; 7, 9, 8;
10, 1, 47, 50, 65; 12, 11, 27
Scutul lui Achile : 2, 17, 8; 7, 2, 7; lancea lui Achile: 9, 4, 24
Acisculus schimbat în Pacisculus: 6, 3, 53
Aeacides: 7, 9, 6
Aegyptus: 1, 5, 38; 1, 12, 15; 3, 8, 33
Aelius: 1, 6, 36; A. Catus: 8, 6, 37
Aelius L. Stilo: 10, 1, 99
Aemilius Scaurus: 5, 12, 10
Aenea: 1, 5, 61
Aenobarbus: 6, 1, 50
Aeolus: 8, 4, 18
Aërope: 11, 3, 73
Aesopus actor: 11, 3, 111
Afer: v. Domitius
Afranius: 10, 1, 100
Africa: 3, 8, 17, 33; 7, 2, 6; 11, 1, 79

* Repartizarea cărților pe volume, în cadrul ediției noastre, este următoarea: cărțile 1—4, vol. I; cărțile V—VIII, vol. II; cărțile IX—XII, vol. III.

- africani: 11, 1, 80
 Africanus: 12, 10, 10
 Agamemnon: 3, 7, 12; 3, 11, 5 urm.; 9, 3, 57; 11, 1, 37
 Agatharchus: 11, 2, 14
 Aglaophon, pictor: 12, 10, 3
 Agnon, retor: 2, 17, 15
 Agrippa: 1, 4, 25; 5, 11, 19
 Ahala: 5, 13, 24
 Ajax: 4, 2, 13; 5, 10, 41; 5, 11, 40; 7, 9, 2; 11, 3, 73; 12, 11, 27; scutul lui Ajax: 8, 4, 24
 Alba: 6, 3, 44; Alba dă Albanus și Albensis: 1, 6, 15
 Albinovanus: v. Pedo
 Albutius: 2, 15, 36; 3, 3, 4; 3, 6, 62
 Alcamenes: 12, 10, 8
 Alceu: 10, 1, 63
 Alcibiade: 8, 4, 23
 Alcidamas: 3, 1, 10
 alexandrine, desfrinări: 1, 2, 7
 Alexandru cel Mare: 1, 1, 9, 23; 2, 20, 3; 3, 8, 16; 5, 10, 42, 111; 8, 5, 24
 allobrogi: 11, 1, 89
 Amficionii: 5, 10, 111 urm.
 Amphion: 12, 10, 57
 Ampius T.: 3, 8, 50
 anacreontic, colon: 9, 4, 78
 Anaxagora: 12, 2, 22
 Anaximene: 3, 4, 9
 Ancharius, sclavii lui . . . : 4, 1, 74; 5, 13, 28; 7, 2, 10; 9, 2, 56
 Anchisa: 1, 5, 61
 Andocide: 12, 10, 21
 Andromaca: 6, 2, 22
 Andronicus, actorul: 11, 3, 7
 Annalis S.: 6, 3, 86
 Anticato: 1, 5, 68

- antici, scriitori: 1, 5, 21 urm., 63; 2, 1, 9; 2, 5, 23; 5, 14, 32; 7, 3, 26; 9, 3, 16; 10, 2, 17
 Antigonos: 2, 13, 12
 Antimachus: 10, 1, 53
 Antipater din Sidon: 10, 7, 19
 Antiphilus, pictor: 12, 10, 6
 Antiphon, orator: 3, 1, 11; 12, 10, 22
 antistes iuris, jurisconsult: 11, 1, 69
 Antoniaster: 8, 3, 22
 Antonius, triumvir: 7, 3, 18; 8, 4, 25
 Antonius, consul: 9, 3, 94
 Antonius M., orator: 2, 15, 7; 2, 17, 6; 3, 1, 19; 3, 6, 45; 7, 3, 16; 8 Pr. 13 urm.; 11, 3, 8; 11, 3, 171; 12, 1, 21; 12, 9, 5
 Antonius Gniphos: 1, 6, 23
 Antonius Rufus: 1, 5, 43
 Apelles: 2, 13, 12; 12, 10, 6
 Apenninus: 9, 4, 65
 Aper: 11, 2, 31
 Apollas: 11, 2, 14
 Apollo: 3, 7, 8
 Apolodor din Pergam, retor: 2, 15, 12; 3, 1, 1, 17, 18; 3, 5, 17; 3, 6, 35 urm.; 3, 11, 3; 4, 1, 50; 4, 2, 31; 5, 13, 59; 7, 2, 20; 9, 1, 12; 11, 2, 14
 apolodorei: 2, 11, 2; 3, 1, 18; 4, 1, 50
 Apollonia: 3, 1, 17
 Apollonius din Drepanum: 9, 2, 52
 Apollonius Molon, retor: 3, 1, 16; 6, 1, 27; 12, 6, 7
 Apollonius din Rhodos: 10, 1, 54
 Appius Caecus: 2, 16, 7; 3, 8, 54; 11, 1, 39; 12, 9, 9; 12, 10, 61
 Aquilius M. apărat de M. Antonius: 2, 15, 7
 Aratus: 10, 1, 46, 55
 Archedemus, retor: 3, 6, 31, 33
 Archias poeta: 10, 7, 19
 Archiloch: 10, 1, 59

- Archimede: 1, 10, 48
 Archytas: 1, 10, 17
 Aréus retor: 2, 15, 36; 3, 1, 16
 Argiletum: 1, 6, 31
 Argivi: 8, 6, 10
 ariopag: 5, 9, 13
 Aristarch: 1, 4, 20; 10, 1, 54, 59
 Aristip: 12, 2, 24
 Aristogiton, orator: 12, 10, 22
 Aristofan, gramatic: 1, 1, 15; 10, 1, 54
 Aristofan, poet: 1, 10, 18; 2, 16, 19; 10, 1, 65; 12, 10, 24, 65
 Ariston, discipol al lui Critolaus: 2, 15, 19
 Aristophon, orator: 5, 12, 10
 Aristotel: 1, 1, 23; 1, 4, 18; 1, 6, 28; 2, 15, 13, 16; 2, 21, 23; 3, 1, 13 urm.; 3, 4, 1; 3, 6, 23, 49, 60; 3, 7, 1; 10, 1, 83; 12, 10, 52; 12, 11, 22 Retorica 1, 2, 1: 2, 15, 13, 16; 2, 17, 14; 1, 2, 2: 5, 1, 1, 1, 2, 14: 5, 12, 9, 1, 3, 3: 2, 21, 23, 1, 9: 3, 7, 23, 2, 1 urm.: 5, 10, 17, 2, 23, 7: 5, 10, 78, 5, 12, 10; 2, 26, 3: 3, 9, 5, 3, 2: 8, 3, 6, 3, 7, 9: 8, 3, 37, 3, 8: 9, 4, 87 urm. 3, 12: 3, 8, 63, 3, 13: 3, 9, 5, 12, 10, 52, 3, 14: 3, 8, 8, 4, 1, 72, 3, 16: 4, 2, 32
 Aristoxenus: 1, 10, 22
 Arruntius: 3, 11, 14
 Artorius C. Proculus: 9, 1, 2
 Asconius: v. Pedianus
 Asia: 11, 2, 50; 12, 6, 7; 12, 10, 16; Asiai: 1, 5, 17
 Asiani: 8, Pr. 17; 9, 4, 103; A. și Attici: 12, 10, 16 urm. 12, 10, 17; As. orator: 12, 10, 1, 12
 Asinius Pollio: 1, 5, 8; 1, 6, 42; 1, 8, 11; 6, 3, 110; 8, 1, 3; 8, 3, 32, 54; 9, 3, 13; 9, 4, 76; 10, 1, 24; 10, 2, 17; 12, 1, 22; 12, 6, 1; 12, 11, 28 disc pt. Asprena 10, 1, 22; pt. Liburnia: 9, 2, 34 urm.; pt. Scaurus: 6, 1, 21; 9, 2, 24; pt. moștenitorii Urbiniei: 4, 1, 11; 7, 2, 5, 26; 8, 3, 32;

- or. incert. fragm.: 9, 4, 132; aprecieri: 10, 1, 113; 10, 2, 25; 12, 10, 11
 Aspasia: 5, 11, 27
 Asprenas: 10, 1, 22; 11, 1, 57
 astrologia: 2, 18, 1
 Atabulus, vintul: 8, 2, 13
 Atalante: 5, 9, 12
 Atellani: 6, 3, 47
 Atena, orașul: 1, 12, 15; 3, 7, 24; 5, 9, 5; 6, 1, 7; 6, 3, 107; 7, 2, 4; 10, 1, 76; 11, 3, 123; 12, 10, 9, 19; în Atena oratorul era oprit să utilizeze pateticul: 2, 16, 4
 Athenaeus retor: 2, 15, 23; 3, 1, 16; 3, 3, 13; 3, 5, 5; 3, 6, 47
 atenieni: 1, 10, 47, 48; 5, 11, 38, 40; 6, 5, 7; 9, 2, 92; 10, 1, 66
 Athenodorus din Rhodos: 2, 17, 15
 aticii: 6, 1, 7; 6, 3, 18; 9, 4, 145; 10, 1, 80, 100, 107, 115; 10, 2, 17; 12, 10, 20 urm.; aticii romanilor: 12, 10, 39; oratorul atic: 12, 10, 1; farmecul: 12, 10, 19; dialectul: 10, 1, 65; 12, 10, 35; imitatorii: 12, 10, 14; bătrina ateniană: 8, 1, 2; elocința: 6 Pr. 13; friguri atice: 8, 3, 28
 atlet: 10, 5, 15; 11, 2, 42
 Atratinus: 11, 1, 68
 Atreus: 1, 5, 24; 3, 8, 45
 Atrizii: 7, 2, 3
 Attica: 8, 3, 59; 10, 1, 44.
 Atticus retor: 3, 1, 18
 Attius T., acuzator al lui Cluentius: 5, 13, 42
 Attius C., poet tragic: 1, 7, 14; 1, 8, 11; 5, 10, 84; 5, 13, 43; 10, 1, 97
 Auctor ad Herennium: 4, 14, 20; 9, 3, 31, 4, 14, 21; 9, 3, 70, 4, 15 urm.: 9, 3, 98, 4, 17, 24; 9, 3, 91, 4, 18, 25; 5, 10, 2, 4, 22, 30; 9, 3, 72, 4, 25, 34; 9, 3, 55 urm. 4, 29, 40; 9, 3, 88, 4, 36, 48; 9, 2, 27, 4, 43, 55; 9, 2, 31, 4, 52, 65; 9, 2, 31
 Aufidia: 4, 2, 106; 6, 1, 20; 10, 1, 22

- Aufidius Bassus: 10, 1, 103
 auguri: 5, 7, 36
 Augustus Octavianus Caesar: 3, 1, 17; 6, 3, 52, 74, 77; 8, 3, 34; 12, 6, 1; epist. 1, 6, 19; 1, 7, 22; vorbe de spirit: 6, 3, 59, 63, 65, 77, 79, 95
 Aurelius: 11, 2, 31
 avocat: 3, 8, 51; 5, 1, 7; 4, 1, 45; 5, 10, 107; 5, 13, 10; 6, 1, 47; 6, 2, 4, 36; 6, 3, 78; 6, 4, 22; 7, 1, 42; 9, 2, 95; 10, 1, 111; 11, 1, 38, 55, 59; 11, 1, 61; 12, 1, 13; 12, 1, 25; 12, 3, 2, 6; 12, 8, 5, 10; 12, 9, 5, 11
 Babylon: 8, 5, 24
 Bagoas: 5, 12, 21
 basilica Iulia: 12, 5, 6
 Bassus: v. Aufidius, Caesius, Iunius, Saleius
 Belena: 1, 4, 15
 Belli p. Duelli: 1, 4, 15
 Beneventum: 1, 6, 31
 Berenice, regina: 4, 1, 19
 Bibaculus M.: 8, 6, 71; 10, 1, 96
 Blaesus P.: 6, 3, 58
 Bostaris: 5, 13, 28; 7, 2, 10
 Bovillae: 6, 3, 49
 Britannia: 7, 4, 2
 Bruges pt. Phryges: 1, 4, 15
 Brut: 1, 6, 31
 Brutus M. acuzator al lui Cn. Plancus: 6, 3, 44
 Brutus M.: 3, 6, 93; 9, 4, 76; 10, 1, 23; 10, 5, 20; 10, 7, 27; 11, 1, 5; 12, 1, 22; despre dictatura lui Cn. Pompeius: 9, 3, 95; epistole: 9, 4, 75; aprecieri: 10, 1, 123; 12, 10, 11
 Brutus și-a ucis fiii: 5, 11, 7
 Bulbus: 4, 2, 107
 Burrus: 1, 4, 15; Burri: 1, 4, 25
 Busiris: 2, 17, 4

- Caecilius Statius: 1, 8, 11; 11, 1, 39; aprecieri: 10, 1, 99
 Caecilius Q.: 5, 13, 18; 7, 2, 2; 11, 1, 20
 Caecilius retor: 3, 1, 16; 3, 6, 48; 5, 10, 7; 9, 3, 38, 46, 91, 98; 8, 3, 35; 9, 1, 12; 9, 3, 89
 Caelius M.: 1, 5, 61; 1, 6, 29, 42; 3, 8, 54; 4, 2, 123 urm.: 6, 3, 25; 8, 6, 53; 9, 3, 58; 11, 1, 51; 12, 11, 6; aprecieri: 10, 1, 115; 10, 2, 25; 12, 10, 11
 Caelus 1, 6, 36
 Caepasii: 4, 2, 19; 6, 1, 41; Caepasius: 6, 3, 39
 Caerellia: 6, 3, 112
 Caesar C.: 1, 5, 63; 1, 6, 19; 1, 8, 2; 3, 8, 19, 47, 55; 4, 1, 39; 5, 11, 42; 5, 13, 5; 6, 1, 31; 6, 3, 75, 91, 108, 109, 112; 7, 2, 6; 7, 4, 2; 8, 2, 9; 8, 4, 20; 9, 3, 61; 11, 1, 38, 80; 12, 6, 1; 12, 7, 47; De analogia: 1, 7, 34; Anticato: 3, 7, 28; vorbe de spirit: 1, 8, 2; 6, 3, 75, 91; aprecieri: 1, 7, 34; 10, 1, 114; 10, 2, 25; 12, 10, 11
 Caesar C. Iulius Strabo Vopiscus: 6, 3, 38; 11, 3, 129; 12, 7, 4?
 Caesius Bassus: 10, 1, 96
 Calamis: 12, 10, 7
 Calchas: 2, 13, 13
 Calidius M.: 10, 1, 23; 11, 3, 123, 155; 12, 10, 11
 Calicles: 2, 15, 28
 Callimachus: 10, 1, 58
 Callon: 12, 10, 7, 10
 Calvus C.: 1, 6, 42; 6, 1, 13; 6, 3, 60; 9, 2, 25; 9, 3, 56; 12, 1, 22; 12, 6, 1; aprecieri: 10, 1, 115; 10, 2, 25; 12, 10, 11
 Camillus: 1, 5, 23
 Campatius: 6, 3, 71
 Cannae: 8, 6, 26
 Canobus: 1, 5, 13
 canonul alexandrinilor: 1, 4, 3; 10, 1, 54
 Canopitarum exercitus: 1, 5, 13
 Capitolium: 1, 6, 31
 Carbo C. orator: 10, 7, 27

- Caria, retorii din Caria cîntă: 11, 3, 58
 Carneades: 12, 1, 35
 Cascellius: 6, 3, 87
 Cassander: 5, 10, 111
 Cassantra: 1, 4, 16
 Cassius C. Severus: 10 1, 116; 6, 1, 43; 6, 3, 27, 78; 8, 2, 2;
 8, 3, 39; 10, 1, 22; 11, 1, 57; 11, 3, 133; 12, 10, 11;
 vorbe de spirit: 6, 3, 79, 90; cf. 5, 11, 24
 Castor: 1, 5, 60; 11, 2, 11
 Catilina: 2, 16, 7; 3, 8, 45; 5, 2, 4; 11, 1, 23
 Catiu epicureul: 10, 1, 124
 Cato M. Porcius censor: 1, 6, 42; 1, 7, 23; 2, 5, 21; 2, 15, 8;
 3, 1, 19; 3, 6, 97; 5, 11, 39; 6, 3, 105; 8, 3, 29; 8, 5, 33;
 8, 6, 9; 9, 2, 24; 9, 4, 39; 12, 1, 1; 12, 3, 9; 12, 7, 4; 12,
 10, 10, 45; 12, 11, 23; atic al romanilor: 12, 10, 39
 Cato din Utica: 3, 5, 8, 11; 3, 8, 37, 49; 5, 11, 10; 6, 3, 112;
 10, 5, 13; 12, 7, 4; 11, 1, 69, 70; despre Cezar: 8, 2, 9
 Catullus C. Valerius: 10, 1, 96.—29, 1: 9, 4, 141 62, 45; 9, 3,
 16 81: 1, 5, 20 86, 4: 6, 3, 18 93: 11, 1, 38 97, 6: 1, 5, 8
 Catulus: 3, 6, 64; 6, 3, 81; 11, 3, 35
 Caudine, furcile: 3, 8, 3
 causicus: 12, 1, 25
 Celsina: 6, 3, 85
 Celsus: v. Cornelius
 Centaurus: 8, 6, 37
 centumviri: 3, 10, 3; 4, 1, 57; 4, 2, 5; 5, 2, 1; 5, 10, 115; 7, 4,
 11, 20; 11, 1, 78
 centurioni, tunice de: 11, 3, 138
 Ceres: 1, 6, 14; 3, 7, 8; 8, 6, 24
 Cestius: 10, 5, 20
 Cethegus M.: 1, 5, 23; 2, 15, 4; 11, 3, 31
 Chaeronea: 9, 2, 62
 Chaos: 3, 7, 8
 Charisius: 10, 1, 70

- Charmadas: 11, 2, 26
 Charybdis: 8, 6, 72
 Chiron: 1, 10, 30; 8, 6, 37
 Chitarist: 1, 12, 3; 4, 1, 2
 Chrysippus: 2, 15, 34; 12, 1, 18; precepte: 1, 1, 4, 16; 1, 3, 14;
 1, 10, 32; 1, 11, 17; chironomia: 1, 11, 17; primea ono-
 rarii: 12, 7, 9 cf. Stoici
 Chrysippus (Vettius): 6, 3, 61
 Chrysogonus: 4, 2, 3, 19
 Cicero M. Tullius: 1, 6, 18; 9, 3, 74; 9, 4, 1; 10, 1, 33; 10, 7,
 30; 12 Pr. 4; 12, 1, 16, 21; 12, 2, 23; 12, 11, 24; Cicero:
 1, 6, 37; 2, 4, 42; 2, 5, 16, 20; 2, 16, 7; 3, 3, 15; 3, 8,
 46, 50; 5, 13, 18; 7, 2, 39; 10, 1, 39, 113 urm. M. Cicero
 11, 3, 7; 12, 1, 16; al nostru: 6, 3, 3; formarea lui: 10, 1,
 81; 12, 2, 6; 12, 6, 7; exerciții oratorice: 10, 5, 11, 16;
 discipol al lui Platon: 10, 1, 123; 12, 2, 23; precepte
 gramaticale: 1, 4, 11; 1, 5, 13, 57, 60, 65, 66; 1, 7, 20, 34;
 6, 3, 23; 8, 2, 4; 8, 3, 32; 9, 3, 1; 10, 7, 28; opinii, caracte-
 ter, viață: 1, 7, 34; 1, 8, 11; 2, 14, 4; 3, 8, 50; 4, 1, 19;
 5, 13, 2, 51; 6, 3, 2 urm.: 9, 3, 74; 9, 4, 36, 79; 10, 1,
 40, 81, 108; 11, 1, 17; 11, 3, 143; 12, 1, 14, 16; 12, 2, 6,
 23; 12, 3, 10; 12, 6, 4, 7; 12, 7, 4; 12, 10, 45, 48, 52 urm.:
 12, 11, 6; atitudine în probleme de artă: 4, 5, 24; 6, 3,
 67, 68; 8, 5, 33; 9, 3, 86; 10, 1, 33, 80, 115; 10, 7, 19, 27;
 11, 3, 7, 10, 171; 12, 1, 22; vorbe de spirit: 5, 10, 31;
 5, 13, 40; 6, 3, 4, 47, 48, 49, 51, 55, 69, 73, 75, 76, 77, 86,
 96, 98; 8, 3, 54; 9, 2, 99; 11, 1, 31; 12, 1, 17; 12, 16, 45;
 glumele lui Cicero culese de Tiro: 6, 3, 5; aprecieri asupra
 lui Cicero: 1, 6, 18; 3, 1, 20; 3, 8, 65; 5, 11, 17; 5, 13,
 52; 6, 3, 1, 2; 8, 3, 64, 66; 9, 4, 1, 36, 146; 10, 1, 92, 108,
 112; 10, 2, 18, 25; 11, 1, 17, 85; 11, 3, 184; 12, 1, 14,
 19, 20, 22; 12, 10, 12, 39, 45; 12, 11, 26, 28; imitatori:
 10, 2, 17; denigratori: 9, 4, 1; 11, 1, 17; 12, 1, 14, 16 urm.;

12, 10, 12; comentarii: 4, 1, 69; 10, 7, 30 urm.; locuri comune; 2, 1, 11.

Opera :

Brutus: 1, 10, 4.—2, 8: 11, 1, 31; 7, 27: 3, 1, 12; 15, 58: 11, 3, 31; 26, 107: 7, 9, 12; 38, 141: 11, 3, 171, 184; 60, 216, 217: 11, 3, 129; 62, 225: 11, 3, 128; 74, 259: 11, 3, 10, 35; 80, 278: 11, 3, 123; 82, 283: 10, 1, 115; 88, 301: 10, 6, 4; 91, 314 urm.: 12, 6, 7; 91, 316: 12, 1, 20

de inventione: 1, 5, 61; 2, 14, 4; 2, 15, 6; 3, 1, 20; 3, 3, 6; 3, 6, 50, 58, 64; 3, 11, 18. — 1, 2: 3, 2, 4; 1, 5 urm.: 2, 21, 5 1, 5, 6: 2, 15, 6, 33 2, 17, 2 1, 6: 3, 5, 14 1, 6, 9: 1, 5, 61 1, 8, 10: 3, 6, 50 1, 11, 14: 3, 6, 58 1, 14, 19: 3, 11, 9, 10, 12 1, 30, 46 urm.: 5, 10, 78 1, 30, 49: 5, 11, 2, 23 1, 31, 51: 5, 10, 6, 73 5, 11, 2, 28 1, 34, 57: 5, 10, 6 1, 34, 58 urm.: 5, 14, 7 1, 37, 67: 5, 14, 5, 1, 56, 109: 6, 1, 27

de Oratore: 3, 1, 20; 3, 6, 60; 9, 3, 90; 10, 3, 1; 12, 9, 5.—1, 3, 12: 8 Pr. 25 1, 6, 20: 2, 21, 14 1, 6, 21: 2, 21, 5, 1, 8, 33: 3, 2, 4 1, 21, 94: 8 Pr. 13 1, 21, 95: 12, 1, 21 1, 28, 128: 12, 5, 5 1, 29, 132: 11, 3, 177 1, 31, 138: 2, 15, 5 1, 31, 141: 3, 3, 15 1, 31, 142: 3, 3, 7 1, 33, 150: 10, 3, 1 1, 34, 155: 10, 5, 2 1, 42, 190: 12, 11, 4 1, 55, 236: 12, 3, 11 2, 7, 30: 2, 17, 36 2, 10 urm.: 3, 4, 2 2, 21, 88: 2, 4, 8 2, 25, 108 urm.: 7, 3, 16 2, 45, 188: 11, 3, 94 2, 54, 220: 6, 3, 81 2, 55, 223: 6, 3, 43 2, 57, 232: 2, 17, 5 2, 58, 236: 6, 3, 8 2, 61, 248: 6, 3, 50 2, 66, 266: 6, 3, 38 2, 66, 267: 6, 3, 67 2, 67, 274: 1, 5, 65 2, 68, 275: 6, 3, 87 2, 69, 278: 6, 3, 88 2, 70, 281: 6, 3, 84, 2, 71, 289: 6, 3, 23 2, 82: 3, 8, 14 2, 82, 234: 3, 8, 1 2, 86, 352: 11, 2, 14 2, 86, 354: 11, 2, 21 2, 87, 358: 11, 2, 22 2, 88, 360: 11, 2, 26 3, 10, 37: 11, 1, 1 3, 11, 42: 11, 3, 10 3, 14, 54: 2, 21, 6 3, 14, 55: 2, 20, 9 3, 15: 1 Pr. 13 3, 24, 93: 2, 4, 42 3, 26, 101: 2, 12, 7 3, 30, 120: 3, 5, 15 3, 31: 12, 2, 5 3, 41, 164: 8, 6, 15 3, 52,

201 urm.: 9, 1, 26—36 3, 53, 202: 9, 2, 40 3, 53, 203: 9, 2, 96 3, 55, 210: 11, 1, 4 3, 56, 213: 11, 3, 7 3, 56, 214: 11, 3, 115 3, 59, 220: 1, 11, 3, 128 3, 59, 222: 11, 3, 1, Orator: 9, 3, 90 — 1, 1: 9, 4, 101 1, 4: 12, 11, 26 1, 29: 1, 10, 4 3, 12: 12, 2, 23 10, 34: 10, 7, 27 12, 39: 10, 1, 33 14, 44: 8, Pr. 14 14, 45: 3, 5, 15 3, 6, 44 17, 55: 11, 3, 118, 57: 11, 3, 58. 60 18, 59: 11, 3, 122. 126 19, 62: 10, 1, 33 20, 67: 9, 4, 54 21 urm.: 11, 1, 4 23, 76: 11, 1, 93 23, 77: 9, 4, 37 25, 85: 9, 2, 29 26, 87: 6, 3, 42 26, 90: 6, 3, 18 27, 93: 8, 6 23 29, 104: 10, 1, 24; 12, 1, 22 30, 107: 12, 1, 20; 12, 6, 4 39, 134 urm.: 9, 1, 36—45 45, 154: 1, 5, 66 46, 155: 1, 6, 18 47, 157: 1, 5, 44 48, 161: 9, 4, 38 61, 204: 9, 4, 124 63, 214: 9, 4, 103 64 urm.: 9, 4, 79 65, 219: 9, 4, 109 66, 223: 9, 4, 101 67, 223 urm.: 9, 2, 45; 9, 4, 122 70, 232: 9, 4, 14 70, 234: 9, 4, 55 71, 235: 9, 3, 39

Partitiones oratoriae: 1, 3: 3, 3, 7 5, 16: 8, 3, 36 6, 19: 8, 3, 42 6, 20: 6, 2, 32 9 32: 4, 2, 107 18, 61: 7, 1, 4 18, 62: 3, 5, 6 19, 65: 7, 3, 8 27, 97: 3, 8, 65 29, 103: 3, 11, 19 30, 104: 3, 11, 10 30, 105: 7, 3, 35

Topica: 3, 12: 5, 10, 85 3, 13: 5, 10, 62 5, 11, 33 3, 15: 5, 11, 32 3, 16: 5, 11, 33 5, 17: 5, 10, 63 7, 32: 5, 14, 34 8, 35: 1, 6, 28 10, 42: 5, 10, 73 21: 3, 5, 15 21, 79: 3, 5, 5 7, 1, 4 21, 80: 3, 5, 18 7, 1, 4 21, 81: 3, 5, 6 22, 84: 7, 3, 8 22, 85, 87: 7, 3, 8 23, 88: 7, 3, 8. 28 24, 91: 3, 3, 15 25, 93: 3, 6, 13 25, 94: 3, 7, 28 25, 95: 3, 11, 18 26, 97: 4, 2, 64

p. Archia: 10, 7, 19—1, 1: 11, 1, 19 11, 3, 97 8, 19: 5, 11, 25 8, 3, 75 9, 4, 44 11, 1, 34 11, 3, 84, 167, pro Caecina: 1, 1: 9, 3, 80 4, 11: 4, 2, 49 8, 23: 4, 2, 132 10, 27: 6, 3, 56 12, 34: 5, 11, 33 13, 37: 5, 10, 68 14, urm.: 7, 6, 7 15, 42: 7, 3, 17 15, 43: 5, 10, 92 7, 3, 29 15, 44: 7, 3, 29 16, 45: 5, 10, 93 19, 55: 5, 10, 98 29, 82: 9, 3, 22

p. Caelio: 4, 1, 39; 4, 2, 27; 9, 2, 39; 11, 1, 68. — 1, 1: 4, 1, 31 2, 4: 11, 1, 28 4, 10: 12, 11, 6 13, 31: 5, 13, 30 9, 4, 97. 98 13, 32: 9, 2, 99 14 urm.: 3, 8, 54 14, 33: 9, 4, 102 12, 10, 61 14, 34: 9, 4, 104 15, 35: 9, 2, 60 15, 36: 8, 3, 22 16, 38: 8, 4, 1 17, 39: 9, 2, 15 22, 53: 9, 2, 47 26, 62: 9, 4, 64 29, 69: 6, 3, 25
 in Catilinam: 1, 1, 1: 4, 1, 68; 9, 2, 7 9, 3, 30 1, 1, 2: 9, 2, 26 1, 1, 3: 8, 4, 13 1, 2, 1: 9, 3, 44 1, 2, 4: 9, 3, 29 1, 2, 5: 9, 3, 19 1, 5, 10: 9, 3, 45 1, 5, 12: 8, 6, 15 1, 7, 17: 8, 4, 10 1, 7, 18: 9, 2, 32 1, 8, 19: 9, 2, 45 1, 9, 22: 9, 3, 62 1, 10, 25: 8, 6, 41 1, 11, 27: 9, 2, 32 9, 3, 71 12, 10, 61 1, 12, 30: 9, 3, 71 2, 1, 1: 9, 3, 46. 77 3, 9, 21: 5, 11, 42 4, 2, 3: 6, 3, 109
 in Clodium et Curionem: 3, 7, 2. — 5, 40, 92; 8, 3, 81; 8, 6, 56; 9, 2, 96
 p. Cluentio: 2, 17, 21; 4, 1, 69; 4, 2, 19. 85. 104; 5, 7, 37; 5, 11, 13; 5, 13, 42; 6, 5, 9; 11, 1, 61. 74. — 1, 1: 4, 1, 36 6, 5, 9 8, 6, 65 9, 4, 68. 74. 92. 101. 133 1, 4: 9, 2, 19 9, 3, 75, 81 9, 4, 75 2, 5: 9, 2, 51 9, 3, 81. 85 4, 9: 4, 5, 11 4, 11: 4, 1, 79 5, 11: 4, 2, 16. 130 11, 3, 162: 4, 12: 11, 1, 61 5, 14: 4, 2, 121 11, 3, 162 6, 15: 4, 2, 105 9, 3, 62. 77, 81 11, 32: 8, 4, 11 14, 41: 9, 3, 38 17 urm.: 5, 2, 1 11, 1, 74, 20 urm.: 4, 2, 19 6, 1, 41 21, 58: 6, 3, 40 23, 63: 9, 2, 51 23, 64: 5, 10, 68 26: 4, 2, 107 27, 75: 5, 11, 22 29, 80: 9, 3, 82 33, 91: 8, 6, 55 35, 96: 8, 3, 51 36, 98: 5, 10, 108 37, 103: 9, 2, 8 38, 106: 9, 2, 16 40, 111: 5, 13, 39 42, 117: 4, 1, 75 48, 134: 5, 11, 13 48, 135: 5, 13, 33 52: 4, 5, 20 5, 13, 42 52, 143: 5, 13, 47 53, 146: 5, 11, 25 60, 166: 9, 2, 48 60, 167: 5, 7, 37 9, 3, 37 60, 168: 5, 13, 15 61, 169: 9, 2, 60
 in competitores: 3, 7, 2
 p. Cornelio Balbo: 4, 3, 13; 5, 13, 18; 6, 5, 10; 7, 3, 36; 8, 3, 3; 11, 3, 164. — 4, 4, 8 5, 11, 25 5, 13, 26 9, 2, 55 9, 4, 122

p. Deiotaro: 4, 1, 31
 p. Flacco: 11, 1, 89
 p. Fonteio: 11, 1, 89. — 6, 3, 51
 p. Fundanio: 1, 4, 14
 p. Gabinio: 11, 1, 73
 p. Q. Gallio: 8, 3, 66; 11, 3, 155. 165
 de lege agraria: 2, 16, 7. — 2, 5, 13: 5, 13, 38 8, 4, 28
 p. lege Manilia: 2, 4, 40
 p. Ligario: 4, 1, 39. 66. 70; 4, 2, 108; 5, 13, 20; 6, 5, 10; 9, 2, 50; 9, 4, 133; 10, 1, 23; 11, 1, 78. — 1, 1: 9, 4, 73. 75, 92. 93, 105 11, 3, 108 1, 2: 4, 1, 67 4, 2, 109. 131 8 5, 13 9, 2, 51 11, 3, 162 1, 3: 4, 2, 110 2, 4: 4, 2, 51. 108. 110 3, 6: 11, 3, 166 3, 7: 9, 2, 14. 28 11, 3, 166 3, 8: 5, 10, 93 3, 9: 5, 13, 31 8, 4, 27 8, 6, 12 9, 2, 7. 38. 57 9, 4, 99 11, 3, 166 4, 10: 5, 13, 58 5, 10 9, 2, 29 9, 4, 102 5, 15: 8, 3, 85 6, 19: 5, 11, 42 5, 14, 1 9, 3, 36 10, 30: 7, 4, 17 10, 31: 5, 10, 93 12, 35: 6, 3, 108 12, 37: 8, 5, 3 12, 38: 8, 5, 7 9, 4, 107
 contra contionem Metelli: 9, 3, 40. 43. 45. 49. 50
 p. Milone: 2, 20, 8; 3, 6, 12. 93; 3, 11, 15; 4, 1, 20. 31; 4, 2, 25, 57; 4, 3, 17; 4, 5, 15; 5, 14, 22; 6, 5, 10; 7, 2, 43; 9, 2, 41; 9, 4, 133; 10, 5, 20; 11, 1, 40; 11, 3, 47. — 1, 1: 9, 4, 74. 93; 11, 3, 47 urm. 2, 5: 8, 6, 48 9, 3, 77 3, 7: 5, 11, 12 3, 8: 5, 11, 16, 18 3, 9: 5, 14, 18 4, 9: 5, 11, 15 8, 5, 11 4, 10: 5, 14, 17 19. 35 9, 3, 83 5: 5, 2, 1 7, 17: 5, 10, 41 10, 28. 29: 1, 5, 57 4, 2, 57. 121 5, 10, 50 7, 1, 37 11, 30: 4, 4, 2 12, 33: 9, 2, 56 13, 33: 9, 3, 6 13, 34: 8, 6, 7 15: 7, 2, 43 16, 41: 5, 14, 3 48, 47: 9, 2, 26 20: 5, 10, 37 20, 53: 8, 6, 41 22, 59: 9, 3, 30 22, 60: 8, 3, 22 27, 72: 5, 11, 12 9, 3, 28 29, 79: 5, 14, 2 31, 85: 9, 2, 38 11, 1, 34 11, 3, 115. 167. 172 12, 10, 62 32: 9, 2, 41 34, 94: 6, 1, 27 9, 3, 23 37, 102: 6, 1, 24 11, 3, 172 38, 105: 11, 3, 173

- p. Murena: 2, 4, 24; 11, 1, 69. — 1, 1: 9, 4; 107 2, 4: 5, 11, 23 3, 7: 4, 1, 75 5, 11: 4, 5, 12 6, 14: 9, 2, 26 8, 17: 5, 11, 11 9, 21: 5, 13, 27 9, 22: 9, 2, 100 9, 3, 32, 33 11, 25: 8, 3, 22 12, 26: 7, 1, 51 13, 29: 8, 3, 79 9, 3, 36 17, 35: 8, 6, 49 17, 36: 8, 3, 80 27: 9, 3, 21 29, 60: 8, 6, 30 35, 73: 7, 3, 16 36, 76: 9, 3, 82 37, 79: 6, 1, 35 37, 80: 9, 2, 18 39, 83: 5, 10, 99
- p. Oppio: 5, 13, 17, 20; 6, 5, 10; 11, 1, 67. — 5, 10, 69, 76, 5, 13, 21, 30 9, 2, 51
- Philippicae: 2, 1, 2: 11, 1, 25 2, 2, 4, 2, 17: 5, 13, 38 2, 25, 62: 9, 2, 47 2, 25, 63: 5, 10, 99 8, 4, 8, 10, 16 8, 6, 68 9, 4, 23, 29 44, 107 11, 3, 39, 167, 172 2, 26, 64: 9, 2, 26 9, 3, 29 2, 27, 67: 8, 4, 25 8, 6, 70 12, 10, 62 3, 4: 5, 13, 38 3, 9, 22: 9, 3, 13, 72 4, 3, 8: 9, 3, 86 8, 1, 2: 3, 8, 5 8, 1, 3: 7, 3, 25 9: 3, 8, 5 9, 3, 7: 7, 3, 18 11, 6, 14: 8, 3, 29 13, 19: 5, 13, 38
- in Pisonem: 3, 7, 2; 8, 3, 21; 8, 5, 18; 9, 3, 47. — 1, 1; 9, 4, 76, 1, 30 urm.: 5, 13, 38 13, 30: 9, 3, 67
- despre copiii proscrisilor: 11, 1, 85
- p. Quinctio: 1, 4: 11, 1, 19 25, 78: 9, 3, 86
- p. Rabirio, acuzat de înaltă trădare: 5, 13, 20; 7, 1, 16. — 6, 18: 11, 3, 169 9, 26: 6, 1, 49
- pro Rabirio Postumo: 3, 6, 11; 4, 1, 46, 69; 4, 2, 10: 9, 2, 17. — 3, 7: 9, 3, 6 10, 28: 4, 2, 18 17, 46: 11, 3, 172
- Oratio de harusp. resp.: 5, 11, 42
- p.S. Roscio Amerino: 7, 2, 23; 9, 2, 53. — 22.: 4, 2, 3, 19 26, 72: 12, 6, 4 35, 98: 9, 2, 41
- p. Scauro: 4, 1, 69; 6, 1, 21;
- relativ la moartea lui Bostaris: 5, 13, 28; 7, 2, 10. — 1, 5, 8; 17, 38 urm.: 11, 1, 89 22, 45, 1: 5, 13, 40 22, 45 n: 9, 2, 15
- p. Sestio: 54, 115: 8, 3, 34
- p. Tullio: 6, 14: 4, 2, 131 24, 56: 5, 13, 21

- p. Vareno: 6, 1; 49; 7, 1, 9, 12; 7, 2, 10, 22, 36. — 4, 1, 74 5, 10, 69, 5, 13, 28 7, 2, 10 8, 3, 22 9, 2, 56
- impotriva martorului Vatinius: 5, 7, 6 11, 1, 73
- p. Vatinio: 11, 1, 73
- Divinatio in Q. Caecilium: 1, 1: 4, 1, 49 9, 2, 17 2, 4: 9, 2, 59 12, 40: 11, 1, 20 13, 41: 11, 1, 44 14, 45: 4, 5, 24 in Verrem: 4, 1, 20, 31; 4, 3, 13; 5, 13, 18; 6, 3, 4, 98; 6, 5, 4; 10, 1, 23; 11, 2, 25. — 1, 15: 4, 1, 20 6, 1, 13, Accusatio: 1, 1, 1: 9, 4, 119 1, 3, 9: 8, 4, 2 1, 24, 63: 4, 2, 2 1, 30: 4, 2, 114 6, 1, 54 1, 30, 76: 11, 3, 162, 1, 30, 77: 9, 1, 16 1, 42, 109: 5, 10, 76 1, 46, 121: 6, 3, 55 2, 1: 3, 7, 27 2, 30, 73: 4, 2, 67 4, 3, 5: 4, 5, 4; 9, 2, 61 4, 17, 37: 9, 2, 52 4, 20, 43: 9, 2, 60 4, 26, 57: 9, 2, 61 4, 43, 95: 6, 3, 55 4, 44, 116: 9, 2, 57 4, 48: 3, 7, 27 4, 2, 19 9, 4, 127 4, 55, 123: 5, 11, 7 5, 2, 4: 9, 2, 47 5, 3: 4, 2, 17 5, 5, 10: 9, 2, 22 5, 10: 4, 2, 18, 5, 17, 44: 9, 3, 34 5, 27, 70: 9, 4, 64 5, 33, 86: 8, 3, 64 9, 4, 104 11, 3, 90 5, 41, 107: 9, 3, 43 5, 44, 116: 9, 2, 57 9, 3, 11 5, 44, 117: 8, 4, 19 9, 2, 51 9, 4, 70 5, 45, 58: 6, 1, 54 5, 45, 118: 4, 2, 106 8, 4, 27 9, 4, 71, 108, 124 11, 1, 40 5, 45, 119: 9, 3, 34 5, 52, 136: 6, 1, 3 5, 53: 6, 1, 54 5, 56, 145: 8, 6, 72 5, 62 urm.: 4, 2, 113 5, 62, 161: 9, 2, 40 5, 62, 162: 9, 4, 103 11, 1, 40, 11, 3, 90, 5, 63, 163: 9, 2, 38 5, 66, 170: 8, 4, 4 5, 72: 6, 1, 3
- Epistulae: 1, 7, 34; 9, 3, 61; 9, 4, 41; 10, 1, 107; 11, 1, 21; 12, 2, 6
- ad Atticum: 5, 15, 3: 5, 11, 21 8, 7, 2: 6, 3, 109 8, 5, 18 9, 10, 6: 8, 3, 32 8, 6, 32, 16, 3, 4: 1, 5, 67
- ad Brutum: 2, 20, 9 3, 8, 42 5, 10, 9 6, 3, 20 8, 3, 6, 34 8, 6, 20, 55 9, 3, 41, 58 9, 4, 41
- ad Caerelliam: 6, 3, 112
- ad familiares: 3, 8, 3: 8, 3, 35
- ad filium: 1, 7, 34
- ad incertum: 9, 3, 61

- Cato maior: 3, 7; 5, 11, 41
 Catulus et Lucullus: 3, 6, 64
 Laelius: 24, 89; 8, 3, 35
 de natura deorum: 1, 34, 95; 1, 5, 72 8, 3, 32
 lucrări de drept: 12, 3, 10
 lucrări de filozofie: 11, 1, 20
 traduceri din Platon și Xenofon: 5, 11, 28; 10, 5, 2
 in Pisonem, Clodium, Curionem: 3, 7, 2
 de re publica: 9, 3, 75
 Tusculanarum disputationum: 1, 2, 4; 1, 10, 19
 poezii: 8, 6, 73, 9, 4, 41 11, 1, 24
 fragmente diferite: 1, 5, 13 3, 2, 6 8, 6, 47 9, 2, 18. 47
 9, 3, 42 10, 6, 4 10, 7, 13. 28 12, 1, 17
 ciclop: 8 3, 84; 8, 4, 24,
 Cimber fratricidul: 8, 3, 29
 cimbric, scut: 6, 3, 38
 cinic: 4, 2, 30
 Cinna: 5, 10, 30
 Cinna: v. Helvius
 Claudius, împăratul: 1, 7, 26; 6, 3, 81; 8, 5, 16
 Cleanthes: 2, 15, 34; 2, 17, 41; 12, 1, 18; 12, 7, 9
 Cleon: 11, 3, 123
 Clitarchus: 10, 1, 75
 Cloatilla: 8, 5, 16; 9, 2, 20; 9, 3, 66; 9, 4, 31
 Clodia: 3, 8, 54; 5, 13, 30
 Clodius: 2, 4, 35; 3, 5, 10; 3, 7, 2; 3, 8, 54; 3, 14, 15. 17; 4,
 2, 25. 57. 88; 5, 2, 4; 6, 3, 49; 7, 1, 34 urm. 7, 2, 45;
 10, 5, 13; 11, 1, 39
 Clodius Sex. Phormio: 6, 3, 56
 Cluentius: 5, 13, 39 urm.: 11, 1, 61 urm.
 Clusinius Figulus: 7, 2, 5, 26
 Glytaemestra: 2, 17, 4; 3, 11, 4 urm. 20; 8, 6, 53
 Coccus: 12, 10, 21
 Colotes: 2, 13, 13

- comedia: 1, 8, 7; 10, 1, 9, 65. 69 urm.; latină ib. 99 urm.; 11, 3, 74
 comic, actor: 1, 11, 1, urm.: 6, 2, 35; 11, 3, 91. 181
 comicii vechi greci: 12, 2, 22; latini 4, 7, 22; 1, 8, 8; cf. 2,
 10, 13
 Cominius: 9, 2, 55
 copiii să vorbească corect de la început: 1, 1, 4; la ce vîrstă
 să înceapă a învăța: 1, 1, 15; să înceapă cu l. greacă:
 1, 1, 12; cînd trebuie încredințat retorelui: 2, 1, 7; în
 școli distribuiți pe clase: 1, 2, 23; la retor: 2, 2, 9; 2, 4,
 10; învăță ușor: 1, 12, 9; nu e bine să stea alături de
 adolescenți: 2, 2, 14; să nu fie bătuti: 1, 3, 14; dascălul
 să observe înclinările copilului: 1, 3, 1; jocul la copii:
 1, 3, 10; dacă să învețe mai multe deodată: 1, 12, 1 urm.
 Corax sicilianul: 2, 17, 7; 3, 1, 8
 Cordus: 1, 4, 25
 Corinthus: 8, 6, 52
 Cornelia mama Grachilor: 1, 1, 6
 Corneli, trei: 5, 10, 30
 Cornelius C. trib. pl.: 10, 5, 13
 Cornelius Celsus: 2, 15, 22. 32; 3, 1, 21; 3, 5, 3; 3, 6, 13. 38;
 3, 7, 25; 4, 1, 12; 4, 2, 9 urm.: 5, 10, 10; 7, 1, 10; 7, 2,
 19; 8, 3, 35. 47; 9, 1, 18; 9, 2, 22. 40. 54. 101. urm. 104,
 107; 9, 4, 132. 137; 10, 1, 23. 124; 12, 11, 24
 Cornelius Gallus: 1, 5, 8; 10, 1, 93
 Cornelius Rufinus: 12, 1, 43
 Cornelius Severus: 10, 1, 89
 Cornificius Q. retor: 3, 1, 21; 9, 3, 89. — v. auctor ad Heren-
 nium
 Corvinum, cuvînt ambiguu; 7, 9, 4
 Cos, insula: 8, 6, 71
 Cossutianus Capito: 6, 1, 14
 Cotta L.: 1, 4, 25; 5, 13, 20. 30; 6, 5, 10; 11, 1, 67; 11, 3, 10
 Cranon: 11, 2, 14

- Crassus P., bogat: 11, 2, 50
 Crassus L., orator: 1, 11, 18; 2, 4, 42; 2, 20, 9; 6, 3, 43 urm.
 7, 6, 9; 8 Pr. 14; 8, 3, 89; 10, 3, 1; 10, 5, 2; 11, 1, 4, 37;
 11, 3, 8, 94; 42, 2, 5; 12, 10, 10; 12, 11, 4, 27
 Crates: 1, 9, 5
 Cratinus: 10, 1, 66
 Cremutius A.: 10, 1, 104
 Crispus: 11, 2, 31
 Crispus Passienus: 6, 1, 50; 10, 1, 24
 Critolaus: 2, 15, 19, 23; 2, 17, 15
 Cūpidon: 2, 4, 26
 cureții: 10, 1, 49
 Curio C., fiul: 6, 3, 76
 Curio C., tatăl: 11, 3, 129
 Curius M.: 6, 3, 72; 7, 2, 38; Curii 12, 2, 30
 Curius Vibius: 6, 3, 73
 Cyrus: 11, 2, 50
 Cythnius: 2, 13, 13

 Daedalus: 8, 6, 18
 Decii: 12, 2, 30
 Delphi, oracol: 10, 1, 81
 Demades: 2, 17, 12; 12, 10, 49
 Demeas: 7, 9, 10; 8, 2, 16
 Demetrius, actor comic: 11, 3, 178 urm.
 Demetrius din Phaleron: 2, 4, 41 urm.; 10, 1, 33, 80
 Demetrius, statuar: 12, 10, 9
 Demoleos: 8, 4, 25
 Demostene: 2, 5, 16; 3, 6, 3; 5, 13, 42; 5, 14, 32; 6, 1, 20; 8,
 5, 33; 9, 2, 98; 9, 4, 17, 36, 146; 10, 1, 39, 76; 10, 2, 24;
 11, 3, 168; 12, 10, 26, 52, 54; 12, 1, 22; 12, 11, 26; exerci-
 tarea vocii și a gestului: 1, 11, 5; 11, 3, 54, 68, 130;
 puțină atenție hiatului: 9, 4, 36; a folosit foarte mult

- spondeul: 9, 4, 97; elev al lui Plato: 12, 2, 22; 12, 10, 24;
 modul de a medita 10, 3, 2, 25, 30; comparat cu Cicero:
 10, 1, 105 urm.; 12, 10, 52; pare că dormitează: 10, 1,
 24; 12, 1, 22; apărut împotriva adversarilor: 12, 1, 14
 ur. 22; despre pronunțare: 11, 3, 6 urm.; forța discursu-
 rilor: 6, 2, 24; 10, 1, 108; fulgerele obținute prin combi-
 nații metrice: 9, 4, 55; nu glumeț: 6, 3, 2; spiritual
 (urbanus) nu zeflemitor (dicax): 6, 3, 21; despre îndă-
 toririle oratorului: 12, 9, 16; cum a fost apreciat: 10, 1,
 76; 10, 2, 24; 12, 10, 23, 26
 Împotriva lui Androtion: 7, 5, 14, 4; despre coroană: 1:
 9, 4, 63 urm. 73, 18: 4, 2, 131 128: 11, 1, 22 179: 9, 3,
 55 208: 9, 2, 62. 11, 3, 168 12, 10, 23 urm. împotriva
 lui Midias: 72: 6, 1, 17; împotriva lui Filip I: 1, 2: 6, 5, 7;
 împotriva lui Filip III: 3, 17: 9, 4, 63
 Diana: 3, 7, 8
 Didius Gallus: 6, 3, 68
 Dido: 9, 2, 64
 Didymus a scris foarte mult: 1, 8, 20
 Diogenes din Babilon: 1, 1, 9
 Diomedes: 12, 11, 27
 Dion: 1, 10, 48; retor: 3, 3, 8
 Dionis din Halicarnas: 3, 1, 16; 9, 3, 89; 9, 4, 88
 Dionis tiranul: 1, 10, 48; 5, 11, 8
 discobolul lui Miron: 2, 13, 10
 Dolabella: 6, 3, 73. 79. 99; 8, 2, 4; 9, 1, 16; 12, 11, 6
 Domitia, soția lui Passienus: 6, 1, 50; 7, 3, 74
 Domitianus Germanicus Augustus: 3, 7, 9; 4, Pr. 2, 3; 10,
 1, 91
 Domitius L.: 4, 2, 17
 Domitius Afer, orator: 5, 10, 79; 6, 3, 32, 54, 68, 84 urm.: 92,
 94; 8, 5, 3; 9, 3, 79; 9, 4, 31; 11, 3, 126; Quintilian l-a
 apreciat: 5, 7, 7; or. p. Voluseno Catulo: 10, 1, 24; p.
 Cloatilla: 8, 5, 16; 9, 2, 20; 9, 3, 66; 9, 4, 31; p. Laelia:

- 9, 4, 31; împotriva libertului lui Claudius Caesar: 6, 3, 81; două cărți despre interogarea martorilor: 5, 7, 7; cuvinte de spirit: 6, 3, 42; apreciere adusă lui Vergiliu: 10, 1, 86; la bătrînețe a pierdut autoritatea: 12, 11, 3; cum a fost apreciat: 10, 1, 118; 6, 3, 42; 12, 10, 11.
- Domitius Marsus despre urbanitate: 6, 3, 102 urm. 108. 111.
- doric: 8, 3, 59
- doryphoros: 5, 12, 31
- Duilius: 1, 7, 12, cf. 1, 4, 15
- Egeria: 2, 4, 19
- Egnatius: 5, 13, 32
- Elena, frumusețea: 8, 4, 21; elogiul 3, 8, 9
- Elis: 12, 10, 9
- Empedocles: 1, 4, 4; 3, 1, 8
- Ennius Q.: 1, 5, 12; 1, 6, 12; 1, 8, 11; 8, 3, 31; 9, 2, 36; 9, 4, 115; aprecieri: 10, 1, 88
- Annales: 70 V. 1, 1, 6, 12 160: 8, 6, 9 129: 1, 5, 12 178: 6, 3, 86 186: 7, 9, 6 222: 9, 4, 115 304 urm.: 11, 3, 31 309: 2, 15, 4 472: 2, 17, 24
- Fabulae: 43: 8, 3, 31 280: 5, 10, 84
- Saturae inc. III 9, 2, 36
- eliienii: 1, 4, 16
- eolica litera: 1, 7, 26; 12, 10, 29; digamma: 1, 4, 8; dicta: 8, 3, 59; ratio: 1, 6, 31
- Ephorus: 2, 8, 11; 9, 4, 87; 10, 1, 74
- epici greci: 10, 1, 46 urm.: romani: 10, 1, 85 urm.
- Epicur: 2, 17, 15; 7, 3, 5; 10, 2, 15; 12, 2, 24
- epicurei: 5, 7, 35; 10, 1, 124
- Eratosthenes: 1, 1, 16; 11, 2, 14
- Erucius: 8, 3, 22
- Eschines, orator: 2, 17, 12; 3, 6, 3; 4, 4, 5; 10, 1, 77; 11, 3, 7. 168; 12, 10, 19; 12, 10, 23
- Eschines Socraticus: 5, 11, 27

- Eschil: 10, 1, 66
- Esop: 1, 9, 2; 5, 11, 19; 5, 11, 20
- Esop, actor: 11, 3, 111
- etoli: 10, 1, 49
- etrusce, cuvinte: 1, 5, 56; statui: 12, 10, 1, 7
- Euathlus: 3, 1, 10
- Eudorus: 2, 15, 16
- Euenus: 1, 10, 17
- Euphorion: 10, 1, 56; 11, 2, 14
- Euphranor: 12, 10, 6, 12
- Eupolis: 1, 10, 18; 10, 1, 66. 82; 12, 10, 65
- Euripide: 40, 1, 67 urm.; Fenicienele: 5, 10, 31
- Europai: 1, 5, 17
- Eurypylus din Larissa: 11, 2, 14
- Euthia: 1, 5, 61
- Fabia, soția lui Dolabella: 6, 3, 73
- Fabii: 3, 8, 19
- Fabius Pictor: 1, 6, 12
- Fabius Maximus Cunctator: 2, 17, 19; 3, 8, 37; 8, 2, 11; 11, 2, 30; triumful 6, 3, 61
- Fabricius: 7, 2, 38; 12, 1, 43; 12, 2, 30
- Faima: 9, 2, 36
- Fannius C.: 7, 9, 12
- Fidenae, locuitori: 3, 8, 37
- Figulus Clusinius: 7, 2, 4 urm. 26
- filozofi: 1, 4, 4; 12, 2, 5, 23; filozofi și oratori: 1, Pr. 5; 12, 2, 5, 7; școli filozofice: 1 Pr. 17; 12, 3, 12, greci 10, 1, 81 urm.; latini 10, 1, 123 urm.; unii negau că zeii poartă de grijă oamenilor: 5, 6, 3; lectura filozofilor utilă oratorului: 10, 1, 35, cf. 12, 2, 8 urm.; 12, 11, 17
- Flaccus: v. Valerius
- Flaminius: 2, 16, 5
- Flavius Cn.: 8, 3, 22

- Flavus: v. Sergius, Verginius
 Floralia: 1, 5, 52
 Florus: v. Iulius
 Fonteius: 6, 3, 51
 frigian, cîntec: 1, 10, 33
 Fulvius: 6, 3, 100
 Fundanius: 1, 4, 14
 funambul: 2, 13, 16
 fur: 5, 10, 88; 7, 4, 44; 7, 6, 2
 Furi S. Fusii: 1, 4, 13
 Furius: v. Bibaculus
- Gabba: 6, 3, 27. 62. 64. 66. 80. 90
 Gabinus: 11, 1, 73
 Gaius e redat prin litera C: 1, 7, 28
 Gaius Caesar: 1, 7, 21
 Galli: 3, 8, 19; 6, 3, 79; vitejia galilor: 8, 4, 20; galic: 6, 3, 38
 cf. 1, 5, 57, 68
 Gallia: 1, 5, 8; 8, 5, 15; 10, 3, 13
 Gallio tatăl: 3, 1, 21; 9, 2, 91
 Gavius: 1, 6, 36
 geometri: 1, 10, 4; 5, 10, 7
 geometria: 1, 10, 34. 35
 Germani: 8, 4, 20; 8, 5, 24
 Germania: 3, 8, 19
 germanic, războiul: 10, 1, 103
 Geta: 1 Pr. 6
 gladiatori: 5, 13, 54; 10, 5, 20
 Glaucia: 2, 16, 5
 Glaucus Carystius: 11, 2, 14
 Glycerium: 1, 4, 24
 Glyco Spiridion: 6, 1, 41
 Gnaeus: 1, 7, 29
 Gnapho: v. Antonius

- Gorgias din Leontium: 2, 21, 21; 3, 1, 8, 9, 12, 13; 3, 8, 9;
 9, 2, 102; 9, 3, 74; 12, 11, 21
 Gorgias, egal al lui Rutilius: 9, 2, 102. 106
 Gracchi: 2, 5, 21; 5, 11, 6; 8, 5, 33; 12, 10, 10. 45; elocvența
 lor: 1, 1, 6; legile: 3, 7, 21; 5, 13, 24
 Gracchus C.: 1, 10, 27; 9, 4, 15; 11, 3, 8, 11, 3, 115
 Gracchus T.: 7, 4, 13
 Gracci: 1, 5, 20
 graculi: 1, 6, 37
 Graii: 8, 4, 21
 grammaticus: 1, 2, 14; 1, 4, 1. 2. 3; 1, 8, 21; 9, 4, 53; 10, 1, 54
 Gratiae: 1, 10, 21; 10, 1, 82
 greci: 1, 4, 14. 26; 1, 5, 17; 1, 7, 11; 1, 10, 21; 5, 14, 32; 10,
 1, 76 urm.; 11, 3, 143; 12, 2, 30; discipline: 1, 1, 12;
 figuri: 1, 1, 13; litere: 12, 11, 23; nume: 1, 5, 32, 60;
 oratori: 11, 3, 102, 123. 138; martori: 11, 1, 89; limba
 greacă mai plăcută: 12, 10, 33; copilul trebuie să înceapă
 prin învățarea limbii grecești: 1, 1, 12
 Gryllus: 2, 17, 14
 Gutta Tiberius: 5, 10, 108
- Hannibal: 2, 17, 19; 5, 10, 48; 8, 4, 20; dacă să predea Carta-
 gina: 3, 8, 17
 haruspici: 5, 7, 36; 5, 10, 30; 1, 7, 9
 Hecoba: 1, 4, 16
 Hegesias, statuar: 12, 10, 7
 Heius: 7, 4, 36
 Helvius C. Cinna: 10, 4, 4
 Helvius Mancina: 6, 3, 38
 Hercules: 3, 7, 6; 6, 1, 36; 7, 2, 7; 8, 6, 71; isprăvile: 10, 1,
 56; în tragedii: 11, 3, 73
 heres, moștenitor: 7, 1, 20; 8, 4, 11

- Hermagoras, retor: 2, 15, 14; 2, 21, 21; 3, 1, 16; 3, 3, 9; 3, 5, 4; 3, 6, 3. 21. 53. 56. 59 urm.; 3, 11, 1. 3. 18. 22; 5, 9, 12; 9, 2, 106
- Hermagoras, fals: 3, 5, 14
- Hermagoras, auditor al lui Theodor din Gadara: 3, 1, 18
- Hermagorei: 3, 1, 16; 3, 5, 4; 7, 4, 4
- Hermocreon: 5, 10, 78
- Herodot: 10, 1, 73. 101; 5, 11, 38; 9, 4, 16. 18
- Hesiod: 1, 1, 15; 5, 11, 19; apreciere: 10, 1, 52
- (h) iberice ierburi: 8, 2, 2
- Hiperide: 10, 1, 77; 12, 10, 22; pentru Phryne: 2, 15, 19; 10, 5, 2,
- hipocentaur: 6, 3, 90
- Hippias nunta: 8, 4, 16
- Hippias din Elis sofist: 3, 1, 10. 12; 12, 11, 21
- Hippocrates: 3, 6, 64
- Hirtius: 8, 3, 54; 12, 11, 6
- Hispania: 1, 5, 57
- Hispo: 6, 3, 100
- histrioni: 6, 2, 35; 11, 3, 89; h. gestus 10, 5, 6
- Homer: 3, 7, 12; 10, 1, 56. 62. 85 urm.; cu el trebuie începută lectura: 1, 8, 5; reprezintă orice gen de discurs: 2, 17, 8; 10, 1, 46; 12, 10, 64; 12, 11, 21; desăvârșit minuior al sentimentelor: 10, 1, 48; i se pare lui Horatiu că uneori dormitează 10, 1, 24; dispunerea materialului: 5, 12, 14; 7, 10, 11; scutul lui Achile: 2, 17, 8; Phoenix la Homer: 2, 3, 12; 2, 17, 8; păstor al poporului: 8, 6, 18; atribuie bătrânilor autoritate: 12, 4, 2; diverse ediții: 5, 11, 40
- Iliada: 1, 249: 12, 10, 64 2, 101: 9, 3, 57 2, 180: 3, 7, 12, 2, 477: 3, 7, 12 2, 558: 5, 11, 40 3, 156 urm.: 8, 4, 21 3, 214 urm.: 12, 10, 64, 3, 217: 11, 3, 158 4, 125: 1, 5, 72 4, 299; 5, 12, 14 5, 801: 3, 7, 12 7, 219: 8, 4, 24, 16, 140: 8, 4, 24 21, 196: 10, 1, 46

- Odiseea: 8, 173: 12, 10, 65 9, 394: 1, 5, 72 11, 131: 1, 5, 67 11, 523; 8, 3, 84 15, 299: 8, 6, 37 23, 278: 1, 5, 67
- homo: 1, 6, 34; 3, 7, 10 urm.
- Horatius își ucide sora: 3, 6, 76; 4, 2, 7; 5, 11, 10; 7, 4, 8;
- Horatiu: 1, 8, 6; 10, 1, 94. 96
- Carmina: 1, 4, 13: 8, 6, 27 1, 12, 1: 8, 2, 9 1, 12, 40: 9, 3, 18 1, 14, 1 urm.: 8, 6, 44 1, 15, 24: 9, 3, 10 2, 13, 26: 10, 1, 63 3, 3, 1: 11, 1, 90 3, 6, 36: 8, 2, 9 4, 2: 10, 1, 61 4, 2, 11: 9, 4, 54 4, 13, 12: 8, 6, 17
- satire: 1, 1, 100: 9, 4, 65 1, 4, 11: 10, 1, 94 1, 5, 56: 6, 3, 58 1, 6, 104: 1, 5, 57 1, 10, 44: 6, 3, 20 2, 5, 41: 8, 6, 17 2, 6, 83: 9, 3, 17
- epistole: 1, 1, 41: 9, 3, 10 1, 1, 73: 5, 11, 20 1, 5, 23: 11, 3, 80 2, 1, 192: 1, 5, 57
- Ars poetica: 1: 8, 3, 60 25: 9, 3, 65 63: 8, 6, 23 139: 8, 3, 20 311: 1, 5, 2 359: 10, 1, 24 388: ep. ad. Tryph. 2, 402: 10, 1, 56
- Hortensia, fiica lui Quintus — cuvîntarea: 1, 1, 6
- Hortensius Q., orator: 1, 5, 12; 3, 5, 11; 4, 5, 24; 8, 3, 35; 10, 5, 13; 10, 6, 4; 11, 2, 24; 11, 3, 8; 12, 7, 4; 12, 10, 11; or. pro Verre: 10, 1, 23, cf. 6, 5, 4; 6, 3, 98; locuri comune publicate de el: 2, 1, 11; discursurile scrise erau inferioare faimei lui: 11, 3, 8
- Hyperbolus: 1, 10, 18
- Jatrocles: 2, 15, 16; 3, 6, 44
- Ilium, Troia: 5, 10, 42
- „indocti” par a vorbi mai viguros: 2, 12, 1
- „infans” — copilul: 2, 4, 6
- Interamna: 4, 2, 88
- intestati: 4, 2, 5; 3, 6, 96
- Ionica: 8, 3, 59
- Iopas: 1, 10, 10
- Iphicrates: 5, 12, 10

- Iphigenia: 2, 13, 13
 Iros: 3, 7, 19
 Isaïos: 12, 10, 22
 Isauricus: 6, 3, 25, 48
 Isocrate: 2, 8, 11; 3, 1, 13, 14; 3, 4, 11; 3, 5, 18; 3, 6, 3; 4, 2, 31 urm.: 9, 4, 35; arta 2, 15, 4; 3, 1, 14; elogiul Elenei: 3, 8, 9; Panegiricul: 3, 8, 9; 10, 4, 4; discipoli: 3, 1, 14; 12, 10, 22; apreciere: 10, 1, 79, 108; 12, 10, 22, 49; Is. despre Ephoros și Theopomp: 2, 8, 11; despre Ephoros: 10, 1, 74
 Istmul de Corint: 3, 8, 16
 Istorici: 1, 6, 2; 2, 4, 19; 4, 2, 2; 8, 6, 65; critici de geometri 1, 10, 40
 Italia: 1, 6, 31; 1, 12, 15; 7, 2, 26
 Juba: 6, 3, 90; 11, 1, 80
 iudaica superstiție: 3, 7, 21
 Iulia basilica: 12, 5, 6
 Iulius Africanus, orator: 10, 1, 118; 12, 10, 10; 8, 5, 15
 Iulius: v. Caesar
 Iulius Florus: 10, 3, 13
 Iulius Secundus, orator: 10, 1, 120 urm.; 10, 3, 12 urm.; 12, 10, 11
 Iunius Bassus: 6, 3, 27, 57, 74
 Iuno: 1, 6, 25; 8, 4, 18
 Iupiter: 1, 6, 25; 3, 7, 8; 10, 1, 46; Olimpicul al lui Fidias 2, 3, 6; 12, 10, 9; Capitolinul 3, 7, 4
 iurare: 9, 2, 98
 iuridicalis status, stare iuridiciară: 3, 6, 32 urm. 45, 47, 57
 iuris consulti: 5, 14, 34; 11, 2, 41; legalitate și echitate: 4, 3, 11; 7, 1, 63; ius actionis: 7, 1, 9; belli: 5, 10, 113 urm.; i. mortis: 11, 1, 56; trei genuri de *ius*: 2, 4, 34

- Labienus T. in Rabirium: 5, 13, 20
 Labienus contra moștenitorilor Urbiniei: 4, 1, 11; cuvîntarea împotriva lui Pollio: 1, 5, 8. cf. 9, 3, 13
 Lacedaemon: 3, 7, 24
 Lacedaemonii: 7, 2, 4; armatele lacedemoniene se inflăcărau la sunetele muzicii: 1, 10, 14; un dans util pentru războaie: 1, 11, 18; au alungat elocința: 2, 16, 4
 Laches: 7, 9, 10
 Laelia: 9, 4, 31; fiica lui L. Gaius: 1, 1, 6
 Laelii: 12, 10, 10
 Laelius D. Balbus: 10, 1, 24; 12, 10, 10; atic al romanilor: 12, 10, 39
 Laenas Popilius: 3, 1, 21; 10, 7, 32; 11, 3, 183
 Lartius: 6, 3, 96
 Latini: 1, 4, 4, 8; 1, 7, 12; 1, 8, 8; 1, 9, 6; 2, 4, 42; 3, 8, 50; 3, 11, 5; 9, 2, 31; 12, 10, 27, 35; au dat mai multă atenție armoniei decît aticii: 9, 4, 145; flautistul: 7, 1, 51
 Latium: 1, 6, 31
 Latona: 3, 7, 8
 Latro: v. Porcius
 legulei, proceduriști: 12, 3, 11
 Λεωστής: 1, 7, 17
 Lentulus (P. L. Sura): 5, 10, 30; L. Spinther: 6, 3, 57; Cn. L. 11, 3, 8; neamul Lentulilor: 6, 3, 67
 Leocrates: 11, 2, 14
 Λέων: 7, 9, 6
 Leonides, pedagogul lui Alexandru: 1, 1, 9
 Liber — zeul: 3, 7, 8; 8, 6, 24
 libertul lui Claudius Caesar: 6, 3, 81
 Liburnia: 9, 2, 34
 libice, povestiri: 5, 11, 20
 licieni, retorii cîntă: 11, 3, 58
 Licinius: v. Archias
 Lidia, regina (Omphale): 3, 7, 6

- Ligarius: 7, 2, 6
 litigatores, imprecinații: 2, 12, 4; 2, 15, 30; 2, 21, 16; 3, 10, 4;
 4, 1, 13; 4, 5, 20; 5, 7, 5, 34; 6, 2, 18, 36; 6, 3, 32, 93;
 10, 1, 34; 12, 7, 6; 12, 8, 2, 6, 8, 11; 12, 9, 9, 10, 12; 12,
 10, 45
 Linus: 1, 10, 9
 lirici: 1, 8, 6; 9, 4, 53; greci 10, 1, 61 urm.; romani; 10, 1, 96;
 liric grec: 8, 6, 37
 Livius Andronicus: 10, 2, 7
 Livius T., istoric: 10, 1, 101; 1, 7, 24; 8, 3, 53; patavinitatea
 lui: 1, 5, 56; 8, 1, 3; mare talent: 8, 1, 3; 10, 1, 32;
 trebuie citit înaintea lui Sallustius: 2, 5, 19. — prefață
 1: 9, 4, 74; 1, 9: 9, 2, 37 1, 12: 1, 5, 44 2, 27: 8, 6, 20, 38.
 54: 8, 6, 9; epistola către fiu: 2, 5, 20; 10, 1, 39
 λογοδαῖδαλοι: 3, 1, 11
 lotophagi: 5, 8, 1
 Lucanus: M. Annaeus: 10, 1, 90
 Lucilius: C., poet: 1, 5, 56; 1, 7, 19; 1, 8, 11; 1, 6, 8; 1, 7,
 15, 19; 9, 4, 38, 113; apreciere 10, 1, 94
 Lucretia; 5, 11, 10
 Lucretius T. 1, 4, 4; 3, 1, 4; 8, 6, 45; 10, 1, 87; 12, 11, 27
 Lucullus 3, 6, 64; 12, 7, 4
 luna, eclipsă: 1, 10, 47
 Lupercalia: 1, 5, 66
 Lupus: v. Rutilius
 Luranus: 9, 4, 38
 Lusius C., trib. mil: 3, 11, 14
 Lycurg, autor de legi, 1, 10, 15; orator: 12, 10, 22
 Lysias: 2, 15, 30; 2, 17, 6; 3, 8, 51; 9, 4, 16, 17; 12, 10, 24;
 apreciere: 10, 1, 78; 12, 10, 21 urm.
 Lysippus, statuar: 12, 10, 9
 Macer, poet: 6, 3, 96; 10, 1, 56, 87; 12, 11, 27
 Maecenas: 9, 4, 28

- Maelius Sp. aspiră la regalitate: 5, 9, 13; 5, 13, 24; casa
 făcută una cu pământul: 3, 7, 20
 magester: 1, 4, 17
 magician: 7, 3, 7
 magister: 1, 2, 27; 2, 4, 8
 Magnus cognomen: 5, 10, 30
 Maia: 1, 4, 11
 Mancian: v. Helvius
 Mancinus: 7, 4, 12
 Manilia, legea: 2, 4, 40
 Manlius M. Capitolinus: 5, 9, 13; 5, 11, 7; 7, 2, 2: prenumele
 Marcus scos din familie: 3, 7, 20
 Manlius Sura: 6, 3, 54; 11, 3, 126
 Marathon: 9, 2, 62; 11, 3, 168; 12, 10, 24
 Marcellus M.: 5, 11, 7; 10, 1, 38
 Marcellus Vitorius: v. Vitorius
 Marcia: 3, 5, 11; 10, 5, 13
 Marcianus: 6, 3, 95
 Marcipor: 1, 4, 26; (1, 5, 23)
 Maricas: 1, 10, 18
 Marius C.: 3, 8, 37
 Marrucini: 7, 2, 26
 Marsus: v. Domitius
 Mars: 3, 7, 5, 8; 8, 6, 24
 martor: 5, 1, 2; două feluri de martori: 5, 7, 9 urm., martori
 și argumente: 5, 7, 32, 33
 matematicieni: 5, 7, 36
 Matus: 3, 1, 18
 Medea: 9, 2, 8; a lui Ovidius: 10, 1, 98: 8, 5, 6; în tragedie:
 11, 3, 73
 Megabuzus: 5, 12, 21
 Megalensia: 1, 5, 52
 Megarii: 5, 11, 40
 Melanthius, pictor: 12, 10, 6

- Menalcas, păstor: 8, 6, 47
 Menandru: 3, 11, 27; 9, 3, 89; 10, 1, 69 urm; piesele: 10, 1, 70; 11, 3, 91; 12, 10, 25; 1, 10, 18; 11, 3, 91; discursurile lui Charisius îi sînt atribuite 10, 1, 70; aprecieri: 3, 7, 18
 Menelaus: 2, 13, 13; 8, 3, 84; 12, 10, 64
 Mercur, descoperitorul literaturii: 3, 7, 8
 Meropes: 8, 6, 71
 Messala, orator: 1, 5, 15, 61; 1, 6, 42; 1, 7, 34; 8, 3, 34; 9, 4, 38; 10, 1, 24; 12, 11, 28; discursul pentru Aufidia: 10, 1, 22; lucrarea despre litera s: 1, 7, 23, 35; introducerile: 4, 1, 8; traduceri din grecește: 10, 5, 2; aprecieri: 10, 1, 113; 12, 10, 11
 Metellus: 9, 3, 50
 Metrodorus din Scepsis: 10, 6, 4; 11, 2, 22, 26
 Mettius Fufetius: 1, 5, 12
 mileziana: 8, 4, 11
 Milo, atlet: 1, 9, 5
 Milo T.: 3, 5, 10; 3, 11, 15, 17; 4, 2, 25, 27; 5, 2, 1; 6, 3, 49; 6, 5, 10; 7, 1, 34 urm.; 7, 2, 45; 7, 4, 8; 10, 5, 13; 11, 1, 40
 mimi s. pañtomimi: 6, 3, 8, 29; autor de mimi: 1, 10, 17
 Minerva: 3, 7, 8; 10, 1, 91; 11, 1, 24; a lui Fidias: 12, 10, 9
 Misericordia, zeița: 5, 11, 38
 Mithridates: 8, 3, 82; 11, 2, 50
 Moartea: 9, 2, 36
 Modestus: 1, 6, 36
 muritor — un fel de zeu: 1, 10, 5
 (Moise): 3, 7, 21
 Mucii: 12, 2, 30
 Murena L.: 6, 1, 35
 Muze: 1, 10, 21; 4 Pr. 4; m. rustică și pastorală: 10, 1, 55; o muză mai grosolană: 1, 10, 28
 muzica: 1, 10, 9
 muți, oameni: 2, 16, 17
 Myron: 2, 13, 10; 12, 10, 7

- Naevius din Arpinum, procesul: 7, 2, 24
 Narbonensis, colonia: 6, 3, 44
 Nasica: 5, 13, 24
 Naso: 11, 2, 31
 Naucrates, discipol al lui Isocrate: 3, 6, 3
 negustori de sclavi: 5, 12, 17
 Neptun: 3, 7, 8
 Nero C. (Claudius): 6, 3, 50
 Nero Imp.: 8, 5, 15, 18
 Nestor: 12, 10, 64
 Nicander: 10, 1, 56
 Nicias: 1, 10, 48
 Nicostratus, atlet: 2, 8, 14
 Nigidius despre gest: 11, 3, 143
 Nireus: 3, 7, 19
 Nonianus: v. Servilius
 Novanius P. Gallio: 9, 2, 35
 Numa: 1, 10, 20; 3, 7, 18; 7, 1, 24; Egeria lui Numa: 2, 4, 19
 Numantia: 8, 6, 30
 numantin, tratat: 3, 8, 3; 7, 4, 12 urm.
 Ocean: 3, 8, 16; 7, 4, 2; 10, 1, 46
 Ὀδυσσεύς a devenit Ulise: 1, 4, 16
 Oedip: 9, 3, 89
 Olimp: 1, 4, 28; 1, 5, 62
 Opitergini: 3, 8, 23, 30
 Oppianicus: 5, 2, 1
 Oppius: P.: 6, 3, 67; 11, 1, 67
 orator, bărbat integru: 1, Pr. 9, 18; 12, 1, 1; calități înnăscute: 1 Pr. 27; 12, 5, 1 urm.; cum trebuie format: 1, 1, 10; trebuie să citească discursuri: 1, 11, 14; nu se teme de oameni: 1, 2, 18; țința principală este a vorbi bine: 2, 14, 5; întreit scop: 3, 5, 2; îndatorirea lui: 8 Pr. 7; instrumente: 12, 5, 1 urm.; caracter: 12, 2, 1; ce

- cauze trebuie să primească: 12, 7, 1; cînd ia o cauză rea: 12, 1, 39 urm.; dacă totdeauna trebuie să pledeze fără plată: 12, 7, 8; trebuie să cunoască bine cauza: 12, 8, 1 urm.; să nu aștepte toate mărturiile de la impricinat: 10, 1, 34; oratori greci: 10, 1, 76 urm.; latini: 10, 1, 105; romani vechi și mai noi: 10, 1, 43
- Oreste: 3, 5, 11; 3, 11, 4 urm. 20; 7, 4, 8
- Orfeu: 1, 10, 9
- Ostia, port: 2, 21, 18; 3, 8, 16
- Ovidius P. Naso: 10, 1, 88. 93. 98; o carte împotriva poezilor slabi: 6, 3, 96; epigrame: 9, 3, 70
- Metamorfoze: 1, 502: 8, 3, 47; 2, 226: 9, 4, 65; 5, 17 urm.: 9, 3, 48; 10, 422: 9, 2, 64; 11, 456: 9, 4, 65; 13, 1: 1, 5, 43; 13, 5: 5, 10, 41
- Rem. Amor: 12, 10, 75
- Medea: 8, 5, 6
- glumește: 8, 6, 33; 9, 3, 70
- Pacuvius M.: 1, 5, 67; 1, 8, 11; 1, 12, 18; 8, 6, 35; apreciere 10, 1, 97
- Padul: 1, 5, 8
- παιδομαεῖς: 1, 12, 9
- Palaemon gramatic: 1, 4, 20
- palaeatrici: 2, 8, 7; 1, 11, 15; formează gesturile și mișcările: 1, 11, 16; 9, 4, 56; 12, 2, 12
- Palamede la Plato, adică Alcidas: 3, 1, 10
- Palla: 4, 2, 27
- Pallas, moartea: 6, 2, 33
- Pamphilus, pictor: 12, 10, 6; retor: 3, 6, 34
- pancratiast: 2, 8, 13
- panegirici: 2, 10, 11; 3, 4, 14; 3, 8, 7, 9
- Pansa: 1, 4, 25
- πανταίων: 7, 9, 6

- Panyasis, epic: 10, 1, 54
- Paris: 3, 7, 19; 5, 10, 84; 8, 4, 21
- Paros, marmoră: 2, 19, 3
- Parrhasius: 12, 10, 4 urm.
- parți: 3, 8, 33
- Passienus: v. Crispus
- pastorală, muză: 10, 1, 55
- patavinitatea lui Livius: 8, 1, 3
- Patrocles, retor: v. Jatrocles
- Patroclus: 10, 1, 49
- Paulus L.: 1, 10, 47
- pedagogi: 1, 1, 8
- Pedianus Asconius: 1, 7, 24; 5, 10, 9
- Pedo albinovanus: 6, 3, 61; 10, 1, 90
- Pelides: 8, 6, 29
- peloponesiac, război: 7, 2, 7; 12, 10, 4
- Pelops: 9, 4, 140
- Pericles: 2, 16, 19; 10, 1, 82; 12, 2, 22; 12, 9, 13; 12, 10, 24. 65; auditor al lui Anaxagoras: 12, 2, 22; cunosător al astronomiei: 1, 10, 47; n-a rămas nici un document al elocinței sale: 3, 1, 12; 12, 2, 22; 12, 10, 49
- peripatetici: 2, 15, 20; 2, 17, 2; 3, 1, 15; 12, 2, 25
- Perses: 3, 7, 21
- Persius A.: 10, 1, 94. — Satire: 1, 9: 9, 3, 9 1, 26: 9, 3, 42; 1, 95: 9, 4, 65; 1, 106: 10, 3, 21; 5, 71: 1, 5, 8
- persoana una din categorii: 3, 6, 25; 4, 2, 129; 5, 10, 23 urm.; 7, 2, 27; persoane suspuse, criticarea lor: 9, 2, 68. 76; persoane imaginate: 9, 1, 31; 9, 2, 29; 9, 3, 89; discurs imaginar pronunțat de altă persoană: 6, 1, 25
- Phaeton în două silabe: 1, 5, 17
- Pharsalus: 11, 2, 14
- Phidias: 2, 3, 6; 12, 10, 8 urm.
- Philemon: 10, 1, 72
- Philetas: 10, 1, 58
- Philippus (L. Marcius): 6, 3, 81; consul: 11, 1, 37

Philippus, regele macedonenilor: 1, 1, 23; 3, 8, 5; 12, 10, 6
 Philistus: 10, 1, 74
 Philocteta: 5, 10, 84
 Philodamus: 4, 2, 114; 11, 3, 171
 Phoebe: 5, 9, 15
 Phoenix la Homer: 2, 3, 12; 2, 17, 8
 Phormio: 6, 3, 56
 picentinul: 4, 2, 2
 pictor, arta: 2, 17, 21; pictorii greci cei mai de seamă: 12, 10, 3 urm.; în pictură are farmec redarea feței (nu a profilului): 2, 13, 12
 Pindar: 8, 6, 71; 10, 1, 61; 10, 1, 109
 Pireu: 8, 6, 64
 Pisandros, epic: 10, 1, 56
 Pisaurum: 7, 2, 26
 Pisistratus: 5, 11, 8
 Piso C.: 9, 3, 22; inelul lui Piso: 9, 2, 61
 Pitagora: 1, 10, 12. 32; „maestrul a vorbit”: 11, 1, 27; nu a vrut să fie numit înțelept ci dornic de înțelepciune: 12, 1, 19
 pitagorei: 1, 10, 12; 1, 12, 15; 9, 4, 12
 Pius: 5, 10, 30
 Placentinus: 1, 5, 12
 Placidus schimbat în Acidus: 6, 3, 53
 Plaetorius acuzator al lui Fonteius: 6, 3, 51
 Plancus Cn.: 6, 3, 44
 Plataea: 11, 3, 168
 Platon a strălucit în toate disciplinele: 1, 12, 15; 12, 11, 22; credea muzica necesară omului de stat: 1, 10, 15; știința nu poate fi înțeleasă fără muzică: 1, 10, 13; avid de cunoaștere: 1, 12, 15; aprecia cărțile lui Sophron: 1, 10, 17; pune chironomia printre virtuțile cetățenești: 1, 11, 17; dezaprobă retorică: 2, 15, 24 urm.; nu a evitat ritmul: 9, 4, 77; dialoguri: 2, 15, 26; apărarea lui Socrate: 2, 15, 29; πολιτεία: 8, 6, 64; profesor al lui Demostene:

12, 2, 22; 12, 10, 24; aprecieri: 10, 1, 81
 Gorgias 449 E: 2, 21, 1, 4 452 E: 2, 15, 10 453 A: 2, 15, 5 454 B: 2, 15, 18 460 C: 2, 15, 27 462 B: 2, 15, 24 463 D: 464 B. 466 A: 2, 15, 25 500 C: 2, 15, 27 508 C: 2, 15, 28
 Phaedrus 261 A: 2, 15, 29 2, 21, 4 261 D: 3, 1, 10; 266 E: 3, 1, 11 267 A: 2, 15, 31 2, 16, 3 273 E: 2, 15, 29 275 A: 11, 2, 9
 Politia 1 in.: 8, 6, 64
 Sophistes 222 C: 3, 4, 10
 Symposium 218 B urm.: 8, 4, 23
 Timaeus in.: 9, 4, 77 47. 67: 1, 10, 13
 Plautia, legea: 9, 3, 56
 Plautus (T. Maccius): 10, 1, 99
 Plautus, stoic: 2, 14, 2; 3, 6, 23; 10, 1, 124
 Plinius C. Secundus maior: 3, 1, 21; despre gest: 11, 3, 143
 Plistenes, desfrinatul: 3, 7, 19
 Plotius: 2, 4, 42; despre gest: 11, 3, 143
 poezii trebuie citite de viitorii oratori: 1, 10, 29; comentarea lor: 1, 4, 2; licență: 1, 8, 14; auctoritas: 5, 11, 39; nu trebuie urmați întru totul de orator: 10, 1, 28; poeți epici greci: 10, 1, 46 urm.; p. elegiaci: 10, 1, 58; p. iambici: 59; lirici: 61; comici: 65; tragici: 66; epicii romanilor: 10, 1, 85 urm.; elegiaci: 93, lirici: 96; tragici: 97; comici: 99; nu numai cuvântările ci și operele filozofice sînt pline de reflecțiile poezilor: 5, 11, 39; poeți care improvizează: 10, 7, 19 πολιτικός 1, 10, 15
 Pollio: v. Asinius
 Pollux: 11, 2, 11
 Polus la Platon: 2, 15, 28
 Polyclitus: 12, 10, 7 urm.
 Polygrates, autor de artă retorică: 3, 1, 11; a lăudat pe Busiris și Clitemnestra: 2, 17, 4; cuvîntarea contra lui Socrate: 2, 17, 4; 3, 1, 11
 Polygnot: 12, 10, 3. 10

- Polynices: 5, 10, 31
 Polyxena: 6, 2, 23
 Pompeius Cn.: 3, 8, 33, 50, 56 urm.; 4, 2, 25; 4, 3, 13; 7, 2, 6;
 9, 2, 55; 9, 3, 95; 11, 1, 80; 11, 3, 164; povestitor
 al faptelor sale: 11, 1, 36; vorba lui adresată lui Cicero:
 6, 3, 111
 Pompeius S.: 3, 8, 44
 Pomponius P. Secundus: 8, 3, 31; 10, 1, 98
 Pomptina, mlaștina: 3, 8, 16
 pontifici analele: 10, 2, 7; comentarii: 8, 2, 12
 Popilius: v. Laenas
 Porcius M. Latro: 9, 2, 91; 10, 5, 18
 Posidonius: 3, 6, 37
 pragmatici: 3, 6, 59; 12, 3, 4
 Praxiteles: 2, 19, 3; 12, 10, 9
 prenestini: 1, 5, 56
 Priam: 8, 4, 21 urm.; la Achile: 3, 8, 53; 10, 1, 50
 Privernum: 6, 3, 44
 Proculeius: 6, 3, 79
 Proculus: v. Artorius
 Prodamus la Eupolis: 1, 10, 18
 Prodicus din Chios: 3, 1, 10, 12; 4, 1, 73; 9, 2, 36
 profesor particular sau public: 1, 2, 1 urm.; prof. de elocință:
 2, 1, 1; 12, 2, 8; cf. 1, 2, 9; 1, 3, 17; 2, 2, 11; 2, 3, 7;
 2, 8, 1; 2, 9, 1; 12, 2, 6
 Propertius Sex: 10, 1, 93
 Proserpina: 4, 2, 19; 4, 3, 13; 11, 3, 164
 Protagoras din Abdera: 3, 1, 10, 12; 3, 4, 10
 Protogenes: 12, 10, 6
 Psophodes: 10, 1, 70
 Ptolomaeus: 7, 2, 6
 Publicola: 3, 7, 18. cf. 1, 6, 31
 Publilia lui Cicero: 6, 3, 75

- Publipores: 1, 4, 26
 Pulixena: 1, 4, 16
 punic, război: 3, 8, 30; mappa: 1, 5, 57
 Pyrrhon: 12, 2, 24
 Pyrrhus: 2, 16, 7; 5, 11, 10; 6, 3, 10; 7, 2, 6
 Pythicus: 1, 6, 31
 Quintilian tatăl: 9, 3, 73
 Quintilian fiul, profesor de elocință timp de douăzeci de ani:
 1 Pr., 1; despre profesorii săi: 2, 4, 26; a apreciat pe
 Domitius Afer: 5, 7, 7; profesor al nepoților surorii lui
 Domitian: 4 Pr. 2; și al fiului lui Marcellus Vitorius:
 1 Pr. 6; despre memoria sa: 11, 2, 39; adulează pe Do-
 mitian: 4 Pr. 4; 10, 1, 91; despre moartea soției și a
 fiilor: 6 Pr. 1 urm.; cum acționa: 7, 1, 3 urm.; 23, 29.
 54; 2, 12, 12; 6, 2, 25; 4, 2, 86; 7, 2, 24; procesul lui
 Naevius Apronianus: 7, 2, 24; un proces dificil: 9, 2, 73;
 pro. regina Berenice: 4, 1, 19; despre Institutio Orato-
 ria: 3, 1, 22; 5, 1, 3; 5, 12, 15; 11, 1, 5; 12, 11, 8; două
 cărți despre retorică publicate de elevi: 1 Pr. 7; lucrarea
 despre cauzele corupției elocvenței: 6 Pr. 3; 8, 6, 76;
 cuvântări publicate fără voia lui: 3, 6, 68; 7, 2, 24; cf. 3,
 6, 64; 5, 1, 3; 5, 12, 15; 6, 2, 25. 36; 11, 1, 5
 Quintius: 5, 13, 39
 Quirinalis, colina: 1, 6, 31
 Quirinus, templul: 1, 7, 12
 Rabirius: 5, 13, 20; 7, 1, 9
 Rabirius C: 10, 1, 90
 Regulus: 12, 2, 30
 retor, îndatorirea: 2, 1, 8; atribuțiile în predare: 2, 1, 1; 2,
 4, 1 urm.; retori minori și importanți: 2, 3, 1 urm.;
 greci: 1, 9, 6; latini ib.; din Licia și Caria: 11, 3, 58,

- rhodieni: 5, 10, 78; 11, 3, 7
 oratoria rhodiană: 12, 10, 18
 Rhodos, insula: 3, 1, 17; 12, 6, 7
 Roma: 5, 9, 5
 roman: 1, 5, 56. 58; 1, 6, 12; 1, 10, 14. 20; 2, 4, 33; 3, 1, 19;
 3, 7, 2. 24; 3, 8, 17. 37; 5, 10, 24; 6, 1, 31; 8, 1, 3; 8, 3,
 31. 39; 8, 4, 8; 8, 6, 20. 30; 9, 3, 8; 10, 1, 38. 95. 100;
 10, 5, 2. 3; 12, 2, 7. 30; 12, 10, 39
 Romulus: 3, 7, 5; lupoai ca lui Romulus: 2, 4, 19
 Roscius Sex. Amerinus: 7, 2, 2. 23
 Rufus: v. Antonius
 Rullus: 8, 4, 28
 Rutilius P., condamnat: 5, 2, 4; 11, 1, 12
 Rutilius P. Lupus: 9, 2, 101; 9, 3, 36, 99; urmează pe Gorgias:
 9, 2, 102. — 1, 1: 9, 3, 94; 1, 4: 9, 3, 65 1, 5: 9, 3, 68
 1, 10: 9, 3, 36, 2, 2: 9, 3, 92 2, 5: 9, 3, 91 2, 6: 9, 3,
 89 2, 9: 9, 3, 64 2, 12: 9, 3, 75 2, 16: 9, 3, 84 2, 19:
 9, 3, 93
 sabine, cuvinte: 1, 5, 56
 Sacerdos: 6, 3, 55
 Saguntini: 3, 8, 23
 Salamina: 5, 11, 40; 9, 2, 62; 11, 3, 168; 12, 10, 24
 Salarius: 7, 1, 9
 Saleius Bassus: 10, 1, 90
 Salii: 1, 6, 40; 1, 10, 20
 Sallustius Crispus: 10, 1, 101 urm.; 10, 2, 17; 10, 3: 8; cînd
 trebuie citit: 2, 5, 19; introducerile la Bell. Iug. și Catil.:
 3, 8, 9; împotriva lui Cicero: 4, 1, 68; 9, 3, 89; epigrama
 la adresa lui: 8, 3, 29; conciziunea salustiană: 4, 2, 45;
 10, 1, 32; rapiditatea: 10, 1, 102; aprecieri: 10, 1, 101
 urm.; 2, 5, 19; 8, 3, 44
 Catilina: 17, 7: 8, 3, 44; 20: 3, 8, 45; 47, 2: 5, 10, 30
 Iugurtha: 1, 1: 9, 4, 77; 10, 1: 9, 3, 12; 10, 7: 8, 5, 4, 19,

- 2: 2, 13, 14; 21. 2: 8, 3, 44; 34: 9, 3, 17; 38, 1: 8, 3, 44
 Historiae 4, 2, 2; 8, 3, 82; 8, 6, 59; 9, 3, 12; 12, 9, 9
 Inectiva 4, 1, 68; 9, 3, 89
 samniți: 3, 8, 17
 Samos, femeia: 3, 7, 21
 Santra: 12, 10, 16
 sapientes: 5, 10, 30; cei șapte înțelepți 5, 11, 39; dascăli ai
 înțelepciunii: 1 Pr. 15
 Sarmentus: 6, 3, 58
 sarzi: 11, 1, 89; cuvînt sard: 1, 5, 8
 Sasia: 4, 2, 105; 11, 1, 61
 Saturninus: 2, 16, 5; 5, 11, 6; 6, 1, 49; 7, 1, 9
 Saturnus: 1, 6, 36
 Scaevola Q.: 7, 6, 9; 12, 3, 9
 Scaevola cu o memorie bună: 11, 2, 38
 Scamander: 11, 1, 74
 Scauri: 1, 4, 25; M. Scaurus: 5, 12, 10; 5, 13, 40. 55
 Scipio Africanus: 12, 10, 10. 39; născut din șarpe: 2, 4, 19;
 a scris *e* în loc de *o* 1, 7, 25; îi erau atribuite operele lui
 Terentius: 10, 1, 99
 Scipionii: 1, 4, 25; Sc. Africanus maior: 3. 8. 17. 37; 5, 10,
 48; 8, 4, 20; 8, 6, 9. 30. 43; 11, 1, 12; Metellus Scipio:
 5, 11, 10; Sc. Serapio: 6, 3, 57
 Scopa, tesalianul: 11, 2, 14 urm.
 scriitori de versuri: 1, 5, 11; de tragedii: 1, 5, 21; de tratate
 de retorică: 2, 15, 37; 3, 1, 8; 3, 4, 5; 3, 11, 28
 sculptor: 2, 21, 1, 10; 12, 10, 7 urm.
 Scylla: 8, 6, 72
 Seneca C. Annaeus: 10, 1, 125 urm.; 12, 10, 11; mesaj tri-
 mis de Nero senatului; 8, 5, 18; Medea: 9, 2, 8
 Seneca Annaeus, retôr: 8, 3, 31; 9, 2, 98; o controversă:
 9, 2, 42 urm.
 Septimius opera „Observații”: 4, 1, 19
 Serani: 1, 4, 25

- Serranus: 10, 1, 89
 Serapio: 6, 3, 57
 Sergius Flavius: 7, 4, 40; 8, 3, 33
 Servilia, legea: 6, 3, 44
 Servilius Nonianus: 10, 1, 102
 Servius: 9, 3, 21
 servus: 1, 4, 8, 11; 1, 7, 26; sclav și addictus (devenit sclav din cauza datorilor): 7, 3, 26 urm.; 5, 10, 60; cum se obține: 5, 10, 67; numele: 1, 4, 26
 Severus: v. Cassius, Cornelius
 Sextius Q. Niger, tatăl și fiul filozofi: 10, 1, 124;
 Sfinx: 6, 3, 98
 Sibariți: 3, 7, 24
 Sibiline, cărțile: 5, 10, 30
 sicarii: 10, 1, 12
 Sicilia: 1, 6, 30; 1, 10, 48; 3, 7, 27; 4, 3, 13; 5, 13, 35; 6, 3, 80; 11, 3, 164
 sicilian: 6, 3, 41; 10, 1, 89
 Sicinius C.: 11, 3, 129
 Simonides: 10, 1, 64; 11, 2, 11 urm.
 Sinon: 9, 2, 9
 Siracuză: 1, 10, 48
 siracuzani: 5, 11, 7
 sirene: 5, 8, 1
 Sisenna L. Cornelius: 1, 5, 13; 8, 3, 35
 Smyrna (Zmyrna) lui Helvius Cinna: 10, 4, 4
 Socrate: 1, 10, 13; 1, 11, 17; 2, 15, 10, 18, 26 urm. 30; 2, 24, 4; 3, 1, 9; 5, 11, 3, 27, 42; 8, 4, 23; 9, 2, 46; 9, 3, 85; 11, 1, 9 urm.; 12, 7, 9; 12, 10, 4; acuzat de comici: 2, 16, 3 cf. 4, 4, 5; modul socratic de apărare: 11, 1, 12; dialoguri socratice: 5, 7, 28; întrebări: 5, 11, 27; un obicei: 12, 1, 10; pregătesc foarte bine pe viitorul orator: 10, 1, 35; apreciere: 10, 1, 81 urm.
 Soarele, templu: 1, 7, 12; eclipsă de soare: 1, 10, 47

- Sofocle: 10, 1, 67 urm.
 Solitaurilia: 1, 5, 67
 Sophron: 1, 10, 17
 Sosipater: 7, 2, 4
 Spatale: 8, 5, 17, 19
 Spinther: 6, 3, 57
 Spiridion: v. Glyco
 Staienus: 4, 2, 107
 statură mărunță: 2, 3, 8
 Stertinius retor: 3, 1, 21
 Stesichor: 10, 1, 62
 Stilo: v. Aelius
 Stoici: 1, 4, 19; 1, 10, 15; 2, 15, 20; 2, 17, 2; 3, 1, 15; 5, 7, 35; 6, 3, 78; 10, 1, 124; 11, 1, 70; 12, 1, 18, 38; aprecieri relativ la stoicii vechi și noi: 10, 1, 84; 12, 2, 24
 Stratocles, actor de comedii: 11, 3, 178 urm.
 Subura: 1, 7, 29
 succesorii lui Alexandru: 12, 10, 6
 Suelius: 6, 3, 78
 Suetonius: 1, 7, 22; 8, 2, 9
 Sufenas: 1, 5, 62
 Sulla: 3, 8, 53; 5, 10, 30, 71; 11, 1, 12; legile lui: 11, 1, 85;
 Sullae 1, 4, 25
 Sulpicius, răscoala: 6, 3, 75
 Sulpicius C. Gallus: 1, 10, 47
 Sulpicius Longus: 6, 3, 32
 Sulpicius Ser. Galba: 9, 4, 38; a acuzat pe cetățenii răi: 12, 7, 4; talentul de a vorbi: 12, 3, 9; spiritul: 12, 10, 11; exercițiul: 10, 5, 4; trei discursuri: 10, 1, 116; 10, 7, 30; or. pro Aufidia: 4, 2, 106; 10, 1, 22; contra Aufidiam: 6, 1, 20; comentarii: 10, 7, 30 urm.: Cicero și Sulpicius: 11, 1, 69; a fost ucis de Antonius: 7, 3, 18; statuia lui: 3, 8, 5
 Sura: v. Manlius

- Tarent: 7, 8, 4
 tarentini tineri: 6, 3, 10
 Tarsumennus, lac: 1, 5, 13
 Telamo: 1, 5, 60
 teoreticieni, decretale: 2, 13, 15
 Terentius P.: 1, 8, 11; 8, 3, 35; 10, 1, 99; tatăl în comedile
 lui Terentius: 11, 1, 39; T. Phormio: 6, 3, 56; Andria:
 68; 8, 5, 4; 129: 1, 4, 28
 Eunuchus: 46: 9, 2, 11; 9, 3, 16; 9, 4, 141; 11, 3, 182
 85: 9, 3, 18; 155 urm.: 9, 2, 58
 Phormio: 36: 1, 7, 22
 Terentius M. Varro: 1, 4, 4; 1, 6, 12. 37. 38; 8, 3, 35; 10, 1,
 95. 99; 12, 11, 24
 Tereus: 1, 5, 24
 Terraconenses: 6, 3, 77
 Teucer: 4, 2, 13
 Thebae: 5, 10, 111; 11, 3, 168
 Themistocles: 1, 10, 19; 9, 2, 92; 11, 2, 50
 Theocrit: 10, 1, 55
 Theodectes: 1, 4, 18; 3, 1, 14; 4, 2, 63; 9, 4, 88; 11, 2, 51; i
 se atribuie opera despre retorică: 2, 15, 10
 Theodorus din Bizanț: 3, 1, 11
 Theodorus din Gadara: 2, 15, 16. 21; 3, 1, 17 urm.; 3, 6, 2;
 36. 51; 3, 11, 3; 4, 1, 23; 5, 13, 59; magistrul al lui
 Hermagoras 3, 1, 18
 Theodori: 3, 1, 18; 2, 11, 2; 3, 3, 8; 3, 11, 27; 4, 2, 32
 Theodotus: 3, 8, 55 urm.
 Theon din Samos, pictor: 12, 10, 6
 Theon, retor și stoic: 3, 6, 48; 9, 3, 76
 Theophrastus: 3, 1, 15; 3, 8, 62; vorbea prea corect în dia-
 lectul atic: 8, 1, 2; despre retorică: 3, 1, 15; 3, 7, 1;
 3, 8, 62; 4, 1, 32; 9, 4, 88; 10, 1, 27
 Theopomp: 2, 8, 11; 2, 17, 20; 9, 4, 35; 10, 1, 74
 Thersites: 3, 7, 19; 11, 1, 37

- thesalienii și thebanii — cearta: 5, 10, 111 urm.
 Thetis: 3, 7, 11
 Thrasybulus: 3, 6, 26; 7, 4, 44
 Thrasymachus din Chalcedonia: 3, 1, 10. 12; 3, 3, 4; 9, 4,
 87
 Thucydides: 9, 4, 16. 78; 10, 1, 33. 73 urm. 101; 10, 2, 17
 Thyestes, tragedia: 1, 5, 52; 10, 1, 98
 Tiberius Caesar: 3, 1, 17
 Tibullus Albius: 10, 1, 93
 Tibur: 6, 3, 44
 Timagenes: 1, 10, 10; 10, 1, 75
 Timanthes din Cythnus, pictor: 2, 13, 12
 Timotheus, vestit cîntăreț din flaut: 2, 3, 3
 tindarizii: 11, 2, 16
 Tinga Placentinus: 1, 5, 12
 Tiro: 6, 3, 5; 10, 7, 31
 Tisias sicilianul: 2, 16, 3; 2, 17, 7; 3, 1, 8
 Titius Maximus: 6, 3, 71
 Titius, orator: 11, 3, 128
 Torquatus Manlius: 5, 11, 7. 10
 Trachalus: 10, 1, 119; 12, 5, 5; contra Spatalen: 8, 5, 19;
 o ripostă a lui: 6, 3, 78
 tragicii vechi latini: 1, 8, 8
 tragicii greci și latini: 10, 1, 66. 97
 Trasumennus, lacul: 1, 5, 13
 Trebatius C.: 3, 11, 18
 Triarius, acuzator al lui M. Scaurus: 5, 13, 40
 Troia: 7, 2, 3
 troieni șefi: 8, 4, 21; războiul troian: 7, 2, 7
 Troilus: 7, 9, 7
 Tryphon: v. epistola dedicatorie 1
 Tubero Q. or. in Ligarium: 5, 13, 20. 31; 10, 1, 23; 11, 1,
 78. 80
 Tullius schimbat în Tullius: 6, 3, 53
 Tutilius, retor: 3, 1, 21

- Tydeus: 3, 7, 12
 Tydides: 8, 6, 29
 Tyrrheniană, marea: 9, 3, 17
 Tyrtaeus: 10, 1, 56; 12, 11, 27
- Ulise: 1, 4, 16; 1, 5, 63; 2, 13, 13; 4, 2, 13; 6, 3, 96; 11, 3, 158; 12, 10, 64
 Urbinia: 4, 1, 11; 7, 2, 4 urm. 26;
 „urbs“ pentru Roma: 6, 3, 103; 8, 2, 8; 8, 5, 9; urbanitate: 6, 3, 17
 Ursus: 11, 2, 31
- Valerius C. Flaccus: 10, 1, 90
 Valerii, numiți mai întâi Valesii: 1, 4, 13
 M. Valerius: 2, 4, 18
 Valgius C.: 3, 1, 18; 3, 5, 17; 5, 10, 4
 Varenus C.: 5, 13, 28; 7, 1, 9; Cn.: 7, 1, 9
 Varius Q. din Suero: 5, 12, 10
 Varius: 3, 8, 45; 10, 1, 98; despre Vergilius: 10, 3, 8; epicureul: 6, 3, 78
 Varro: v. Terentius
 Varro P. din Atax: 1, 5, 17; 10, 1, 87
 Vatinius: 6, 3, 60. 77, 84; 11, 1, 73; martor: 5, 7, 6
 vechii latini: 1, 8, 8 poemele celor vechi: 1, 8, 10
 Venus înarmată la lacedemonieni: 2, 4, 26; figurat: 8, 6, 24; 10, 1, 79. 100
 Vergilius P. Maro: 1, 8, 5; 1, 10, 10; 6, 3, 20; 8, 3, 24; 10, 1, 85; 12, 11, 26 urm.; îi plăceau cuvintele vechi: 8, 3, 24 urm.; a imitat pe Nicandru și Euphorion: 10, 1, 56; scria foarte puține versuri într-o zi: 10, 3, 8; a dublat litera s: 1, 7, 20; a scris *pictai aquai*: 1, 7, 18; exemple de antapodosis: 8, 3, 79; trezește stări afective: 6, 2, 32 urm.; 8, 3, 63; 8, 4, 24; „mus“ clausula: 8, 3, 20; κακέμφοτον greșit criticat la el: 8, 3, 47; Vergilius „pentru poeziile

- lui Vergilius“: 8, 6, 26. — Eclogae: 1, 2: 9, 4, 85; 1, 11 urm.: 1, 4, 28; 1, 15: 1, 6, 2; 1, 23: 5, 11, 30; 1, 43: 9, 3, 53; 1, 81: 10, 1, 12; 2, 66: 8, 6, 22; 2, 69: 9, 3, 28; 3, 8: 9, 3, 59; 3, 17. 18. 21: 9, 2, 13; 3, 25: 11, 3, 176; 3, 69: 1, 6, 2, 3, 103: 8, 6, 73; 3, 104. 105: 8, 6, 52; 4, 62. 63: 9, 3, 8; 6, 5: 8, 2, 9; 6, 62: 1, 5, 35, 8, 13: 10, 1, 92; 8, 28: 9, 3, 6, 9, 7: 8, 6, 46; 9, 45: 9, 4, 54; 10, 11: 9, 3, 18, 10, 50: 10, 1, 56, 10, 72: 9, 3, 44
 Georgica I 43: 4, 2, 2, 54, 55: 9, 3, 39, 86; 9, 3, 96, 181: 8, 3, 20; 183: 9, 3, 6; 295: 8, 2, 10; 357: 8, 3, 47; 388: 5, 9, 15; 422: 5, 9, 16; 431: 5, 9, 15; 512: 8, 3, 78 II 74: 1, 5, 35; 169. 170: 9, 3, 24; 272: 1, 3, 13; 298 urm.: 9, 3, 21; 541: 8, 6, 45; 9, 3, 20 III 79. 83: 8, 2, 15; 135. 136: 8, 6, 8; 243: 1, 5, 28; 344: 9, 3, 51; 346: 9, 3, 20; 364: 8, 6, 40; 381: 8, 6, 66; 435: 9, 3, 21 IV 59: 8, 6, 18; 445: 9, 3, 15 Aeneis I 1: 1, 5, 27; 9, 3, 52; 11, 3, 36; 3: 11, 3, 34; 6: 1, 5, 18; 7: 11, 3, 38; 19: 9, 3, 14; 33: 8, 5, 11; 45: 1, 5, 18; 48: 9, 2, 10; 65: 8, 6, 29; 67: 9, 3, 17; 78: 11, 3, 176; 81 urm.: 8, 4, 18; 109: 8, 2, 14; 135: 9, 2, 54; 151: 12, 1, 27; 162: 8, 6, 68; 177: 8, 6, 23; 335: 11, 3, 70; 365: 1, 5, 43; 369: 9, 2, 7; 399: 9, 3, 75; 477: 7, 9, 7; 617: 11, 3, 176; 742: 1, 10, 10 II 1: 1, 5, 43; 15: 8, 6, 34; 29: 9, 2, 37; 69: 9, 2, 9; 104: 9, 3, 11; 262: 8, 3, 84; 268: 8, 6, 60; 307: 8, 6, 10; 311: 8, 6, 25; 355: 8, 3, 72. 78; 435: 9, 3, 35; 539, 540: 5, 11, 14 III 29: 8, 3, 70; 55 urm.: 9, 3, 25; 56: 9, 2, 10; 193: 12 Pr. 4; 234: 9, 3, 64; 321 urm.: 6, 2, 22; 436: 2, 13, 8; 475: 8, 6, 42; 517: 9, 4, 65; 620: 11, 3, 70; 631: 8, 3, 84; 659: 8, 4, 24 IV 143. 144: 8, 3, 73; 174: 9, 2, 36; 254: 1, 5, 25; 8, 3, 72; 359: 8, 3, 54; 379: 9, 2, 50; 381: 9, 2, 48; 419: 8, 2, 3; 425: 9, 2, 39; 495: 8, 6, 29; 525: 1, 5, 28; 550: 9, 2, 64; 592: 9, 2, 11; 595: 9, 3, 25 V 212: 7, 9, 10; 248: 9, 3, 9; 264 urm.: 8, 4, 25; 319:

- 8, 6, 69; 426: 8, 3, 63 VI 1: 8, 6, 10; 16. 19: 8, 6, 18;
 179: 1, 4, 28; 275: 8, 6, 27. 41; 276: 8, 6, 41 VII 464: 1,
 7, 18; 518: 8, 3, 70; 649. 650: 8, 4, 6; 759: 9, 3, 34; 787:
 9, 3, 15; 791: 5, 10, 10; 808: 8, 6, 69 VIII 641: 8, 3, 19;
 642 urm.: 9, 3, 26; 691: 8, 6, 68; 728: 8, 6, 11; 12, 10, 61
 IX 26: 1, 7, 18; 474: 6, 2, 32; 773: 8, 6, 12 X 1: 1, 4, 28;
 9, 4, 49; 92: 9, 2, 49; 782: 6, 2, 33 XI 40: 6, 2, 32; 89:
 6, 2, 32; 142: 8, 6, 21; 383 urm.: 9, 2, 49; 11, 3, 176; 406:
 9, 3, 14; 681: 8, 2, 10; 8, 6, 40 XII 208: 1, 6, 2; 638:
 9, 3, 46; 646: 8, 5, 6, Catalepton 2: 8, 3, 28
 Verginius Flavus: 3, 1, 21; 3, 6, 45; 4, 1, 23; 7, 4, 24; 8, 3,
 33; 7, 4, 24; 8, 3, 33; 11, 3, 126
 Verres: 8, 6, 37; 5, 10, 31; 5, 13, 18; 6, 3, 55
 Verrius: 11, 2, 31
 versificator: 10, 1, 89
 Vestinus M.: 6, 3, 64
 Vettius din Praeneste: 1, 5, 56
 Viața: 9, 2, 36
 Vibius Crispus: 10, 1, 119; 12, 10, 11; 8, 5, 15; or. pro Spata-
 le: 8, 5, 17; dintr-un discurs necunoscut: 5, 13, 48
 Victorii turnate din aur: 9, 2, 92
 Villius A.: 6, 3, 69
 Virtutea: 9, 2, 36
 Visellius: 9, 2, 101, 107; despre figurile retorice 9, 3, 89
 Vitorius Marcellus ep. ad. Tryph.: 1; 1 Pr. 6; 4 Pr. 1; 6 Pr. 1;
 12, 11, 31; Quintilian l-a instruit pe fiul acestuia: 4
 Pr. 1
 Voluptatea: 9, 2, 36
 Volusenus Catulus: 10, 1, 24
 Vopiscus: 1, 4, 25
 „Vulcanus”: în loc de „foc” 8, 6, 23

Xenophon: 9, 2, 36; 10, 1, 33. 75. 82; 10, 5, 2; 12, 10, 4;
 discuția soției lui cu Aspazia: 5, 11, 27

Zeno: 2, 20, 7; 4, 2, 117; 12, 1, 18; 12, 7, 9
 zephyri: 12, 10, 28
 Zeuxis: 12, 10, 4 urm.
 Zmyrna: 9, 2, 64
 Zoilus: 9, 1, 14
 Zopyrus din Clazomene: 3, 6, 3

CUPRINS

CARTEA a IX-a

Capitolul I	
<i>Prin ce se deosebesc figurile de tropi</i>	5
Capitolul II	
<i>Despre figurile de sens sau de gîndire</i>	20
Capitolul III	
<i>Despre figurile de cuvinte</i>	55
Capitolul IV	
<i>Despre armonia stilului</i>	92

CARTEA a X-a

Capitolul I	
<i>Despre bogăția de cuvinte</i>	139
Capitolul II	
<i>Despre imitare</i>	191
Capitolul III	
<i>Cum trebuie să scriem</i>	199
Capitolul IV	
<i>Modul de a corecta</i>	209
Capitolul V	
<i>Despre cele mai utile exerciții scrise</i>	210
Capitolul VI	
<i>Despre pregătirea în minte a discursului</i>	219

Capitolul VII

<i>Cum se obține și se consolidează abilitatea de a improviza</i>	221
---	-----

CARTEA a XI-a

Capitolul I

<i>Cum să vorbim adecvat</i>	233
------------------------------------	-----

Capitolul II

<i>Despre memorie</i>	261
-----------------------------	-----

Capitolul III

<i>Despre pronunțarea discursului</i>	276
---	-----

CARTEA a XII-a

<i>Prefață</i>	331
----------------------	-----

Capitolul I

<i>Nu poate fi orator decît omul corect</i>	333
---	-----

Capitolul II

<i>Oratorul trebuie să cunoască metodele prin care se formează caracterul moral</i>	346
---	-----

Capitolul III

<i>Știința dreptului civil e necesară oratorului</i>	356
--	-----

Capitolul IV

<i>Cunoașterea istoriei e și ea necesară oratorului</i> ..	360
--	-----

Capitolul V

<i>Instrumentele artei oratorice</i>	360
--	-----

Capitolul VI

<i>La ce vîrstă să înceapă oratorul a pleda</i>	363
---	-----

Capitolul VII

<i>Ce trebuie să observe oratorul cînd ia un proces</i> ..	366
--	-----

Capitolul VIII

<i>Ce reguli trebuie să observe oratorul cînd studiază un proces</i>	370
--	-----

Capitolul IX

<i>De ce trebuie să țină seama oratorul cînd pledează</i> ..	374
--	-----

Capitolul X

<i>Despre genurile elocinței</i>	380
--	-----

Capitolul XI

<i>Încheiere</i>	408
------------------------	-----

<i>Index</i>	419
--------------------	-----

